

ItK

1066

1

Irodalomtörténeti Közlemények

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
IRODALOMTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK FOLYÓIRATA 1981

A TARTALOMBÓL

Bartók István: Medgyesi Pál: *Doce praedicare* (Az első magyar nyelvű egyházi retorika)

Wéber Antal: A magyar irodalom tipológiai sajátosságai a romantika korában

Pomogáts Béla: Az Erdélyi Helikon irodalomszemlélete

*

Szauder Mária: Kölcsey Ferenc: *Zrínyi második éneke* (Egy vers születése)

Szemle

Nagy Péter: Drámai arcélek (Staud Géza)

Szenci Molnár Albert és a magyar késő-reneszánsz (Ács Pál)

Venezia e Ungheria nel contesto del Barocco europeo (Pál József)

Nyíri Kristóf: A Monarchia szellemi életéről (Lőrinczy Huba)

Babits Mihály beszélgetőfüzetei 1938, 1940–1941 (Németh G. Béla)

Fábry Zoltán válogatott levelezése 1916–1946 (Fried István)

*

Szabolcsi Miklós hatvan éves (Bodnár György)

Varjas Béla hetven éves (Klaniczay Tibor)

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

IRODALOMTÖRTÉNETI KÖZLEMÉNYEK

1981. LXXXV. évfolyam 1. szám

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG

Bíró Ferenc
főszerkesztő
Komlós Tibor
felelős szerkesztő
Dávidházi Péter
Horváth Iván
Kiss Ferenc
Kulcsár Péter
Tarnai Andor
Tverdota György
Veres András

<i>Bartók István:</i> Medgyesi Pál: <i>Doce preadicare</i> (Az első magyar nyelvű egyházi retorika)	1
<i>Wéber Antal:</i> A magyar irodalom tipológiai sajátosságai a romantika korában	17
<i>Pomogáts Béla:</i> Az Erdélyi Helikon irodalomszemlélete	33

Kisebbségi közlemények

<i>Csapodi Csaba:</i> Janus Pannonius sírfelirata	42
<i>Ludányi Mária:</i> A Laucippe és Clitophon széphistória keletkezéséről	44
<i>Szilágyi Ferenc:</i> Csokonai és a Gyöngyösi-hagyomány	50
<i>Karacs Zsigmond:</i> Jókai-adalékok Földesről	59
<i>Mezey László:</i> Egy kritika kritikája	64

Adattár

<i>Imre Mihály:</i> Szőnyi Benjamin levele Jakob Christoph Beck baseli professzorhoz 1776-ból	67
<i>Csorba Sándor:</i> Szemere Bertalan kiadatlan levelei Kölcsey Ferenchez	72
<i>D. Szemző Piroska:</i> Vajda János Ginájáról hitelesen	88

Műhely

<i>Szauder Mária:</i> Kölcsey Ferenc: <i>Zrínyi második éneke</i> (Egy vers születése)	99
--	----

Szemle

Nagy Péter: Drámai arcélek (<i>Staud Géza</i>)	106
Szenci Molnár Albert és a magyar késő-renaisszánsz (<i>Ács Pál</i>)	109
Venezia e Ungheria nel contesto del Barocco europeo (<i>Pál József</i>)	111
Nyíri Kristóf: A Monarchia szellemi életéről (<i>Lőrinczy Huba</i>)	114
Babits Mihály beszélgetőfüzetei 1938, 1940–1941 (<i>Németh G. Béla</i>)	117
Fábry Zoltán válogatott levelezése 1916–1946 (<i>Fried István</i>)	119

*

Hungarológiai Értesítő. — Gioacchino Paparelli: Callimaco Esperiente (Filippo Buonaccorsi) — Újabb Kemény-kiadások Romániában. — Jókai Mór: Emléksorok. Napló 1948–49-ből. — Kardos László: Hármaskönyv. — Valóság és varázslat. — Szuromi Lajos: József Attila: Eszmélet. — József Attila: Döntsd a tőkét, ne siránkozz. — Lengyel Balázs: Közelképek. (<i>R. Takács Olga, Pajorin Klára, Nagy Miklós, Kerényi Ferenc, Kovács József, Tasi József, Fehéri György, Szőke György, Laczkó András</i>)	121
---	-----

Krónika

Szabolcsi Miklós hatvan éves (<i>Bodnár György</i>)	132
Varjas Béla hetven éves (<i>Klaniczay Tibor</i>)	133

SZERKESZTŐSÉG

Budapest
Ménási út 11–13.
1118

ItK

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
IRODALOMTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK FOLYÓIRATA

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG

BIRÓ FERENC (főszerkesztő), KOMLOVSZKI TIBOR (felelős szerkesztő), DÁVIDHÁZI
PÉTER, HORVÁTH IVÁN, KISS FERENC, KULCSÁR PÉTER, TARNAI ANDOR,
TVERDOTA GYÖRGY, VERES ANDRÁS

1981. LXXXV. ÉVFOLYAM

1982
AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

Acél Zsuzsanna (Budapest)
 Aczél Géza (Budapest)
 Ács Pál (Budapest)
 Balázs Ádám (Budapest)
 Balázs László (Madocsa)
 Balázs Mihály (Szeged)
 Balogh Ernő (Debrecen)
 Bartók István (Budapest)
 Bécsy Ágnes (Budapest)
 Bencze Imre (Budapest)
 Bikácsi László (Budapest)
 Biró Ferenc (Budapest)
 Bodnár György (Budapest)
 Boronkai Iván (Budapest)
 V. Busa Margit (Budapest)
 Csapodi Csaba (Budapest)
 Csorba Sándor (Nyíregyháza)
 Csűrös Miklós (Budapest)
 Dávidházi Péter (Budapest)
 Enyedi Sándor (Budapest)
 Fehéri György (Budapest)
 Fenyő István (Budapest)
 Fried István (Budapest)
 Gergely Pál (Budapest)
 Gömöri György (Cambridge)
 Hargittay Emil (Budapest)
 Hopp Lajos (Budapest)
 Horváth Mária (Budapest)
 Húbert Ildikó (Budapest)
 Huszka Imre (Kaposvár)
 Illés László (Budapest)
 Imre Mihály (Hódmezővásárhely)
 Jankovics József (Budapest)
 Kapitánffy István (Budapest)
 Karacs Zsigmond (Budapest)
 Kecskés András (Budapest)
 Kerényi Ferenc (Budapest)
 Kilián István (Budapest)
 Király Erzsébet (Budapest)
 Kiss Ferenc (Budapest)
 Kiss József (Budapest)

Klaniczay Tibor (Budapest)
 Kocziszkó Éva (Budapest)
 Kocztur Gizella (Budapest)
 Komlós Tibor (Budapest)
 Komor Ilona (Budapest)
 Kovács József (Budapest)
 Kovács Kristóf András (Szeged)
 Kovács Sándor Iván (Budapest)
 Kulcsár Péter (Budapest)
 Kulcsár Szabó Ernő (Budapest)
 Laczkó András (Kaposvár)
 Lázár Sándor (Budapest)
 Lengyel András (Szeged)
 Lőkös István (Eger)
 Lőrinczy Huba (Szombathely)
 Ludányi Mária (Eger)
 Lukácsy Sándor (Budapest)
 Lück, Georg (Berlin)
 Madácsy Piroska (Szeged)
 Margócsy István (Budapest)
 Melzer Tibor (Budapest)
 Mezei Márta (Budapest)
 Mezey László (Budapest)
 Nagy Miklós (Budapest)
 Németh G. Béla (Budapest)
 Németh S. Katalin (Budapest)
 Pajorin Klára (Budapest)
 Pál József (Szeged)
 Péterffy Ida (Budapest)
 Petrányi Ilona (Budapest)
 Pirnát Antal (Budapest)
 Pomogáts Béla (Budapest)
 Poór János (Budapest)
 Rába György (Budapest)
 Ratzky Rita (Budapest)
 Reisinger János (Budapest)
 Ritoókné Szalay Ágnes (Budapest)
 Scheiber Sándor (Budapest)
 Schweitzer Pál (Budapest)
 Seres V. József (Budapest)
 Spira György (Budapest)

Staud Géza (Budapest)
Szabó Géza (Budapest)
Szabó Sándor (Budapest)
Szajbély Mihály (Szeged)
Szauder Mária (Budapest)
Szegedy-Maszák Mihály (Budapest)
D. Szemző Piroska (Budapest)
Szerdahelyi István (Budapest)
Sziklay László (Budapest)
Szilágyi Ferenc (Budapest)
Szilassy Zoltán (Debrecen)
Szőke György (Budapest)
Szörényi László (Budapest)
Szuromi Lajos (Debrecen)
R. Takács Olga (Budapest)

Tamás Attila (Debrecen)
Tasi József (Budapest)
Taxner-Tóth Ernő (Budapest)
Téglásy Imre (Szeged)
Tidrenczel Sándor (Debrecen)
Tóth András (Budapest)
Uray Piroska (Budapest)
Varga József (Budapest)
Vargha Kálmán (Budapest)
R. Várkonyi Ágnes (Budapest)
Veres András (Budapest)
Vizkelety András (Budapest)
Vörös Imre (Budapest)
Wéber Antal (Budapest)

TARTALOMMUTATÓ

Tanulmányok

<i>Bartók István</i> : Medgyesi Pál: <i>Doce praedicare</i> (Az első magyar nyelvű egyházi retorika)	1
<i>Dávidházi Péter</i> : A kritikátörténet korszakformáló elve 1849–1867	153
<i>Kilián István</i> : A minorita iskolai színjáték társadalomkritikai vonatkozásai	137
<i>Király Erzsébet</i> – <i>Kovács Sándor Iván</i> : A meghajló és beszélő feszület jelene a „Szigeti veszedelem” II. énekében	369
<i>Kiss Ferenc</i> : Esti Kornél évei	595
<i>Komlowszki Tibor</i> : Balassi költői nyelvének néhány sajátossága	535
<i>Lőrinczy Huba</i> : A századvég arany embere (Ambrus Zoltán: <i>Midas király</i>)	276
<i>Margócsy István</i> : Verseghy Ferenc esztétikája	545
<i>Pajorin Klára</i> : Bonfini Symposionja	511
<i>Pomogáts Béla</i> : Az Erdélyi Helikon irodalomszemlélete	33
<i>Rába György</i> : Indulat és képzelet Füst Milán lírájában	163
<i>Szegedy-Maszák Mihály</i> : Arany életművének változó megítéléséről	561
<i>Szilassy Zoltán</i> : Shakespeare-hatások Vörösmarty dramaturgiájában	385
<i>Tamás Attila</i> : Illyés Gyula költészetének néhány stílussajátossága a harmincas években	290
<i>Tasi József</i> : Októbrizmus vagy bolsevizmus? (Gábor Andor és Jászi Oszkár polémiaja)	398
<i>Varga József</i> : A Nyugat első Ady-száma	581
<i>Vizkelety András</i> : Nomádkori hagyományok vagy udvari-lovagi toposzok? (Észrevételek Szent László és a leányrabló kun epikai és képzőművészeti ábrázolásához)	253
<i>Weber Antal</i> : A magyar irodalom tipológiai sajátosságai a romantika korában	17

Évforduló

<i>Fenyő István</i> : Balatonfüred és a magyar reformkor	613
--	-----

Kisebbségi közlemények

<i>Balogh Ernő</i> : Petőfi forradalmiságának etikai vonatkozásairól	631
<i>Bencze Imre</i> : Sóvári Soós Kristóf irodalmi ambíciói	181
<i>Boronkai Iván</i> : Vitéz János levelei és beszédei	174
<i>Csapodi Csaba</i> : Janus Pannonius sírfelirata	42
<i>Gömöri György</i> : Újabb Balassi-nyomok Lengyelországban	421
<i>Hopp Lajos</i> : Faludi prózája a XVIII. században	429
<i>Huszka Imre</i> : Illyés Gyula <i>Bánk bán</i> -átigazításáról	639
<i>Karacs Zsigmond</i> : Jókai-adalékok Földesről	59
<i>Ludányi Mária</i> : A Leucippe és Clitophon széphistória keletkezéséről	44
<i>Mezey László</i> : Egy kritika kritikája	64
<i>Pirnát Antal</i> : Horváth János éneke – egy horvát virágének	423
<i>Staud Géza</i> : Faludi Ferenc és az iskolai színjátszás	305

Szabó Géza: Balassi Bálint „Bizonynal esmérem rajtam nagy haragod” kezdetű istenes énekének hiányzó strófája	301
Szilágyi Ferenc: Csokonai és a Gyöngyösi-hagyomány	50
Szörényi László: Latin nyelvű Árkádia a tizennyolcadik századi Magyarországon	184
Téglásy Imre: Egy előkerült kézirat eszékészönyv: a Szádeczky Miscellanea	619
Vargha Kálmán: A szellemi ellenállás színpada	312
Vörös Imre: Szőnyi Benjámin és a fiziko-teológia	621

Vita

Kapitánffy István: Egy recenzió védelmében	647
Veres András: Gábor Andor: igen, Jászi Oszkár: nem?	644

Műelemzés

Kocsiszkzy Éva: Janus Pannonius: <i>Ad animam suam</i>	192
Taxner-Tóth Ernő: Vörösmarty Mihály: <i>A fátyol titkai</i>	316

Adattár

Balázs László: Levelek Pathai István Veszprémből való kiűzetéséről	649
V. Busa Margit: Kazinczy Ferenc kéziratgyűjteménye Münchenben	442
Csorba Sándor: Szemere Bertalan kiadatlan levelei Kölcsey Ferenchez	72
Enyedi Sándor: Kazinczy Ferenc levele Cházár Andrásához	331
Gergely Pál: Arany János kiadatlan bírálat a Szász Károly-féle Macbeth-fordításról	662
Imre Mihály: Szőnyi Benjamin levele Jakob Christoph Beck baseli professzorhoz 1776-ból	67
Jankovics József: Négy archaikus ima	329
Komor Ilona – Horváth Mária: Kosztolányi két levele Turóczi-Trostler Józsefhez	335
Péterffy Ida: Horváth Ádám verses levele Kovács Ferenchez	656
Ritoókkné Szalay Ágnes: Ismeretlen XVII. századi versek	439
Scheiber Sándor: Levelek Kiss József temesvári korszakához	333
Schweitzer Pál: Thomas Mann két magyar irodalmi vonatkozású levele 1913-ból	458
Spira György: Vörösmarty Görgy-ellenes verséről	659
D. Szemző Piroksa: Vajda János Ginájáról hitelesen	88

Műhely

Fried István: Jegyzetek Bessenyei György <i>Tariménes utazása</i> című regényéhez	210
Kocztur Gizella: Racionalizmus – klasszicizmus – szentimentalizmus	464
Lázs Sándor: A Cornides-kódex körül	671
Szauder Mária: Kölcsey Ferenc: <i>Zrínyi második éneke</i> (Egy vers születése)	99

Szemle

Ady Endre: Életem nyitott könyve (Vargha Kálmán)	226
„Akarom: tisztán lássatok” (Lőrinczy Huba)	698
A Petőfi Irodalmi Múzeum Bibliográfiai Füzetek (Németh S. Katalin)	495
A Vasárnapi Kör (Lőrinczy Huba)	229
Babits Mihály beszélgetőfüzetek 1938, 1940–1941 (Németh G. Béla)	117

Babits — Szilasi levelezése (<i>Melczer Tibor</i>)	350
Bata Imre: Veres Péter (<i>Kovács Kristóf András</i>)	348
Berzsenyi Dániel költői művei (<i>Szajbély Mihály</i>)	478
Bitskey István: Humanista erudíció és barokk világgép (<i>Hargittay Emil</i>)	223
Cholnoky Viktor két kötetéről (<i>Reisinger János</i>)	489
Fábry Zoltán válogatott levelezése 1916–1946 (<i>Fried István</i>)	119
Fenyő István két könyve (<i>Kerényi Ferenc</i>)	345
Fried István: A délszláv népköltészet recepciója a magyar irodalomban (<i>Lőkös István</i>)	708
„Induló balra” (<i>Szerdahelyi István</i>)	231
Iohannes Vitéz de Zredna: Opera quae supersunt omnia (<i>Kulcsár Péter</i>)	692
József Attila kéziratai és levelezése (<i>Lengyel András</i>)	483
Két könyv Nagy Lajosról (<i>Bikácsi László</i>)	710
Kiss Ferenc: Az érett Kosztolányi (<i>Tamás Attila</i>)	221
Könyvek a romániai magyar irodalomról (<i>Pomogáts Béla</i>)	684
Könyvek a vajdasági magyar irodalomról (<i>Pomogáts Béla</i>)	337
Mádl Antal: Írók történelmi sorsfordulókon (<i>Nagy Miklós</i>)	713
Mikszáth Kálmán összes művei (<i>Csűrös Miklós</i>)	694
Nagy Péter: Drámai arcélek (<i>Staud Géza</i>)	106
Nyíri Kristóf: A Monarchia szellemi életéről (<i>Lőrinczy Huba</i>)	114
Orosz László: A magyar verstani eszmélkedés kezdetei (<i>Kecskés András</i>)	235
Pomogáts Béla: Sorsát kereső irodalom (<i>Kulcsár Szabó Ernő</i>)	492
Sebestyén Sándor: A Bartha Miklós Társaság (<i>Tasi József</i>)	702
Szenci Molnár Albert és a magyar késő-reneszánsz (<i>Ács Pál</i>)	109
Szilágyi Péter: Forma és világkép (<i>Szuromi Lajos</i>)	716
Venezia e Ungheria nel contesto del Barocco europeo (<i>Pál József</i>)	111
„Wir kämpften treu für die Revolution” (<i>Georg Lück</i>)	342

*

A túri alma mater. (*Péterffy Ida*) 247 — Bécsy Tamás: A drámaelmélet és dramaturgia Csokonai műveiben. (*Mezei Márta*) 354 — Benkő Samu: Haladás és megmaradás. (*Hübert Ildikó*) 361 — Bretter György: Párbeszéd a vágyakkal. (*Poór János*) 243 — Csukás István: Petőfi a szlovákoknál. (*Kiss József*) 358 — Egressy Gábor válogatott cikkei (1838–1848). (*Fried István*) 238 — Fekete Csaba — Szabó Botond: A Tiszántúli Református Egyházkerület Nagykönyvtárának (Debrecen) kéziratkatalógusa. (*Szabó Sándor*) 362 — Gedényi Mihály: Krúdy Gyula. (Bibliográfia) (*Lengyel András*) 246 — Alekszandr Gerskovics két könyvéről. (*Ratzky Rita*) 498 — Háló. Válogatás Heltai Gáspár műveiből. (*Balázs Mihály*) 236 — Hungarológiai Értesítő. (*R. Takács Olga*) 121 — Jókai Mór: Emléksorok. Napló 1848–49-ből. (*Kerényi Ferenc*) 124 — József Attila: Döntsd a tőkét, ne siránkozz. (*Szőke György*) 129 — Justh Zsigmond naplója és levelei. (*Tidrenczel Sándor*) 239 — Kardos László: Hármaskönyv. (*Kovács József*) 126 — Kiss István: Az Athenaeum könyvkiadó története és szerepe a magyar irodalomban. (*Tóth András*) 244 — Lengyel Balázs: Közelmépek. (*Laczkó András*) 130 — Móra Ferenc levelezéséből. (*Madácsy Piroška*) 359 — Mórától — Móráról. Móra István: Hazaemlékezések. (*Kovács Kristóf András*) 242 — Móríz és Debrecen. (*Kilián István*) 360 — Művelődéstörténeti tanulmányok. (*Balázs Ádám*) 500 — Nagy Ignác: Uracsok, arszlánnok. (*Seres V. József*) 497 — Nemzeti Játékszíni Tudósítás. (*Fried István*) 238 — Palasovszky Ödön: A lényegretörő színház. (*Aczél Géza*) 501 — Gioacchino Paparelli: Collimaco Esperiente (Filippo Buonaccorsi). (*Pajorin Klára*) 122 — Rónay György: Hit és humanizmus. (*Csűrös Miklós*) 501 — Pavli Rubigalli Pannonii Carmina. (*Uray Piroška*) 353 — Sándor László: Hazánk: Kelet-Európa. (*Pomogáts Béla*) 502 — Schöpflin Aladár: Móríz Zsigmondról. (*Laczkó András*) 241 — Széles Klára: „... Minden szervem óra.” (*Bécsy Ágnes*) 503 — Szuromi Lajos: József Attila: Eszmélet. (*Fehéri György*) 127 — Újabb Kemény-kiadások Romániában. (*Nagy Miklós*) 123 — Valóság és varázslat. (*Tasi József*) 126 — Virág Benedek válogatott művei. (*Fried István*) 356 — Vitkovics Mihály magyar és szerb írásai. (*Sziklay László*) 355

Krónika

A Petőfi Irodalmi Múzeum kéziratárának munkájáról (<i>Taxner Ernő, Petrányi Ilona, Acél Zsuzsanna</i>)	507
Az 1980-ban megjelent intézeti kiadványok	724
Tudományos tanácskozás a „Huszadik századi humanista művészek eszmei-esztétikai fejlődésének problémái”-ról (<i>I. L.</i>)	720
Intézeti hírek (1981. január 1–december 31.)	721

*

Baróti Dezső hetvenéves (<i>Biró Ferenc</i>)	719
Barta János nyolcvanéves (<i>Nagy Miklós</i>)	249
József Farkas hatvanéves (<i>Illés László</i>)	505
Király István hatvanéves (<i>Kiss Ferenc</i>)	364
Köpeczi Béla hatvanéves (<i>R. Várkonyi Ágnes</i>)	365
Szabolcsi Miklós hatvanéves (<i>Bodnár György</i>)	132
Varjas Béla hetvenéves (<i>Klaniczay Tibor</i>)	133

Nekrológ

<u>Merényi Oszkár</u> (1895–1981) (<i>Lukácsy Sándor</i>)	366
---	-----

NÉVMUTATÓ

- Abaffy Béla 705
 Abafi Lajos 447, 656
 Ábel Jenő 522, 530
 Acél Zsuzsanna 509
 Achard, Marcel 313
 Aczél Géza 501
 Ács Károly 338
 Ács Pál 111
 Ács Zsigmond 662
 Addison, Joseph 465–466, 469
 Adolph 306
 Adorján Emil 227
 Ady Endre 34, 37, 39–41, 107, 115–117, 126,
 222, 226–228, 230, 232, 242, 245, 249, 283,
 288, 335, 343–344, 346–347, 351, 360–
 361, 364, 400, 410–414, 416, 460–461,
 484, 502, 507, 563, 566, 568, 570, 572,
 578–594, 598–600, 602, 604, 609, 631,
 633, 646, 686, 698–705, 716–719
 Ady Lajos 39, 411
 Aeschliman, E. 256, 270
 Áfra Nagy János 704–705
 Agárdi Ferenc 713
 Agárdi Péter 344
 Agathón 516
 Aggházy Károly 240
 Ágoston Péter 686
 Ágoston Vilmos 690
 Aiszkhülosz 388, 558
 Aiszóposz 225
 Ajtay Miklós 702
 Alapi Gyula 61
 Albrecht osztrák herceg 257
 Áldásy Antal 180
 Áldásy Svirak Antal 90
 Alexa Károly 109
 Alexander Bernát 279
 Alkibiadész 517, 522
 Alkmaiosz 201
 Almási Miklós 127
 Alpharabius 198
 Alszeghy Zsolt 149, 432
 Althusser, Luis 244
 Altmann Jakab 485
 Amade László 620
 Amadio, Giulio 511, 515, 532
 Amann, Paul 458
 Ambrózy Lajos 90
 Ambrus Zoltán 276–289
 Ames, William 6, 10–11, 13–14, 16
 Andersen, Hans Christian 604
 Andersson, A. 382
 Angelico, Fra 284
 Angerianus, Hieronymus 537
 Anna angol királynő 464
 Anselme de Laon 65
 Antal Sándor 589
 Antokolszkij, Pavel Grigorjevics 240
 Anzengruber, Ludwig 107
 Ányos Pál 214, 236, 549
 Apácai Csere János 36, 58, 363
 I. Apafi Mihály 59–61, 441
 Apollinaire, Guillaume 170
 Apor Péter 37, 149
 Apponyi Albert 413
 Áprily Lajos 36–37, 206, 247, 509, 684–685
 Apró István 511
 Aquaviva, Claudio 225
 Aquila János 266
 Aquinói Szent Tamás 5, 12, 224, 226, 372–373,
 380, 524
 Aradi József 690
 Aragona, Francesco d' 514–515, 518, 523–524,
 531
 Aragona, Giovanni d' 515–516, 518–519, 523
 Aragoniai Beatrix 511, 514–515, 517–519,
 522–532
 Aranka György 58, 444, 457
 Arany János 31, 108, 114, 116, 158–161, 236,
 247, 249, 291, 293, 300, 315, 344, 347, 363,
 369–372, 380, 389–390, 393, 507, 561–
 580, 583, 631, 633, 662–670, 710, 714, 717

- Arany Juliska 569
 Arany László 662
 Ardrey, Robert 313–315
 Aretinus, Leonardus 445
 Argan, Giulio Carlo 112
 Arisztodémosz 516
 Arisztophanész 388
 Arisztotelész 112, 224, 388, 527, 555, 557
 Arius 257
 Arkhimédész 78
 Árpádházi Szent Margit 675, 679–680
 Árváné Espersit Mária 488
 Asbóth János 283, 289, 490
 Assisi Szent Ferenc 65–66, 648, 676–677
 Assisi Szent Klára 200
 Aszalay János 332
 Asztalos István 685
 Asztalos Miklós 702, 704–707
 Athénaiosz 516
 Atkins, J. W. 467, 470
 Attila 445
 Attone di Pistoia 375
 Augustinus Aurelius (Szent Ágoston) 145, 182, 224, 351, 529, 680
 Aurispa, Giovanni 520
 Austen, Jane 466
 Avancinus, Nicolaus 138, 306
 Avenarius, Richard 163, 231
 Avianus 619
 Avicebron 198
 Avicenna 198
 Avilai Szent Teréz 381

 Babay József 313
 Babits Ildikó 352
 Babits Mihály 33, 37–38, 41, 116–118, 127, 131, 164, 230–231, 236, 245, 284, 290, 299, 335, 346–347, 350–353, 367, 386, 395, 460–461, 484, 497, 502, 507, 509, 540, 563–566, 568, 571, 573–574, 579–580, 587–589, 593, 597, 599–602, 631, 699, 718
 Bacon, Francis 468–470, 473, 476
 Bacsó János 638
 Badics Ferenc 51, 369
 Bajcsy-Zsilinszky Endre 704
 Bajtay Antal 190
 Bajza, József Ignác 212
 Bajza József 28, 75–76, 83–84, 317, 326, 386, 388, 392, 613, 615, 708–709
 Bakó Lujza 91
 Bakócz Tamás 429, 514
 Bakos Ferenc 156
 Baksay Sándor 241
 Baky Marica 315

 Bal Jeromos 429
 Balásházy János 64
 Balásházy Károly 64
 Balassi Bálint 17, 46, 48, 110, 113–114, 133, 301–305, 370, 421–422, 428–429, 535–544, 572, 581, 584
 Balázs Ádám 500
 Balázs Attila 340
 Balázs Béla 106, 229–230, 343, 461, 503, 508, 581, 587, 590
 Balázs Ferenc 34, 38, 685
 Balázs János 109, 235
 Balázs kanonok 424
 Balázs László 649
 Balázs Mihály 238
 Bálint György 344, 347
 Bálint Tibor 688
 Ballagi Aladár 445
 Baló Elemér 485
 Baló Péter 485
 Balogh Béla 500
 Balogh Edgár 120–121, 499, 502–503, 688, 692, 699, 703
 Balogh Ernő 639
 Balogh István 316
 Balogh Jolán 42–43, 529
 Balogh László 418
 Balogh Vilma 487
 Baltazár püspök 361
 Balthazaura János 89
 Balzac, Honoré de 31
 Bán Imre 12, 110–112, 249, 370, 374, 540, 544
 Bandini, Francesco 512–513
 Bánffy Miklós 40, 515, 684–685
 Bankós Károly 636
 Banšell, K. 359
 Bányai János 337
 Bányai László 40, 684–686
 Barabas, Jurij 232
 Barabás Miklós 238
 Baránszky-Jób László 575, 578, 580
 Baranyai Decsi János 428
 Baranyai Ferenc 458
 Baranyai Katalin 210–211
 Barbaro, Ermolao 525
 Barbaro, Francesco 525
 Barbauld, Anna Letitia 171
 Bárczi Géza 242
 Barcsai László 58
 Barcsay Ábrahám 346
 Bárd Oszkár 37, 509, 686
 Bárdos Gy. József 381
 Barkóczi Ferenc 309
 Barla Gyula 88, 90, 97

- Barna Sándor 400, 402–403
 Báróczi Sándor 58, 312, 658
 Baróti Dezső 468, 476, 719–720
 Baróti Szabó Dávid 234, 358, 549, 616
 Barsi, Mauro 377
 Bársony István 108
 Barta András 246
 Barta János 90, 116, 187, 249–250, 387, 575–576, 579
 Barta Lajos 106, 497, 506
 Barta Sándor 343
 Bartalis János 37, 685
 Bártfai Szabó László 659
 Bártfay László 82, 324–325, 617
 Bartha János 615
 Bartha Miklós 706
 Barthes, Roland 339
 Bartók Béla 229–230, 487, 588, 700
 Bartók István 1, 16, 224
 Bartók Lajos 695
 Bartos Imre 185
 Bartos Róza 88, 97–98
 Basilus Magnus (Nagy Szent Vazul) 678
 Baskirceva, Marija Konsztantynovna (Baskirceva) 276–278, 281, 285, 289
 Bata Imre 348–349
 Bateson, F. W. 465
 Báthori András 46, 422, 424
 Báthori Gábor 49
 Báthori István (fejedelem) 422
 Báthori István (országbíró) 514
 Báthori Zsigmond 422
 Batsányi János 54, 58, 236, 357–358, 430, 546, 550, 616
 Batteux, Charles 548, 550–551, 553, 555–559
 Batthyány Ferenc 649–653, 655
 Batthyány-Strattmann Alajos 184
 Baudelaire, Charles 460, 577, 598–599
 Baumgarten Ferenc Ferdinánd 284, 350
 Bay György 87
 Bayer József 151, 239, 315
 Bazsó Júlia 100
 Bächtold-Stäubli, H. 270
 Beardsley, Aubrey Vincent 700
 Beatrix→Aragoniai Beatrix
 Beck, Jakob Christoph 67–72, 622
 Beck, Hans Georg 269
 Beck, Karl 714–715
 Beck Ö. Fülöp 508
 Beckett, Samuel 689
 Becquerel, Antoine Henri 491
 Bécsy Ágnes 504
 Bécsy Tamás 354–355, 390
 Bejthe Imre 650–651
 Beke György 688
 Beke Sámuel 362
 Bekes Gábor 422
 Bekes Gáspár 422
 Bekes László 422
 P. Békés Gellért 376
 Bél Mátyás 363, 616
 III. Béla 65, 648
 Béládi Miklós 122, 343, 345
 Belia György 117–118
 Bellay, Joachim du 467
 Bellintani, Mattia 113
 Bem József 618, 633
 Bembo, Bernardo 512
 Bencze Imre 181, 183
 Benda Kálmán 109, 111, 113, 331, 371
 Benedek Elek 36–37, 40–41, 509
 Benedek Marcell 35, 430
 Benedek Márton 415
 Beneš, Eduard 645–646
 Benjámin László 631
 Benke János 62
 Benkő Ákos 337–342
 Benkő András 500
 Benkő Gyula 247
 Benkő József 2, 362
 Benkő László 110
 Benkő Loránd 431
 Benkő Samu 72, 123, 361–362, 500
 Benn, Gottfried 170
 Bentley, Richard 470
 Beöthy Ödön 75
 Beöthy Zsolt 372–375, 380, 430, 433, 568, 584
 Berczeli Károlyné 238
 Berczik Árpád 227
 Bercsényi Miklós 363
 Berda József 486, 494
 Berde Mária 34, 36–37, 41, 509
 Bereczki Márton 70
 Berény Róbert 508
 Beretvás Hugó 592
 Berg Pál 6, 14
 Bergson, Henri 351, 391
 Berkes József 702
 Berkó Imre 503
 Berlász Jenő 184, 363, 442
 Bernardin de Saint Pierre 475, 629
 Bernardus Silvestris 203–204, 208
 Bernáth Aurél 508
 Bernhardt, Sarah 240
 Bernini, Giovanni Lorenzo 112
 Bertram, Ernst 458
 Bertrand, Aloysius 169

- Berzeviczy Albert 40, 519
 Berzsenyi Dániel 19, 23, 53, 172, 186–187, 190,
 235–236, 244, 347, 356–358, 447, 478–
 483, 507, 551, 584, 616
 Bessenyei György 18, 53, 56, 58, 185, 210–220,
 367, 429–430
 Bethlen Ádámné 483
 Bethlen Gábor 2, 441, 482, 649–650, 653
 Bethlen István, ifj. (XVII. sz.) 46
 Bethlen István (XX. sz.) 245, 407
 Bethlen János 60
 Bethlen Miklós 37, 113, 365
 Betnár Béla 313
 Beze, Théodore 303–304
 Bezerédj István 614
 Bezzola, R. 254
 Bibó István 487
 Bidermann 306
 Bihar Klára 485
 Bihari János 616
 Bikácsi László 713
 Bindsell, H. E. 527
 Bíró Ferenc 52, 214, 432, 628, 658, 720
 Bíró Lajos 460, 507, 586–588
 Bischoff, B. 679
 Bisticci, Vespasiano da 531
 Bisztray Gyula 156, 694–697
 Bitskey István 7, 111, 114, 223–226
 Blaha Lujza 107
 Blánár Ödön 448
 Blantz Béla 487
 Blantz Béláné Groák Klára 487
 Blaschke, Johann 443, 446–447
 Bloch, Ernst 690–691
 Bloch, Léon 622
 Blois, Pierre de 196
 Bloomfield, M. W. 257
 Blumauer, Alois 714
 Blumroeder, August-Frederik 456
 Bocatius, Johannes 182
 Bocskai István 442
 Bod Péter 2, 330, 362–363
 Bode, Friedrich 270
 Bodnár György 127, 133, 344, 585, 701
 Bodor Ádám 690
 Bodor Aladár 509
 Bodor Antalné 360
 Boeckler, Alfred 265
 Boethius, Anicius Manlius Severinus 198, 204,
 658
 Bogáczy Mihály 441
 Bogdán István 678
 Bognár András 671–675, 677–678, 681–683
 Boileau, Despreaux Nicolas 467, 470, 472, 555,
 656–658
 Bojtár Endre 722
 Bóka László 163, 430, 509
 Bokros Birman Dezső 508
 Boldisár Kálmán 60
 Bolyai Farkas 361, 687
 Bolyai János 361, 687
 Bonaventura, Szent 5
 Boncza Berta 352
 Bonfini, Antonio 123, 264, 511–534
 Bonosus püspök 526
 Bonsi, Giovanni 377
 Bonyhai Gábor 722
 Boor, Helmut de 257–258
 Borbáth Dániel 2–3
 Borbély István 36
 Borges, Jorge Luis 689
 Bori Imre 127, 164, 268, 337–342, 708
 Bornemisza Gergely 539
 Bornemisza György 181
 Bornemisza Margit 181
 Bornemisza Péter 301–302, 330, 541, 675
 Boronkai Iván 175–177, 180, 692–694, 724
 Boross Zoltán, id. 61–62
 Boross Zoltán, ifj. 61, 63, 705
 Borromei Szent Károly 189
 Borsa Gedeon 678
 Borsiczky István 80
 Borsos István 247
 Borsos Zsuzsanna 312–315
 Bosnyák István 337–342
 Bossányi Ferenc 444, 457
 Bossányi János 443, 452–453
 Bóta László 109, 263
 Botka Ferenc 127, 247, 316, 344, 406–407,
 414, 418, 495, 497
 Botto, Jan 714
 Bourget, Paul 240
 Bowring, John 356
 Bozscai Aladár→Kazinczy Ferenc
 Böhm, Hertha 486
 Böhm Vilmos 401, 407, 415
 Bölöni Farkas Sándor 81–83, 362
 Bölöni György 403, 405, 418, 582, 587, 593
 Bölödi György 38, 123
 Bracciolini, Poggio 520, 525
 Bradbrook, M. C. 386
 Brahms, Johannes 576
 Brall, Helmut 257
 Branca, Vittore 111, 185
 Brandes, Georg 475
 Branković, Djordje 268, 514

- Brassai Sámuel 500
 Braudel, F. 113
 Braun, Hans von 421
 Braun, Maximilian 259
 Bray, René 467
 Brecht, Bertolt 314
 Brenner Dezső 599
 Bretter György 243–244, 684, 688, 690
 Brewer Lőrinc 44
 Brigitta, Szent 374, 380–382, 384
 Brinker, K. 257
 Brion, Marcel 171
 Broch, Hermann 689
 Bródy Béla 403
 Bródy Ernő 403–405
 Bródy Sándor 106, 108, 127, 240, 284, 460, 590, 597, 599
 Bronson, H. B. 468
 Brook, Peter 396
 Browning, Elizabeth 562
 Browning, Robert 284
 Bruckner, Ferdinand Theodor 108
 Bruckner Győző 182
 Bruegel, Pieter 169
 Bruni, Leonardo 525
 Brunner, Constantin 120
 Brunner Emőd 189
 Bruno, Giordano 112–113, 521
 Brutus 634
 Brühl, Carlrichard 262
 Buchheit, Vinzenz 517
 Buchthal, Hugo 255–256, 272
 Buckle, Henry Thomas 285
 Buczy Emő 82–83
 Budai Ézsaiás 363, 444, 457
 Buffon, Georges Louis Leclerc 334
 Bukovecz István 235
 Bulcsu Károly 161
 Bulla Elma 312
 Bumke, Joachim 261–262
 Bunyan, John 473–474
 Bunyitay Vince 424
 Buonaccorsi, Biagio 123
 Buonaccorsi, Filippo → Callimachus Experiens
 Burckhardt, Jacob 197–198, 284
 Burigana, R. 378
 Burke, Edmund 466
 Burnet, Thomas 470
 V. Busa Margit 151, 184, 442
 Bush, Douglas 197
 Buzási Enikő 383
 Büchner, Georg 120
 Bürger, Hans 459
 Byron, George Noel Gordon 30, 327, 714
 Caffarelli, Prospero 519
 Calanus, Juvenus Coelius Dalmata 445
 Calderón de la Barca, Pedro 387, 395
 Callimachus Experiens 122–123, 513, 528, 530
 Calvin, Jean 6
 Camerarius, Joachim 353
 Camillo de Lellis, Szent 382
 Campano, Giovanantonio 197, 525
 Canale, Luigi di 191
 Cankov, Aleksandár 120
 Caplan, Harry 5
 Caravaggio 112
 Cardinale, Antonietta 375
 Carducci, Giosuè 188
 Carew, Richard 469
 Carlyle, Thomas 475
 Cartari, Raoul Gueze Carlo 113
 Carvajal 177–178
 Cavalli, Francesco 380
 Cavendish, Henry 629
 Cecchetti, Igino 381
 Ceglédi István 183
 Celletti, Maria Chiara 381
 Celtis Conrad 354
 Cervantes Saavedra, Miguel de 112, 555, 689
 Cesana, P. Albino 377
 Chardin, Teilhard de 501
 Charland, Th. M. 5
 Cházár András 331–332
 Chénier, André-Marie 722
 Chiarini, Félix 97
 Chiarini, Marie 96–97
 Chrétiens de Troyes 254
 Cholnoky Ferenc 491
 Cholnoky Jenő 491
 Cholnoky László 492
 Cholnoky Viktor 489–492
 Cicero, Marcus Tullius 69–70, 208, 555, 626–627
 Cigoli, Lodovico 382
 Cini, Giorgio 111
 Cinquevalli 97
 Clark, Joannes 6–7, 11–12, 14, 16
 Claudel, Paul 315, 685
 Clifford, James L. 465
 Clusius, Carolus (Charles de l'Escluse) 46
 Codrus 654
 Coleridge, Samuel Taylor 22, 169, 171–173, 388
 Collino, Luigi 377
 Collins, William 465
 Connors, J. M. 5
 Conradi Norbert 187
 Conradus de Mure 679
 Cope, J. I. 464

- Copernicus, Nicolaus 113
 Corbella, Giovanni 382
 Cordara, Giulio Cesare 187–188, 190, 306–308, 311
 Corilla 189
 Corneau, Chr. 256
 Corneille, Pierre 108
 Corradi, Carla 111, 114
 Corvin János 531
 Cottolendi, Charles 437
 Coward, Noel 106
 Cowley, Abraham 471, 473
 Cowper, William 465
 Crescimbeni, Giovanni Mario 187
 Crnjanski, Miloš 340
 Cruciani, Alessandro 382
 Curie, Pierre 491
 Curie, Mme (Skłodowska, Maria) 491
 Curschmann, Michael 258–259
 Curtius, Ernst Robert 198
 Cuttler, Charles D. 271
 Czakó Ambró 497
 Czakó Zsigmond 238
 Czebe Gyula 350
 Czebner Szervác 427
 Czegei Névtelen 47
 Czeizel János 447
 Czére Béla 127
 Czetter Sámuel 444, 457
 Czimer József 641
 Czine Mihály 249, 599, 699
 Czóbel Emma 240
 Czóbel István 240
 Czóbel Minka 239–240
 Czobor Mihály 46–47
 Czuczor Gergely 27, 548, 616

 Csáky Edit 698–701
 Csáky Emánuel 444, 458
 Csáky Imre 186
 Csáky Theodor 238
 Csáky Zsigmond 444
 Csanádi Demeter 58
 Csanády György 702–703
 Csanády János 659–660
 Csanády Jánosné 659
 Csanády Sándor 659
 F. Csanak Dóra 361
 Csanda Sándor 44, 47–48, 109, 119–120, 536, 540
 Csányi László 615
 Csaplár Benedek 549
 Csaplár Ferenc 127, 496

 Csapodi Csaba 43, 177, 483, 526, 528, 677–678, 681
 Csapodiné Gárdonyi Klára 177, 184, 442, 526, 692
 Császár Elemér 210, 551, 553
 Császár Ernő 109
 Császár Károly 1–2
 Csatári Dániel 38
 Csáth Géza 337, 490, 597–599, 601, 604
 Csató Pál 316
 Csehi Gyula 688
 Csehov, Anton Pavlovics 108, 342, 489, 697
 Csengery Antal 72, 75, 155–157
 Cserei Mihály 37
 Cserépfalvi Imre 487
 Csergő Tamás 36
 Csernel Gábor 444
 Csernel Sámuel 444, 457
 Cserey Farkas 444, 457
 Csetri Elek 500
 Csetri Lajos 1, 545, 554
 Csiszár Béla 288
 Csóka Sándor 88
 Csokonai Vitéz Mihály 18, 50–58, 130, 151, 158, 184, 187, 191, 212, 235, 293, 316, 318, 324, 326–327, 346, 354–355, 357–358, 361, 363, 388, 429, 477–478, 507, 545, 550–552, 555–556, 581, 584, 616, 621, 636, 708, 714, 719
 Csomasz Tóth Kálmán 67, 71
 Csorba Győző 131, 494
 Csorba Sándor 72
 Csuka Zoltán 342
 Csukás István 358–359
 Csúri Károly 171
 Csúzy Zsigmond 431
 Csűrös Miklós 502, 697

 Dacier, Anne 472
 Daday András 71
 D'Ancona, P. 256, 270
 Dániel Edit 190
 Dante Alighieri 352, 370, 469, 537, 554
 Danton, Georges 403–404
 D'Arnaud Baculard, M. 658
 Dario, Rubén 117
 Darnóczy Anna 182–183
 Darrel, William 311, 432
 Darvas János 120
 Darvas József 247, 313, 496
 D'Aubignac, François Hédelin 472
 Daudet, Alphonse 489
 Dávid Gyula 123, 688

- Dávidné Angyal Paula 277, 279, 282, 287–288
 Dávidházi Péter 153–154, 158, 162
 Dayka Gábor 446–448, 457, 468, 550, 719
 Däubler, Theodor 170
 Deák Antal 615–616
 Deák Ferenc 84, 86–87, 155, 157, 334, 346–347, 564, 567, 572, 615–617, 684, 689
 Decsy Gyula 678
 Defoe, Daniel 211, 466, 471, 474
 Delarue-Mardrus, Lucie 165
 Delille, Jacques 628
 Delius, Nikolaus 664–666
 Dell'Acqua, Gian Alberto 111–112
 Demény János 700
 Demetrovic 645
 Dénes István 704–705
 Dénes Tibor 107, 286, 288
 De Panizza Lorch, Maristella 520
 Dér Zoltán 337–342, 597, 599, 601
 Dercsényi Dezső 267–268
 Derham, William 622–628, 630
 Derkovits Gyula 294, 296
 Déry Tibor 245, 344, 350, 493, 495–496, 507, 689, 711, 720, 723
 Déryné Széppataki Róza 315, 615
 Descartes, René 113, 469, 630
 Dési Mihály 443
 Dézsi Lajos 44–46, 48–50, 111
 Dickens, Charles 31, 108, 288, 714
 Diderot, Denis 477, 555
 Dienes László 692
 Dietschbold 96
 Di Francesco, Amedeo 111, 114, 542
 Dilthey, Wilhelm 163
 Dimov, Georgi 232
 Dimsic, Alekszandr Lvovics 232
 Diogenész 213, 547
 Diogenész Laertiosz 528
 Diósi Ödönné Brüll Adél 599
 Diósszilágyi Sámuel 360
 Diószegi András 240, 277, 279, 281–282, 287, 398–399
 Diószegi Sára 56
 Di Re, Paolo 375
 Ditrói Csiby József 487
 Divéky Adorján 421
 Divényi Tibor 138
 Dobai István 38
 Dobai Péter 340
 Dobos Ilona 269–270
 Dobossy László 120
 Dobrée, Bonamy 464
 Dodsley, Robert 432
 Domanovszky Sándor 245, 264
 Domby Márton 54, 56
 Domonkos István 338, 340
 Donne, John 386, 470–471, 543–544
 Dósa Gergely 361
 Dosztojevszkij, Fjodor Mihajlovics 108, 342, 492, 689
 Döbrentei Gábor 82, 84, 393, 443, 449, 478–480
 Dölger, Franz J. 256
 Dömötör Tekla 151, 678
 Döpp, Siegmar 518
 Drágffy Gáspár 428
 Drágffy Gáspárné 428
 Dragut, Vasile 266, 269, 274
 Draskovich János 372
 Draskovich Mihály 372
 Dreves, G. M. 65
 Droz, François-Xaver Joseph 456
 Drummer, M. 436
 Dryden, John 464–466, 469–473
 Dsida Jenő 130–131, 509, 685
 Duby, Georges 271
 Dudith András 43, 363, 527
 Dugonics András 312, 719
 Duhamel, Georges 689
 Dukai Takách Judit 482–483, 616
 Du Marsais (César Chesneau) 561
 Dumas père, Alexandre 491
 Durne, Reinbot von 257
 Duval, Janne 599
 Dümmerth Dezső 256
 Dvořák, Max 265
 Dvořáková, Vlasta 258, 260, 269, 271, 273–274
 Dyck, Anthonis van 112
 Eck Bálint 426–427
 Eckermann, Johann Peter 467
 Eckhardt Sándor 46, 53, 210, 301–302, 304, 536, 538–539, 541, 543
 Ecsedi Báthory György 428
 Ecsedi Báthory István 540
 Éder Zoltán 352
 Egger Mária 315
 Egressy Gábor 238–239, 615, 662
 Egyed Péter 690
 Ehrard, Jean 622
 Eichenbaum, Borisz Mihajlovics 339
 Eisenstädter Ignác Sámuel 334
 Eizenstein, Szergej Mihajlovics 712
 Elek Artúr 279–281, 288, 507
 Elek László 239–240
 Eliot, Thomas Stearns 117, 561, 579
 Ellebodius, Nicasius 723
 Ellinger, Georg 198

- Elton, Oliver 465
 Emich Gusztáv 244–245
 Ernőd Tamás 592
 II. Endre 274
 Endre Károly 37
 Engel János Keresztély 448, 555, 709
 Engel, Johann Jakob 548
 Engels, Friedrich 234, 407
 Enyedi György 329
 Enyedi Sándor 238–239, 331
 Eötvös József 18, 29, 31, 78, 99, 104, 116, 153, 156, 345–347
 Eötvös Károly 614
 Eötvös Tamás 86
 Epikurosz 514, 519–522, 527–528
 Erdei Ferenc 496
 Erdélyi Ferenc 30
 T. Erdélyi Ilona 723
 Erdélyi János 158–160, 367, 710
 Erdélyi József 248
 Erdélyi Máté 439
 Erdélyi Zsuzsa 330
 Erdődi Lajos 703
 Erényi Tibor 699, 701
 Erg Ágoston 495
 Ernst Mihály 267
 Ernst Ottó 410
 Ernuszt Zsigmond 42
 Erzsébet (Keresztelő Szent János anyja) 530
 I. Erzsébet 111
 Eslava, Antonio de 432, 436
 Esterházy Antal 94
 Esterházy Ferenc 93
 Esterházy János 93, 448, 657
 Esterházy József 455
 Esterházy Károly 94
 Esterházy Mihály 93–96
 Esterházy Miklós 481
 Esterházy Pál 372
 Esterházy Péter 340
 Esze Tamás 67
 Etseri Lázár 651
 Eubel, Conrad 519
 Eusebius, Euthalicus 70
 Eustachius 518
 Evans, M. 257
 Eyd, Albrecht von 525
 Fábián Dániel 703–707
 Fábián István 45
 Fabó András 649
 Fábri Anna 489–492
 Fabricius, Johann Albert 623, 625
 Fábry Zoltán 119–121, 130, 344, 502–503
 Faguet, Émile 475
 Falk, Franz 525
 Fallenbüchl Zoltán 276
 Faludi Ferenc 52, 58, 187–188, 190–191, 279–280, 282, 287–288, 305–312, 429–438
 Faludi István 277, 281
 Fanchali Jób János 428
 Fancsali István 140
 Fánccsy Lajos 615
 Fanucci, Quinto 377
 Faragó Bálint 247
 Farkas Ferenc (XVIII. sz.) 622, 629
 Farkas Ferenc (XX. sz.) 508
 Farkas Gábor 64
 Farkas Gyula 678
 Farkas Lujza 593
 Farkas-Wolfner Pál 581
 Farquhar, G. 471
 Fáty András 324–325, 367, 616
 Fazekas Mihály 184, 327, 708
 Fehér Dezső 686
 Fehér Erzsébet 487
 Fehér Ferenc 337–342
 E. Fehér Pál 398
 Fehéri György 129
 Féja Géza 130, 281, 287, 496, 573, 579
 Fejér György 444, 457
 Fejtő Ferenc 485
 Fekete Csaba 362–363
 Fekete Sándor 631–633, 635
 Feld Zsigmond 107
 Felkai Ferenc 313–315
 Fels Lénárd 426
 Felsőbüki Nagy Pál 616
 Fendt, Tobias 43
 Fénelon, François 56, 211
 Fényes Samu 497
 Fenyő István 99–100, 104, 127, 345–348, 506, 613
 Fenyő László 130
 Fenyő Miksa 507, 586–587, 591–592
 I. Ferdinánd 225, 424–426, 428–429
 II. Ferdinánd 189, 374, 649–650
 I. Ferenc 74, 184, 213, 331, 454
 Ferenczffy Lőrinc 133, 225, 381
 Ferenczi Géza 500
 Ferenczi István 500
 Ferenczi László 127, 722
 Ferenczi Sándor 115, 597
 Fessler Ignác Aurél 449
 Fest Sándor 385
 Festetics György 483, 616
 Festetics László 614
 Feszty Árpád 240

- Féttsch Nándor 266
 Fichte, Johann Gottlieb 244
 Ficino, Marsilio 194–195, 198, 200, 202–204, 512–513, 519
 Fielding, Henry 211, 465–466, 471
 Filelfo, Francesco 511–512, 514, 516
 Filipec János 515, 531
 Finta Zoltán 38
 Fischer István 444, 458
 Flaviano, S. 515
 Floridenus Meonius → Gánóczy Antal
 Fodor Adrienne 673–674
 Fodor András 355–356
 Fodor István 233
 Fodor Pál 439–440
 Fodor Sándor 688
 Fogarasi Béla 230, 235
 Fogarasi János 548
 Fögel József 264, 511
 Fontenelle, Bernard Le Bovier de 470
 Forbáth Imre 503
 Forgách Ferenc 371
 Formika Máté 675
 Földes Sándor 119–121
 Földessy Géza 312
 Földessy Gyula 116, 582, 589, 592
 Földi János 53, 235, 550, 656
 Förster Jenő 429
 Fracastoro, Girolamo 225
 Fraknoi Vilmos 44, 174, 176–177, 180, 223, 454, 675
 France, Anatole 284
 Francken, Christian 724
 Frangepán Ferenc 113
 Frantze, Wolfgang 622, 629
 Franyó Zoltán 341
 Franzén, A. M. 382
 Fráter György 116
 Frentzels, Jacob 424
 Freud, Sigmund 115, 164, 166, 173, 601
 Freyhan, Robert 265
 Fried István 99, 121, 210, 239, 358, 708–710
 Friedrich Endre 186
 I. Frigyes 262
 II. Frigyes 262, 269
 III. Frigyes 176, 519, 693
 Frings, Theodor 259
 Friz, Andreas 306
 Fromm, Erich 690–691
 Frölich, Gabriel 138
 Frühmorgen-Voss, Hella 256, 265, 272
 Frye, Northrop 207, 578
 Fubini, Mario 191
 Fukász György 398
 Fuks, Ladislav 503
 Fusch Simon 406
 Fügedi Erik 262–263
 Fülepi Lajos 230, 507
 Fülöp Árpád 138
 Fülöp Géza 184, 435, 442
 Fülöp József 614
 Fülöp László 280
 Fünfkirchen János 94
 Fürst Sándor 686
 Füsi József 487
 Füst Milán 127, 163–173, 245, 499, 506–508
 Füst Milánné 164, 508
 Füzesséry Gábor 86
 Gaál Gábor 36–37, 40, 119–121, 344, 503, 687, 689, 691
 Gábor Andor 229–230, 343, 398–420, 497, 644–647
 Gábor Arnold 487
 Gábor Asztrik 681
 Gaddi, Agnolo 377
 Gádorné Réczey Erzsébet 487
 Gagy László 38
 Gál Imre 651
 Gál István 350–353
 Gáldi László 110–111, 709
 Galenus 625
 Galeotto Marzio → Marzio, Galeotto
 Galgóczi Erzsébet 248
 Gáll Ernő 684, 688, 690–691
 Gallardo, Dolores M. 516–517
 Gálos Rezső 187, 210, 217, 308–310, 482, 696
 Gánóczy Antal 188
 Gans, Eduard 238
 Garami Ernő 406–408, 414
 Garas Klára 111, 113
 Garaudy, Roger 233, 690
 Garay János 27, 616, 618
 Garay Sámuel 649
 Garayné Kratochwill Szidónia 91
 Garbai Sándor 401
 Gardner, H. 386
 Gárdonyi Géza 106–107, 489–490, 591
 Gargai Harowszky Lőrinc 424
 Garin, Eugenio 519, 525
 Garzó Béla 357
 Garzoni, Johannes 529
 Gáspár Miklós 592
 Gatti, Giovanni 513
 Gauguin, Paul 285
 Gautier, Théophile 657
 Gärtner 511
 Gebri Mária 122

- Gedényi Mihály 246–247
 Géfin Gyula 433
 Geleji Katona István 2, 7–11, 363
 Gelléri Andor Endre 127, 507–508
 Gellert, Christian Fürchtegott 475, 555
 Gellért Oszkár 399, 509, 710
 Gellért püspök 65, 189, 647
 S. Gémes Magda 122
 Génette, Gérard 339
 Geréb László 263
 Geréb László püspök 514, 518, 521–522, 524, 531
 Geréb Mátyás 514
 Geréb Péter 514
 Gerevich Tibor 269
 Gergely Antal 247
 Gergely Pál 662
 Gerold László 337
 Gerő György 166
 Gerő Károly 107
 Gerskovics, Alekszandr 498–500, 724
 Gerstner, Joseph 447
 Gessner, Salomon 184, 188, 475, 480–481, 552, 555
 Ghetti, B. M. Apollonij 382
 Giacomo di Caserta 372
 Gilissen 679–680
 Gion Nándor 338
 Giovanni del Biondo 378
 Giraudoux, Jean 313
 Giuliani, Veronica 382
 Glázer 614
 Glier, Ingeborg 269
 Gobineau, Joseph Arthur 284
 Godwin, Catharina 120
 Goethe, Johann Wolfgang 25, 83, 126, 164, 326, 467, 475, 477, 555, 689, 691, 722
 Goga, Octavian 39
 Gogol, Nyikolaj Vasziljevics 492, 689
 Goldoni, Carlo 307, 324
 Goldsmith, Oliver 475
 Gombási István 8
 Gombocz Zoltán 589
 Gömöri György 422
 Gömöri Jenő Tamás 338, 496
 Goncsarov, Ivan Alekszandrovics 701
 Gondos Ernő 496
 Góngora y Argote, Luis de 111–112
 Gonzaga, Ferrante 225
 Gosse, Edmund 465
 Goszthonyi Mária 230
 Gottfried von Strassburg 254
 Gottfried, Keler 448
 Goya, Francisco José y Lucientes 296
 Gozdsu Elek 240, 283, 489–490
 Gönci Sándor 495
 Göndör Ferenc 399–401, 416–418
 Gorkij, Maxim 233, 294, 314, 712
 Görgei Artúr 659–661
 Görgey Gábor 396
 Grabmann, Martin 521
 Grabocsay Ferenc 91
 Gracián, Baltasar 111, 311, 432
 Graciotti, Sante 111, 114
 Gragger Róbert 715
 Gramsci, Antonio 691
 Grassalkovich Antal 443, 452–453
 Grassalkovics Erzsébet 93
 Gray, Thomas 465, 475, 477
 Greco, Aulo 521
 Gregorio da Passignano 375
 Gregorius I. Magnus pápa (Nagy Szent Gergely) 4–5
 Greguss Ágost 157–158, 662
 Greguss Zoltán 312
 Greksa Kázmér 370
 Grimmingen, Rolf 260
 Gritti, Lodovico 428
 Groddeck, Georg 164–166, 173
 Grotius, Hugo 627
 Grundmann, Herbert 263
 Grundmann, Karl 255
 Grün, Anastasius 714
 Grünewald, Matthias 169, 171, 173
 Gualberto, Giovanni, Szent 371–380, 382, 384
 Gualberto, Hugo 373, 376
 Gualdo Priorato, Galeazzo 113
 Guarino da Verona 42, 520
 Gueze, Raone 111
 Guido delle Colonne (Guido da Columna) 256
 Guiraut Riquier 517
 Guizot, François 346
 Gulácsy Irén 509
 Gulyás István 361
 Gulyás Pál (költő) 572–573, 579
 Gulyás Pál (bibliográfus) 678
 Gumpłowicz, Ludwig 115
 Guyon Richárd 124
 Günther, Heinrich 373
 Gvadányi József 53, 327, 482, 549
 Gyallay Domokos 509
 Gyaluy Farkas 36–37
 Gyárfás Tihamér 307
 Gyenis Vilmos 67
 Gyepesi János 329
 Gyergyai Albert 277, 279, 282, 288, 469
 Gyömrői Edit 488

Gyöngyösi István 47, 50–58, 312, 369, 430, 549
 Györffy György 648
 Györffy Kálmán 340
 György prépost 693
 György, Szent 257
 György Lajos 35, 40, 437, 696
 Györi Judit 120, 460–461, 463
 Györy Dezső 120, 485, 502–503, 703
 Gyulai Pál 21, 35, 123, 154, 156, 158–159, 171,
 316–317, 323, 326, 333, 385, 389, 395, 447,
 561, 567, 569, 572, 582–583, 641–642
 Gyüre Lajos 238
 Gyürky Erzsébet 90

Hacker Kálmán 431
 Hadrovics László 708
 Haebler, Konrad 674
 Hain Gáspár 429
 Hajas Zsuzsa 702
 Hajdú Dénes 703
 Hajdú Mihály 248
 Hajdú Tibor 129, 399, 402–405, 410, 415, 646
 Hajnal Gábor 715
 Hajnal Márton 708
 Hajnal Mátyás 544
 Hajnóczy Gábor 111, 113
 Halápy Konstantin 186–187
 Halasi Andor 490–491, 600
 Halasi Fischer Ödön 459–460, 462–463
 Halász Gábor 239–240, 338, 487
 Halász Gyula 36
 Haller János 438
 Háló Kovács József 54–55
 Haloinus, Georgius 353
 Hals, Frans 112
 Haman, Johann Georg 163, 165, 173
 Hamsun, Kunt 342
 Hamvas Béla 572–573, 579
 Hanák Péter 114, 117, 698–701
 Hanák Tibor 163, 165
 Hankiss Elemér 336
 Hankiss János 570
 Hannulik János 184, 190
 Haraucourt, Edmond 240
 Hargittay Emil 226
 Harmos Ilona → Kosztolányi Dezsőné Görög
 Ilona
 Harms, Wolfgang 255
 Harsányi István 76, 442
 Hartley, Leslie Poles 466
 Hartmann von Aue (Ouwe) 254, 260–261
 Harvey, Gabriel 471
 Hasenclever, Walter 120
 Hassia, H. de 5

Hatto, A. T. 266
 Hatvani István 52
 Hatvany Bertalan 487
 Hatvany Lajos 107, 414, 581–587, 590–591,
 593–594, 714
 Hatvany Lili 714
 Hauptmann, Gerhart 106, 108, 313–314, 582
 Hausen, Friedrich von 262
 Hauser Arnold 230–231, 537
 Havas László 123, 528
 Händel, Georg Friedrich 112
 Hebbel, Christian Friedrich 568
 Hegel, Georg Wilhelm Friedrich 30, 346, 633–
 634
 Hegyi Béla 501–502
 Hegyi György 205
 Heidegger, Martin 350–351
 Heine, Heinrich 18, 30, 334, 714–715
 Héliodórosz 45–46
 Heller Ágnes 633–635, 639
 Heller Bernát 373
 Helmecky Mihály 447, 478–479
 Heltai Gáspár 58, 133, 236–238
 Heltai Jenő 245, 491, 606
 Helvidius 526
 Hemsterhuis, Franz 67
 Henry of Ghent 198
 Henszlmann Imre 30
 Héra Zoltán 347
 Herceg János 337–338, 342
 Herczeg Ferenc 106, 108, 288, 489, 581
 Herczeg Gyula 289
 Herder, Johann Gottfried 25, 431, 545, 555
 Hermes Trismegistos 522
 Hermogenész 515–516
 Heródes, Idumeai 257, 629
 Herpay Gábor 59, 61
 Herrico, Scipione 383
 Hess András 678
 Hesse, Hermann 458
 Hésziodosz 255
 Hets J. Aurelián 137
 Hevesi András 127
 Hevesi Sándor 107
 Hevesy Iván 485
 Hévízi István 329
 Hidas Antal 343
 Highet, Gilbert 465, 470
 Hillebrandt, Franz Anton 186
 Hindzinger, R. 256
 Hippokratész 201, 527
 Hitler, Adolf 410
 Hobbes, Thomas 469
 Hock János 402, 405, 407, 410, 414–415

- Hodinka Antal 268
 Hoffmann, Ernst Theodor Amadäus 604, 689
 Hoffmannsthal, Hugo von 170–171
 Hogarth, William 466
 Hohendahl, Uwe 219
 Holbach, Paul-Henri Dietrich de 622
 Holberg, Ludvig 211
 Holik Flóris 680–681
 Holl Béla 109, 381
 Holle, Berthold von 257
 Hóman Bálint 245
 Home, Henry 555
 Homérosz 370, 388, 390, 469, 516, 619
 Homonnai Grugeth Antal 428
 Hont Ferenc 315
 Hopp Lajos 438, 724
 Horányi Elek 186–188
 Horányi Sándor 2
 Horatius Flaccus, Quintus 188, 190, 238, 357, 388, 390, 480–481, 548, 553, 555, 557–558, 708
 Hornyánszky Gyula 201
 Horthy Miklós 401–405, 415, 418
 Horvát István 81, 482, 556
 Horvát Márton 653
 Horváth Béla 487
 Horváth Cyrill 381, 672, 679, 681
 Horváth Gergely 183
 Horváth Henrik 460–461, 507
 Horváth Imre 310
 Horváth István 689
 Horváth István, ifj. 315
 Horváth Iván 110, 304, 389, 391, 543
 Horváth János (XVI. sz.) 423–429
 Horváth János 172, 235, 264, 317, 354, 381, 387, 394–396, 431, 480, 490, 544, 561, 566–570, 572–573, 578–580, 631, 637, 639, 671–672, 709, 715–716, 718
 Horváth Károly 191, 212, 356, 388, 394, 467, 478
 Horváth Mária 335
 Horváth Mihály 429
 Horváth Orbán 427
 Horváth Tibor 247
 Hölderlin, Johann Christian Friedrich 19, 120, 377
 Hörk József 182
 Hrapcsenko, Mihail B. 232–233
 Hrenkó Pál 656
 Hubenay Ferenc 615
 Húbert Ildikó 181, 362, 423
 Hudson, W. D. 159
 Hugo, Victor 18, 30, 388–389
 Huizinga, Johan 387, 537, 601
 Hume, David 159, 466, 473, 476
 Hunyadi János 176–177, 237
 Hunyadi Margit 333
 Husserl, Edmund 350–351
 Husz János (Jan Hus) 353
 Huszár Tibor 633
 Huszka Imre 643
 Huszka József 266
 Huszti József 42–43, 199, 512–513, 528
 Huygens, Constantijn 627
 Huysmans, Joris-Karl 240, 600
 Hübner 625
 Hviezdoslav, Pavel (Országh Pál) 359
 Ibsen, Henrik 106, 108, 313, 315, 342, 597, 689
 Ignác, Szent 306
 Ignác Rózsa 248
 Ignotus 107, 115, 507, 587–588, 591–593
 Ignotus Pál 485, 487
 IJsewijn, Jozef 198
 Ikenius, C. 67
 Illei János 138, 149
 Illés Árpád 508
 Illés Béla 343, 499
 Illés Endre 313, 347, 509
 Illés Ilona 495–496
 Illés László (orvos) 672–676, 678, 682
 Illés László 231–234, 342–345, 506, 720–723
 Illésházy István 439
 Illyés András 374
 Illyés Gyula 38, 127, 131, 290–300, 341, 344, 347, 495–496, 507, 571–572, 579, 631, 639–643
 Illyés János Jenő 41
 Imre György 509
 Imre Mária 509
 Imre Mihály 67, 622
 Imre Sándor 36
 Intze István 71
 Isac, Emil 39
 I. István, Szent 189
 István, Szent (első vértanú) 353
 Istvánffy Miklós 46, 370
 Ivanich Pál 174, 692–693
 Iványi Béla 264, 283, 511, 675
 Jablonowska, Konstantyna 240
 Jakab Géza 38
 Jakab, Szent 306
 Jakabfi László 386
 Jakó Zsigmond 500
 Jakobson, Roman 339
 Jancsó Béla 38, 689

Jankovics József 122, 329
 I. János király 237, 353, 428
 János, Szent (Alamizsnás) 680
 János Zsigmond 353
 Jantsó Ferenc 138, 141–142, 144–145, 148–150
 Janus Pannonius 17, 42–43, 174, 177, 184, 187–188, 192–209, 354, 483, 513, 528, 531
 Janus Secundus 354, 537, 539
 Jármay Pál 86
 Jászai Andor 39
 Jászi Oszkár 398–420, 583, 644–647
 Jauss, Hans-Robert 260
 Jähns, Max 271
 Jegorov, Oleg 232
 Jékely Zoltán 494, 509
 Jékey Aladár 37
 Jelenits István 185, 187, 190
 Jellen Gusztáv 245
 Jenei Ferenc 370
 Jeromos, Szent (Hieronymus, Sophronius Eusebius) 182, 441, 514, 520, 526–530, 532–533
 Jezuitov, A. N. 720–721
 Jodocus Gallus 512–513
 Jorgel, Ágnes 424–425
 Jorgel, Jost (Jörg Czipszer) 424–425
 Johnson, Samuel 389, 464–465, 473–474
 Jókai Mór 31, 36, 59–64, 124–126, 240, 247, 282, 287, 345, 400, 490, 567, 633, 708–710
 Jones, H. W. 464
 Jones, J. D. 466
 Jones, R. F. 470
 Jonson, Ben 471
 Jósika Miklós 37
 Jouvet, Louis 315
 Joyau, Charles-Anatole 372–373
 Jovinianus 526–527
 II. József 217–218, 331, 453
 József Attila 38, 127–130, 133, 290–291, 298–300, 335, 342–345, 347, 364, 483–488, 496, 499, 503–504, 506–507, 570, 572, 575, 702–707, 716
 József Etelka 488
 József Farkas 233, 505–506, 720, 723
 József Jolán 484
 Juhász Ferenc 341, 494, 631
 Juhász Géza 337–342, 570
 Juhász Gyula 230, 342–343, 589, 592, 599–600, 602, 719
 Juhász László 264, 511, 513
 Juhász Máté 138
 Julianus, Flavius Claudius 516
 Julius Caesar 69–70, 634
 Julow Viktor 53, 184

Jurisich Miklós 306
 Justh Zsigmond 239–240, 283
 Justinianus 648
 Juvenecus, Caius V. A. 441
 Juvenel, Paul, id. 374
 Kabdebó Lóránt 126
 Kabos Ede 586
 Kaczér Vilmos 497
 Kacsó Sándor 34, 38, 509, 685
 Kádár Imre 36–37, 685
 Kaffka Margit 127, 280, 341, 364, 491, 507, 599
 Kafka, Franz 115, 171, 689, 701
 Kahler, Erich 458
 Kaiser, Gert 253–254, 257
 Káldi György 223, 374
 Kállay Miklós 165
 Kálmán Lászlóné 495–496
 Kalmár György 235
 Kálnoky László 42
 Kálvin János → Calvin, Jean
 Kanizsai Pálfi János 649–651, 653, 655
 Kant, Immanuel 22, 154, 690
 Kántor Lajos 127, 688, 690
 Kántorné Engelhardt Anna 615
 Kányádi Sándor 688
 Kapitánffy István 64–66, 648
 Kaprinai István 309
 Karacs Ferenc 63
 Karacs Pál 59
 Karacs Zsigmond 59–60, 64
 Karácsony Benő 509, 685
 Karácsony Sándor 573
 Karácsonyi János 424
 Karádi Éva 229–231
 Karadžić, Vuk 356, 708
 Kardos Albert 361
 Kardos Béla 702, 706
 Kardos László 116, 126, 345, 605–606
 Kardos Pál 710–713
 Kardos Tibor 42, 122–123, 374, 530, 678
 Karikás Frigyes 229, 343
 Karinthy Frigyes 126–127, 165, 242, 245, 247, 341, 507, 587, 597–601, 604–606, 700, 713
 Karłowska-Kamzowa, Alicja 253, 258
 Kármán József 18, 235, 551, 553
 VI. Károly 363
 Károly Róbert király 263, 269
 Károlyi Antal 53
 Károlyi Ferenc 67
 Károlyi Gáspár 627
 Károlyi István 312, 315
 Károlyi Mihály 399, 402–405, 407, 410, 414–417, 419, 644–646, 686

- Kárpáti Aurél 490–491
 Karthausi Névtelen 681
 Kassák Lajos 127, 130, 164, 167–168, 294, 341,
 343–344, 495–496, 501, 505, 507, 720, 723
 Katalin → Sienai Szent Katalin
 Katona Ferenc 107
 Katona István 2
 Katona József 20, 106, 239, 388, 568, 613,
 640–643
 Katona Lajos 677
 Katzenellenbogen, Adolf 256, 271
 Katzianer, Johann 371
 Kaufmann Aurél 429
 Kauffman, C. M. 270
 Kaunitz, Wenzel Anton 442
 Kautsky, Karl 407, 419
 Kayser, Wolfgang 260
 Kazimir Károly 499
 Kazinczy Ferenc 18, 21, 53, 55, 58, 76, 81, 119,
 184–185, 190–191, 210, 220, 235–236,
 317, 331–332, 357–358, 367, 393, 442–
 458, 480–483, 507, 545, 549–550, 560,
 614, 616, 658, 708–710
 Kazinczy Gábor 125, 346
 Kazinczy Iphigenia 444
 Kazinczy László 709
 Kázmér Ernő 337–342
 Kändler, Klaus 232
 Kecskés András 156, 236
 Keiser Jakab 89
 Kékedi Sándor 418
 VIII. Kelemen 527
 Kelemen Lajos 500
 Kelevéz Ágnes 127, 350–353
 Keller Imre 119–120, 308
 Kemény Gábor 127
 Kemény János (XVII. sz.) 56, 58, 131, 441
 Kemény János (XX. sz.) 38, 41, 509, 684–685
 Kemény Simon 239, 587–588
 Kemény Zsigmond 31, 37, 116, 123–124,
 158–159, 239, 249, 287, 362, 567–569,
 572–573
 Kende Zsigmond 371, 378
 Kendéné Palágyi Erzsébet 495–496
 Kendy Miklós 181–182
 Kenéz Győző 182
 Kenosi György 329
 Kenyeres Ágnes 374
 Kenyeres Zoltán 344–345, 374, 700
 Kerekes Ferenc 363
 Kerékgyártó Elemér 398
 Kerényi Ferenc 126, 238–239, 310, 348
 Kerényi Grácia 394
 Kerényi Károly 458
 Kereskényi Ádám 138, 145, 149
 Keresztury Dezső 369, 569, 579
 Keresztury Mária 369
 Kéri Pál 587, 592
 Kerr, Alfred 582, 591
 Kertsó Ciriák 138
 Kéry László 184
 Keserű Bálint 109
 Kessler, E. 185
 Kézy Mózes 443, 454–455
 Kilián István 137–140, 143, 145–150, 152, 225,
 361
 Kininger, Georg Vincenz 443, 445, 447
 Kinizsi Pál 514
 Király Erzsébet 111, 114, 185, 369, 380, 384
 Király György 373–375, 377
 Király István 39, 221, 234, 343, 345, 364–365,
 694, 697, 699–701
 Király László 688
 Király Pál 676
 Kirschner Béla 407
 Kis István 447
 Kis János 443–444, 455–458, 560
 Kisfaludy Károly 75, 239, 316–318, 324–327,
 392, 507, 613, 709
 Kisfaludy Sándor 20, 319–320, 507, 556,
 613–616
 Kis Pintér Imre 127
 Kiss András 500
 Kiss Endre 114
 Kiss Ernő 124, 385
 Kiss Ferenc 221–223, 337, 365, 595, 611, 700
 Kiss Ignác 431
 Kiss István (XVIII. sz.) 380
 Kiss István (XX. sz.) 244–246, 724
 Kiss János 373
 Kiss Jenő 38, 685
 Kiss József 240, 333–334, 460, 489, 589, 599,
 718
 Kiss József (irodalomtörténész) 359, 658
 Kiss Lajos 242, 360
 Kiss Tamás 131
 Klaniczay Tibor 46–47, 50, 111, 113, 134, 137,
 263, 370–372, 383, 430, 468, 519, 521, 529,
 537, 540–542, 544, 722–723
 Klapka György 633
 Klausner, Theodor 520
 Klebelsberg Kunó 245
 Klein Alfred 232
 Klein, Stefan I. 336, 463, 507
 Kleist, Heinrich von 120, 689
 Klemens Jakab 55
 Klibansky, Raymond 197–198, 204
 Kliegl József 78–79

- Klimpfinger, Paulus 138
 Klopstock, Friedrich Gottlieb 555, 708
 Klöss, Jakob 183
 Kmetty Dániel 357
 Knáisz, Michael 137
 Kner Imre 229–230
 Kniezsa István 674, 681
 Koble, Balthasar 185–186, 188
 Kochanowski, Jan 422
 Kocziszký Éva 192
 Koczkás Sándor 344
 Koczogh Ákos 170–171
 Kocztur Gizella 464
 Kocsi Csörgő Bálint 363
 Kocsis István 688
 Kodály Zoltán 229–230, 357, 700
 Kodolányi János 38, 706
 Koháry Ferenc 58
 Kohlschmidt, W. 258
 Kókay György 658
 Kolakowski, Leszek 691
 H. Kolba Judit 274
 Kolevszki, Vaszil 234
 Kollányi Boldizsár 592
 Kolosvári Sándor 361
 Kolumbusz Kristóf (Cristoforo Colombo) 78
 Komáromi Csipkés György 363
 Komáromy Alajos 393–394
 Komáromy László 676
 Komját Aladár 506
 Komlós Aladár 156, 167, 169, 341, 343, 486,
 497, 574, 579, 607, 609, 699
 Komlós András 133
 Komlóssy Ferenc 615
 Komlóssy Károly 86
 Komlovski Tibor 374, 535, 544
 Komor András 127
 Komor Ilona 335
 Koncz József 72
 Kondor Lajos 710
 Konrád György 340
 Kónya Judit 710–713
 Kónyi Manó 334
 Korek Valéria 277, 280, 288
 Koricsányi Márk 186–187
 Kornis Gyula 245
 Sz. Koroknay Éva 674
 Korompay H. János 567
 Kós Károly 34, 36, 38–39, 41, 509, 684–685,
 688
 Kosáry Domokos 210
 Kossuth Lajos 31, 64, 73–74, 86, 100, 156, 363,
 418, 564, 616–617, 661, 705
 Kosztolányi Dezső 33, 37, 39, 127, 168, 172,
 221–223, 242, 245, 247, 249, 296–297,
 299, 335–337, 356, 460–463, 490–491,
 497, 507, 563, 565–567, 569–580, 588–
 589, 595–610, 689, 699–700
 Kosztolányi Dezsőné Görög Ilona 596–598, 600,
 603
 Kott, Jan 394
 Kotzebue, August Friedrich 239, 392, 555–556
 Kovachich Márton György 443, 448, 454
 Kovács Ákos 484, 486
 Kovács András 500
 Kovács Béla 138
 Kovács Dezső 37
 Kovács József 126, 406
 Kovács Kálmán 158
 Kovács Kristóf András 243, 349
 Kovács László 38, 40, 509
 V. Kovács Sándor 42, 528
 Kovács Sándor Iván 369, 371, 380, 383–384
 Kovacsóczy Farkas 539
 Kovalovszky Miklós 39, 226–228, 486, 589, 700
 Kováts Ferenc 656–658
 Kováts József 38
 Kozma Dezső 35
 Kozma Lajos 508
 Kozoca Sándor 239–240, 246
 Kőhalmi Béla 400
 Kőhegyi Mihály 359–360
 Köhler, Erich 254, 261
 Kőlcsey Ferenc 21–22, 25–27, 54, 72–87,
 99–105, 157, 159, 236, 317–319, 325–326,
 328, 345–348, 356, 367, 388, 390, 499, 507,
 551, 553, 555, 708–709
 Köntös-Szabó Zoltán 688
 Könyves Tóth Kálmán 705–707
 Könyves Tóth Kálmán, ifj. 706
 Kőpeczi Béla 234, 365–366, 724
 Körner, Theodor 388
 Környei Matild 485
 Kössling, Rainer 188
 Kőszeghy Péter 236–238, 304
 Köveshegyi András 185
 Krasicki, Ignacy 211–212
 Kratochwill Ede 89, 91–92, 95
 Kratochwill Éva 91
 Kratochwill Gáspár 89, 91–92, 95, 98
 Kratochwill Georgina 88–98
 Kratochwill György 89, 91–92, 95
 Kratochwill János 89, 91
 Kratochwill Lajos 91–92, 95
 Kratochwill Mária 91
 Kratochwill Rudolf 92

- Kratochwill Teréz 89, 91, 95
 Krenner Miklós 36, 41
 Kretschmar Lőrinc 424
 Kretzenbacher, L. 269
 Kristeller, Paul Oskar 195, 197–198
 Kristóf György 35–36, 40
 Krúdy Gyula 126–127, 245–247, 280, 341, 490, 584, 599, 698
 Krusith Ilona 544
 Kuhn, Hugo 256, 258, 271
 Kuiper, G. C. 185
 Kulcsár Endre 431
 Kulcsár Péter 264, 371, 515, 694
 Kulcsár Szabó Ernő 494, 723
 Kun Béla 412–413, 647
 Kun Zsigmond 247
 Kuncz Aladár 33, 35–40, 509, 685, 687–688
 Kunfi Zsigmond 401, 407–408, 410, 412–413, 647
 Kunics Ferenc 308
 Kunigunda apátnő 260
 Kurcz Ágnes 253, 255, 261–263, 269, 273
 Kurt, Betty 272
 Kutyár Félégyházi Ferenc 452

 Laban Ferdinánd 715
 Laborfalvi Róza 62–63
 Laczkó András 131, 242
 Laczkó Géza 37, 245, 587, 589–590, 592–593
 Lafayette, Marie-Joseph Paul 82–83
 Lafayette, Mme de 436
 La Fontaine, Jean de 186
 La fontaine, August Julius 656
 I. Lajos (Nagy Lajos) 267, 274
 XIV. Lajos 468
 Lakatos Éva 495–497
 Lakatos Imre 685
 Lakatos Péter Pál 702
 Lám (Ambrosius) Sebestyén 182–183
 Lambeck, Peter 43
 Lamettrie, Julien Offray de 190
 Landini, Giovanni Battista 376
 Lang, Barbara 92
 Láng Gusztáv 688–689
 Láng József 410
 Lang Lénárt 424–425
 Langhoffer Pál 702
 Lansdowne 471
 Lányi Hedda 596–599, 601, 611
 Lascanus, Thomas 428
 Lask, Emil 231, 350
 Laskai János 46
 Lasker–Schüler, Else 170
 Laski Jeromos 425–426

 Lassoeki Miklós 176
 I. László, Szent 186, 188–189, 253–275
 V. László 176–177, 180
 László Gyula 253, 266–270, 274
 Lászlóffy Aladár 687–688
 Latomus, Jakob 353
 Lator László 168
 Laufer, L. 468
 Lavardin, Hildebert de 196, 198
 Lavoisier, Antoine Laurent 629
 Lavotta János 550
 Laxness, Halldór 294
 Lázár János 190
 Lázár Jenő 400, 403, 405
 Lázár Mária 131
 Lázs Sándor 671
 Leach, M. 269
 Le Bossu, René 472
 Legner, Anton 257
 Lehr Albert 589
 Leibniz, Gottfried Wilhelm 630
 Lejeune, Rita 255–256
 Lemaître, Jules 489
 Lenau, Nikolaus 713–715
 Lencsés György 133
 Lendvayné Hivatal Anikó 615
 Lengyel András 247, 359–360, 487–488
 Lengyel Balázs 130–131
 Lengyel Dénes 242–243
 Lengyel Géza 587
 Lengyel Imre 67, 71, 442–443
 Lengyel József 493–494, 506
 Lengyel Menyhért 106–107, 460, 507, 586–588
 Lengyel Péter 340
 Lenin, Vlagyimir Iljics (Uljanov) 244, 398, 403–404, 407, 411, 418, 636–637
 Leonardo da Vinci 284
 Lesage, Alain René 211
 Lesenprund 650–651, 653–654
 Lessen, Curt von 312
 Lesser, Friedrich Christian 623, 629
 Lessing, Gotthold Ephraim 386, 388
 Lesznai Anna 230, 402, 587, 590
 Letraz, Jean de 313
 Levárdy Ferenc 265, 671–675, 677–678, 681–683
 Lichońska, Irmína 513
 Lichtenstein Vencel 95
 Ligeti Ernő 34–37, 39–40, 120, 509, 685–686, 688
 Linder Béla 407, 414
 Linné, Karl 362
 Lipatov, Alekszandr Vladimirovics 211
 Lippai János 58

- Lippai Miklós 143, 152
 Lippi, Aurelio Brandolini 530
 Lippi, Filippino 373
 Lipps, Theodor 166
 Lipták Gábor 616, 618
 Lischerong Gáspár 185, 189
 Lisznyai Kálmán 160
 Litván György 398, 402
 Livius, Titus 224
 Loboczky Mátyás 425–426
 Lobwasser, Ambrosius 109
 Locke, John 466, 469
 Lodge, Thomas 471
 Lomidze, Georgij Joszifovics 233
 Longhi, Roberto 112
 Lónyay Gábor 443, 448–452
 Lónyay Zsuzsanna 11
 Loomis, Laura Hibbard 255, 271–272
 Loomis, Roger Sherman 255, 271–272
 Losontzi István 235
 Lovas Elemér 679
 Lovassy László 617
 Lovászy Márton 414
 Lowth, Robert 555
 Loyolai Szent Ignác 113, 225
 Lőkös István 356–358, 710
 Lőrinczy Attila 242
 Lőrinczy Huba 117, 231, 276, 289, 701
 Lucchesi, Emiliano 377
 Lucretius, Titus Carus 520, 528
 Ludányi Mária 48, 50
 Ludassy Mária 432, 639
 Lukač, Emil Boleslav 359
 Lukács György 21, 107, 116–117, 229–230, 285, 344, 364, 406–407, 418, 503, 568, 573–575, 579, 581–583, 587, 631–632, 691, 700
 Lukács Mór 473
 Lukácsy Sándor 82, 158, 367, 394, 637, 723
 Luksich Pál 265
 Lunacsarszkij, Anatolij Vasziljevics 699
 Lupin, Christina von 269
 Luther Márton (Martin Luther) 6, 442, 527, 619
 Lück, Georg 345

 Mach, Ernst 115–117, 163, 231, 701
 Mácha, Karel Hynek 714
 Machiavelli, Niccolò 123, 554
 P. Macht Ilona 127
 Macrobius, Theodosius Ambrosius 194–195, 198–203, 205, 516, 518, 524, 527
 Madách Imre 36, 116, 140, 244, 315, 346, 507, 567, 691, 708

 Madácsy László 359–360
 Madácsy Piroska 360
 Madarassi Ferenc 444
 Madarász Flóris 553
 Máday István 636
 Maderno, Stefano 380
 Mádi Szabó Gábor 312
 Mádl Antal 120, 713–715
 Madzsar József 486, 645
 Maeterlinck, Maurice 604
 Maglierini, Meri 377
 Magoss Olga 361
 Magyar Balázs 514
 Magyar Ágh Jakab 650
 Magyar István 181
 Magyar Zoltánné Techert Margit 195
 Majakovszkij, Vlagyimir Vlagyimirovics 126
 Majláth János 316
 Major Nándor 337–338
 Major Róbert 508
 Majtényi Mihály 337–342
 Makkai László 111, 113
 Makkai Sándor 33, 35, 37–41, 509, 684–685, 688
 Maksay Albert 38
 Maksay Ferenc 48–49
 Malebranche, Nicolas de 630
 Malherbe, François de 467
 Málly Ferenc 373–374
 Malraux, André 689
 Mályusz Elemér 65, 262, 273
 Mann, Thomas 108, 120, 350, 458–463, 689, 713
 Mannheim Károly 230
 Mannsberger-Mosonyi Jakab 333
 Márai Sándor 127, 313
 Marbode d'Angers 65
 Marcel, Gabriel 691
 Marcel, Raymond 512
 Marcellus 679
 Marcucci, Francesco Antonio 519
 Margalits Ede 708
 Margit, Szent → Árpádházi Szent Margit
 Margócsy István 545, 560
 Márér György 485
 Mária Lujza 454–455
 Mária Terézia 186, 215, 217–219, 442, 453–454
 Marino, Giambattista 111, 378
 Mariosa, Jacobus 188–189
 Maritain, Jacques 685
 Marivaux, Pierre Carlet de Chamblain de 211, 475
 Markov, Dmitrij 234
 Markovits Györgyi 129, 400

- Márkus György 432
 Marlowe, Christopher 326
 Marosi Ernő 272–273
 Marosi Ildikó 684–685
 Marosi Péter 684, 688
 Maróthi György 67, 71
 Martin, Joseph 511, 515–518
 Martinek, Jan 353
 Martinkó András 394, 499, 544, 715
 Martinkova, Dana 353
 Martinovics Ignác 332, 447
 Martonfalvi György 13–14
 Marullus, Michael 354, 537, 542
 Marx, Karl 234, 398, 402, 406–407, 409, 411, 418–419, 691
 Marzio, Galeotto 513–514, 516–531
 Masaryk, Thomas Garrigue 646, 702
 Masen, Jacob 138, 306
 Máté kanonok 424
 Máté Jakab 122
 Máthé Elek 522
 Mátrai László 114, 622, 700–701
 Matthew, Arnold 472
 Matthiesson, Friedrich von 475, 480–481
 Mattioli, Isabella 377
 Matusik István 486
 Matuska Szilveszter 120
 Mátyás főherceg 225, 422
 Mátyás király 122–123, 177, 179, 511–519, 521, 523–532
 Mauer, Friedrich 272
 Maugham, Somerset 106
 Maupassant, Guy de 489–490
 Mauriac, François 685, 689
 Mayer, Hans-Otto 459
 Mazzoni, Iacopo 113
 Mécs László 509
 Medgyesi Pál 1–16, 224
 Medici, Lorenzo 284
 Mednyánszky László 240
 Mednyánszky Margit 240
 Megyer Szabolcs 242–243
 Megyeri Károly 615
 Mela, Bartolomeo della 525
 Melanchthon, Philipp 6, 353, 527
 Melczer Tibor 353, 383
 Melius Juhász Péter 58, 363
 Méliusz József 687–690
 Meltzer Gergely 353
 Menandrosz 149
 Mendelssohn, Moses 555
 Mercati, Angelo 521
 Mercati, Giovanni 513–514
 Merényi Oszkár 366–367, 478–483
 Mester Miklós 705
 Mészáros Ignác 312
 Mészáros Lázár 633
 Mészöly Dezső 393
 Mészöly Miklós 340, 493
 Metastasio, Pietro 185, 188–191, 307, 355
 Methodios püspök 517
 Meyer, Conrad Ferdinand 284
 Mezei Márta 355
 Mezey László 66, 363, 439, 647–648, 675, 680
 Michael de Hungaria 445
 Michelangelo Buonarroti 110
 Michelozzo, Bartolommeo di 377
 Mickiewicz, Adam 714
 Micyllus, Jakob 353
 Migne, Jean-Paul 526
 Mihalik József 360
 Mihalóczy György 188
 Mihály Bálint 372
 Mihály László 38
 Mihályi Ödön 503
 Mikes Kelemen 430, 438, 581–582
 Miklós, Szent (myrai) 143, 152
 V. Miklós pápa 42
 Miklós Andor 245
 Miklós Ferenc 430
 Miklós Jenő 587, 590
 Miklós Pál 196, 199, 201
 Miklósi Ambrus 138, 147–150
 Mikó Krisztina 127
 Mikosz, Czesław 211
 I. Miksa 259
 Mikszáth Kálmán 90, 241, 287–288, 364, 490, 507, 599, 605, 694–697
 Miller, Johann Martin 475
 Miller, Nikolaus 259
 Millius 67
 Milton, John 111, 388, 470, 472, 555, 656–657
 Minulescu, Ion 39
 Mioni, Teodoro 114
 Miskolczy Csulyak Gáspár 622
 Miskolczy Zsigmond 147
 Mitterpacher Lajos 189
 Mohamed 257
 Mohr W. 258
 Molière 108, 147–148, 305, 313, 325, 555
 Molitor (Mölnér, Müller, Molnár) György 426
 Mollay Károly 259
 Molnár Antal 508
 Molnár Ferenc 106, 108, 460
 Molnár Gusztáv 244, 690
 Molnár János 190
 Molnár József 674, 676
 Molnár Tibor 485

- Molter Károly 36–37, 41, 509, 685
 Mombert, Alfred 170
 Monay Ferenc 137, 139
 Mondjuk J. → Hatvany Bertalan
 Monecke, W. 257
 Montesquieu, Charles de Sécondat de 211–212, 216
 Monteverdi, Claudio 112
 Moor Elemér 264
 Móra Ferenc 129, 242–243, 246–247, 359–360
 Móra István 242–243
 Móra Márton 243
 Moravcsik Gyula 269
 Morei 190
 Moreto y Cabaña, Augustin 395
 Móricz Miklós 120
 Móricz Pál 361
 Móricz Zsigmond 37–38, 40, 106–108, 126–127, 241–243, 245, 247, 294–295, 312, 349, 360–361, 364, 484, 507, 565, 570–575, 578–580, 582, 587–588, 598–599, 703, 711
 Morris, William 231
 Mester Mihály 89
 Mozart, Wolfgang Amadeus 396
 Mózes Attila 340
 Mózer István 333
 Mucsi Ferenc 699, 701
 Muir, Edwin 475
 Munkácsy Mihály 240
 Muratori, Lodovico Antonio 190
 Murphy, James J. 5
 Mušicki, Lukijan 356, 708
 Musil, Robert 115–116, 701
 Musnai Boldizsár 441
 Musschenbroek 67
 Mussolini, Benito 417
 Mutius, Bernardus 512
 Mühlenbach Tamás 428
 Mügelin, Heinrich 264–265
 Müller, Georg 461
 Münstedt, Gustav 97
 Münster Georgina 89
 Münster György 89
 Nacsády József 124
 Nádas Péter 340
 Nádasdy Ferenc 186–187
 Nádasdy Tamás 95
 Nagy Balogh János 294
 Nagy Barna 540
 Nagy Gáspár 649
 Nagy Géza 266
 Nagy Ignác 327, 497–498
 Nagy István 688
 Nagy Iván 138
 Nagy Jenő 500
 Nagy László (költő) 341
 Nagy László (történész) 111, 113
 Nagy Miklós 116, 124, 250, 715
 Nagy Lajos 37, 341, 343, 710–713
 Nagy Péter 106–108, 127, 345
 Nagy Sándor (makedón király) 522
 Nagy Sándor 36, 39, 71
 Nagy Zoltán 507, 519, 587
 Nagylucsei Orbán 513–514
 Nagyszombati Márton 353
 Naláczy József 658
 I. Napóleon 190, 403–404, 454–455
 Nardo di Cione → Orcagna
 Nash, Thomas 471
 Naumann, Manfred 721
 Needham, H. A. 464
 Negro, Pescennio Francesco 513–514, 519
 Négyesy László 235, 369–370
 Nelli, René 517
 Nemeskéri Erika 124–126
 Nemes-Nágel Lajos 496
 Nemes Nagy Ágnes 201, 493
 Nemesnépi Dániel 649
 Németh Andor 39, 164, 398, 414, 418–419, 494
 Németh Antal 88
 Németh G. Béla 118, 127, 153, 158–160, 196–197, 282, 345, 561, 563, 575–580
 Németh István 338
 Németh Lajos 700
 Németh László 38, 40, 116, 236, 288, 313, 347, 353, 570–573, 576, 578–580, 595, 631, 700
 Németh S. Katalin 122, 497
 Némethy Lajos 675, 680
 Némethi Péter 441
 Németi Zsigmond 441
 Nepomuk János 89
 Neubauer Pál 120
 Neumann, Erich 459
 Neumarkt, Johannes von 265
 Newton, Isac 113, 622–623, 626–628, 630
 Nexö, Martin Andersen 294
 Niccolò di Tomaso 268
 Nicholas of Cusa 198
 Nieuwentyt, Bernard 623, 627–629
 Nietzsche, Friedrich 701
 Nivildus Aphronius → Cordara, Giulio Cesare
 Nonis, Piero G. 190
 Novák Zoltán 229–230
 Novati, Francesco 520
 Nyári Pál 125
 Nyíri Kristóf 114–117, 701

Nyíró József 509, 685

Nyíró Lajos 722

Obradovlě, Dositej 708

Oehenschläger, Adam Gottlob 170

Ohnet, George 489

Okál, Miloslavs 353–354

Oláh Ferenc 36

Olosz Lajos 37, 509, 686

Olt Károly 705

Oltványi Ambrus 59

O'Neill, Eugene Gladstone 108

Orbán Balázs 247, 500

Orcagna 378

Orczy Lőrinc 53, 214, 217, 628

Ormós Zsigmond 78, 333

Orosz László 235–236, 486

Oroszy Georgina → Kratochwill Georgina

Oroszy István 649

Osskó Péter 91

Osskó Péterné 93, 97

Osterwald, Jean Frédéric 67, 71

Osvát Ernő 230, 585–589

Oszóczki Kálmán 500

Osztrovskij, Nyikolaj Alekszejevics 313

Ott, Norbert H. 253, 255–256, 265

Ottlik Géza 127

II. Ottokár 257

Ovidius Naso, Publius 50, 225, 238, 260, 353,
539, 560

Őri G. György 675

Örkény István 486

Öry Miklós 223, 225–226

Paál Árpád 685

Paál Máté 418

Paatz, Elisabeth 377

Paatz, Walther 377

Pach Zsigmond Pál 111, 113

Paget János 617–618

Pagnoni, Maria Rita 520

Paintner Mihály 308

Pajorin Klára 123, 511

Pál főesperes 174

Pál, Szent 11, 144, 520

Pál József 114

Palaeologus, Jacobus 724

Palasovszky Ödön 501

Palatics György 539–540

Pálffy József 329

Pálffy János 90

Pálffy Károly 444

Pálffy Miklós 421

Pallay Anna 64

Páskándi Géza 688

Paskó Kristóf 58

Pasteiner István 245

Pásztor Árpád 88

Pásztor Edith 374

M. Pásztor József 487

Pásztor Lajos 378, 380

Patachich Ádám 185–189

Pataky Dénes 447

Pathai István 649–655

Patze, Hans 263

Patzner, Franz 98

Paul, Jean 22

Paulay Ede 396

Pável Ágoston 708

Pázmándi Horvát Endre 616

Pázmándy Dénes, id. 616

Pázmány Péter 7–8, 11, 113–114, 223–226,
374, 381–383, 430, 507, 651

Péczei József 52–55, 58

Pekár Gyula 360

Pelisson, P. 67

Pensel, Franzjosef 259

Pereira, Benito (Pererius) 437

Perényi József 268

Palma Ferenc Károly 189

Pálmai Magda 495–496

Pálóczi Horváth Ádám 58, 236, 442, 483, 616,
656–658

Palóczi Horváth László 72, 453

Palothai Ferenc 651–652

Paluscsák Pál 373

Pándi Pál 20, 345, 430, 639

Panek Zoltán 688–690

Panemo Cisseo → Cordara

Panofsky, Erwin 195, 202, 256

Panzer, Friedrich 270

Pap Benedek 539

Pap Endre 99

Pap József 338

Pap Károly 131, 245, 493

Pap Péter 329

Pápai Páriz Ferenc 43

Paparelli, Gioacchino 122–123, 528

Pápay Sámuel 235, 444, 458

Papp Dániel 340

Papp Ignác 235

Paratore, Ettore 111–112

Parler, Peter 253

Pascal, Blaise 112

Pergő Celesztin 615

Perkátai László 246

Perkins, William 4, 6–7, 9, 11–12, 14, 16
 Perlaky Judit 480
 Perrault, Charles 470
 Petelei István 37, 489–490
 Péter László 129, 242–243, 484, 486, 488
 Peterdi István 167, 507
 Péterffy Ida 248, 656
 Péterfi Sándor 23, 29
 Péterfy Jenő 284, 563–565
 Pétery Károly 247
 Pethő Miklós 693–694
 Petki János 48–50
 Petőfi Sándor 18; 29–31, 34, 36, 124–125, 127, 133, 151, 238, 245, 247, 283, 288, 291, 293, 300, 341, 344–347, 358–360, 364, 393, 411, 478, 497–500, 506–507, 561–565, 567, 569–571, 574–576, 579, 581, 584, 615, 631–639, 662, 699, 705, 714–715, 718, 724
 Petrarca, Francesco 394, 541
 Petrányi Ilona 508
 Petri Lajos 508
 Petrovay József 79–80
 Petrović, Veljko 340
 Peyre, Henri 467
 Pezold, Elise 97
 Phaëdrus 619
 Pheidiasz 473
 Picasso, Pablo 170
 Pichl, Wenceslaus 185
 Pico della Mirandola, Giovanni 198, 690
 Pilinszky János 298, 300
 Pindaros 236, 708
 Pintér István 444, 457
 Pintér Jenő 360, 568
 Pintér Kálmán 317
 Pinthus, Kurt 120
 Pirandello, Luigi 108, 313–315
 Pírhala Márton 429
 Pickering, Frederick P. 265
 Pirnát Antal 429, 523, 529
 Piromalli, Antonio 187
 Pisanello 271
 Fischel, Joseph 120
 Piso, Jacobus 353
 II. Pius 177
 V. Pius 373
 Planche, Gustave 156
 Platón 196, 202–203, 350–352, 511–514, 516–517, 520, 522, 524, 629
 Plinius Secundus Maior, Caius 625
 Plotinosz 194–195, 202
 Plutarkhosz 224, 516, 522
 Podacataro, Filippo 513

Poe, Edgar Allan 604, 689
 Pogány József 86
 Pók Lajos 164
 Polányi Károly 404–405
 Polier, Georges 70
 Polirer László 424
 Poliziano, Angelo 192
 Pomogáts Béla 33, 41, 127, 342, 492–494, 503, 590, 692
 Pomponio Leto 123
 Pontano, Giovanni 192, 197, 512, 525
 Poór János 244
 Pope, Alexander 159, 464–466, 469–470, 472–474, 477, 555
 Popović, Jovan Sterija 723
 Pór Péter 239–240
 Potogallo, Jacopo di 521
 Pósa Lajos 695
 Poszler György 281, 284–285
 Potter, Stephen 171
 Pussin, Nicolas 184
 Pölöskei Ferenc 699
 Prágai Jeromos 353
 Pray György 185, 188–190
 Prévost, Antoine-François abbé 211
 Prodikosz 255
 Prónay János 73
 Prónay Sándor 482
 Prudentius, Aurelius P. Clemens 257
 Protáz 177
 Pserer Franciska 89
 Ptolemaiosz 524
 Puccinelli, Ottavio 308
 Puccini, Giacomo 227
 Pukánszky Kádár Jolán 239, 316
 Pulszky Ferenc 78, 333
 Puskin, Alekszandr Szergejevics 477, 715
 Puttenham, George 471
 Pünkösti Andor 312–315
 Pyrker János László 714

Quevedo de Villegas 111
 Quintilianus, Marcus Fabius 537

Rába György 163, 165, 173, 566, 579, 588, 600
 Racine, Jean de 108, 112
 Rác Győző 690
 Radetti, Giorgio 520, 528
 Radloff, Vaszilij Vasziljevics 267
 Radnai Rezső 190
 Radnóti Miklós 335, 341, 343, 507, 719, 723
 Radó György 724
 Radocsay Dénes 266
 Rados K. Béla 702, 705

- Radziwiłł, Krzysztof 422
 Radziwiłł, Sierotka 422
 Raffaello (Raffaello di Giovanni Santi) 184
 Raffo, Anton Maria 111, 113
 Raith Tivadar 495–496
 Rájns József 217, 235–236, 549
 II. Rákóczi Ferenc 347, 361, 363, 365–366, 482, 724
 I. Rákóczi György 2, 8–9, 123, 363
 II. Rákóczi György 2
 Rákóczi Zsigmond 64
 Rákóczy János 63–64
 Rákosi Jenő 584
 Rákosi Sándor 129
 Rákosi Viktor 696
 Ramler, K. W. 550, 553
 Randall, Lilian M. C. 256
 Rapaics Raymund 424
 Rapaport Samu 488
 Rapin, Nicolas 472
 Ráskay Lea 671–672, 676–682
 Ráth György 519
 Ráth Károly 176
 Ratzky Rita 500
 Ravasz László 2, 40
 Ray John 470
 Rayka László 45–46
 Rebro, Karlo 529
 Recanati 515
 Rechberg Károly 443, 453–454
 Rédei József 400
 Reder Adolf 90–91
 Réger Béla 288
 Reichard Piroska 587
 Reichard, Walter A. 459
 Reinitz Béla 582
 Reisinger János 492, 568, 579
 Rejtő István 90, 129, 694–697
 Rembaldo, Giovanni Antonio 511
 Rembrandt, Harmens van Rijn 112
 Reményik Sándor 35, 37, 40–41, 506, 509, 685
 Renan, Ernest 285–286
 Révai József 229, 232, 344, 364, 407, 574
 Révai Miklós 81, 190, 235–236, 309–311, 429, 431, 433, 545, 549
 Révész Béla 37, 582
 Révész Géza 230
 Reviczky Gyula 240, 247, 283, 286, 696
 Réway Ferenc 424
 Rexa Dezső 455
 Reymont, Władisław Stanisław 294
 Réz Pál 242, 337, 460–461, 463, 565
 Rhédey Farkas 444, 457
 Rhédey Farkasné Teleki Kata 444, 457
 Richardson, Samuel 211, 465–466, 471, 474–477
 Ricklef, Jürgen 265
 Riedel, Fr. X. 556
 Riedl Frigyes 277, 279, 385, 389, 430, 433, 561–566, 568, 573–574, 576, 578–580
 Rilke, Rainer Maria 117
 Rimay János 113, 304, 370, 536, 538
 Rimbaud, Jean-Arthur 601
 Ritoók Emma 230
 Ritoók Zsigmond 678
 Ritoókné Szalay Ágnes 439
 Rivera, Diego 294
 Robespierre, Maximilien de 403, 639
 Robogó Máté → Gábor Andor
 Robotos Imre 684, 686–688
 Rodenbach, Georges 277
 Rogerius 188
 Rogers, Pat 465, 467
 Roheim Géza 326
 Rohonyi Vilmos 705
 Rollin, Charles 623, 625, 629–630
 Rómer Flóris 176
 Romualdus, Szent 373, 380
 M. Róna Judit 483–488
 Rónai Zoltán 415
 Rónay György 279–280, 283, 288, 431, 436, 501–502
 Rónay László 127, 699
 Ronsard, Pierre de 544
 Rosenfeld, Hans Friedrich 259
 Rosenschön Friderika 89–91, 95, 98
 Rosenschön János 89
 Rosselino, Antonio 521
 Rosetti, Dante Gabriel 564
 Rossone, Andrea 378
 Roth, Dorothea 5
 Rott, Johann Jakob 442–445
 Rousseau, Jean-Jacques 51, 214, 475, 477, 547–548, 555, 722
 Rousset, Jean 112
 Rózsa György 43, 113, 374, 446–447
 Rózsahegyi Kálmán 108
 Rozsonдай Marianne 674
 Rössner, Manfred 313
 Rubens, Peter Paul 112
 Rubigallus, Paulus 353–354
 Rubinyi Mózes 333, 695
 II. Rudolf 225
 Ruh, Kurt 254, 259
 Rummy Károly György 239, 443, 454
 Rupp Kornél 437
 Ruskin, John 231
 Ruttkay-Rothauser Miksa 287

- Ruzicska Pál 111, 114
 Rymer, Thomas 471–472
 Rymsza, Andrzej 422
- Sabellico, Marcantonio 513
 Sabino, A. 513
 Sadoveanu, Mihail 294
 Sáfáry László 503
 Sáfrán Györgyi 335
 Sághy Ferenc 545, 560
 Sághy Sándor 545
 Saint-Evremond, Charles de Saint-Denis 471–472
 Sajkowski, Alojzy 422
 Salamon Ernő 688
 Salamon Ferenc 158, 567, 631
 Šalda, František Xaver 503
 Sallai Imre 686
 Salutati, Coluccio 520, 525
 Salyámosy Miklós 336, 463
 Sándor (ágyúöntő) (Alexander Bombardarius) 426
 Sándor István 44–45, 47, 50, 357, 431, 709
 Sándor László 485, 502–503
 Sándor Lipót (főherceg) 357
 Sándor Móríc 483
 Sándor Pál 129
 Sannazaro, Jacopo 190, 192
 Sanoki Gergely 122–123, 513, 528
 Santi, Bruno 377
 Sarbiewski, Maciej Kazimierz 357
 Sardou, Victorien 106
 Sárközi György 245
 Sárközi Péter 111, 114, 191
 Sárváry Pál 56
 Saskói Zoltán 586
 Sassetta (Stefano di Giovanni) 373
 Sauer Kajetán 332
 Savioli, A. 376–378
 Sax, Fritz 525
 Schade, Herbert 269
 Schaefer, Hans Heinrich 525
 Schäfer-Maulbertsch, Rose Beate 255
 Schedel Ferenc → Toldy Ferenc
 Schedler, M. 195, 200
 Scheiber Ottó 333
 Scheiber Sándor 333, 485, 592
 Schelling, Friedrich Wilhelm Joseph 22
 Scherer, Joseph von 442–443
 Schikaneder, Emanuel 355
 Schillemeit, Jost 171
 Schiller, Friedrich 22, 184, 392–393, 475, 477, 555, 691
 Schilling, B. N. 465
- Scheffer, Heinz 191
 Schlegel, August Wilhelm 22, 170, 386, 388, 390–391, 393, 561, 663–665, 667–668
 Schlegel, Friedrich 386
 Schmid, Wolfgang 520
 Schmitt, Nicolaus 519
 Schneckeburger, Max 120
 Schwietering, Julius 256
 Schnur, Harry C. 188
 Schorske, Carl E. 114
 Schönherr Gyula 531
 Schöpflin Aladár 37, 40, 88, 241–242, 489–490, 507, 509, 585, 587, 593, 601, 712
 Schöppink Sofie 94
 Schreiner, Klaus 262
 Schunke, Ilse 674
 Schütz Antal 525
 Schwandtner, Johann Georg 188
 Schweitzer Pál 458, 463
 Schwietering, Julius 255, 272
 Sciacca, Michele Federico 520
 Scott, Elledge 471
 Scribe, Eugène 106
 Scultens 67
 Sebastianovich, Franciscus 186
 Sebesi Ernő 120
 Sebestyén Kálmán 500
 Sebestyén Sándor 702–707
 Seibert, J. 271
 Semjén Gyula 315
 Semsey András 444, 457
 Seneca, Lucius Annaeus 528
 Sente Ferenc 457
 Sente Imre 444
 Sennyei Vera 312
 Seralbus Erimanticus → Hannulik János
 Serédi Gáspár 424
 Seres V. József 498
 Sevcenko, Tarasz 503
 Shaftesbury, Anthony Ashley Cooper 159, 466
 Shakelton, Francis 470
 Shakespeare, William 20, 112, 126, 163, 238, 313, 314–315, 327, 352, 385–397, 468, 471–472, 508, 539, 555, 561, 662–667
 Shaw, George Bernard 108, 313
 Shelley, Percy Bysshe 18, 30, 714
 Sidney, Philip 469, 471, 473
 Sienai Szent Katalin 381
 Sík Sándor 7, 223–224, 315, 509
 Simai Ödön 431
 Simándy Pál 40
 Simén Domokos 329
 Simon Györgyi 674
 Simon István 341

- Simon Zoltán 360–361
 Simonyi Zsigmond 655
 Sincal, Gheorge 500
 Sinkó Ervin 230, 244, 337–338, 503, 506
 Sipos Gábor 500
 Sipos Pál 362, 455
 Siqueiros 294
 IV. Sixtus 519
 V. Sixtus 373
 Skaricza Máté 247
 Sladkovič, Andrej 714
 Ślaski, Jan 111, 114
 Smollett, Tobias George 466
 Smrek, Ján 359
 Snell, Bruno 255
 Soarez (Cyprianus Soarius) 12
 Soergel, Albert 170
 Solohov, Mihail 294
 Solt Andor 239, 385, 387–388
 Soltész Zoltánné 678
 Somlyó Zoltán 507, 597, 599
 Sommervogel, Carlos 307–308
 W. Somogyi Ágnes 127
 Somogyi Gedeon 235–236
 Somogyi János 444
 Soós Albert 182
 Soós Györgyné Berzeviczy Erzsébet 183
 Soós Péter 183
 Sóvári Soós Kristóf 181–183, 423, 428–429
 Sóni Pál 688
 Sötér István 20, 123, 127, 242, 346–347, 501–502, 574–575, 578–580, 595, 631, 698, 711
 Sövényházi Márta 679
 Spencer, Herbert 115
 Spengler, Oswald 387
 Spenser, Edmund 387, 395, 470–471
 Spira György 635, 637, 659
 Spiró György 340
 Spitz A. René 229
 Spitzer Leó 336
 Spotorno, P. 376–378, 380
 Sprat, Thomas 464, 471–472
 Squarotti, Giorgio Bárberi 111–112
 Stackmann, Karl 260
 Stadler, Ernst 172
 Staehelin, Ernst 67–68
 Stammmler, Wolfgang 271–272
 Staud Géza 108, 185, 239, 312, 314–315, 372, 396
 Staël, Mme 467
 Stefano da Zevio (Stefano di Giovanni da Verona) 378
 Steinbeck, John 294
 Stejskal, K. 260, 269, 274
 Stendhal (Henri Beyle) 239
 Stephani Elza 230
 Sterne, Lawrence 466, 471, 473, 475, 477, 558
 Stettner György 394
 Stiennon, Jacques 255–256
 Stigel, Johann 353
 Stock, Brian 203
 Stoll Béla 47, 50, 109–110, 129, 329, 484–487, 620–621
 Stramm, August 172
 Strassburg, Gottfried von 258, 260
 Strindberg, August 231, 313, 597
 Stróbl Alajos 563
 Stromer, Ulman 678
 Stummvoll, Josef 98
 Štúr, Ľudovít 359
 Suchenwirt, Peter 257
 Sue, Eugène 30
 Sugár Erzsébet 119–120
 Sulzer, Johann Georg 545–555, 557–560
 Sulyok Mária 312
 Summonte, Pietro 513
 Surgant, Johann Ulrich 5
 Sütő András 123, 688, 690–691
 Svatzik János 89–90
 Svatzik Mária (Reder Adolfné) 90
 Svatzik Friderika Mária-Aloizia 90
 Swift, Johathan 465, 469–470, 472, 554
 Swoboda, Karl M. 272
 Sylvester János 133, 235
 Syrsiasius Acrotophorius → Patachich Ádám
 Szabadi Judit 700
 Szabédi László 235
 Szabó András 444
 Szabó Árpád 517
 Szabó Bertalan 706
 Szabó Botond 362–363
 Szabó Dénes 678
 Szabó Dezső 38, 222, 341, 698, 702–703, 707
 Szabó Ervin 230, 413–414
 Szabó Flóris 373
 Szabó Géza 305, 539
 B. Szabó György 337, 339
 Szabó Gyula 127
 Szabó István 614
 Szabó János 68, 70
 Szabó J. Dániel 148, 151
 Szabó Károly 182
 Szabó Konrád 141
 Szabó Lőrinc 38, 126, 245, 299, 717–718
 Szabó Márton 61–62, 64
 Szabó Mártonné Szenczy Johanna 61
 Szabó Miklós 702

- Szabó Sándor Géza 360–361, 363
 Szabolcsi Bence 508, 717
 Szabolcsi Miklós 127, 130, 132–133, 221, 232, 342–345, 486, 497, 703–704, 722–723
 Szádeczky Lajos 619–620
 Szakasits Antal 703
 Szalai Imre 496
 Szalatnai Rezső 240
 Szalay József 360
 Szalay László 99, 104, 155–156
 Szalézi Szent Ferenc 189, 502
 Szállási Árpád 485
 Szántó György 36, 38, 119–121, 686
 Szántó Judit 486, 506
 Szántóné Kaszab Ilona 508
 Szapolyay István 429
 Szapolyay Istvánné 429
 Szapolyai János → János király
 Száraz György 398
 Szarka Géza 715
 Szarvas Gábor 655
 Szász Béla 703, 705–706
 Szász János 688
 Szász József 361
 Szász Károly (1798–1853) 124
 Szász Károly (1829–1905) 662–670
 Szász Károly (1865–1950) 40
 Szász Zoltán 703
 Szathmári István 109, 700
 Szathmári Paksi Pál 71
 Szathmári Sándor 127, 702
 Szathmári Sándor 127, 702
 Szauder József 67, 99–101, 104, 184–185, 191, 210, 212, 216–217, 311, 345, 347–348, 354, 356–358, 394, 396, 429–431, 433, 507, 545, 551–552, 554–555, 621, 623, 630
 Szauder Mária 99, 187
 Szávai Géza 684, 686–688
 Szczucki, Lech 724
 Szebeni Szaniszló (Stanislaus Cibiniensis) 425
 Széchényi Ferenc 443, 453–454
 Széchényi István 31, 39, 82, 84, 93, 95, 124, 321, 323, 328, 347, 363, 483, 613, 616–618, 659
 Széchy Károly 372–373, 375
 Szeder Fábán 239
 Szedő Dénes 541
 Szegedi Gergely 539–540
 Szegedi Kis István 70, 247, 439
 Szegedy-Maszák Mihály 127, 386, 395, 465, 561, 577, 579–580
 Szegedy Rezső 708
 Szegi Gáspár 59
 Szegi Péter 59
 Szegzárdy-Csengery József 607
 Szeifert Ferenc 225
 Székács József 709–710
 Székely István 238
 Székely János 688–689
 Székely Mózes 35
 Szekeres László 63–64, 124
 Szekfű Gyula 40, 262, 565
 Széles Klára 246, 503–504
 Szelestei N. László 160, 304
 Szelei István 337, 708
 Szemere Ádám 84
 Szemere Bertalan 72–87
 Szemere György 84–85, 106–107
 Szemere Krisztina 84
 Szemere István 443, 452
 Szemere László 84
 Szemere Miklós 84–85, 87
 Szemere Pál 75–76, 79, 81–85, 99–100, 104, 449, 553
 Szemere Vera 312
 Szemlér Ferenc 38, 685, 688
 D. Szemző Piroska 88
 Szénási Ferenc 60
 Szénási István 59–60
 Szénási Mátyás 59–60
 Szénási Mihály 60
 Szenci Molnár Albert 109–111, 236, 381, 536, 623
 Szenczi Csene Péter 650
 Szenczi Miklós 387–388
 Szenczy János 64
 Szenczy Johanna 64
 Szende Pál 402, 405, 407, 414, 645
 Szengericey (?) Mihály 329
 Szenté István 651
 Szenteleky Kornél 338–339
 Szenthe Pál 235
 Szentimrei Jenő 34–35, 37–41, 684–685
 Szent-Iványi Sándor 38
 Szentmártoni Bodó János 441
 Szentpétery Imre 264
 Szép Ernő 106, 247, 586–587
 Szepsi Csombor Márton 370–371
 Szerb Antal 386–387, 395, 507, 573–574, 579, 712
 Szerdahelyi György Alajos 189–190, 305–306, 312
 Szerdahelyi István 234
 Szeremley Samu 67, 70–72
 Szigethi Ágnes 265
 Szigethy Gábor 497–498
 Sz. Szigethy Vilmos 487
 Szigeti József 508

- Szigligeti Ede 106
 Sziklay Ferenc 119–120
 Sziklay László 356, 465
 Szilády Áron 303, 381, 538
 Szilágyi András 34
 Szilágyi Domokos 687–688
 Szilágyi Éva 723
 Szilágyi Ferenc 58, 247
 Szilágyi Géza 460
 Szilágyi István 340, 655, 688–690
 Szilágyi Júlia 684, 689–690
 Szilágyi Márton 13–14
 Szilágyi Mihály 237
 Szilágyi Péter 716–718
 Szilágyi Sámuel 54–55, 58, 71
 Szilasi Móricné 350
 Szilasi Vilmos 350–353, 507
 Szilasi Vilmosné 350, 352
 Szilassy Zoltán 385
 Szily Kálmán 430
 Szini Gyula 279, 287–288, 587, 605
 Szinnyi Ferenc 279, 286, 288
 Szinnyi József 1, 54, 138, 455, 656
 Szirmai Endre 337–342
 Szirmai Károly 337–342
 Szirmay Antal 444, 458
 Szirmay János 444, 458
 Szkhárosi Horvát András 439
 Szókratész 202, 255, 352, 517
 Szonbathi János 444, 458
 Szomory Dezső 106, 108, 491
 Szontagh Gusztáv 346
 Szontagh Pálné 696–697
 Szócs Géza 36
 Szögyény Ferenc 443, 453
 Szőke György 130
 Szőnyi Benjamin 67–72, 621–630
 Szőnyi György Endre 109
 Szőnyi Pál 68–70
 Szörényi László 110–111, 114, 185–186,
 189–191, 198, 394–395, 431–432, 436,
 576, 723
 Sztanyiszlavszkij, Konstantin 315
 Sztárai Mihály 109, 146
 Sztelmah, Mihajlo 503
 Sztres Erzsébet 486
 Szurmay Ernő 553
 Szuromi Lajos 127–129, 718
 Tabéry Géza 37, 39–41, 684–688
 Tabody Pál 94
 Taine, Hippolyte-Adolphe 285
 Takács József 137
 R. Takács Olga 122, 724
 Takács Gyula 494
 Takáts Sándor 187, 650–651
 Talenti, Crisostomo 378, 380, 384
 Tállai György 650–651
 Tamás Attila 223, 290, 300
 Tamás Gáspár Miklós 690
 Tamási Áron 34, 37–38, 313, 347, 509, 685
 Tamborra, Angelo 111, 113
 Tamkó Sirató Károly 248
 Táncsics Mihály 326, 495, 502
 Tandori Dezső 238
 Tapolczay Gyula 312
 Tarján Tamás 127, 710–713
 Tarnai Andor 1, 67, 185, 310, 430, 432, 434
 Tarnóc Márton 2
 Tasi József 127, 129, 398, 486–487, 644–647,
 703, 706–707
 Tass József 486
 Tasso, Torquato 113–114, 185, 369–371
 Tatianus 70
 Tatios, Achilles 44–47
 Tavaszy Sándor 691
 Taxner-Tóth Ernő 316, 321, 396, 507
 Téglásy Imre 110, 621
 Telegdi Miklós 223
 Teleki József 22, 52–53, 83
 Teleki Pál 245
 Teleki László 235
 Teleki Sámuel 43, 444–445, 458
 Telepy György 615
 Telgarsky, Jozef 98
 Temesvári Pelbárt 58, 223, 445
 Tempier, Étienne 521
 Temple, William 470
 Tennyson, Alfred 562
 Terentius (Publius Terentius Afer) 149, 689
 Teréz → Avilai Szent Teréz
 Terray Károly 78
 Tersánszky Józsi Jenő 127, 245
 Tési Edit 184
 Tėti Takács József 481
 Tettamanti Károly 487
 Tetzlaff, Ingeborg 255
 Thierry of Chartres 198
 Thiers, Louis-Adolphe 156
 Thomson, James 465, 475, 628
 Thomka Beáta 337–342
 Thordai János 225
 Thököly Imre 366
 Thuri Miklós 59
 Thurn, M. H. 374
 Thuróczy János 264
 Thury Etele 649
 Thury Zoltán 227

- Thurzó Szaniszló 651
 Thuskillus 353
 Thuz János 513
 Tidrenczel Sándor 240
 Tieck, Ludwig 386, 388, 393
 Tillotson, Geoffrey 465
 Timár Kálmán 676–678, 680–681
 Tino di Camaino 380
 Tinódi Sebestyén 58, 131
 Tiziano, Vecellio 278, 284
 Toca, Mircea 500
 Tocqueville, Charles-Alexis de 156
 Toffanin, Giuseppe 188, 190, 197
 Tokody Gyula 90
 Toldy Ferenc 28, 82–83, 309–311, 316–317,
 357–358, 386, 388, 392, 430–431, 445,
 455, 478, 497, 566, 673, 676–677, 682–683
 Tolnai Gábor 110–111, 113, 343
 Tolnai Lajos 249, 490
 Tolnai Ottó 338, 340
 Tolnai Vilmos 659, 661
 Tolsztoj, Lev 163, 404, 489
 Tomán László 342
 Tomaseo, Gian Battista 378
 Tomčik, Miloš 234
 Tommaso degli Stefani 372
 Tomori Anasztáz 662
 Tompa László 35, 38, 509, 684–685
 Tompa Mihály 507, 576, 662, 714
 Tonk Sándor 500
 Toper, Pavel 232
 Torelli, Felice 382
 Tormássy Gizella 277
 Tornyoš Péter 149
 Torockai Máté 329
 Toroczkói Jób Zsigmond 329
 Tótfalusi Kis Miklós 37
 Tóth András 246
 Tóth Árpád 126, 230, 461, 507, 587, 590, 718
 Tóth Béla 67
 Tóth Dezső 127, 327–328, 388, 659, 661
 Tóth Ferenc 8
 Tóth Gyula 124
 Tóth László 486
 Tóth Mihály 2, 9
 Tóth Sándor 684, 691–692
 Tölcsányi Zsófia 482
 Tömörkény István 106–107, 227
 Töpfer, Karl 615
 Török János 61
 Török József 444, 457
 Török Konstantin 309
 Török Lajos 458
 Török Sophie 350, 352, 600
 Tózsér Árpád 110
 Trachsler, Ernst 254
 Traeger, Jörg 256
 Trattner János Tamás 456
 Trattner Mátyás 447
 Traversari, Ambrogio 520
 Travník Jenő 264
 Trivulzio, Arasmino 511
 Trockij, Lev Davidovics 418
 Trombitás Gyula 389
 Tubach, Frederic C. 374
 Tubero 43
 Turcsányi Imre 360
 Turóczi-Trostler József 111, 335–336, 395,
 713–715
 Tuynman, P. 185
 Tverdota György 722
 Tyimofejev, Leonyid 233
 Ugolino da Vieri 123
 Újfalussy József 700
 I. Ulászló 174
 Ungaretti, Giuseppe 172
 Ungvárnémeti Tóth László 236
 Ur György 487
 Uray Piroska 354
 Urházy György 710
 Utasi Csaba 337, 342
 Űrmösi Márton 329
 Václavek, Bedřich 234
 Váczy János 442, 446–447, 449, 455, 482
 Vadnay Károly 95
 Vágó István 444
 Vágó János 444
 Vágó Márta 704
 Vaihinger, Hans 163
 Vajda Gábor 337–342
 Vajda János 88–98, 240, 249, 343, 507, 574,
 718
 Vajda László 242, 246
 Vajda Péter 393
 Vajkai Aurél 616
 Valery, Paul 117
 Valkai András 58
 Valla, Lorenzo 353, 520–522, 525
 Valliczek, W. 265
 Vályi Nagy Ferenc 236, 443, 449–450
 Vályi Sándor 64
 Vámos Imre 398
 Van Tieghem, Paul 20
 Vantúch, Anton 354
 Várady Lajos 247
 Váraljai Szaniszló (Szebeni Szaniszló) 425
 Várdai Béla 697

- Várdai Pál 424
 Varga Béla 119
 Varga Erzsébet 109
 Varga Imre 137, 619–620
 Varga János 637
 Varga Jenő 229
 Varga József 398, 581, 590, 593
 Varga László 190
 Varga Zoltán 187, 337
 Vargha Balázs 54, 130
 Vargha Kálmán 228, 315
 Vargyas Lajos 235, 267–268, 270, 700–701
 Vári Attila 340
 Varjas Béla 133–134, 539–540
 Varjas János 52–53
 R. Várkonyi Ágnes 161, 366, 724
 Várkonyi Nándor 277, 279, 286, 288
 Várkonyi Zoltán 312–313, 315
 Várnai Ferenc 247
 Varró István 507
 Varró János 40
 Vas István 194, 346–347, 418, 493–494
 Vásárhelyi János 36
 Vasy Géza 724
 Vay Ábrahám 79–80, 84, 87
 Vay József 444, 458
 Vay Miklós 80
 Vayer Lajos 522
 Vecchi, Alberto 111, 113
 Véghelyi Georgina → Kratochwill Georgina
 Velazquez, Diego de Silva y 112
 Veldeke, Heinrich von 272
 Venantius, Szent 306
 II. Vencel 260
 Venema 67
 Ventura, Comino 378
 Veres András 398, 647, 699, 701
 Veres Péter 121, 247, 341, 348–349
 Veress Dániel 123–124
 Veress Endre 421–422
 Vergerio, Pier Paolo 513
 Vergilius (Publius Vergilius Maro) 184, 188, 353, 370, 558, 654, 656
 Verlaine, Paul 601, 607
 Verne, Jules 491
 Verner György 424–427
 Verseghy Ferenc 236, 357, 457, 545–560, 709
 Vértés György 486, 496
 Vértesy Jenő 385
 Veselinović-Andjelic, Magdalena 708
 Vespasiano da Bisticci 521
 Veszprémi Lili 487
 Vezér Erzsébet 229–231, 398, 410–411, 497, 591
 Vigyázó Ferenc 614
 Virág Benedek 190, 235, 356–358, 443, 449, 577, 616
 Vita Zsigmond 61
 Vitéz János 174–180, 513–514, 526, 528, 692–694, 724
 Vitéz János (XIX. sz.) 79
 Vizkelety András 325, 346, 482–483, 709
 Vitovec, Johann 694
 Vízoffer József 89
 Vizlelety András 253–254, 258–259, 272, 274
 Vlasin, Štěpán 233
 Vogl Barbara 89
 Vogler, Ernst 421
 Voinovich Géza 286, 288, 576, 662
 Voisine, Jacques 722
 Volf György 671–674, 676–677, 679–680
 Volpini, Raffaello 375
 Voltaire, François-Marie Arouet de 51–55, 58, 184, 211–212, 469, 628, 656
 Vosskamp, Wilhelm 211
 Vozári Dezső 503
 Vörös Imre 67, 630
 Vörös Károly 617
 Vörösmarty Mihály 18–19, 23, 27–28, 31, 76, 84, 125, 169, 171, 173, 185, 191, 316–328, 344, 346–347, 385–397, 507, 562, 566, 570, 584, 613, 615–618, 633–635, 659–662, 708–709, 714
 Vujicsics D. Sztóján 355–356, 708, 710, 723
 Wagner Károly 424
 Wagner, Richard 387, 396
 Waldapfel József 210, 217
 Waleys, Thomas 9
 Walde 207
 Walliczek, Wolfgang 255
 Walther, F. 269
 Wapnewaki, Peter 254
 Warren, Austin 542–543
 Wattenbach, Wilhelm 679–680
 Wéber Antal 17, 32, 210
 Weber, Carl Maria von 396
 Weber, Gottfried 254
 Weber, Max 691
 Wégh Imre 184
 Weiner Leó 508
 Wellek, René 387, 467, 542–543
 Wells, Henry 537
 Wenzel, Georg 459
 Weöres Sándor 507, 630
 Werbőczy István 361
 Werfel, Franz 172

Wesselényi Ferenc 422
Wesselényi Miklós (id.) 124
Wesselényi Miklós (ifj.) 73, 81–82, 100, 124,
483, 616

Wesselényiné Szárkándi Anna 422
Wesselényi Polixéna 618
Wesseling 67
Weszprémi István 363
Widmar, Antonio 315
Wieland, Christoph Martin 171, 656
Wieser, Walter 98
Wilde, Oscar 564, 600–601
Wilder, Thornton 313
Wildner Ödön 352
Willey, Basil 470
Willis, John 12
Winckelmann, Johann Joachim 112, 555
Windisgrätz Lajos 402
Wirth, Karl-August 253
Wittgenstein, Ludwig 115, 701
Wlassics Gyula 157
Wood, P. S. 468
Woodruff, Helen 257
Wordsworth, William 564
Worstbrock 198
Wölfflin, Heinrich 112
Wyss, Ulrich 257

Xenophón 511–512, 516, 678

Yates, Frances A. 531, 721
Young, Edward 466, 473–475, 477, 555

Zágoni István 685
Zákonyi Ferenc 616
Zalár József 160
Zalka Máté 343

Zambra Alajos 188
Zamoyski, Jan 422
Zapperi 519
Zarek, Otto 714
Závada, Vilém 503
Zelk Zoltán 346–347, 494
Zeller, E. 195
M. Zemplén Jolán 67, 626
Zempléni Árpád 88, 91
Zichy Pál 650–655
Zilahi László 400
Zilahy Károly 159
Zilahy Lajos 313
Zimándi Pius 225
Zimányi Lajos 189
Zimányi Vera 111, 113
Zola, Émile 489
Zolnai Gyula 679
Zoltai Lajos 60
Zoltsák János 447–448
Zoványi Jenő 183
Zrínyi Ádám 381
Zrínyi György 369
Zrínyi János 371
Zrínyi Miklós (XVI. sz.) 369, 371, 383
Zrínyi Miklós 17, 58, 113–114, 184–185, 347,
369–384, 430, 507, 562, 650, 708
Zrínyi Péter 113
Zschorn, Johann 46–47
Zuccari, Federico 113
Zweter, Reinmar von 261
Zycha, J. 529

Zsámboky (Sambucus) János 527
III. Zsigmond 422
Zsindely István 70
Zsirmunskij, Viktor Makszimovics 259
Zsoldos Jenő 333

MEDGYESI PÁL: DOCE PRAEDICARE

Az első magyar nyelvű egyházi retorika

Medgyesi Pál munkásságának az utókor irodalomtörténeti szempontból igen kevés figyelmet szentelt. A szerzőre vonatkozó szakirodalom nem nevezhető bőségesnek, semmi esetre sem áll arányban Medgyesi tevékenységének jelentőségével. Az önálló tanulmányok vagy összefoglaló munkák részletei elsősorban egyház- és esztétik történeti oldalról közelítenek az életműhöz vagy annak kiragadott darabjaihoz.¹

Dolgozatunkban Medgyesi egy művének egy fejezetét vizsgáljuk. A *Doce nos orare, quin et praedicare* című munkának eltekintünk az imádkozással foglalkozó részeitől, és a *Doce praedicare* című önálló egységet tárgyaljuk, amely a prédikációkészítés szabályait tartalmazza.² E fejezet nyomán Medgyesi értékelésének a legelhanyagoltabb területéhez szolgálhatunk adalékokkal, az irodalmi, sőt, irodalomelméleti jelentőség kérdéséhez. A prédikációelméleti értekezés a Medgyesi-kép árnyalásán túl, XVII. századi kritikátörténetünknek egy igen lényeges pontját világíthatja meg, mivel ez az első – viszonylag – önálló, rendszeres magyar nyelvű munka, amely elmondásra és/vagy leírásra szánt művek létrehozásának szabályait dolgozza fel.

Vizsgálódásaink során azt a szempontot tartjuk elsődlegesnek, hogy a leírt prédikáció – minden más funkciója mellett – megszerkesztett szöveg, létrehozásakor az alkotó (egyebek között) az esetleges szóbeli előadás és/vagy a prózáírás követelményeihez igazodik, retorikai ismereteket hasznosít. A prédikációt ezért tekinthetjük irodalmi műfajnak, megírásának szabályait irodalmi követelmény-rendszernek.

A hallgatóság vagy az olvasóközönség számára nem a szabályok voltak fontosak, hanem a kész mű hatása. A modern irodalomtörténet-írás is jobbra megfigyelte a prédikációk mesterségbeli kérdéseiről; az egyházi beszéd mint szabályozott műfaj nem létezett számára, holott nyilvánvaló, hogy a prédikációs irodalom tárgyalásában tekintetbe kell venni a követett elméleti útmutatásokat. Maga Medgyesi írja szóban forgó könyve utolsó részében, hogy a kezdő szónokok „... azt is meg-tanulják: mint kellyen el-titkolni, az Praedicatio-írásban a' mesterséget, melly-is nagy mesterség.” Az „eltitkolt mesterség” szabályai – különösen, ha elvontan, rendszerezve rendelkezésünkre állnak – leírásra, irodalomelméleti és -történeti értékelésre várnak.

¹ A régebbi szakirodalomról a legújabb irodalomtörténeti bibliográfia adatainál bővebb felsorolás található: SZINNYEI József, *Magyar írók élete és munkái*, VIII. köt. Bp., 1902. 975–976.; CSÁSZÁR Károly, *Medgyesi Pál élete és működése*, Bp., 1911. 115–116.

² *Doce nos orare, quin et praedicare*... MEDGYESI Pál által, Bátfán, ... 1650 Esztendőben, RMK I. 832.

A mű felépítése: Elöl-járó beszéd

Doce nos orare

Abba atya avagy rendes könyörgésnek tudománya

Doce praedicare

A két középső rész imádkozáselmélet. A *Doce praedicare* egy része, a későbbiekben ismertetendő *Tabula I.* magyar szövegének modern kiadása: *A magyar kritika évszázadai I. Rendszerek* írta és összeállította TARNAI Andor és CSETRI Lajos, Bp. 1981. 158–166.

Ha a szakirodalomban a *Doce nos orare*-ra vonatkozó részeket keresünk, meggyőződhetünk róla, hogy ez az alkotás a legel hanyagoltabbak közé tartozik. A mű jelentőségével a megjelenés évszázadának néhány szerzője volt a leginkább tisztában. A XVIII–XIX. századi nagy életrajzgyűjtemények, irodalomtörténeti összefoglalók – ha egyáltalán felveszik Medgyesit – szinte kizárólag a mű hosszabb-rövidebb címét adják meg.³ Az újabb méltatások legfeljebb mint az első magyar imádkozás- és prédikációelméletet említik meg a *Doce nos orare*-t.⁴

Egyedül Borbáth Dániel tanulmánya foglalkozik részletesen a *Doce praedicare* felépítésével, szerkesztésével. Leírása nem felel meg a valóságnak, ezért nem alkalmas arra, hogy segítségével reális képet alkossunk Medgyesi homiletikájáról.

Nem derül fény az ismertetésből a kétnyelvűsége.⁵ Pedig a magyar terminológia értelmezésénél és értékelésénél igen sokat segít, hogy a szöveg latinul is olvasható. A későbbiekben ismertetendő négy rész mindegyikét először latinul közli a szerző, ezt követi a magyar fordítás.

Borbáth azt állítja, hogy „Medgyesi homiletikája három részből áll . . . Az első részben részletes homiletikát ad, a másodikban néhány időszéri homiletikai kérdést tárgyal s a főbb regulákat közli.” A tanulmányíró a későbbiekben is két homiletikát említ: „Mind a bővebb, mind a rövidebb homiletika . . .”⁶ A szerző által homiletikának nevezett részből nem kettő van, hanem három, és ezek után következnek a negyedik részt alkotó homiletikai kérdések és regulák.

A *Doce praedicare*-t Medgyesi táblázatrendszerekből építette fel. Ezek külön sorszámozva vannak, mint *Tabula I.*, *Tabula II.* és *Tabula III.* (Függeléként csatoljuk a *Doce praedicare* egy egyszerűsített vázlatát, amely szemlélteti az elmondottakat.) Az első táblázat valóban részletesebb, a második rövidebb. Az ezek után következő rész ugyancsak egy táblázat, amint ezt alcíme is – *Tabula III.* – félreérthetetlenül jelzi. Igaz, hogy ez a másodiknál is rövidebb, de ennek is *Tabula* a neve, külön száma van (*III.*) és ugyanúgy sorszámozott szerkezeti egységekből áll, mint a másik kettő. Mindezeket figyelembe véve „bővebb, rövidebb és legrövidebb”, azaz három homiletikáról kell beszélni.

Csak a harmadik rész, a „legrövidebb” táblázat után következnek a homiletikai kérdések és a regulák. Ezek viszont külön alcímmel szerepelnek a számozott *Tabulák* után, így a *Doce praedicare* negyedik részét alkotják.

Fontosabb problémára irányítja figyelmünket a korábbi Borbáth-idézet egy kiemelt szakasza: (Medgyesi) „az első részben részletes homiletikát ad, a másodikban u g y a n e z t rövidebben . . .” Az egyes homiletikák azonosítására máshol is van példa.⁷ Az azonosítással nem érthetünk egyet, mivel lényeges különbség van az egyes táblázatok által megjelenített prédikáció-típusok között, sőt, az egyes megoldások eltérő konstrukciója és a szerkezetek egymáshoz való viszonya, fontos részét alkotja a mű irodalomelméleti értékének.

Első pillantásra feltételezhetnénk, hogy a három *Tabula* ugyanennyi különböző szerkezetű prédikáció-típushoz nyújt útmutatást. Az egyes típusok megszerkesztését bemutató eljárások elnevezése ugyanis Medgyesinél különböző: (sorrendben) *methodus*, *ratio*, illetve *via*; a magyar szövegben *mód*,

³BOD Péter, *Magyar Athenas* . . . H. n., 1766. 170.; Alexius HORÁNYI, *Memoria Hungarorum* . . . I. Viennae, 1776. 601.; Iosephus BENKŐ, *Transsilvania* . . . II. Vindobonae, 1778. 401.; Stephanus KATONA, *Historia critica* . . . XXXVI. Budae. 1805. 745.

⁴TÓTH Mihály, *A magyar protestáns egyházszónoklat történelme*. I. Debrecen, 1864. 105.; CSÁSZÁR, i. m. 65.; RAVASZ László, *A gyülekezeti igehirdetés elmélete*. Pápa, 1915. 216.; TARNÓC Márton, *Erdély művelődése Bethlen Gábor és a két Rákóczi György korában*. Bp., 1978. 98.

⁵Vö. „Hungarico idiomate”, HORÁNYI, i. m. 601.; „Latin című, de magyar nyelvű munkájában . . .”, *A magyar irodalom története 1600-tól 1772-ig*. Bp. 1964. 236.

⁶BORBÁTH Dániel, *Medgyesi Pál homiletikája és Geleji Katona Istvánnal folytatott homiletikai vitája*. Református Szle, 1961. 283.

⁷RAVASZ, i. m. 220.

út, *Praedicatio* készítés. Pontosabb megfigyelés alapján azt állapíthatjuk, hogy a *Tabula I.* és a *Tabula III.* között nincs lényeges eltérés, míg a *Tabula II.* alapiában különbözik a másik kettőtől.

Igaz, hogy a *Tabula III.*-ban nem esik szó *Könyörgésről* és *Meg-tanulásról* (mint a *Tabula I. Elkészítés* részén belül), sem *Elmondásról* (lásd a függelék), de az egész *Tabula III.* nem más, mint a *Tabula I.* retorikai szempontból leglényegesebb részének, a *Meg-tsinálás*nak a megismétlése, mégpedig a fő szerkezeti egységek változatlanul hagyásával. Ha ugyanis a *Tabula III.* folyamatosan számozott részeit kisebb csoportokra bontjuk, a *Tabula I. Meg-tsinálás* részének fő szerkezeti egységeihez jutunk. Ezek a *Tabula I.*-ben külön meg is vannak nevezve. A mondottakat az alábbi táblázat szemlélteti:

<i>Tabula III.</i>		<i>A Tabula I. Meg-tsinálás része</i>
1. <i>Az Fel vejendő Ige</i>	=	I. rész <i>Az Igékről</i>
2. <i>A' Kezdődés</i>	=	II. rész <i>A' Kezdődésről</i>
3. <i>Az Fel-töltött cél</i>	}	= III. rész <i>A' Derék Praedicatio</i> (fontos részei)
4. <i>A' Részek</i>		
5. <i>Az Tanuságnak.....</i>		
6. <i>A' Tanuság</i>		
7. <i>Az Haszon</i>	}	= IV. rész <i>A' Bé-Rekesztésről</i>
A sorszám nélkül említett <i>Bé-Rekesztés</i>		

Láthatjuk, hogy a beszéd fő részeit illetően nincs különbség a *Tabula I.* és a *Tabula III.* között.

Borbáth a *Tabula I.*-et és a *Tabula II.*-t említi, és – mint idéztük – azt mondja, hogy a második ugyanazt adja rövidebben, mint az első. A pontos megfigyelés viszont azt igazolja, hogy a *Tabula II.* valójában más szerkezetű beszédet ír le. Az egész *Tabula II.* valóban „valamivel rövidebb” az elsőnél – ahogy azt Medgyesi a magyar címben megjegyzi –, de magának a beszédmintának a szerkezetére a latin cím minősítése jellemző: „paulo contractior”. A beszédvázlat rövidebb ugyan a *Tabula I.*-ben megadottnál, de lényegesebb, hogy összefontabb, tömörítettebb, mivel ez nem csak a rövidebb terjedelmre utal. Ha a folyamatosan számozott részeket itt is csoportokra osztjuk és a csoportokat párhuzamba állítjuk a *Tabula I.* fő részeivel (amelyek, mint láttuk, megegyeznek a *Tabula III.* fő részeivel), a következő táblázatot kapjuk:

<i>A Tabula II. Elkészítés része</i>		<i>A Tabula I. Meg-tsinálás részének, ill. a Tabula III.-nak fő részei</i>
1. <i>Az Fel-vejendő Igék</i>	=	I. rész <i>Az Igékről</i>
2. <i>Az Igéknek magyarázatja</i>	=	szerkezeti egységként nincs megfelelője
3. <i>Az Tanuság</i>	}	= III. rész <i>A' Derék Praedicatio</i> (legfontosabb részei)
4. <i>A' Haszon</i>		
5. <i>A' Rá-szabás</i>		

A *Tabula II.* által ajánlott módszerből hiányzik tehát a *Kezdődés* és a *Bé-Rekesztés* szerkezeti egysége és csak a legfontosabb részek maradnak meg.

Az eddigiekben megállapítottuk, hogy a három *Tabula* kétféle választható, a négy fő szerkezeti egységet felsorakoztató minták csoportjára (*Tabula I. és III.*) és az egyszerűbb *Tabula II.*-re. A fő

szerkezeti egységek összevetése után érdemes egy pillantást vetni a *Derek Praedicatio*-t alkotó részekre a különböző *Tabulák* esetében.

Medgyesi a *Derek Praedicatio* elemeit fontosságuk szerint rangsorolja, a *Tabula I.* számozásaival az alábbi módon:

„dolgoz”, amelyekkel (ill. amelyeket)

I. „mindenkor kell élni” 1. 2. 5. 10.

II. „igen ritkán elhagyhatni” 3. 4. 7.

III. „néha elhagyhatni” 6. 8. 9. 11.

A függelék alapján egyszerűen meggyőződhetünk róla, hogy a *Tabula II.*-ből – ahol a fő szerkezeti egységek közül a *Kezdődés* és a *Befejezés* nem szerepel – a *Derek Praedicatio* legfontosabbnak tartott részei közül nincs meg az ige részekre osztása, a *divisio*. A *Tabula II.*-ből a kompozíció mindkét szintjén a retorikai teljességet szolgáló részek hiányoznak. A *Tabula I.* *Derek Praedicatio*-jának elsőleges fontosságú részei a *Tabula III.*-ban jelennek meg ismét nagyobb számban.

A fentiek összefoglalásaként elmondhatjuk, hogy a *Doce praedicare* táblázatai kétféle beszédmintát állítanak az olvasó elé. Összetettebb, retorikai szempontból igényesebb szónoklatot lehet szerkeszteni a *Tabula I./III.* útmutatásait követve; a művészi felépítést elhanyagolva, a tanításra irányul a *Tabula II.* alapján készült prédikáció.

II. A kétféle beszéd típus: a közönség igényeinek figyelembevétele

A következőkben azt a feltételezést szeretnénk igazolni, hogy Medgyesi az egyszerűbb, illetve bonyolultabb táblázatokkal a közönség műveletlenebb, illetve iskolázottabb rétegeinek igényeit vette figyelembe. A hallgatóság ilyen szempontú rétegzettségének a szem előtt tartása a retorikai tudomány különböző szinteken való hasznosítását követeli meg. A prédikációelméleti irodalomban sok szó esik a közönséghez való alkalmazkodásról, de a módszerek közötti különbségek nem mindig egyértelműek. Irodalomelméleti szempontunk alapján meg kell különböztetnünk az alkalmazkodásnak a retorikai kérdésekhez kapcsolódó vagy nem kapcsolódó eseteit.

1. Az alkalmazkodás bizonyos esetekben a hívek lelki szükségleteinek a figyelembevételét jelenti. Az igehirdetőnek arra kell gondolnia, hogy a gyülekezet tagjai más-más erkölcsi tulajdonságokkal rendelkeznek, a tanításnak a különböző emberek esetében más-más célokra kell törekedni. A feladat nehézségét az adja, hogy egy-egy embercsoportban egyszerre igen eltérő lelki alkatú hallgatók lehetnek jelen, mégis mindenkinek a hasznára kell fordítani a prédikációt. A hangsúly azon van, hogy *mit* mondjon a pap, ami mindenkinek egyaránt épülésére szolgál. Nem annyira a kifejezés művészetében kell jeleskedni, sokkal inkább pszichológiai, pedagógiai felkészültségéből, emberismeretből vizsgáljuk az igehirdetőt.

A lelki szükségletekhez való alkalmazkodás tudnivalóinak alapműve az európai prédikációelméleti irodalomban Nagy Szent Gergely *Regula pastoralis* című munkája.⁸ Ahogy akármely vallási irányzatban, éppúgy a puritánus teológusoknál is megtalálhatók a gergelyi gondolatok. Elegendő itt a legnagyobbak közül a Medgyesi által nagy tisztelettel emlegetett William Perkins prédikációelméleti művére hivatkozni.⁹

Medgyesi is jól ismeri az ilyen értelemben vett alkalmazkodást. Ehhez kapcsolódó tanácsokat ad például, amikor a *Feddő vagy Rettentő Haszonnal* való élés módjait tárgyalja: „Külömbiséget kell tenni

⁸ Sancti GREGORII MAGNI . . . *Regulae pastoralis liber* . . . : Migne, *Patrologia Latina*, 77, 13–128. c. 49.

⁹ *Prophetica, sive de . . . concionandi ratione tractatus . . .*: Guilielmi PERKINSII . . . *Opera Omnia Theologica* . . . Genevae, M. DC. XVIII. I, 161–220, 192.

azok között, az kiknek gyenge lelki ismértek vagy az kik meg-keményedtek, fel-fuvalkodtak s-meg-átalkodott gonoszszak: Amazokat nem kell rettenetes ostonnal, scorpiokkal, vas-pörölyvel verni, ha-nem veszszövel, fenyegetéssel forgálni, sujtolni; Ezekkel ellenben úgy kell bánni, hogy meg-érezzék az Isten Igéjét két-élű törnek lenni, mely az gondolatoknak, s indulatoknak minden belső részeit által járja, és az velőknek s-tagok egybe-kötözésének oszlásáig el-hat, s-ez ilyen istenteleneknek az Isten igéjének hallásával által-verettetvén, Istennek dicsőséget adjanak.”

2. Számukra érdekesebb az alkalmazkodásnak az a módja, amikor az előadó a különböző képzettségű hallgatókhoz szabja beszédét. Bizonyos értelemben könnyebb a dolga, mint a lelki szükségletek szem előtt tartásánál. Míg a sokféle erkölcsi tulajdonság alapján lehetetlen volna eltérő arculatú csoportokra osztani a közönséget, a műveltségi szint szerinti rétegződés sokszor önmagától adódik. Elképzelhetetlen, hogy valamely alkalommal például csupa kevélyek, önhittek vagy éppen féltékeny megalázkodók gyűljenek össze, míg sokkal valószínűbb, hogy egy fejedelmi személy temetésén vagy egy főiskolai istentiszteleten pontosan annyira jellemző lesz a képzett emberek jelenléte, mint ahogy egy falusi gyülekezetben az egyszerűbb lelkek többségére lehet számítani.

Az iskolázottság mértékétől függően kell a prédikátornak eszközeit megválasztania, hogyan érheti el célját, mikor kell mindent a tanítás, oktatás szolgálatába állítani és mikor pályázhat arra – különösen nyomtatásra szánt beszédeknel fontos ez! –, hogy irodalmi élményt is nyújtson, prózaszerkesztői művészetét is értékeljék. Az ilyen fajta alkalmazkodás hosszú történetre tekint vissza. Ezen a helyen legfeljebb csak utalhatunk a legjellemzőbb példákra, amelyek alapján bemutathatnánk, milyen szervesen illeszkedik Medgyesi műve az európai prédikációelmélet-történetbe.

a) A középkorral kapcsolatban az alábbiakat szükséges megemlítenünk:

A korai kereszténység idején két beszéd fajta volt ismeretes, az egyszerűbb himilia és az összetettebb sermo. A középkor századai során a sermo típusú egyházi beszédek felépítésének finomodása mellett az egyszerű prédikációk sem szorultak egészen háttérbe. A retorikai szerkezet differenciálódását a művelt közönség igényeinek fejlődése követelte meg. Az egyre tudósabban megkonstruált beszéd-építmények már a képzett egyháziakból álló hallgatóság igényeit elégítették ki, míg az egyszerűbb közönség megnyerésére a hagyományos formák voltak alkalmasak.¹⁰

A fokozatos differenciálódás során a műveltség szint szerinti alkalmazkodásra eleinte az egyes szerkezeti részek különböző megformálásával nyílt lehetőség. Ez a megoldás akkor is fennmaradt, amikor már teljes egészükben eltérő beszédmintákkal lehett az igényeket figyelembe venni.¹¹

A *Doce praedicare* egészében a különböző minták együttes tárgyalására példa, ugyanakkor Medgyesinél is megfigyelhető az egyes szerkezeti részekkel való alkalmazkodás. A szerző a *Doce praedicare* záró regulái között írja a *Vetokedésekről*, hogy „mindenkor gondot kell viselni a tudós s kevésbé

¹⁰ A középkori ars praedicandi történetét összefoglaló legfontosabb irodalom: CHARLAND, Th. M.: *Artes Praedicandi, Contribution a l' Histoire de la Rhetorique au Moyen-Age*. Paris–Ottawa, 1936; ROTH, Dorothea, *Die mittelalterliche Predigttheorie und Manuale Curatorum des Johann Ulrich Sargent*. Basel und Stuttgart, 1956; MURPHY, James J., *Rhetoric in the Middle Ages*. Berkeley–Los Angeles–London, 1974. A prédikációelméleti irodalom fejlődéséről a kezdetektől napjainkig: CONNORS, J. M., *The History of Homiletic Theory*. In.: *New Catholic Encyclopedia*, 11. New York, 1967, 690–697.

¹¹ GREGORIUS, i. m. 124.; Summa Magistri ALANI... *de arte praedicatoria*, In.: *Patrologia Latina*, 210, 111–198, 184.; *Ars concionandi: Sancti BONAVENTURAE... Opera Omnia*, Ad Claras Aquas (Quaracchi), 1901. IX. 8–21, 9.;... *libellus artis praedicationis*... a Jacobo FUSIGNANI..., *Guido de Monte Rocherii, Manipulus curatorum*, Cloniae, 1476. (Inc. Bibl. Nat. 510 3) 101–122, 103–104.; *Tractatulus... de arte et vero modo praedicandi... principaliter... doctoris THOME De Aquino ex parvo suo quodam tractatulo relectus... Strassburg, 1479. (Inc. Bibl. Nat. 508 6). Tractatulus eximii doctoris Henrici de HASSIA de arte praedicandi valde utilis, in.: CAPLAN, Harry, *Henri of Hesse, on the Art of Preaching*, Publications of the Modern Language Association of America, 48, 1933. 340–361.*

tudós Hallgatókra. (Auditorum Doctiorum et Minus doctorem) A' Tudósbakra nézve... A vetekedésnek állapottya világosan adassék-elő, hogy mindnyájan értsék, mi legyen az, s-mennyire való dolog a' Vallásban. ... A' Kevésbé Tudóssokra nézve... elég igen együgyűen, rövideden, mindazonáltal valóban világosan, meg mutatni a' tévelygésnek a' keresztyén Hittől való különbözését."

A reformáció megjelenése után egy időre háttérbe szorult az egyszerűbb és az összetett beszédek egy szerzőnél való párhuzamos használata: az egyes elméletírók és prédikátorok az egyik típust a másik rovására részesítették előnybe. Luther és Kálvin, valamint követőik közül igen sokan szembefordulva a késő-középkor túlbonyolított prédikációival az ősi homília egyszerűségét tartották eszményképüknek. Ugyanakkor a humanista műveltségű reformátorok – például Melancthon, Hyperius – a középkori örökség és az antik szónoklattanok elemeiből ötvözött, retorikailag igényes módszereket propagáltak elméleti műveikben, és nem maradtak követők nélkül.

A közönséghez való retorikai alkalmazkodással kapcsolatban számunkra az érdekes, hogyan volt ez meg a Medgyesi mintául szolgáló angol puritánusoknál.

b) Perkins egy Medgyesi által igen hasznosnak nevezett művében, a *Casuum conscientiae*-ben tesz idevonatkozó megjegyzéseket. Egy helyen azt elemzi, mi lehet az oka annak, ha a prédikáció nem képes a hívők hasznára válni. Az egyik okot a hallgatók természet adta képességeivel hozza összefüggésbe: mivel e tekintetben különbségek vannak az emberek között, nem várható, hogy mindenki ugyanolyan beszédből épüljön.¹²

Perkins híres tanítványa, William Ames még fontosabb számunkra, mivel ő az egyik, akit Medgyesi kifejezetten a *Doce nos orare* forrásai között említ. Az *Elöl-járó beszédben* írja, hogy a művébe foglaltakat „... nem kitsiny munkával nem csak a' magam tapasztalásából, hanem kiváltképpen e' féle dolgokhoz derékképpen értő Tudóss embereknek Írásokból szedegtettem, úgy mint Joannes Clark Sacra Oratoriajából, Amesius Munkáiból, Az Angliai Parlament Direktóriumából.” Az utolsónak említett mű vizsgálatától eltekintünk, mivel a prédikálást is érintő hasonló művek alapján nincs okunk feltételezni, hogy amit Medgyesi innen vett, az éppen a szorosan értelmezett retorikai problémákhoz tartozik.¹³

Ames önálló prédikációelméleti művet nem írt, de mindazt, ami Medgyesi mintájul szolgálhatott, megtalálhatjuk teológiai műveinek kitéréseiben. Az angol teológus egyik legfőbb munkája a *Medulla Theologica*. A Liber Primus 35. fejezete¹⁴ egy önálló ars concionandi is lehetne.

Ames említést tesz a közönséghez való alkalmazkodás fontosságáról. Figyelmeztet rá, hogy a hallgatóság korát és állapotát szem előtt kell tartani. Részletes fejtegetésekbe nem bocsátkozik, de feltételezhetjük, hogy alkalmazkodás alatt nemcsak a lelki szükségletek figyelembevételét erti, hanem gondol a felfogóképesség szerinti megkülönböztetésre is. Arról nem esik szó, hogy ennek mi a retorikai megfelelője. A retorikai problémákat a szerző egyetlen beszédmintához kapcsolódva tárgyalja, amely a *Doce praedicare Tabula I.*-éhez hasonlít a legjobban.

Ames másik fontos művében, a *De conscientia*-ban is áll egy fejezet a prédikálásról,¹⁵ de ez inkább az igehirdetés általánosabb kérdéseiről szól, amelyek ugyancsak előkerülnek Medgyesinél. Többféle beszédtypusról itt sincs szó.

A másik említett szerző, Joannes Clark *neve* a magyar szakirodalomban ott fordul elő, ahol Medgyesi saját maga által bevallott mintáit említik.¹⁶ A British Museum katalógusában számontartott

¹² PERKINSIUS, *Casuum Conscientiae Decisionum Aurearum libri tres...* Opera Omnia... II. 1471.

¹³ Berg Pál az Angliai Parlament Direktóriumát a következő művel azonosítja: *The Directory of Public Worship*. 1644. In.: *Angol hatások tizenhetedik századi irodalmunkban*. Bp. 1946. 213.

¹⁴ De Ministris ordinariis et eorum officio in concionando: Guilielmi Amesii *Medulla Theologica*... Debrecini, 1685. RMK II. 1563. 155–163.

¹⁵ De concionibus habendis: Guilielmi Amesii *De Conscientia et ejus jure, vel casibus libri quinque*... Debrecini, M. DC. LXXXV. RMK II. 1562. 230–240.

¹⁶ BERG, i. m. 213.

John Clarkok között van egy, aki a számításba vehető időszakban tevékenykedett. Megtudhatjuk róla, hogy „Master of the Free School in Lincoln”.¹⁷ Könyve szónoklatelméleti munka. A név, az idő és a műfaj egybeesése miatt – és a korabeli hivatkozási módok pontatlanságát is figyelembe véve – akkor is feltételezhetjük, hogy Medgyesi mintájáról van szó, ha a cím *Formulae Oratoriae*.

A Tiszántúli Református Egyházkerület Nagykönyvtárában megtalálható a mű hetedik kiadásából egy példány, amely 1663-ban látott napvilágot.¹⁸ Elején az első kiadás előszava áll, amely „Schola Lincolniensi octavo Iduum Aprilis 1627” kelt.

A mű legnagyobb része fázisgyűjtemény, a beszédet hangzatossá tevő fordulatok rendszerezése. A hatásvadászó elmeszülemények az antik mitológia, történelem és irodalom közhelyein alapulnak. Az erőltetett, mesterkelt megoldások halmaza érthetatlenné teszi a hét vagy talán annál is több kiadást. A mai olvasó számára úgy tűnik, az utókor értékítélete volt helyes, ami alapján feledésbe merült a mű. Saját korában pedig nagybecsű alkotás lehetett, az elején a szerzőt magasztaló versek között Perkins dicsőítő költeménye is szerepel. A fázisgyűjteményhez episztolográfia, sőt, verskészítési útmutató is csatlakozik.

Igen meglepő, hogy éppen ebben a műben fordul elő a kétféle beszédfelepítés. Szerkezetéről a *Lectori salutem*-ben tesz említést a szerző. Megtudhatjuk, hogy a beszédekben kétféleképpen állíthatjuk össze a fő részeket. A szembetűnő különbség, hogy az egyik esetben van *divisio*, a másikban nincs.¹⁹ A kétféle beszédminta arra való utalás nélkül fordul elő, hogy melyik mire való. Az egyes beszédrészekhez kapcsolódva rövid megjegyzések következnek, amelyek megfelelőivel ugyancsak találkozhatunk a *Doce praedicare*-ban.

c) A továbbiakban arra kívánunk utalni, hogy a szóban forgó retorikai alkalmazkodás Magyarországon is bevált szokás volt. Ez tűnik ki Pázmány prédikációs gyakorlatából, de meglepetésekkel szolgál Medgyesi vitapartnere, Geleji Katona István módszereinek megfigyelése is.

Sík Sándor Pázmánynak néhány prédikációbevezetésében az első magyar homiletika elemeit látja. Hogy ez miért nem helytálló, kiderül Sík műveinek egyéb helyeiből és más szakirodalomból is.²⁰ Mivel a bevezetésekben a beszéd elkészítésével kapcsolatban semmilyen konkrét útmutatás nem szerepel, Pázmány álláspontját az „egyszerű–összetett” kérdésben a prédikációk alapján állapíthatjuk meg.

Bitskey István az összes beszéd vizsgálata alapján egy olyan sémát talál, ami jellemző a beszédek legnagyobb részére. Az általánosan alkalmazott váz igen hasonlít a *Tabula I/III*-hoz – és a prédikációelmélet-történet minden olyan mintájához, amely retorikai zártságával művelt közönség igényeit volt hivatott kielégíteni. Bitskey megállapítja, hogy „Pázmány általában ezt a szerkezeti sémát használja, csupán néhol tér el – akkor is csekély mértékben – a megadott struktúrától”.²¹

A csekély mértékű eltérés szempontunkból jelentőséget nyer: a *propositio* – ellentétben az általános sémában szereplővel – csak egy tárgyat jelöl meg, így elvész *divisio* jellege. Mint számos analógia mutatja, a *divisio* hiánya vagy megléte fontos eszköze az egyszerűbb, illetve műveltebb közönséghez szóló beszédek formai megkülönböztetésének. Bitskey szerint „nyilvánvaló, hogy a beszéd szerkezetét a témával kapcsolatos mondanivaló bősége módosította . . . a szabályos szerkezetű és a módosított struktúrájú beszéd együttes szemlélete azt mutatja, hogy Pázmány nem ragaszkodott mereven egy sémához, hanem rugalmasan alkalmazkodott témája kívánalmaihoz”.²² A kétségtelenül helytálló magyarázatot talán azzal is ki lehetne egészíteni, hogy Pázmány bizonyos esetekben a témán

¹⁷ *British Museum, General Catalogue of Printed Books*. 40. London, 1966. 30.

¹⁸ *Formulae oratoriae* . . . Authore Johanne Clark, Tiguri, MDCLXIII.

¹⁹ „ . . . quinque tantum generales partes proponimus, Exordium, Narrationem, Confirmationem, Confutationem, Conclusionem, aut sex secundum versiculum, Exorsus, Narro, Seco, Firmo, Refuto, Peroro.” CLARK, i. m. Lectori Salutem.

²⁰ Sík Sándor, *Pázmány, az ember és az író*. Bp. 1939. 277, 279.; BITSKEY István, *Humanista erudíció és barokk világkép*. Bp. 1979, 48, 51.

²¹ BITSKEY, i. m. 135–139.

²² BITSKEY, i. m. 140.

kívül a közönségnek ahhoz a rétegéhez is alkalmazkodott, amely számára elsősorban fontosnak tartotta mondanivalója megszívlelését.

A Pázmány és Medgyesi esetében talált hasonlóság arra mutat, hogy a különböző teológiai nézetek nem szükségszerűen járnak együtt a retorikai elvek lényeges eltéréseivel. Ugyanerre példa Geleji Katona István és Medgyesi elméletének, illetve gyakorlatának összevetése. Az orthodox kálvinizmus képviselője és puritánus szerzők között volt ugyan némi véleménykülönbség a prédikáció kérdéseiben, de a „homiletikai vitánál” sokkal lényegesebb az alapvető nézetazonosság.

Geleji Katona Istvánnak nincs önálló prédikációelméleti írása, de *Preconium Evangelicum* című beszédgyűjteményének bevezető részeiben meglehetősen részletességgel elemez retorikai kérdéseket.

Az I. Rákóczi Györgyhez címzett *Praefatio dedicatoria*-ban ismerteti a szerző saját beszédeinek szerkezeti vázlatát.²³ A vázlat Medgyesi *Tabula I/III*-val a leglényegesebb pontokban megegyezik. Különös figyelmet érdemelnek a propositióhoz fűzött megjegyzések. A propositió lehet egyszerű vagy összetett. Az első esetben a prédikátor egyszerűen előrebocsátja az ige mondanivalójának alapgondolatát, a másik esetben pedig az igét részekre osztja. A divísió meglétének, illetve hiányának különbsége megegyezik a Medgyesinél és Pázmánynál tapasztalható jelenséggel.

A *Praemonitio Autoris ad Lectores*-ben Geleji hosszasan értekezik arról, hogyan kell a beszédek különbözőségével alkalmazkodni a mindenkor hallgatóság műveltségi szintjéhez. Két réteget különböztet meg, akik között hirdetni kell az igét: „inter idiotas et rusticanos”, valamint „inter cultiores et in sacris versatiores”. Fontos retorikai fogalmakkal határozza meg, milyen megoldásokat kell alkalmazni művelt városi közönség, illetve a falusi hallgatóság előtt.

Figyelemre méltó, hogy éppen Medgyesi vitapartnere fogalmazza meg azt, amit az analógiák alapján a különböző *Tabulák* funkciójáról feltételeztünk. Mivel ezenkívül a beszédek felépítése is szinte megegyezik, megkockáztathatjuk, hogy a Geleji és Medgyesi között egyéb területeken fennálló ellentéteket nem célszerű abszolutizálni. Valóban volt egy vita – a későbbiekben visszatérünk rá –, ahol néhány részletkérdéssel kapcsolatban eltértek a vélemények, de irodalomelméleti szempontból fontosabb az alapvető egyezés, a két szerzőnél elméletben és gyakorlatban egyaránt megmutatkozó retorikai igényesség. Az ideológia, a politikai pártállás és a lelki alkat különbözőségéből nem következik olyan jellegű eltérés, ami prédikációelméleti szempontból érdekes lehet.

Láthatjuk, hogy az alkalmazkodás tárgyalt módja Medgyesi korában már természetesen illeszkedett az elfogadott prédikációs szokások közé. Szerzőnk megjegyzése is nyilvánvalóan az ismertetett eljárásra vonatkozik, amikor a *Doce nos orare* *Elöl-járó beszédében* arra figyelmeztet, hogy „mind praedicallásunkat s-mind könyörgésünket, az jelen lévő szükség s-alkalmazhatóság szerint intézhettük”.

Néhány XVIII–XIX. századi hazai prédikációelméleti munka alapján meggyőződhetünk róla, hogy a retorikai alkalmazkodás szokása Magyarországon is századokon keresztül időszerű kérdés volt. Ugyanerről árulkodnak igényesebb szerzők prédikációs kötetjeinek bevezetései.²⁴

III. Kísérlet a *Doce praedicare* értékelésére

1. A *Tabula II*-ben, ami az egyszerűbb beszédek elkészítéséhez nyújt segítséget, a tökéletes retorikai kidolgozás rovására a tanításra való törekvés kerül előtérbe. Feltévéseinket – ami szerint ez a beszéd típus csekélyebb műveltségű közönség megnyerését célozza –, a beszéd felépítésén kívül egyéb érvekkel is alátámaszthatjuk.

²³ GELEJI KATONA István, *Preconium evangelicum*. Gyulafehérvár, 1638. RMK II. 521.

²⁴ „A’ papi szent hivatal gyakorlásáról... M. Váshellyi GOMBÁSI István által, Kolo’sváratt, 1784. 59.; *Harmintz-négy Prédikáziók*, Mellyeket... Világ eleibe botsátott GOMBÁSI István, Kolosváratt, 1784: *Elöl-járó beszéd*; *Homiletika*, mellyet tanítványi számára készített Tóth Ferentz... Komáromban, 1802, 41.

A szóban forgó *Tabula* a beszédvázlaton, az *Elkészítésen* kívül egyedül az *El-Praedicálás* tudnivalóit tartalmazza. Ilyen rész szerepel ugyan a *Tabula I.*-ben is, de ott a *Praedicatio elmondásánál* másról ír a szerző, mint a *Tabula II.* megfelelő részében. A *Tabula II.*-ben ugyanis nincs szó a prédikátor ideálisnak tartott lelkiállapotáról, szellemi felkészüléséről. Annál részletesebben tárgyalja Medgyesi a szónok viselkedésével, előadásmódjával kapcsolatos követelményeket. Bizonyára nem véletlen, hogy az egyszerűbb beszédmintához csatlakozik a prédikálás külsőségeinek aprólékos taglalása. A hatás szempontjából a külsőségeknek nyilván nagyobb szerepük van egyszerűbb emberekből álló hallgatóság esetén.

E gondolat az európai ars praedicandi-irodalomban világos megfogalmazást nyert. Egy XIV. századi angol dominikánus, Thomas Waleys igen részletesen szól a prédikátor öltözködéséről, mozdulatairól, hanghordozásáról. Azt fejtegeti, hogy a beszéd sikerében milyen nagy szerepe van az előadásmódnak, a szónok fellépésének. Ha pedig valaki erre nem fordít kellő gondot, inkább a hallgatók felfogóképeségét meghaladó beszédkonstrukciókkal szeretne eredményt elérni, többet árt, mint használ: a túlbonyolított beszéd művészi szépségei nem találnak értő fülekre, és a tartalmat sem tudja magáévá tenni a gyülekezet.²⁵

A külsőségek fokozottabb szerepét és a túlzottan differenciált szerkezet kerülését nem szabad azonban irodalmi szempontból lebecsülni. Itt is szükség van a retorikai ismeretekre: ezúttal nem a prózai művek megszerkesztésének szabályai kerülnek előtérbe, hanem a meggyőzés művészete. A fő cél nem a formailag tökéletes kompozíció, hanem a hatás biztosítása. Ez nem elhanyagolható tudomány, különösen, ha elvárjuk, hogy a prédikátor ne éljen bántó eszközökkel, erőszakos rábeszéléssel, és ne saját érvelési készségét fitogtassa. A hathatóságot a természetességgel kell egyeztetni.

A „dissimulare artem” elvének a prédikációelméleti irodalomban megvan a speciális változata. Medgyesi Perkinsnél is olvashatott arról, hogy az emberi leleményt el kell titkolni a prédikációban, az isteni ige ereje hassa át a hallgatókat, és ne a prédikátor rábeszélőkészsége, hatásvadászó módszerei tereljék el a figyelmet a tanítás igazságairól.²⁶ Erre is vonatkozik Medgyesinek az a már idézett megjegyzése, amely szerint meg kell tanulni „el-titkolni, az Praedicatio-írásban a’ mesterséget”.

2. Irodalomelméleti szempontból nagyobb figyelmet érdemelnek az összetettebb, retorikai zárt-ságra törekvő beszédminták, a *Tabula I.* és *III.* A szakirodalom mind ez ideig nem mutatott rá az elsősorban tanító-célzatú, széles-néprétegeknek szánt és az igényesen megszerkesztett, az irodalmi ízléssel rendelkező közönség tetszésére pályázó típus párhuzamos kidolgozására. Ennek talán az is oka, hogy a szembeállítás csak a *Tabulák* alapos megfigyelése és a példaképek, analógiák nyomán bontakozik ki, és ezek feldolgozására eddig nem került sor. A *Doce nos orare*-ra vonatkozó megjegyzések legtöbb esetben az *Elöl-járó* beszédben leírtakra támaszkodtak, ez pedig néhány helyen ellentétben áll a *Tabulák* tényeivel. A bevezetőben Medgyesi bizonyos helyeken olyan képet fest magáról, mintha egész művére a *Tabula II.* jellemzői lennének igazak. A Geleji Katona Istvánnal folytatott vitában való állásfoglalást nemcsak a *Tabulák* cáfolják meg, hanem az elméleti műben lefektetett kánonokhoz ragaszkodó prédikációk is.

A prédikációelmélet értékelésénél fontos kritérium a teória alkalmazhatósága, annak eldöntése, hogy a szerkesztési szabályok nyomán jöhet-e létre esztétikai értékkel bíró próza. Mivel a prédikációt elsősorban nem kordokumentumnak, történelmi forrásnak tekintjük, hanem irodalmi alkotásnak, nem hanyagolható el Medgyesi beszédeinek a vizsgálata. A szakirodalomban egyedül Tóth Mihály tér ki egy ismertetett beszéd retorikai szerkezetére, de nem veszi figyelembe Medgyesi saját elméletét, nem is az ő terminológiáját használja.²⁷

²⁵ Thomas WALEYS, *De modo componendi sermones cu documentis*. CHARLAND, i. m. 328–403, 322, 339.

²⁶ PERKINSIUS, *Prophetica*. 199.

²⁷ TÓTH M., i. m. 106–109. A szerző az I. Rákóczi György teste fölött mondott beszédet tekinti át.

a) Az elmélet alkalmazhatóságát vizsgálva azt tapasztaljuk, hogy a beszédek következetesen a *Tabulák* szerint épülnek fel. Egy prédikáció van, ami más elv alapján áll össze megkomponált egésszé.²⁸ Ettől eltekintve az mutatkozik meg, hogy az összetettebb minta nemcsak a *Doce praedicare*-ban követel nagyobb részt magának, hanem e mintát követve készült a nyomtatásban fennmaradt prédikációk többsége, mintegy kétharmada. Ezek szerkezete a *Tabula III*-ra alapul, bőven kiegészítve a *Tabula I*-ben részletezett lehetőségekkel. Hogy a *Tabula I*-nek nem találhatjuk egyetlen pontos megfelelőjét sem, abban semmi rendkívüli nincs. Ez afféle kelléktár, egyszerre tartalmazza mindazokat a lehetőségeket, amelyekkel – igényes közönséget feltételezve – élni lehet. A jó ízlésű szónok pedig nyilván nem fogja az egy prédikációra kiszabott időben teljes retorikai eszköztárát kimeríteni.

Az összetett beszédek túlsúlyának ténye már önmagában megkérdőjelezi az egyszerű tanításra, praktikus oktatásra való törekvés kizárólagosságát.

b) Az *Elöl-járó beszéd*be foglaltak először az exordium kérdésével kapcsolatban kerülnek ellentmondásba a prédikáció elméletével és gyakorlatával.

Medgyesi „Szigató Atyafinak” hívja vitapartnerét, Geleji Katona István nevét nem írja le. Ismeretes az a Geleji-hely, amelyre a puritánus prédikációk melletti érvek felelnek.²⁹ A „Szigató Atyafi” kárhoztatja a prédikációk fejtelenségét, azaz a bevezetést hiányolja. Medgyesi ezt elismert, de egyben követendő példának tartja, mondván, hogy ez a helyes megoldás. Amesre is hivatkozik: „magnus igitur iudicii defectus in iis, qui exordium volunt necessarium in concione sacra.”³⁰ Még maga az idézett tekintély sem ilyen szigorú más helyeken, például: „Si vero aliquod exordium adhibetur ad rem praesentem spectans, illud locum proprium habet, vel in textus declaratione, vel in ejus applicatione ad usum.”³¹

Az összetettebb *Tabula* részletező és tömörebb változata egyaránt felveszi A' *Kezdődést*. A *Tabula I*-ből tudjuk meg, hogy a beszéd négy legfőbb része közül ez az egyik. Medgyesi nagyon is részletesen elemzi a bevezetéssel kapcsolatos tudnivalókat.

Az ismeretes 17 prédikáció közül 5 főrangú személyek temetésén hangzott el. Mind az öt beszédben a bevezetés külön címként szerepel, a lap közepén, az utána következő szövegből sorkihagyással elkülönítve, mint *Kezdődés*, *Kezdet* vagy *Kezdő-Beszéd*.³² Más beszédeknél nem ilyen feltűnő az exordium kiemelése. Mivel maga a bevezetés több esetben mégis megvan, csak arra következtethetünk, hogy az egyes részek *elnevezésének* feltűnő hangsúlyozásával Medgyesi – a művelt hallgatóság, illetve olvasóközönség tetszését elnyerni igyekezvén – retorikai tudományát is csillogtatni akarta.

Az elméletből és a gyakorlatból nem hiányzik a kompozíció zártságának másik feltétele, a befejezés sem. Medgyesi a *Tabula I*-ben írja, hogy „a'Bé-Rekesztés nagy mesterséget kíván”, majd egy oldalt betöltő táblázatban részletezi az idevonatkozó tudnivalókat.

c) A *divisio* esetében ismét ellentmondást találunk. Az *Elöl-járó beszéd*ben Medgyesi elítéli azt az eljárást, amikor a prédikátor részekre osztja az igét, majd ezek szerint haladva építi fel beszédét. Ezt írja: „nem pergettyük szüntelen ajkunkon: felelek az elsőre, felelek a másokra, a nagyubra, a kisebbre, ...”

²⁸ *Ötödik Jaj és Síralom*, Sárospatak, 1658. RMK I. 936. 2. prédikáció: Közönséges Bőjt-re felserkentésnek okaért. Az ige után következik 9 vétek tárgyalása, amelyek miatt Isten elveszíti az országokat; az országok romlásának 5 jegye van, amelyeket sorra végigvesz Medgyesi; ha lélekben meg akarunk újulni, 9 dolgot kell tennünk. A prédikáció utolsó része ezek elemzése.

²⁹ GELEJI KATONA István, *Váltság titka*, II. Várad, 1647, Előbeszéd. RMK I. 799.

³⁰ AMESIUS, *De Conscientia* ... 235.

³¹ AMESIUS, *Medulla* ... 162.

³² Az első három beszéd: *Erdél' s' egész Magyar nép egymás után, tsak hamar érkezett Hármás Jajja's síralma*, Várad, 1653. RMK I. 880; a negyedik és az ötödik beszéd: *Igazak sorsa e' Világon*, Sárospatak, 1657, RMK I. 924; *Joseph romlása*, Sárospatak, 1659. RMK I. 948.

A *Tabula I.*-ben szereplő *El-Osztás* a tömörített *Tabula III.*-ban is feltűnik, mint *A' Részek*, tehát nem elhanyagolható. A prédikációkban pedig néha még az egyszerűbb beszédeknek is megjelenik a szóban forgó egység.

A divisió jelentős szerepének kialakulásáról a 11. jegyzetben említett középkori traktátusok nyomán kaphatnánk képet; de Clark, Pázmány és Geleji alapján is láthatjuk, hogyan lehet a divisió a közönség szerinti formai differenciálás eszköze.

d) Az igékben előforduló bizonyos szavak magyarázatai is arra engednek következtetni, hogy Medgyesi nem minden esetben a széles tömegek tanítását tartotta legfőbb céljának, és a tudós közönség számára a sokat hangoztatott puritán praktikussághoz nem illő módszerekhez használt.

Így beszédében az „élő Isten kezeiben” szókapcsolathoz szerzőnk a következőket fűzi: „Istennek illen kezei, mint nekünk, nincsenek; mert a' léleknek húsa és csontjai nincsenek. Hanem csak a' mi hasonlatosságunkból tulajdoníttatnak azok ő néki.”³³ Bizonyosra vehetjük, hogy ez a magyarázat nem teológiában járatos embereknek szól. A beszéd, amelyben előfordul, a *Tabula II.* szerint készült, így – állításunk szerint – a közönség egyszerűbb rétegeit kívánta megnyerni. A magyarázat idézett módja ezt teljes mértékben igazolni látszik.

Egy másik prédikációban ez a kifejezés fordul elő: „az Igaznak gonoszszí”. Medgyesi magyarázata: „A Gonosz . . . Theologice, szent Írási Tudomány szerint . . . Így fejeztetik ki . . . Ethice, az Erkölcösc Tudományában így . . .”³⁴ Sejtethetjük, hogy az egyszerűbb emberek nem tudták volna mire magyarázni a teológiai és etikai eszmefuttatásokat. A beszéd Lónyay Zsuzsanna holtteste fölött hangzott el.

e) A beszédkonstrukció egésze, néhány főbb és alárendeltebb szerkezeti egység után a retorikusság egyéb területeivel kapcsolatban megjegyezzük, hogy Medgyesi máshol sem utasítja el a retorika kínálta évezredek lehetőségeit. Itt utalhatunk a bizonyítások és cáfolások rendszerére, a kifejezés legkülönbözőbb eszközeire. Hasonló kérdésekben szerzőnk példaképeit sem lehet a szó nem teológiai értelmében puritánoknak tartani.

Perkins – aki önálló retorikai-grammatikai művet is írt! – prédikációelméleti munkájában egy fejezeten keresztül értekezik a „volum Grammaticae et Rhetoricae proprietates” tudnivalóiról.³⁵ Ames sem zárkózik el az „ornamenta rhetorica, metaphorae, allegoriae studio humano inventae, tropi, figurae sententiae et dictionis” használata elől.³⁶

f) A „Szidgató Atyafi” egy kifogása szerint a puritánusok „csak practice” prédikálnak, azaz egyedül a gyakorlati haszonra törekednek, a beszéd egyéb kérdéseit elhanyagolják. Válaszában Medgyesi elismeri a vádat, de a puritánus gyakorlatot tartja helyesnek. Szent Pálra hivatkozik: „az tellyes írás hasznos a tanításra”. (2. *Tim.* 3. 16. 17.)

A hasznosság mint kizárólagos érdem melletti síkrazzállás némileg ellentmondásba kerül a *Tabulák* és a prédikációk tanulságaival. A hasznosságra való törekvést nem vonhatjuk kétségbe. A *Tanúságok* és a *Hasznok* különféle módozataira minden prédikációban a megfelelő részek nevének kiemelt jelölése figyelmeztet, és a részek tartalma is megszívlelendő. Ugyanakkor – a bemutatott tények alapján – nem tarthatjuk jellemzőnek a „c s a k practice” prédikálásra való törekvést. Legtöbb esetben túlsúlyba kerülnek azok az elemek, amelyek nem feltétlenül szükségesek a „tanítás”-hoz.

Mindezek értelmében nem látszik teljes mértékben helytállónak az a megjegyzés, a *Doce nos orare*-val kapcsolatban a korábbi szakirodalom ítéleteit így foglalja össze: (Medgyesi e művében) „a puritánus kegyességi gyakorlat szellemében ad tanácsokat a lelkeseknek.”³⁷ A megállapítást érvé-

³³ *Fel-gerjedt, s pokol fenekéig hatalmazott Rohogó Tűz*, Sárospatak, é. n. (1660), RMK I. 961.

³⁴ *Igazak sorsa* . . . 10.

³⁵ Perkinsius, *Prophetica*, 183–185. Önálló műve: *De linguae regimine. Opera Omnia* . . . I. 713–740.

³⁶ AMESIUS, *De Conscientia* . . . 234. 237–238.

³⁷ *A magyar irodalom története* . . . 236.

nyesnek tarthatjuk az *Elöljáró beszéd* megfelelő részeire, illetve a *Tabula II.*-re és az e szerint készült prédikációkra. Medgyesi prédikációval kapcsolatos tevékenységére éppen az ellenkezőt találtuk általánosan jellemzőnek.

3. A *Doce praedicare* egyik fő érdeme, hogy a prédikációkészítés tudnivalóit többé nem utalásokból, odavetett megjegyzésekből kell összekeresgélgni, hanem szerves egységgé állnak össze a beszédszerkesztésre vonatkozó útmutatások. Különös figyelmet érdemel a közlendő logikus elrendezése, a táblázatok révén elért áttekinthetősége. Prédikációelméletében Medgyesi igen szépen megvalósítja a rendszerességről vallott elképzeléseit, amelyeket a *Praxis pietatis* előszavában fejt ki.³⁸

Az eszményített „szép módos rend” megteremtésének hasznos eszközei a táblázatok. A prédikálás tudnivalóinak táblázatos összefoglalása – akárcsak az ars concionandi annyi más eleme – a XVII. században nem volt újdonság. Az eljárás XV. század végi ősenek tekinthetjük a Pseudo-Aquinói traktátusához (lásd a 11. jegyzetet!) csatlakozó „arbor”-t, amely a prédikáció szerkezetét egy fához hasonlítja. Bán Imre szerint szónoklattani művekben a XVI. század közepén kezdett elterjedni a táblázatba foglalás, Soarez nyomán.³⁹

A módszerrel Medgyesi találkozhatott Perkins prédikációelméletében. A szerző bevezetesként egy táblázat segítségével teszi áttekinthetővé műve felépítését.⁴⁰ Medgyesi egyik közvetlen mintájánál, Clarknál is előfordul hasonló. Itt a táblázat olyan kérdéseket tartalmaz, amelyek alapján a beszéd logikai menete összeállítható. Úgy tűnik, Clark munkájának ez a néhány oldal a legértékesebb része. A szerző – saját bevallása szerint – „ex Willisii Mnemonica” vette.⁴¹

Medgyesi rendszerességének méltatásánál nem hagyhatjuk említés nélkül azt a szigorú következetességet, ahogyan prédikációiban tartani igyekszik magát az elméleti műben meghatározottakhoz. A kétféle beszéd típus elkülönüléséről már volt szó; hogy a prédikációk szerkezetét igen könnyű összevetni a *Tabulákkal*, az az egyes részek gondos jelölésének köszönhető. Medgyesi a *Tabulákban* megnevezett fő részek és a kisebb szerkezeti egységek nevét a prédikációkban szinte minden esetben feltünteti. A jelölések közötti különbségtétel alkalmas a megfelelő részek fontossági helyzetének kifejezésére – és ez meg is történik, mégpedig pontosan a *Tabulák* szellemében.

4. Mivel Medgyesi a *Doce praedicare* teljes szövegét latinul is, anyanyelvén is közreadta, módunk van megfigyelni az ars concionandi nemzetközi terminológiájának megmagyarosodását. Még ha nem is Medgyesinél jelenik meg először minden magyar retorikai kifejezés, figyelemre méltó az a természetes, ahogy egy hosszabb, nemzeti nyelvű prózaelméleti műbe a terminusok is magyarul illeszkednek be. A függelékben közölt *Tabula-vázlatok* nyomán könnyen felidéződnek az ars concionandi – sokszor a klasszikus retorikákra visszamenő – latin és görög szakkifejezései. Érdemes felsorolni néhány olyan fordítást is, ami a függelék címszavai között nem szerepel:

periodos	kerület
axioma	teljes értelmű mondás
tropus et figura	tulajdonságtalan szólás
ironia	ingerlő mód
analysis	űzés-fűzés

³⁸ Modern kiadása: Bp., 1936. 17.

³⁹ BÁN Imre, *Irodalomelméleti kézikönyvek Magyarországon a XVI–XVII. században*. Bp. 1971. 51.

⁴⁰ Synopsis Propheticae: PERKINSIUS, *Prophetica*. 167–168.

⁴¹ CLARK, i. m. 271. Clark forrása: WILLIS, John, *Mnemonica, sive Reminiscendi Ars*... Londini, 1618. Angol változata: *The Art of Memory*... London, 1621.

Medgyesi igyekszik a fordításban visszaadni a fogalom pontos jelentését. Különösen fontos ez az egymáshoz közelálló fogalmaknál. Medgyesi gondosságára példa, hogy *bé-fejezéssel* a recapitulatiót fordítja, a conclusiót pedig *bé-rekesztéssel* adja vissza.

Martonfalvi György *Ars concionandi Amesiana* (1666) és Szilágyi Márton *Biga pastoralis* (1684) című művét⁴² már-már teljesen elborította a feledés homálya. XVII. századi kritikátörténetünk e fontos dokumentumainak érdemes volna önálló tanulmányokat szentelni. Ezen a helyen kénytelenek vagyunk csupán a Medgyesi értékeléséhez segítséget nyújtó részleteiket érinteni.

Mind Martonfalvi, mind Szilágyi műve latin nyelvű. Az előbbinél viszont a különféle hasznok nevei magyarul is fel vannak tüntetve, az utóbbinál pedig ugyanezeket kívül példaanyagként magyar prédikációkból vett idézetek vannak a szövegbe iktatva.

Mindhárom szerző fő mintája Ames, latin szövegükbe jórészt az ő elnevezéseit veszik át. Az esetek egy részében Martonfalvinál és Szilágyinál a latin terminus magyar megfelelője megegyezik Medgyesi fordításával. Más esetekben nem a *Doce praedicare*-ből ismert magyarítást alkalmazzák – és számunkra éppen az eltérés érdemes.

Amesnél a hasznok két fő csoportja az értelemre tartozó, elméleti, illetve a cselekvést szabályozó, gyakorlati haszon. Az elméleti haszonnak két fajtája van, az informatio és a reformatio. Eddig a mester mindhárom magyar követője megegyezik. Az elméleti haszon említett két fajtájának a gyakorlati hasznok institutio és correctio csoportja felel meg.⁴³ Ez az, amit Martonfalvi és Szilágyi pontosan átvesz, Medgyesi viszont – érdemeit az sem kisebbíti, ha esetleg más olvasmányai alapján! – eltér ettől a párhuzamtól. A magyar fordítás mutatja meg, hogy milyen alapos meggondolás áll az Amestől eltérő változat hátterében.

Martonfalvi és Szilágyi megtartják az informatio–institutio kettősségét, a különbséget *Tanító Haszon* – *Oktató avagy igazgató Haszon* elnevezéssel adják vissza. Szilágyi részletesen fejtegeti, miért nem szabad összekeverni a kettőt, ahogy arra a prédikációs gyakorlatban van példa.⁴⁴ Nem lehetetlen, hogy voltak, akik azért adtak okot az Ameshez szigorúbban ragaszkodó Szilágyi bosszankodására, mert Medgyesi nyomán szerkesztették prédikációikat. Medgyesi ugyanis nem foglalkozik institutióval, ő az informatiót nevezi *Oktató Haszonnak*. Így az útmutatások egy csoportját átemeli az értelmi szférába, és ezzel elárulja, hogy az oktatás fogalma számára szorosabban kapcsolódik gondolatok inspirálásához, mint a gyakorlati élet közvetlen befolyásolásához.

Mégsem kell félnünk attól, hogy Medgyesi elrugaszkodna a „praxis pietatis” elvétől. Az amesi correctiót ő is tárgyalja, és itt kárpótlást nyújt a gyakorlati szférából elvont oktatásért. Martonfalvi a correctiót hívja *Feddő Haszonnak*, Szilágyi ugyanezzel a névvel a correctióval összevont reprehensiót és objurgatiót illeti. Medgyesi differenciál: *Meg-feddő Haszonnak* a reprehensiót nevezi, szól represióról mint *Le-verő Haszonról*, a correctiót pedig *Meg-jobbító Haszon*nal fordítja. Martonfalvi és Szilágyi a correctio fogalmának arra a mozzanatára helyezi a hangsúlyt, hogy ha valaki letér a helyes útról, figyelmeztetést, szidalmat érdemel. Így hűek maradnak Ames szelleméhez, aki szerint a correctio „vitae fugiendae damnatio”.⁴⁵ A correctio értelmezésében Medgyesi a másik oldalról közelít a fogalom tartalmához, mivel a *Meg-jobbító Haszon* elnevezés a követendő út kijelölésének a mozzanatát foglalja magába. Mivel Medgyesi – a magyar fordítás tanulsága szerint – erre a jelentésre reagált érzékenyebben, érthető, hogy a helyes élet felé orientáló eme haszon mellett feleslegesnek tartotta a praktikus hasznok között még az institutiót is.

⁴² *Ars concionandi Amesiana* ... A Georgio MARTONFALVI, Debrecini, 1666. RMK II. 1079; Martini SZILÁGYI ... *Biga Pastoralis, Seu, Ars Orandi et Concionandi* ... Debrecini, 1683, RMK II. 1536.

⁴³ AMESIUS, *Medulla* ... 159–160.

⁴⁴ „Minus convenienter igitur a multis Institutiorum cum Informatio interdu confunditur (taliter loqui amantibus: oktat s' tanit ez a' tanúság).” SZILÁGYI, i. m. 64.

⁴⁵ AMESIUS, *Medulla* ... 160.

Medgyesi és a másik két Ames-követő szóhasználatának összevetése azt támasztja alá, hogy a XVII. század második felében a magyar nyelvű prédikációkban mindennaposnak kellett lennie a szerkezeti egységek számontartásának és magyar elnevezésének, sőt, különböző felfogások léteztek. Az egyes részek eltérő értelmezése feltehetően nem Szilágyi idejében jelentkezett először: a retorikai tudatosság ilyen foka előzményeket feltételez. Nem e dolgozat keretei közé való annak bemutatása, hogy az egyházi beszéd irodalmi problémái iránti érdeklődés a magyar prédikáció történetében milyen előzményekre tekint vissza. Az azonban a XVII. századi viszonyokba való betekintésből is látszik, hogy Medgyesi magyar nyelvű szónoklattana létező igényeket elégített ki, szükség volt a gyakorlatban élő szokások valamiféle összefoglalására, elméleti rendszerezésére.

Martonfalvi és Szilágyi műveiből az is kitűnik, hogy ők voltak azok, akik még a leginkább értékelték tudták Medgyesi prédikációelméleti munkáját. A XVIII. századtól érdektelenség vagy legfeljebb felületes érdeklődés jellemző.

Dolgozatunkban Medgyesinek a prédikáció elméletével kapcsolatos tevékenységét szerettük volna érdemeinek megfelelően bemutatni. Korszakalkotó felfedezéseket nem várhatunk el a *Doce praedicare*-től, hiszen a *Tabulák* évszázadok óta ismételtetett megoldásokat visszhangoznak, a prédikáció-elmélet-történet jól ismert közhelyeit variálják. Köztudomású, hogy az antik retorikai hagyományok időszámításunk első századaiban kiegészültek a kereszténység sajátos követelményeivel, és később mint *ars praedicandi* az egyházi beszédszerkesztés útmutatójává váltak. Ez a speciális *ars* folyamatosan differenciálódott, a beszédmintáknak különböző típusai alakultak ki, az egyes változatok pedig – a létrejövő felekezeti különbségektől sokszor függetlenül – a bevált hagyományokat és a célszerű újabb fejleményeket egyesítve éltek tovább. Medgyesi Pálhoz éppen angol mintáin keresztül jutott el mindaz, amivel az antikvitás, a latin középkor és a protestáns áramlatok eredményei gazdagították a nyilvánosság előtti beszéd művészetének elméletét.

Nyilvánvaló, hogy mégsem egyszerű kompilációt kell látnunk a *Tabulák* sorozatában. A minták hatását ki lehet mutatni a táblázatokban, sokszor szó szerinti átvételek formájában. Viszont Medgyesi egyik példaképét sem utánozza minden tekintetben, a különböző forrásokból igen finom érzékkel válogat, egy határozott koncepciót követve dolgozza fel olvasmányait. Szónoklattani tudományára éppen az a mód enged következtetni, ahogy az idegen szerzőkből merített tárgyi anyagot magas színvonalú egyházi szónoklattanná állítja össze úgy, hogy egyszersmind a magyarországi prédikációs hagyományokat és szokásokat, valamint az eltérő igényeket is figyelembe veszi.

Amint bizonyítani igyekeztünk, Medgyesi elméleti művében két beszédtypust állít követői elé. A retorikailag igénytelenebb változat az egyszerűbb közönség épülését szolgálja, a figyelmet elsősorban a tanításnak, a meggyőzésnek szentelve. A művelt közönségnek szánt prédikációk mintájának a szerző kétféle variánsát is kidolgozza. A kiegyensúlyozott kompozícióra, arányos szerkezetre való törekvés, az artisztikus prózát eredményező szabályok azt mutatják, hogy Medgyesi a gyakorlati hasznosság mellett, esztétikai értékkel is rendelkező művek elkészítéséhez kívánt útmutatással szolgálni. A *Doce praedicare*-ban a poritánus igehirdető és az igényes retorikus szempontjai ötvöződnek.

Dolgozatunkban arra kívántuk felhívni a figyelmet, hogy Medgyesi Pál egyházi szónoklattana nem pusztán egyháztörténeti adalék vagy idegen hatások dokumentuma. (Természetesen nem vonjuk kétségbe az angol hatások fontosságát, sőt, ismételten utalunk rá, hogy a Berg Pál hivatkozott könyvében említett Ames és Clark követése mellett, Perkins ihlető hatását is feltételezhetjük.) Fontosabbnak érezzük azonban, hogy mivel a XVII. században a prédikáció még nem szorult ki az irodalom keretei közül, a műfaj elméleti szabályait nem választhatjuk el az irodalomelmélettől. A *Doce praedicare* nagyobb részében olyan elemeket tartalmaz, amelyek irodalomelmélet-történeti szempontból érdekesek. Ezért a mű – amellett, hogy Medgyesi-képünket az első magyar nyelvű szónoklattani mű írójának érdemeivel gyarapítja – XVII. századi kritikátörténetünk számára sem lehet közömbös.

FÜGGELEK

Tabula I.

Praedicatio el-készítése

Az Könyörgés által való El-készítéséről

A Praedicatio Meg-tsinálásáról

- I. rész Az Igékről
- II. rész A' Kezdődésről
- III. rész A' Derék Praedicatorról
 1. A' fel-vött Igéknek Tzéllya
 2. El-Osztása
 3. A' Szóknak magyarázása
 4. Világosan ki-mondása az igéknek, mellyben az következendő Tudományoknak magva vagyon
 5. A' Tanuságoknak össze-szedése
 6. Az Tanuságnak magyarázata
 7. Az Tanuságnak meg-állatása
 8. A' Meg-állatott igazsággal ellenkező ellenvetéseknek Meg-tzáfólasa
 9. A' meg-óltalmazott igazságnak Meg-világosítása
 10. A tanuság Haszna
 11. Rá-Szabása

IV. rész A' Bé-Rekesztésről

Az Praedicationak Meg-tanulásáról

Praedicatio elmondása

Tabula II.

Az elkészítésről

1. Az Fel-veendő igék
2. Az Igéknek magyarázatja
3. Az Tanuság
4. A' Haszon
5. A' Rá-szabás

Az meg készített Praedicationak El-Praedicálásáról

Tabula III.

1. Az Fel-veendő Igék
2. A' Kezdődés
3. Az Fel-töltött cél
4. A' Részek
5. Az Tanuságoknak Fundamentuma az Igékben
6. A' Tanuságok
7. Az Hasznok

Az Bé-Rekesztés lehet a' szerint, a' mint az öreg Táblában vagyon.

REGULÁK

PÁL MEDGYESI: DOCE PRAEDICARE

(La première rhétorique ecclésiastique en langue hongroise)

La première ars concionandi systématique en langue hongroise est le chapitre intitulé *Doce praedicare* d'un ouvrage presque oublié de Pál Medgyesi: *Doce nos orare, quin et praedicare* (Bártfa, 1650). Suivant les coutumes du pays, et en connaissance des exigences de l'auditoire, en utilisant les ouvrages de quelques théologues anglais (Perkins, Ames, Clark), l'auteur a créé une théorie de sermon s'attachant aux meilleurs traditions européennes. En suivant les règles comprises dans des tableaux divers (*Tabula*), on peut préparer des sermons s'adressant aux diverses couches du public. Pour les hommes sans instruction, c'est l'indication dans les questions fondamentales de la foi qui est la plus importante; les sermons destinés à enseigner, à convaincre, doivent être simples et compréhensibles. C'est la *Tabula II* qui prête une aide considérable pour préparer ces sermons-là. Au cas d'un auditoire ou d'un public lecteur cultivé, ayant un goût littéraire, l'auteur peut prétendre à la reconnaissance par son art d'écrire aussi. Medgyesi a élaboré une esquisse détaillée et esquisse plus concise des sermons qui peuvent satisfaire les exigences littéraires aussi (*Tabula I., III.*). La structure différenciée, la construction proportionnée, les systèmes compliqués de la preuve et de la réfutation, les explications exigeantes et l'application des autres moyens de la rhétorique ont pour résultat une prose artistique. Étant donné que le chapitre *Doce praedicare* s'occupe pour la plupart des questions théoriques des sermons à destination littéraire, cet ouvrage est un document digne d'attention de la théorie littéraire hongroise aussi.

A MAGYAR IRODALOM TIPOLÓGIAI SAJÁTOSSÁGAI A ROMANTIKA KORÁBAN

A magyar irodalom, nagyobb távlatból nézve, kétségtelül a kelet-európai fejlődés sajátosságai-
nek jegyeit viseli magán. Ennek egyik legismertebb, mondhatni leginkább köztudott vonása a gazda-
sági-társadalmi fejlődés retardáltságából eredő, a kulturális viszonyok és intézmények fogyatekossá-
gaira is visszavezethető, s végeredményben a szellemi produkcióban mutatkozó megkésetttség. Másik
vonása az irodalom funkciójának sajátos voltában jelölhető meg. A középkorban, a humanizmus, a
reformáció idején, de még a tizenkilencedik század első felében is jobbra az európai irodalom
internacionális áramlásai példaadó mintáinak hazai változataival találkozunk, melyeket a legnagyobbak
eredeti módon, s kiváló művészi erővel alkalmaznak (Janus Pannonius, Balassi, Zrínyi) – a nemzeti
nyelvű irodalom határozott igényének kibontakozása idején, a felvilágosodás korában, ez az egyszerű
viszony bonyolultabbá válik, noha lényegében továbbra is hatékony marad. A magyar történelem (s
kisebb-nagyobb mértékben hasonlóan más kelet-európai népeké is) ismert vonása, hogy a közösségi
élet legfontosabb kérdései, a függőség és a feudális széttagoltság következtében a politikum szférájában
vagy egyáltalán nem, vagy csak részben, kivételes időkben és esetekben kaphattak hangot; a mélyeb-
ben ható közösségi eszmék a szorosabban vett irodalmi gyakorlaton kívüli területeken fogalmazódtak
meg, jobbra névtelen szerzők politikai indulatú dalaiban, kéziratok formájában terjedtek; a népiélet
tartós jellegzetességeit pedig a folklór őrizte meg (ezért is bizonyul később, már a romantika s egyúttal
a nemzetté szerveződés idején oly bőven buzgó forrásnak). Az irodalom funkciójának leglényegesebb
vonása azonban, amely már a felvilágosodás korában jól látható, s amelyet a romantika domborít ki a
leghathatósabban, a feladatvállalás rádiuszának meghosszabbodása: az irodalom jóval többet vállal a
társadalmi tudat megfogalmazásából és közvetítéséből, mint ahogy a más típusú fejlődés következté-
ben kialakult nyugat-európai modell szerint az indokolható vagy megengedhető volna. Nem szabad
természetesen megfeledkeznünk arról, hogy e körülmény végső okait és indítékait tekintve történelmi
kényszerűség következménye, s mondhatni: e kényszerűség lett irodalmunk egyik tárgyi-eszmei, sőt
bizonyos mértékig esztétikai normatívája.

Jól megkülönböztethető, a magyar irodalomra jellemző értékeket teremtett ez a körülmény, de
nem állíthatjuk, hogy minden vonatkozásában értékteremtő mozzanat lett volna. A felvilágosodástól
örökölt célok következtében ugyanis nálunk, s több kelet-európai országban, a fejledező nemzeti
nyelvű irodalom egyrészt magának a nyelvnek, annak kiművelésének, modernizálásának szolgálatában
áll. Másrészt: az eszmék, a gondolatvilág, a témák átfarmálását, megismertetését, terjesztését irányozza
elő, az avult viszonyok és kulturális normák megváltoztatása a célja, a műveltebb országoktól
elválasztó szakadék, történelmi lemaradás áthidalásának szükségessége inspirálja: e feladatok minden-
képp szélesebb körűek, mint amit az irodalom a maga természete szerint nyújthat. Ezért a szorosabban
vett artisztikum inkább valamiféle példa, modell, de semmiképpen sem önmagában hangsúlyozható
érték, megvalósulása nem önművés, hanem bizonyíték. Bizonyítéka annak, hogy a nyelvi közeg alkalmas
egy magasabb szintű művészet – esetleg jövőbeni – megteremtésére. E tényezők következtében az
irodalom átitatódik gyakorlatias, célzatos tartalommal, s mindez egybevet a felvilágosodás utilitárius
irányzataival, azoknak egy helyi (kelet-európai), a nemzeti problematikával kibővített változatát adja.

Közvetítésük módzataira nézve különböző, ekkoriban Európában már hatékony stílusok, stílusirányzatok kínálóznak, mint a klasszicizmus különböző változatai és az érzelmesség. Ezek között sajátos munkamegosztás alakul ki: az egyik, a klasszicizmus főképp az erkölcsi–közösségi–gondolati mondanót, a szentimentalizmus ezek személyesebb vetületét tolmácsolja anélkül, hogy ezek a tudati szférában élesen elkülönüljenek egymástól.

E sajátosságok azáltal válnak különösen szemléletessé, hogy a Bessenyei-, Kármán-, Kazinczy-féle korszerű művészeti és gondolati eszmények mellett, a felvilágosodás eszmei és művészeti törekvései mellett a régi, a hagyományos is eleven, létezik tehát egy feudális, provinciális barokk hagyományörzés is, patriarkális-népies árnyalatokkal. Az irodalmi tradícióknak ez a régies változata nemcsak időben él együtt az újabb és meghatározó irányokkal, hanem különös összefonódásokat is alkot velük, például éppen a legjelentékenyebb alkotó, Csokonai költészetében. A romantikáról lévén szó, látszólag feleslegesnek tetszik az előzmények illetően vázolása, hiszen itt csupa olyan vonás említetik, amelyekről a romantika eltávolodik, amelyeket tagad, s egy új művészi magatartás jegyében meghalad. Az egyes korszakok valóságos arculata azonban sokkal változatosabb, gazdagabb, olykor talányosabb, mint azok az elvek és meghatározások, amelyekkel az általánosítás szintjén valamely korszak lényeges összetevőit jellemezni szoktuk. Ennek az ellentmondásnak a gyökerét korántsem pusztán az általános elvont és történeti-konkrét szükségszerűen megmutatkozó különbségeiben fedezhetjük fel (amennyiben a lényegre redukált általános sohasem tartalmazhatja az alapjául szolgáló konkrét minden figyelemre méltó elemét), hanem a történeti szituáltság lényeges meghatározottságaiban, amelyek számos fontos vonásukban eltérnek a felvilágosodás vagy romantika európai távlatokban értelmezett sajátosságaitól. Az eltérő vonásokra vonatkozólag csakis a nemzeti keretek közötti társadalmi-történeti fejlődés (sok tekintetben más kelet-európai társadalmakkal analóg) sajátosságainak mérlegelése révén kaphatunk felvilágosítást.

Az első fontos olyan körülmény, amelyet számításba kell vennünk, az a tény, hogy a felvilágosodás eszmei–politikai–művészeti programja a tizenkilencedik század utolsó negyedében a társadalmi gyakorlatban, sok lényeges feltétel hiányában nem valósult meg. Mivel a feltételek realizálása (társadalmi reform, polgári átalakulás, nemzeti öntudat, nemzeti kultúra) alapvető szociális érdeke azoknak a polgári és nemesi-polgári erőknek, amelyeknek társadalmi súlya és jelentősége a számunkra kedvezőtlen történeti periódusokban bekövetkező visszaesése ellenére is egyre növekszik 1848/49-ig: logikus és szükségszerű, hogy átvállalják és folytassák azokat a célokat és feladatokat, amelyeket az előző korszak fogalmazott meg. Ebből viszont a kontinuitás egy eleme épül fel, amely a szabad közepéig ível. A magyar romantika tehát, legjobb vagy legjellegzetesebb alkotásainak vonulatában éppenséggel nem tagadása, hanem továbbfejlesztése, integrálása a felvilágosodás tipikus eszméinek, amelyekkel Vörösmarty, Eötvös vagy akár Petőfi műveiben egyként találkozunk. Mellékesen jegyezzük meg, hogy a kontinuitásnak egy hasonló mozzanata a nyugat-európai irodalomban is érvényesül, ha például Shelleyre, Heinére vagy Victor Hugóra gondolunk. Ott azonban a „második nemzedék”, vagy ha úgy tetszik, az „aktív” romantika képviselőire jellemző, míg nálunk általános érvényűnek mondható. Tévednénk egyébként, ha azt feltételeznénk, hogy a kontinuitás mozzanata pusztán a társadalmi és kulturális progresszió általános eszméire korlátozódik. Valójában a magyar romantika az előző korszaktól több strukturális elemet is örököl. Másodjára tehát erre vonatkozó példát kell említenünk. A felvilágosodás eszméinek tolmácsolására a klasszicista műforma bizonyult alkalmasnak Európa számos országában, így nálunk is. A klasszicizmusnak azonban, mint köztudomású, több változata van. Magyarországon a XVIII. századi francia klasszicizmust áthasonító voltaire-i felvilágosult klasszicizmus, amelynek példája a korszak kezdetén (Bessenyeinél) hatott, Kazinczy esztétikai eszménye viszont a weimari, goethe-i–schilleri „klasszika” lett. Irodalmunk sokat köszönhet ezeknek a példáknak: az előbbi Csokonai költészetében inspirál originális alkotásokat, az utóbbi humanus egyetemességével elsősorban a művészetről való gondolkodást és az alkotói magatartást termékenyíti meg, de nem állíthatjuk, hogy befolyásuk tartós, vagy a magyar irodalomnak sajátos jellegét kölcsönző indítás lett volna. Ahhoz, hogy a klasszicista ízlés és tartás meghatározó jellegűvé kristályosodjék, hogy jelenléte irodalmunkban

világosan felismerhető legyen – mint ahogy valóban felismerhető –, egy sajátos lokális tényezőnek kellett fellépnie. A több évszázados hagyományú, s pozícióit még ekkor is rendületlenül őrző latinos műveltség teljességgel átszővi a kulturáltabb gondolkodást, s habár avultsága nyilvánvaló, éppen a hasonló forrásokból merítő klasszicizáló irányzatok idején korántsem bizonyul meddő, terhes örökségnek, mert vannak érintkezési pontjai, amelyekből termékeny kezdemények bontakoznak ki.

Az antik metrumok alkalmazása a magyar költészetben nemcsak egyszerű verstani gyarapodás, új formai-technikai elem a sok között, hanem kapcsolatteremtés egy hatékony kulturális hagyománnyal, egy még eleven műveltség bekapcsolása a nemzeti nyelvű irodalomba. Kétségtelen, hogy a XVIII. század végén s a XIX. sz. elején korántsem korszerű a „septem artes liberales” metodikájának jelenléte, de nem élt és nem gondolkozott korszerűen az a nemesi réteg sem, amely az átalakulás mozgatója lett. Hagyományos műveltséganyagának értékes magvát óvta meg az elértéktelenedéstől e sajátos találkozás a klasszicizmus korszerűbb változataival, s adott egyúttal originális, helyi színezetet a különben nehezen adaptálható, idegenszerűségüket levetkezni nem tudó, külhoni inspirációkra reagáló törekvéseknek. A magyar romantika e „deákos” hagyományt is folytatja, s a kontinuitásnak ez a mozzanata adja nemzeti romantikánk másik érdekes sajátosságát. Az antikvitás így értelmezett hagyománya előbb Berzsenyi Dániel költészetében jelenik meg a művészi érettség fokán, akinek harmónia-eszményét (amely mögött egy konfliktusos világnézeti diszharmonia és kor-élmény működik hajtóerőként) nem véletlenül rokonítjuk Hölderlinével. De azt sem tekinthetjük véletlennek, hogy Vörösmarty romantikus nemzeti eposza, a honfoglalás témája klasszikus hexameterekben szólal meg. Az eposz kettős cselekményének másik szövege, a „privát” történet líraisága, tündériessége a méltóságteljesen hömpölygőnek felfogott versformából új lehetőségeket varázsol elő: áthangszereli, bensőséggé teszi. E hagyomány azonban nemcsak metrumai, verselési eljárásai révén bizonyul motíváló tényezőnek, hanem műformáival is. A klasszikus óda integráns része a magyar romantikus költészetnek csakúgy, mint a többnyire igen fontos szemléleti elemeket kifejező antik metrumban írott epigramma is. A hagyományos műveltség nem lebecsülhető összetevője a retorika, amely a nemesi közélet mindennapjainak egyik fontos jelensége volt. A szónoklásban és a szónoklattanban való járatosság nélkül komolyabb pályát befutni a nyilvános életben aligha volt lehetséges. A nemesi retorikának, különösen provinciális körülmények között kétségkívül számos komikus vonása is van, a szatirikus íráskor éppen eleget élcelődnek ezeken. Mégis bizonyos, hogy a jobb retorikai teljesítmények emelkedettsége és pátosza költészetünkre is befolyással volt, a magyar költészet romantikus tirádáiba csakúgy beépültek, mint a nemzeti lelkiismeretre apelláló hazafias költeményekbe, s irodalmunk romantikus korszakában ez a hangvétel tipikusnak mondható. S végül, de nem utolsósorban: a klasszicitás e sajátos jelenléte bizonyos mértékig gátat vetett a romantika extremitásainak, s így művésziileg fegyelmező erőként működött.

Az említett példák természetesen arra is vonatkoztathatók, hogy valamely irodalmi-művészeti stílus nemcsak egyszerűen függ az előzményektől vagy a sajátos történelmi körülményektől, hanem úgy is értelmezhető, miszerint általában az utókorban megállapított jellemvonásaik a maguk elvont „vegyszertára” mivoltában a valóságos irodalmi alkotásokban sohasem találhatók meg. Ami egyúttal azt is jelenti, hogy a nemzeti irodalmak fejlődésének valamely periódusa, amelyben egy adott irodalmi-művészeti stílus dominál, nem jellemezhető pusztán a domináns irány karakterisztikumaiával. Annál is kevésbé, mert a valóban jelentékeny művészeti törekvéseknek mindig megvan az a tulajdonsága, hogy eleven és termékeny kontaktusokba kerülnek a korszakban ható egyéb tényezőkkel, ezeket alkotó módon felszívják magukba, s megteremtik az irányzat (vagy ha úgy tetszik: korstílus) keretében azokat a művészi lehetőségeket, amelyek a jövőben saját meghaladásukat, vagy másképpen: termékeny felhasználásukat, maradandó eredményeik alkalmazását, integrálását lehetővé teszik. Ez a gondolat első látásra hegelianus konstrukciónak tetszhet, az irodalmi fejlődés menete azonban elég világosan igazolja. Az irodalom történetének egyes korszakaiban, sőt az egyes uralkodó korstílusokban meg-

mutatkozó sokszínűségről és az összefonódások különféle fajtáiról itt részletesebben nem szólnunk, e vonatkozásban Sötér István újabb romantika-tanulmányaira utalunk.¹

A különböző irodalmi jelenségek egymásmellettisége és összefonódása természetesen nem zárhatja ki domináló, meghatározó törekvések érvényesülését. A romantika felé mutató jelek már az irányzat fellépését jóval megelőzően is megmutatkoznak. Ezeket a témaelemeket és stílusmozzanatokot egyes irodalomtörténészek és esszéisták Van Tieghem nyomán a „preromantika” címszó alá foglalták. E fogalmat sok jeles kutató kategorikusan elutasítja. Ha a preromantikát valamiféle önálló irányzatnak értelmezzük e divergáló elemek egybeterelésével konstruálva látszategységet, akkor valóban helytelenül, történelmietlenül járnánk el, a „filius ante patrem” analógiájára. Számításba kell vennünk azonban egy irodalomszociológiai tényezőt is, melynek természete szerint sokfajta előzmény egy sajátos szelekciónak alávetve a később kifejlődőben igazolódik, mégha olykor radikális módosulásoknak alávetve is. Az irodalom iránti igények változásában aligha képzelhető el olyan robbanásszerű átalakulás, amelynek eredményeként a múlthoz fűződő szálak máról holnapra elszakadnának, miképp természetesnek kell vennünk, hogy a megelőző korszaknak több olyan eleme van, amely végleges formáját a következő korszakban nyeri el; az irodalmi fejlődésnek olyan igazolható menete ez, amelyet a nagy korszakváltások sem kérdőjeleznek meg. Mármost ha a preromantika fogalmát egyszerűen a romantika irányába mutató korábbi, az irodalmi organizmusba majd a maga idején integrálódó jelenségek vizsgálódás-technikai gyűjtőfogalmaként fogjuk fel, akkor szükségtelennek tartom az ellene való hadakozást. A romantika esetében egy (nevezhetjük akár kutatási szempontnak is) ilyen típusú gyűjtőfogalom használatát indokolja részben e jelenségek szerteágazó volta és nagy száma, részben pedig az őket (s magát a romantikát) létrehozó társadalmi erők korántsem felületi rokonsága.

A magyar romantika kezdeteinél vizsgálódva szemünkbe ötlük az a körülmény, hogy amit az irodalomtörténetírás romantika elnevezéssel rögzített, voltaképpen csak egy-egy eleme az arra jellemző sajátosságoknak. Már Kisfaludy Sándor Regéiről szólva említés történi a nemzeti, s a múlt idők egyes rekvizitumairól. A nemzeti történelem témája, bármennyire jellemző is irodalmunk romantikus korszakára, önmagában véve nem döntő jelentőségű, ami pedig a történelmi múlt kellékeinek felvonultatását illeti, ezek emlékeztetnek a különböző „gótikus” jelenségekre, amelyekkel már az előző században is találkozunk. Valójában az olyanfajta alkotások, mint az előbb említettek, nem tartalmazznak a romantikára jellemző szemléleti elemeket, rendelkeznek viszont olyan külsőséges vonásokkal, amelyek igazi értelmüket majd egy kikristályosodott szemléletben nyerik el. Átmeneti formákról szólhatunk tehát az ilyen esetekben, amelyek nehezen vagy csak részlegesen kategorizálhatók ilyen vonatkozásban. Szorosabban véve nagy nemzeti tragédiánkat is, csak ügyel-bajjal tudnánk átfogó irodalmi-művészeti kategóriák szerint minősíteni. Jellemző: a múlt századi irodalom-történetírás ezt a kérdést fel sem vetette, Katona Bánk bánjának elemzése a darab értelmezése körül forgott, s a drámai jellemnek cselekménybeli funkciójának tisztázását szolgálta. Újabb Sötér István és Pándi Pál tanulmányai közelítették meg e kérdéskört, további fontos szempontok alkalmazásával. Nem lenne helyénvaló a már egy évszázadnál is régebben folyó Bánk bán-értelmezésekbe bekapcsolódni ebben a más célú tanulmányban. Bizonyos azonban, hogy a nyilvánvaló nemzeti (és történelmi) téma mellett, a tragédiában jellegzetesen felvilágosult eszmék kapnak hangot, érzelmes-szентimentális tónusokra is felfigyelhetünk, de ezzel együtt az erőteljesebb szenvedély Shakespeare és romantika felől egyként megközelíthető markáns vonásaira is, mint ahogy a dráma milliójának vannak felismerhető „gótikus” jegyei, s mindezek összhatásukban aligha választhatók el a nemzeti romantika nálunk kidomborodó fő vonulatótól. Ez az „összhatás” mégsem az összetevők szerves egységéből nő ki: innen különleges és átmeneti jellege, s ez egyben bizonyíték arra vonatkozólag, hogy a jelentős mű igen sok esetben nem helyezhető el valamely fejlődéstörténeti kategória kereteiben: több vagy más mint azok.

A közzelfogás egy régebbi keletű irodalomtörténeti megállapítást szinte axiómaként örökít tovább nemzedékről-nemzedékre, s nem is egészen ok nélkül, hogy tudniillik a magyar romantika a nemzeti

¹ SÖTÉR István, *Werthertől Szilveszterig*. Bp. 1976. 9–116.

eszméjében bontakozik ki. Ez igaz, ha domináns és meghatározó értelemben fogjuk fel, de egyoldalú és félrevezető, amennyiben kizár más típusú jelenségeket. Nem nehéz ma már kimondani, hogy a népművelési irány irodalomfelfogása öltött testet az említett megállapításban, mintegy a maga történeti előzményeit körvonalazva, történeti szempontú igazolást keresve. A romantika világnézeti és filozófiai indítékai azonban jóval szerteágazódnak, mintsem hogy mindenestül felszívódjanak a nemzetiség eszméjébe, sőt ezek a nemzetfelfogás mikéntjébe is erőteljesen belejátszanak. Vegyük szemügyre e tekintetben Kölcsey példáját. A fiatal Kölcsey költőként azt a nosztalgikus, elvágódó, hellén motívumokkal átszőtt lírát műveli, amely a weimari klasszikus valaminő ellágyultabb és érzelmesebb magyarországi változata (nyilvánvalóan Kazinczy sugalmazása nyomán). Kölcsey gondolkodását a felvilágosodás táplálja, mégpedig költészetére némileg rácsafolva, annak kritikai szellemű, racionalista, francia változata. A költői és gondolkodói karakter ilyen, inkább a tónusban, mintsem a lényegben jelentkező kettőssége korántsem ritka jelenség. Az 1810-es évek derekán az az általános humanizmus, amelyet költeményeiben fennkölt-érzelmesen hirdetett, s töprengéseiben filozófikus objektivitással fogalmazott meg, mint életprogram egy nyugtalanító új kor kezdetén elégtelennek bizonyult, s érzelmi-gondolati krízist váltott ki, amely az egyéniség és közösség, a meditáció és a tett ekkor még kínzó és magányosságra kárhóztató, feloldhatatlan antinómiájában fejeződött ki.

A romantika tipológiai sajátosságai nem érthetők meg ama általános gondolati-filozófiai tényezők nélkül, amelyek a romantikus művészi magatartás alapjául szolgáltak. Kétségtelen, hogy a romantika végső fokon válasz a francia forradalomtól előidézett nagy történelmi-társadalmi változásokra, amelyek eredményeként a „citoyen” alakváltozáson megy keresztül, s mint burzsoá mutatja meg, a kapitalista társadalomban, az igazi arcát. Ez csalódást vált ki, egy olyan ellenhatást, amely a végletes, arisztokratikusan elvonuló individualizmusban vagy reakcióban, misztikus ábrándokban keres vigasztalást. Ebből a szempontból jogosult Lukács György sokszor és erőteljesen hangoztatott elítélő véleménye a romantikának e korszakáról vagy változatáról. A romantika kelet-európai típusára természetesen nem a forradalomból való kiábrándulás, s különösképpen nem a nyers kapitalista valóság kiábrándító képe gyakorolt befolyást, hiszen a polgári forradalmi magatartás történelmi lehetőségei igen korlátozottak voltak, a polgári fejlődés gazdasági tényezőit nem is említve. Nem lehet persze kizárni a polgári átalakulás negatívumainak a szellemi élet csatornáin keresztül közvetett hatását, mint világkép-alakító tényezőt. Kelet-Európa sajátos reagálását a francia forradalom nyomán kialakuló nagy történelmi események, amelyek többszörösen átrajzolták a földréz térképét, a napóleoni háborúk idézték elő közvetlenebbül. Ezek a viharosan változó események addig rejtett erőket hoztak mozgásba, különböző nemzeti törekvéseket tápláltak, mélyen hatottak a történetiszemléletre, megingatták a morál sokévszázados pilléreit, a dolgok relativitásának érzetét keltették fel, s mindenképpen új utak és események keresésére ösztökéltek.

Viszonylag kevés figyelem irányult azokra az elméleti, esztétikai-filozófiai ismeretekre, amelyekkel részint íróink, részint pedig tudományos érdeklődésű értelmiségünk rendelkezett. E téren némileg félrevezető az a felfogás, amely már a múlt században kialakult, s amelyet a különböző „nemzetkarakterológiák” tovább örökítettek. Ezek értelmében a magyarság nem kedveli az elvont gondolkodást, alkati józansága a realitások körébe utalja, impulzív természete, lobbanékonyága megakadályozza a dolgok szisztematikus számbavételében stb. Ennek a képnek a kialakításában, mi tagadás, több jeles írónk is közreműködött. Minden bizonnyal felderíthetők és leírhatók azok a tényezők, amelyek e karakterológiák keletkezésének okát magyarázzák. Ezek most figyelmen kívül hagyhatók, elegendő pusztán egyik következményüket megemlíteni, azt tudniillik, hogy a korról alkotott véleményekben közös vonás a gondolati kultúrának a valóságosnál is kedvezőtlenebb megítélése. Kétségtelen, hogy a feudális Magyarország nem a filozófusok hazája, megfelelő intézmények híján még akkor sem válhatott volna azzá, ha nagy számban akadnak tehetséges gondolkodók. Nem igaz viszont, hogy az igény és érdeklődés hiányzott volna; a korai kezdeményeket és eredményeket Gyulaiék szűken nemzeti elvű pragmatikus pozitívizmusa borította feledésbe. A romantikának éppen a művészi alapelvei fogalmazódnak meg filozófiai-esztétikai szinten s ezek beható ismerete, s a velük létesített aktív szellemi kontaktus

nélkül a romantikus alkotásmód és művészi magatartás egyszerűen elképzelhetetlen lett volna. S ahogy a magyar esztétikai gondolkodás kezdeténél kimutatható Kant és követőinek tartós befolyása, ugyanúgy nyoma maradt mindannak, ami Schillertől kezdve – ezúttal csak német vonatkozásokról szólva – a német esztétikában, illetőleg filozófiában történt. Az az elhatározó változás, amelynek a romantika a legmarkánsabb kifejezése, tünete, oly általános érvényű, hogy ennek szemléleti problémái aligha hagyták érintetlenül szellemi életünket. Elegendő itt egyetlen, nem szépírótól származó, ismertető célzatú, de a kérdésben járatosnak mutatkozó tanulmányra utalni, amelyben a művészi korszakváltás ténye igen határozottan és tudatosan domborodik ki.

A régi és új költés különbségeiről, Teleki József tanulmánya, a Tudományos Gyűjtemény 1818-as évfolyamában jelent meg. Ez az írás jól jellemzi azokat az ismereteket, amelyek az elmúlt harmonikus korszakok, a népével és közönségével még együtt érző és gondolkodó költőjére s az új költészet megváltozott lehetőségeire vonatkoznak. Valami nehezen megfogható nosztalgia szövi át, az egyébként szakszerű tanulmányt, a görög antikvitás vidámsága és egyszerűsége iránt, de jól látja az elszakadás véglegességét. A görögök árnyék helyett magát a világot látták – írja –, mi a jelenvalótól különböző „költői világot” formálunk. August Wilhelm Schlegel híres tanulmányára hivatkozik, amely a romantikus világlátás egyik legfontosabb programszerű összefoglalása.² A „romántos” költészet e természetet követi, komor és szubjektív a tanulmány megállapításai szerint, de „ideálhonba fellengz” (vajon nem jellemzik e jegyek Kölcsény e korszakbeli költészetét?). Lényegre tapintó gondolat az új költészet „egyenetlenségének” emlegetése, amely azonban nem rendetlenség. A különbözőség és tarkaság mögött észrevehető a vezérlő „egy hangzat”. Jean Paul nyomán a költés misztikájáról értesülünk. A természet (de felfoghatjuk valóságnak is) nyelvillel is fellengző festése, annak konkrét jelenségeitől való elszakadás eredményeként a fantasztikum veszi át a fő szerepet. A fantázia testetlen, a gondolat megfoghatatlan, a „romántos” költészet pedig határtalan – ez lényegéből következik. Az új költészet iránti várakozás nyilatkozik meg abban a Jean Paulra hivatkozó kijelentésben, miszerint „a legjobb Dal még nem készítettett”.

Schiller esztétikai köztársasága, Schelling transzcendentális idealizmusa valószínűleg kevés szerepet játszott a magyar romantika indítékai között, de semmiképpen sem az ismeretek hiánya az oka ennek. A különböző „elitáriánus” művészi magatartásformák nálunk éppen viszonyaink fejletlensége miatt, részben az irodalom sajátos feladatvállalása következtében nem tudtak elterjedni. A romantikus művész lényegében a polgárság képviselője, szélsőséges individualizmusa a polgári szellemiség jegyeit viseli magán, aki lényegében a művészet hajdani egységének megszűnése fölött kesereg, s álmokat sző arról, hogy egy modernizált mitológiával, a tudományt is a művészetbe emelve át, valamiféle univerzális mondanó révén emelkedjen fölébe az utilitárius kapitalista mindennapoknak. Ezt azonban azzal a meggyőződéssel teszi, hogy üzenete csak kevesekhez juthat el, s teljes egészében csak maga érti és érzi ihletettségében ezt az üzenetet. A teljesség érdekében emelkedett ábrándokat sző, s a középkorban, a vallásban, sőt mint Coleridge, a „clerisy”-ben, a kevesek tekintélyelvű uralmában véli megtalálni a jövőbe mutató, új, magas rendű közösségi kultúra ismérveit. A romantikus művész arisztokratizmusa kétségtelen, csalódásai és nosztalgiai azonban nem azonosak a valóságos arisztokrácia, a feudális uralkodó osztály tudatjelenségeivel. A mondottakból nyilvánvaló, hogy, noha Magyarországon érzékelik ezeket a sajátosságokat, az elitkultúra és az elitmű részeinek ezekből kibontakozó koncepcióját éppen egy valóságos, kifinomult elit kialakulásának társadalmi lehetőségei híján polgárosodó értelmiségünk nem érezheti itt jellemzett tipikus formájában a magáénak, univerzalitás igényüket viszont reális tartalommal töltik fel a modern nemzeti társadalom és nemzeti kultúra történelmileg sürgető igényei, továbbá a polgári átalakulás (gazdasági fejlődés) e térségben még hosszú időn át pozitív előjelű, sőt, mondhatni némi pátozzsal, óhajtott perspektívája.

Mint ismeretes, a romantikus ironia magatartásmozzanata az, amely a romantikus irodalmat a kezdeti szakaszban csakúgy, mint az „aktív” szakaszban megkülönböztető módon jellemzi. Az ironia

² *Vorlesungen über dramatische Literatur und Kunst.*

ebben az esetben nem valami elítélő gesztus, nélkülözi a szó köznapi értelmében vett komikus elemet, az alkotó törvényektől kötetlen szuverénitását jelenti, a szubjektivitás gőgös önkényét, az arra való feljogosítottság önértékét, hogy a tapasztalati valósággal az alkotó kénye szerint játsszék, csúfondárosan bánjon a racionalitásával, s a rejtélyes személyiség megfoghatatlan indítékait tüntesse fel végső, ám kideríthetetlen okként. A bizarrságoknak, a látványos hipertrófiáknak az ihletten szökdelő fantázia a komolyság látszatát adja, de éppen önkényes túlzásaival leplezi le magát, s ezáltal tárja fel második, érvényes jelentésszerkezetét, amelyet természetesen csak az erre a látásmódra hangolt kevesek érthetnek meg. Mármint kétségtelen, hogy a romantikus ironia mint ilyen, közvetlen művészi magatartásforma – s ez érdekes tipológiai sajátosság – irodalmunkban nem meghatározó jelentőségű. Az ironia első meghatározó eleme, a hipertrófia, a szubjektivitás korlátatlansága, a motiváció rejtélyessége, érzelmi-személyes színezettség természetesen, mint a romantikára oly jellemző stiláris vonások átszövik a mi romantikus irodalmunkat is, de a második, a leleplező-játékos mozzanat inkább részlegesen és kivételesen, mintsem tipikus módon fordul elő. Ebben bizonyára közrejátszik a közösségi elkötelezettség, a konkrét történelmi feladatvállalás mint tartalmi motiváció, az ilyen művészi szerep nem tűri meg azt az emelkedett kétértelműséget, a tömegtől elzárkozó büszke és fölényes magányosság-tudatot, ami nélkül az ironikus magatartás elképzelhetetlen. Az alkotónak tehát önmagával és tárgyával azonosnak kell lennie, ha nem akarja relativizálni s ezzel lényegében hatástalanítani mondandóját. Tévednénk azonban, ha ezt a jelenséget, a romantikus ironiát teljesen kikapcsolnánk irodalmunkból. A feladatvállalás szempontjából „közömbös” területeken, a személyiség mélyebb, szubjektívebb rétegeiben, a világlátás elvontabb szféráiban kimutathatóan érvényesül, mint ahogy számos más vonatkozásban is megjelenik a szorosabban vett stílus közvetítésével.

A megszokott s szerte ismert klasszicizáló poétikai normák felbomlása a még antik minták szerint alkotott Zalán futásában is igen erőteljes, a mesés-privát, nosztalgikus cselekményszál gyökeresen megváltozott poétikai szemléletre vall. E „diszharmonia” semmiképp sem ironikus jellegű. A közösségi témát követő vagy az ilyenekkel nagyjából együtt keletkező fantasztikus epikából teljességgel hiányzik a klasszikus modell példa-szuggesztíója, s effajta ars-poetica célzatú sorok, mint „Amit fül nem hallott, szem meg nem látta / Azt én írva leltem lelkem asztalára” már kétségkívül a belső indítékú, szuverén képzelet működését mutatja, az empirikus valóságtól való eloldódás mozzanatát. A mindinkább erősödő kozmikus látás bő teret enged a távlatos, végtelen megfogalmazásoknak, mozgásteret a szenvedélynek. Az emberi létezés relativitása, az időfogalmak viszonylagossága, a dolgoknak a hétköznapi világban kikristályosodott fontossági rendjének megbillenése egyként része ennek a költői látásnak. Sőt egyedi motívumként feltűnik a „játék a történelemmel”. E játék korántsem könnyed, sőt riasztó túlcsgázottságával hökkent meg. A két szomszédvár témája, az egymást kiirtó két feudális család véres történetének vadromantikája nem a pusztá esemény sor epikumával, hanem hatásos hangulati kiélezettségével, a költői képzeletnek e hangulatba önként belefeledkező, abban komor gyönyörűséget találó voltában válik különlegessé. Berzsenyi „kannibáli történetnek” nevezte, meghökkenését nyilvánvalóan nem a történet egyébként jól ismert, elterjedt tartalma váltotta ki, hiszen a középkori vérbozú nem tartozott a ritkaságok közé, hanem az újfajta tobzódó, „fegyelméletlen” költői képzelet, amely túlcsapong azokon a határokon, ahol a klasszikus „szép” fogalma megálljt parancsol, s az egyensúlyt követelő ízlés tilt.

A távlatnak és a relativitásnak igazi megnyilvánulásai azonban nem az ilyesfajta témákra jellemzőek, hanem ott találunk kedvező lehetőségeket, ahol a művész gondolatai egyetemes-világzemléletű igényűek. Ezek az úgynevezett ontikus vagy létkérdések, amelyekről napjaink irodalomtudománya saját szerű zsargonban hajlamos értekezni, kiindulásként jelölve meg őket, noha történetileg felvetésüket konkrét, korhoz, időhöz köthető okok váltják ki. E kérdés válaszása messzire vezetne, most nincs terünk rá. Kétségtelen viszont, hogy Vörösmarty a Csongor és Tündében világszemléleti alapkérdésekhez nyúl, érzékeltetésükhöz felhasználja a népmese-motívumokban rejlő naiv szimbolikát, tündéries elemeket, játékosságot, könnyedséget keverve a boldogságkeresés drámájába. Műfajilag a romantika jellegzetes szabálytalan szabályosságáról árulkodik, az össze nem illő elemek tarkaságáról, de ezt a

tarkaságot áthatja az egészet vezérlő „egy hangzat”. A manók ugrabugrája, az ártó boszorkány népmesei cselvetései e hangzat áradásában természetesen kerülnek együvé a nagy emberi ambíciók elszánásait és bukását regrezentáló három vándor alakjával, a hatalom, a gazdaság, a tudás hiábavalóságának megtestesítőivel. S azután az Éj monológia kozmikus hidegében tér- és időbeli végtelenségében az egész kedves és megható küszködés és kavargás, a mesebeli gonoszság és jóság semmivé törpül, s minden emberi erőfeszítés múlandóságára figyelmeztet. A tréfás-játékosnak, a bumfordian valóságosnak egy szöttebe szövése a komor történet- és létfilozófiájával a „hangzat” széles skálájában, szuverén kezelésében kaphat csak jogosultságot. Az „égi szép” keresésében rejlő többértelműség bőségesen kínál művészi kombinációs lehetőségeket, mert a szép tündérelány furfangosan kieszelt akadályokon át történő keresése egyik jelentésében szép szerelmi történet, a hűség és állhatatosság próbája, másik jelentésében nemes, emelkedett életcél iránti sóvárgás jelképe, harmadik jelentésszférájában, a megtalált szerelmi boldogság egy kis sziget, átmeneti menedék a kozmikus tér-idő (hogy korszerű allúzióval éljünk) riasztó végtelenségében.

A tárgy kezelésében kétségkívül megmutatkoznak a művészi szuverenitás teljességében kifejezésre jutó ironikus mozzanatok. A magyar romantika tehát a nyugat-európaiktól elválasztó tipológiai különbségek ellenére sem nélkülözi a romantika általános jegyeit. Romantikánk kedvelt és előtérbe helyezett témaköre a nemzeti történelem. A vonzalom e tárgyhöz korántsem azonos a korai német romantika középkor-kultuszával. Nostalgikus elemek természetesen a miénkben is vannak, de ezt a nosztalgiát más források táplálják. Nem a rend és a tekintély, a nép és a hatalom hierarchikus, méltóságteljes és egyszerű elrendeltsége a példa, nem a kultúraellenes utalitarizmus nagálása, a középkori államnak mint eszménynek a glorifikálása költőink-íróink célja, hanem ama igen sokat emlegetett „régicdőség” felidézése vagy tanulságkeresés, a nemzeti bűnök nyomozása amelyek a romlást, hanyatlást előidézték. Mind a régi dicsőség fénye, mind a viszály, a „visszavonás” része a sajátos nemesi önszemléletnek is, de olyan nemesi rétegének, amely a liberalizmus és a polgárosodás felé igyekszik tájékozódni, noha saját múltjáról sem feledkezhet meg. Restaurációra a korlátozott jogok, a hatalmi függőség politikai konstellációjában semmiféle neménye sem lehet, a hatalmi erőviszonyok miatt még egy ilyen ábrándra sincs lehetősége, s érthető, hogy a még ki sem bontakozott polgárosodás tagadása nem motiválhatja történelemszemléletét. Sőt ellenkezőleg – s ez elég különös történeti szituáció – e középnemesi rétegek gondolkodó legjobbjai éppen a polgári átalakulás vállalásában, sürgetésében látják saját társadalmi egzisztenciájuk, történeti szerepük megmentésének egyetlen reális perspektíváját. Ez a lehetőség, ez a történeti távlat energiával, pátozzsal tölti fel megnyilatkozásaikat. A nemzeti nagyság és dicsőség, a romlás és pusztulás a jelen sivárságának, az elmaradottság tarthatatlanságának felismerésébe torkollanak, s egy megújuló, tevékeny nemzet látomásában testesülnek meg. E látomást értelmezi, jó és rossz példáival igazolja a történelem.

A történelmi tematika azonban nemcsak ezt jelenti, hiszen a nemzeti történelem eseménysorozata a folyamatosság tudatát táplálja, s az együvéartozás érzését ápolja; ebben a funkciójában a polgári nemzet kialakulásának fontos szubjektív feltétele. Ehhez természetesen magának a nemzetfogalomnak is át kell alakulnia: a feudális államnak a szorosabb etnikum iránt jórészt közömbös „hungarus” tudat, a nemesi előjogokra épült natio helyébe egy szociálisan kitágított, perspektivikusan az egész lakosságot magába foglaló, a jogi egyenlőségre épített korszerű polgári nemzetkoncepciónak kell lépnie. E folyamat nemcsak a politikai gondolkodásban és gyakorlatban megy végbe, hanem – sajátos a kelet-európai jelenségként – éppen az irodalom az, a maga kiszélesült feladatkörében ezt a folyamatot szinte próféta módon sürgeti. E mozzanat az irányzatos elkötelezettség mozzanatát viszi be a kor irodalmába. Feladatát azonban, a legnagyobbak költői tevékenysége a példa rá, nem az aktuális eszmék harsány propagálásával, hanem valóban időtállóan, művészi szinten törekszik megoldani. A nemzeti irodalom igénye ebben a vonatkozásban nem pusztán a nemzeti eszme valaminő szolgálatát jelenti, hanem magának az irodalomnak nemzeti jelleget adó vonásoknak a művészi gyakorlatban esztétikailag, sőt kultúrfilozófiai szinten történő megvalósítását, kapcsolódva a kor domináns irányzataiban. A romantika ezt a folyamatot az irodalmi népiesség követelményének hirdetésével támogatja a leghatékonyab-

ban. A népi hagyomány ebben az összefüggésben nemcsak jellegzetes koloritjával hat vagy naiv-babonás elemeivel, s mégcsak nem is egy új mitológia lehetőségét csillantva meg. Nagyobb szerepük van az archaikus, évszázadokon át megőrzött műfajoknak, mint a műköltészet stimuláló megújító lehetőségeinek, amelyekre a romantikus művészet, de már az azt megelőző kor is kezd figyelni, sőt Goethe is rendkívül hangsúlyosan foglalkozik velük. Igazi jelentőségüket formáló, s annak jelleget adó szerepének tudatossá válásakor nyerik el.

A nemzeti kultúra és az egyetemes emberi kultúra összefüggéseit főként Kelet-Európa számára termékeny módon nem a reményeiket az elitkultúrába helyező korai romantika teoretikusai, hanem a Sturm und Drang vezető teoretikusa, Johann Gottfried Herder fogalmazta meg. Az ilyenfajta, más törekvéseket reprezentáló eszmei hatások integrálása, eredményeinek beépítése amellet bizonyít, hogy semmiféle korstílusnak nevezett jelenség sem zárt, életképessége a különmemű elemek felvételében és áthasonlításában mutatkozik meg. Tény az is, hogy amilyen mértékben gyarapodnak a korstílusba integrált új jegyek, oly mértékben erősödnek azok az egy ideig az összefoglaló stíluson belül ható tendenciák, amelyek felbomlása előidézői lesznek, s elősegítik meghaladását s maradandó eredményeinek más típusú, mert más kor valóságát kifejező irányzataiba való integrálását. A korstílusok és stílusirányzatok körül számos vita kerekedett és van folyamatban. A kialakult nézetek egyik pólusán olyan típusú vélekedések találhatók, amelyek értelme szerint a korstílus szinte valami önálló lényeg, amelynek sajátosságai csak a kialakult struktúrán belüli összefüggések rendszerében érvényesek. Van aztán olyan másik véglet, amely e kategóriák alkalmazhatóságát hajlamos megkérdőjelezni, s érvényességüket az irodalmi élet belső viszonyaira visszavezethető ábrázolástechnikai törekvésekre korlátozni. Kétségtelen, hogy az olyanfajta összefoglaló stílus kategóriák, amilyen a romantika is, végső formájukban a tudomány elvonatkoztatásai. A valóságos történeti folyamatban, kényszerítő társadalmi-történelmi tényezők, változások, események hatására, amelyekre a művész saját társadalmi-emberi pozíciójából kiindulva reagál, e válasz tartalma, saját álláspontja szükségképpen valami más lesz, mint eme tényezők felleléte előtt lehetett, s kétségtelen az is, ha a változások jelentékenyek, s érintik a társadalmi, s benne az egyéni létezés alapviszonyait, a kifejezés új – eddig ismeretlen eszközeihez kell nyúlnia. Válaszát értelmezve vagy maga a művész, vagy az új jelenségeket megítélő teoretikus megindokolja annak sajátosságait, s máris megvan az az alap, amelyből a későbbi elvonatkoztatás kiindulhat.

Az egyes korok irodalmi tudata lényeges eltéréseket mutat azoktól a rendszertani elvektől, amelyek vitatottan ugyan, de beleyökereznek az irodalomtörténeti (vagy elméleti) koncepciókba. A romantika kezdeti periódusában nálunk a „rég és új költés” különbségét érezték a legerőteljesebben, s a különbség lényeges összetevőit az antik görög és a keresztény szellemiség eltérő vonásaiban ragadták meg. A romaticizmus definícióját Kölcsey is erre a különbségtételre alapozza, noha ma már jól tudjuk, hogy ez a kultúrfilozófiai elképzelés sokkal újabb keletű, mondhatnók aktuálisabb indítékokat általánosít ilyen nagyvonalúan. Ezt már az a tény is jól bizonyítja, hogy a keresztény szellemiség tényleges és kizárólagos szerepe Európában már egy évezrednyi múltba tekinthet vissza, elhatározó újdonsága, sőt éppen a legújabb törekvéseket alátámasztó jellege pontosan a tizenkilencedik század elejétől lett feltűnő, s az elmélkedések kedvelt tárgya. E két nagy fejlődési korszak az általánosításnak túlságosan is nagy teret biztosít, s a romaticizmus fogalmát oly egyetemessé tágítja ki, hogy éppen a legégetőbb kérdésekre, amelyek természetüknél jóval konkrétabbak az e koncepcióban felsorolt jegyeknél, nem kínálnak megfogható választ. E duális szerkezetben, amely végső fokon az egyszerűnek, közvetlennek és az áttételesnek, az objektív (s valóságalapjával azonos) és szubjektív (közvetített) világlátásnak, a naivnak és a tudatosnak kettősségére támaszkodik, nagy általánosságban benne rejlik a fejlődés gondolata. Találkozik kiegészítésként azonban, mint Kölcsey programadó nagy tanulmányában³ megfigyelhetjük, szinte kapóra jött Herder organikus fejlődélmélete, amelyet az Ideen zur Philosophie der Geschichte der Menschheit című munkájában fejtett ki; ez ugyanis éppen ebben a sajátos

³ *Nemzeti hagyományok.*

összefüggésben kapott új, termékeny távlatot. Hozzátehetjük, hogy az érdeklődést a nemzeti érzés szubjektívebb szálain művelték az elmaradott kelet-európai népek jövőjéről szóló bizakodó megállapításai (bár, s ez hatását nálunk nem csökkentette, a magyarságról mondott szavai egyáltalán nem voltak biztatóak).

Az organikus fejlődésemélet, s ennek irodalmi-művészeti vonatkozásai, szinte pontosan azt fogalmazták meg és tették tudatossá, ami a nemzetté válásnak ebben az impulzív szakaszában lényegesnek, alapvetőnek tetszett. Így például a történelmi fejlődés folyamatos voltát, progresszív irányú, magasabb fokok felé tartó evolúciós jellegét, törvényszerűséget. Ez a körülmény a „hon” iránt megnyilvánuló emelkedett érzelmeket, az ösztönös nacionalizmus kevésbé megfogható jelenségeit s tudati tükröződéseit egy nagyszabású általános eszme hatókörébe foglalta. Szorosabban irodalmi szempontból ennek az elméletnek a jelentősége abban sűrűsödik, hogy felhívja a figyelmet arra a fontos tényezőre, amely a fejlődést mindvégig jellemzi, s a különböző fejlődési fokozatokat összekapcsolja, s ezeket folyamatosan reflektálja: a népi kultúrára. Ily módon a hagyomány az etnikus hitelesítője, a jelen nemzeti törekvéseinek igazolója lett. E koncepció alátámasztotta, inspirálta az „új” költészet törekvéseit, esztétikai alapelveként kiinduló pontot adott a „couleur locale” ama művészi gyakorlatához, amelynek alkalmazása a nemzeti irodalomnak egyedi, megkülönböztető jelleget kölcsönöz. E korszak költői, köztük elsősorban Kölcsey a népi hagyomány, a népdal azt a sajátos esztétikumát kutatták, amelynek felhasználása, felemelése a műköltészet lehetőségeit tágítja, s nemzeti karakterisztikumának jegyeit határozottabbá teszi, a költői nyelvet gazdagítja, motívumait, műformáit gyarapítja: ez a gyakorlat aztán a következő nemzedék fellépéséig széles körben elterjedt.

A népköltészet, a népi hagyomány, a folklór természetesen többet jelent az imént felsorolt lehetőségeknél. Jelenti mindenek előtt a tradicionális kötöttségek alól való felszabadulást, a művészet ismeretlen tartományait nyitja meg, a fantáziának kimeríthetetlen tápot ad. A régmúlt, a regék világa, a naiv mítoszoké, s azé a különös szimbolikáé, amelybe a nép oly szívesen öltözteti álmait, vágyait, s amelyben elnyomatásáért és nyomorúságáért vesz költői elégtételt – egyszóval az íratlan költészetnek ez a sajátos miliője a bevett esztétikai normák szemszögéből sokszor szabálytalan és bizarr, titokzatos és mesés, erőteljes és egyszerű, s a kollektív tapasztalat bölcsességét maradandó jelképekbe öltözteti. A népköltészet és a népi hagyomány eme esztétikai jellemzői teszik alkalmassá arra, hogy a romantika művészi tematikájába, annak esztétikai programjába szervesen beilleszkedjék. Ez azonban nem lenne lehetséges, ha egyúttal nem adna módot arra, hogy a korát tagadó művész és a művészet egyetemes küldetése, a magányos alkotó és a tőle elkülönült tömeg közötti antinómia feloldására nem kínálva világszemléletileg is fontos támpontokat. A német romantikában egy új mitológia költői megfogalmazásának vélt lelőhelye, a létezés irracionális mélységeinek valamiféle naivan és őseredetien feltáruló gazdag bányája, az észlelő intellektualizmust megtépző zseniális szubjektivitásnak az idők kezdetétől létező ösképe. Kelet-Európában s így nálunk is, noha a műköltészetbe szervesülve ilyen jegyeket is hordoz, az irodalom fővonalába mégsem értelmezésének és alkalmazásának e vonásai révén illeszkedik. A nemzetalkotó, önálló minőségként elvonatkoztatott „génusz” karakterisztikumai egy közösségi tudat szubjektív faktoraiként egy tettprogram ösztönzője, s a tagadóan-lázadó, de végső lényegében minden izgatott és felcsigázott hangulata ellenére egyetemes megoldásokat kereső, az összes tudatjelenségeket a szent és titokzatos költészetbe összpontosítani akaró tulajdonsága mellett is kontemplatív romantikaváltozatot egy aktív-közösségi magatartás típusába transzformálja. Tematikailag egyesíti a népi hagyományt a történetivel s e két összefonódott vonulat serkentő végeredményeként egy elmaradottságból kilábaló, létezésének történeti jogosultságát tetteivel, tevékenységével, megújult szellemiségével bizonyító nemzet látomása bontakozik ki.

E látomás egyszersmind valami jövőbe vetített példa, s mint ilyen, agitatív erővel bír. Mivel realitásalapja inkább az elérendő célban, mint az alkotások jelen idejében található meg, az ilyen típusú költészetben feszítő ellentmondások keletkeznek. Az a jellegzetes nemesi-értelmiségi köröktől képviselt, jellegében már polgári humanizmus (amely szívesen vállalja a felvilágosodásnak az antikvitástól kölcsönzött erénytanát, s a virtus, a „rény” fogalmát a honpolgári kötelezettségek önzetlen és juttatim

nélküli teljesítésében jelöli meg legfőbb életcélként), amelynek politikai megfelelője a liberalizmus, de ez a mi viszonyaink között sokszor hatékony társadalmi intézmények híján elvontnak és ingatagnak bizonyul. Ezért a reformmozgalmak minden nagyobb megtorpanása mélységes csatlódást vált ki, amely a romantika sajátos hipertrófikus módján egyetemesen világszemléleti jelentőségűvé növekszik. Kölcsey híres költeménye a Vanitatum Vanitas az emberi küzdelmek, tettek, alkotások parányiságát látatja, szembehelyezve azokat a kozmikus tér és idő végtelenségével, s egy rideg sztoicizmusban talál keserű vigaszt. Vörösmarty Az emberekben az egész emberi nem eredendő gonoszságát panaszolja fel prófétikus indulattal (Az emberfaj sárkányfog-vetemény: /Nincsen remény/ nincsen remény!) két évtizeddel később. Ezek a világnézeti krízishelyzetek természetesen mindenkor átmeneti jellegűek, de mindig híven és úgy tolmácsolják annak az életcélként felfogott eszmerendszernek a történelmi kilátásait, ahogy tapasztalatilag és érzelmileg a költő szubjektivitásában pillanatnyilag összegeződik. A romantikus művészi magatartás polarizáltságának megfelelően a boldog jövőendő remélt és óhajtott víziója mellett állandó és kínzó mementóként ott sötétlik a nemzethalál rettentő lehetősége. E költészetet tehát aligha nevezhetnők merőben bizakodónak és propagandisztikusnak; emberi-költői hitelessége kétségtelen.

A magyar romantika elkötelezett, irányzatos költészete tehát korántsem valami egynemű, belső feszültségektől mentes, pátosztól áthatott alkotások sorozata; benne a szorosabb értelemben vett líraiságnak, önkifejezésnek is tér nyílik, s távolról sem hasonlít arra a sematikus elképzelésre, amelyet az irányzatos közösségi költészetről az irodalmi köztudat kialakított. Hogy ez a sokszor jószándékkal rajzolt torzkép egyáltalán létrejöhetett, abban több körülmény játszott közre. Így elsősorban annak az irányznak, amelyet népnemzetinek nevezünk, a sajátos és a nemzetire leszűkített irodalomfelfogása, amely e költészetet mint a maga egyik példaképét „klasszicizálta”, s konzerváló célzatú morális-esztétikai normatíváinak megfelelően az életszerűen diszharmonikus elemeket kiszűrte belőle. Az „örökség” sorsa egyébként mindig is meglehetősen hányatott, hiszen a kapcsolódás indítékai általában szelektív jellegűek, s az „örökös”, a hagyomány adaptálója hajlamos arra, hogy válogató tevékenységében azokat a vonásokat emelje ki, amelyek nemcsak az átvett tradícióra, hanem (és sokszor főként) saját törekvéseire jellemzőek. Ám bizonyára nemcsak a hagyomány átörökítésének e szelektív mechanizmusa okozza annak ez értékhibelekből összetevődő felfogásnak a meggyökeresedését, amelyet az utókor magáévá tesz. A változékony, de főbb elemeiben tartósnak mutakozó megítélés anyaga ugyanis nem pusztán az esztétikailag magas rendű, originális alkotások együttese (hiszen az, hogy melyek ezek, maga is a szelekció eredménye), hanem a korszaknak az irodalmi gyakorlatban revelálódó, hosszabb-rövidebb ideig a maga egészében ható értékstruktúrája.

Az értékstruktúra legfőbb és tartós, mondhatni meghatározó szerkezeti elemei azok, amelyek az adott korszakon túl valamely periódus művészi eredményeit reprezentálják. Ezek az elemek képezik egyszersmind a vázát, gerincét a megfelelő korszak irodalmi eszményeinek, példa- és útmutatásként, s rájuk települve egy kiterjedt szekundér irodalom épül fel. E szekundér irodalom, esztétikailag redukáltan voltaképpen azoknak az igényeknek a kielégítésére vállalkozik, amelyeket még kialakulatlan formájukban, az eredeti, alkotó művészet fedezett fel és hatékonyan befolyásolt, alakot adva a formátlan várakozásoknak. Azokon a csapásokon, amelyeket a jelentékeny alkotások törtek, a követők serege halad. S mivel a követők sokszor világosabban észlelik az átlagigényeket, amelyeknek kielégítése sikert, népszerűséget biztosít, mint a szuverénebbül gondolkodó, s a realizálódó igényeket megelőző vagy azokat meghaladó alkotók, igen sok esetben markánsabban (sőt az utókor szemében már-már önkéntelen karikatúrába hajlóan) képviselnek egyfajta közízlést, népszerű gondolat- és érzéstípusokat, esztétikai formációkat, téma-csoportokat, stílust, nyelvezetet, mint a valóban jelentéke-nyek. Ezért a Garay- vagy Czuczor-féle romantikus hazafias költészet (amelyben egyébként valódi költői tehetség is megmutatkozik), törvényszerű kísérőjelensége Vörösmartyénak, mint ahogy a beszély-, regény- és drámaírók népes csoportja is szerves, s a maga jellegzetes maníraival integráns része a magyar romantikának. Magában az irodalmi hatásmechanizmusban a második, sőt harmadik vonalnak a jelentősége korántsem lebecsülhető, sokszor visszahatásképpen a náluk jelentősebb pályakezdő-

ket inspirálják tipológiailag rendkívül egyértelmű, sematizált alkotásaik téma- és stílusmotívumaival. Az irodalmi ízlés meghatározó jegyei kétségkívül magában az irodalomban relevánsak, de egyszersmind organikus elemei annak a kölcsönviszonynak, amelynek másik pólusa a befogadó, vagy pontosabban: a szociálisan és műveltségileg tagolt olvasóközönség. E kölcsönviszonyban a befogadó szerepe egyáltalán nem passzív, s mivel sajátosan esztétikai igényrendszere része egy általánosabb világszemléletnek (mint az alkotóké is), az irodalmat befolyásoló irodalmon kívüli tényezőket a maguk változékonyságában érzékelvén, azoknak esztétikai megformálását mintegy kikényszeríti. E kölcsönviszony tevőleges tényezői az irodalmi intézmények, folyóiratok, társulatok, anyagi-pénzügyi feltételektől függő könyvkiadók, egyszóval a közvetítés szociális faktorai.

E társadalmi tényezők hatékonysága számos feltételtől függ. Magyarországon, mint minden kelet-európai országban, nehezen alakul ki az a megfelelő számú olvasóréteg, amely a rendszeres folyóirat- és könyvkiadást gazdaságossá teszi. E körülmény természetesen nemcsak szorosabban a polgárisult kultúraterjesztés formáit befolyásolja, hanem hatással van az irodalmi tevékenységre abból a szempontból is, hogy hátráltatja a „független”, tehát hivatásos író típusának megjelenését, s konzerválja a még a feudális állapotokból visszamaradt „delectans”, kedvtelésből, önként vállalt szolgálatból írógatók típusát. A könyvterjesztésnek bizonyos kezdetleges formái, mint például a megjelentetést biztosító aláírás, a szubszkripció vagy a kiadvány árat előlegező prenumeráció, melyeknek összegyűjtésével maga a szerző vagy baráti köre foglalatoskodik, bár tiszteletükre méltó buzgalomról tanúskodik, nem túlságosan hatékony, amit jól jellemez az új korszak beköszöntését jelző Zalán futásának rendkívül alacsony számú, mintegy nyolcvan előfizetője. Az intézményesítetttség kezdetlegessége, financiaális megalapozottságának hiányossága nemcsak az irodalom iránti érdeklődést korlátozza, hanem meggátolja az új típusú irodalom bizonyos, éppen a tömeges érdeklődésre alapozott műformáinak megjelenését. A szorosabban vett tartalmi-kifejezésbeli okokon kívül ezért rendkívül szerények az esélyei a legpolgárosultabb műfajnak, a regénynek. Éppígy akadályozza a korszak íróitól erőteljesen propagált drámai irodalom fejlődését az állandó színház, s egyáltalán a valóságos színi kultúra hiánya. A tizenkilencedik század harmincas évei mindeme területeken lényeges változásokat érlelnek, amelyek messzeemenően kihatnak az irodalmi tevékenység egész szerkezetére.

A kritika harca az irodalom reszpublikájáért, amelyben az alkotás magáért felel, s fogadtatása nem függvénye többé szerzője társadalmi pozíciójának, jelzi a szemlélet lényeges módosulását, ami viszont kétségkívül az irodalmi élet viszonyainak egy urbánusabb-polgárosultabb fejlődési fokára utal. Mi sem lenne azonban megtévesztőbb, mint ennek végső okát magának a kultúrának belső feltételeiben keresni, hiszen mögöttük mind világosabban érzékelhetők a középnemesség vezette reformmozgalom politikai erősödésének, társadalmi bázisa szélesülésének, a társadalmi tudat minden szférájában jelentkező mindinkább összefüggő eszmerendszerének tényei, hatásai. Ez az az időszak, amikor fellép a reformmozgalom második nemzedéke, amelyben már polgári elemek is szerephez jutnak, s tulajdonképpen ekkoriban kezd szavát hallatni számottevő tényezőként az értelmiség, amely a Magyar Tudományos Akadémia intézménye segítségével komoly erkölcsi súllyal tesz szert. A harmincas évek derekán nyílik meg a nemzeti kultúra másik jellegzetes intézménye, a Nemzeti Színház. Mindkét intézmény létrehozása körül politikai eszméktől áthatott társadalmi összefogás szerveződött. Ebben a helyzetben természetszerű, hogy a nemzeti szellemű romantikus irodalom olyan reprezentánsai, mint Vörösmarty, a költő, Bajza, a kombattáns kritikus és teoretikus, Toldy Ferenc, a krónikás és irodalomtörténész nem csekély hatalomhoz jutnak, irányító szerepük, noha van harcias ellenzékük, kétségbevonhatatlan. Mindamellet mégsem a személyes vagy művészi presztízis játssza a fő szerepet, hiszen a reprezentatív intézmények tagjai és irányítói között igen sok a fiatal: az újonnan létesült intézmények s a kibontakozó politikai mozgalmak jellegzetes szociológiai tünete ez. A húszegynéhány éves akadémikusok, akiknek sorában a harmincas Vörösmarty atyai jelenségnek számít, a megalakuló orgánumok körül sűrűlődni fiatal szerkesztők és még ifjabb munkatársak a pályakezdő nemzedékek dinamizmusával, új iránti érzékenységével, tettvágygal és lobogással, reménykedve kapcsolódnak bele a közélet mozgalmába, avantgarde türelmetlenséggel ostromozva a hagyományörző konzervativizmust.

Rendkívül sérülékenyek egyszerűen: csalódásaik ugyanolyan mélyek és szubjektivitással átitatottak, mint egyetemesség növelt reményeik. Fejlett küldetéstudatuk etikai következetességben és szigorúan jut kifejezésre, erkölcsi nézeteik centrumában a haza s emberiség gondolata áll: a szűkebb közösség szolgálatain át egyetemes emberi értékeket ápolni. E tényezők együttesen a nemzeti romantika alakváltását idézik elő.

Amennyiben vázlatosan a romantikus művész álláspontját úgy jelöltük meg, részben saját megnyilatkozásai alapján, hogy a megvalósult polgári társadalom utilitarizmusa ellen lázadtak új egyetemes művészetet hirdetve, s az észelvű konvenciókat egy szuverén és szélsőséges individualizmussal váltották fel, akkor e századeleji romantikában arra is fel kell figyelünk, hogy tagadásukban kétségkívül volt jogos mozzanat, de megoldásaikban irracionális-misztikus és reakciós ábrándokba tévedtek, a szellem szuverenitása, művészetkonceptiójuk forradalmi és új jellegének elitáriánus hirdetése eltávolította őket attól a valóságos világtól, amelynek tagadása tevékenységüket indulatilag inspirálta. Mégis, negációjuk indokolt elemei, s bármennyire megvetik is az anyagi javakért sürgölődő burzsoát, gondolkodásuk, egész individualizmusuk polgári jellege biztosítja, hogy a tőlük meghirdetett művészi forradalomhoz az az újabb nemzedék is csatlakozzék, amely az új mitológia és az abszolút szellemmel való bensőséges társalkodás helyett és mellett valóságos szociális eszményekkel rendelkezik. Ezek az eszmények részben a polgári társadalom éleződő ellentmondásaiból, részben a különböző „ancien régime”-k Európaszerte tapasztalható ellentámadásaiból, részben pedig az érlelődő új társadalmi forradalmak nyomán azon meggyőződésből táplálkoznak, hogy a progresszív polgár, a „citoyen” küldetése még nem fejeződött be. Az aktív romantika támadásának éle az ókonzervatív réteg és a kompromisszumokba belenyugvó nyárspolgár ellen irányul, a szabadság, a jog, a testvériség gondolatainak jegyében. A művész tagadását a társadalmi felelősségtudat érzete járja át, amelyet az alkudozó napi politikával szembeni (jellegzetesen romantikus-individuális) szellemi-morális fensőbbbség tudatában váteszi indulattal és erővel képvisel.

Kelet-Európában a nemzeti öntudat ápolásának mozzanata már eleve ebbe az irányba mutatott, s ez a romantikának szembevető tipológiai jegye nálunk is. A tényleges politikai küzdelmek gyakorlatiasabbá tették s radikalizálták a szociális programokat, a nemzeti géniusz romantikusan emelkedett képe konkrét vonásokkal egészült ki, s erőteljes jelen felé fordulás érzékelhető, amely még a történeti témákat is világosabb, aktuálisabb analógiákkal szövi át. A cselekvési vágy, amely a közéleti küzdelmeknek realizálódik, egy sajátos tettefilozófiát kristályosít ki. E tettefilozófia „aktivizmusa” morális imperatívuszokra hivatkozik, s az irodalomban irányzatos tendenciák hajtóereje lesz. A hazafias polgári humanizmus morális princípiumai a politikailag progresszív, tevékeny rétegének tudatába is beleépülnek és mint sajátos erkölcsi értékmínőségek az esztétikai értékstruktúra összetételére, jellegére is hatnak. Mégpedig oly tartósan, hogy az irodalomnak ez a megemelt és sok tekintetben direkt társadalmi funkciója még ma is jellemzi az egyes kelet-európai irodalmakat. Ám a fejlődés fő vonalának az előbbiekből kitetsző egyértelműsége mögött is meghúzódtak az időnként, kritikus helyzetekben felszínre bukkanó feszítő erők. Kelet-Európában és Magyarországon is teljességgel világos volt, éppen a megkésettiségből eredően, hogy a polgári fejlődés kapcsán nem táplálhatnak illúziókat. Annak a polgári társadalomnak a megteremtése, amelynek létrehozása parancsoló szükségszerűség volt, előrevetítette a végeredmény súlyos negatívumait is, s ezek nem pusztán homályos kétségek voltak, hanem tények, amelyekről könyvek és utazók bőséges tapasztalatok alapján számolhattak be. Eötvös fiatalkori regénye, A karthausi például már a polgári lét dilemmáival számol olyan időpontban, amikor a reformküzdelmek teljes szélességükben még ki sem bontakoztak. Érthető tehát az a világfájdalom, amely a társadalmi mozgások apályra idején, egzisztenciális és világnézeti szorongatások esetében íróinkat, költőinket (még Petőfit is) hatalmába keríti. Ezért tapasztalhatunk olyan kezdeményeket, hogy számosan olyan általános, összefoglaló eszmények megfogalmazására törekednek, amelyek segítségével ezt az ellentmondást egy magasabb szinten oldhatják meg, akár a társadalmi utópia radikális eszmevilágában, akár egy újraértelmezett felvilágosodás tradícióihoz kapcsolódva.

A világirodalmi hatásmechanizmusok, a tizenkilencedik században már teljes egészükben működésbe lépnek, s nagy mértékben rövidül az az idő, amely a termékeny hatások adaptációjához szükséges. A francia romantika harmincas évekbeli cezúráját például irodalmunk jól érzékeli (ellentétben a korai francia romantikával, amely a napóleoni háborúk szellemi blokádja következtében viszonylag későn vált ismeretessé), s így Victor Hugo drámaírói tevékenysége s költői programja igen gyorsan visszhangra, lelkes ismertetőkre és követőkre talált. Egész irodalmunkban, s főként annak második vonalában elterjedtek azok az erőteljesebb effektusok, amelyek az európai romantika e változatára jellemzőek, s átment a gyakorlatba az a kiélezett szenvedélytan, melynek jelenléte a legkülönbözőbb műformákban a romantika stílusjegyei közül az egyszerű olvasó számára a legkönnyebben felismerhető. Valóságos divatot indított el a romantika érzelmes-bizarr „szociális” változata, s így Eugène Sue regényeinek befolyására egy szekundér bűnügyi irodalom bontakozott ki. De a világirodalmi tájékozódás egyéb régióiban is a második nemzedék eszméinek és gyakorlatának inspirációjára figyelhetünk fel, így egy meglehetősen kiterjedt Byron-kultuszra, Shelley vagy Heine növekvő jelentőségű példájára. A romantikus alkotási módszerek, látásmód, stílus, különösen irodalmunk második vonalában annyira általánossá vált, hogy szélsőségei, a divatos másodvonalbeli francia szerzőket utánzó sőt túllícitáló manírijai a negyvenes évek elején már jogos kritikát váltottak ki. E találkozás azonban a romantika aktív-közösségi változatával korántsem volt véletlen: bennük az európai progresszív mozgalmak nyomán kibontakozó új eszmények fogalmazódtak meg, s ezek találkoztak a hazai fejlődés legfőbb irányjaival.

Amikor a romantika mint stílus és magatartás, mégpedig nemcsak az irodalom és a művészetek világában, hanem a politikai gondolkodásban, a köz- és a magánélet számos szférájában általánossá lett, az irodalmi ízlésben, a közönségigényben pedig uralkodott, megindult egy másik folyamat: a romantika meghaladása. Ez eleinte bizonyos teoretikusok (Erdélyi, Henszlmann) kritikai megjegyzéseiben érhető tetten. E megjegyzések elsősorban a modor túlzásait, a „színi hatás” extremitásait illetik, de pozitív, programszerű elemeket is tartalmaznak, olyan esztétikai princípiumok alapelemeit, főként a jellemábrázolás vonatkozásában, amelyeket a század nagy realista irodalma valósítja meg teljes egészében, de részlegesen a magyar irodalom is. Ezeket az eszmélkedéseket érdekes módon kíséri Hegel filozófiájának egyre alaposabb ismerete is hirdetése, amelynek egész rendszertana, dialektikája visszhangra talál szakmai körökben (nagyobbra, mint a hézagos tudománytörténeti szakirodalom alapján vélhetünk). Hegel esztétikájából különösen aktuálisnak tetszett a romantikára vonatkozó, a romantikus művészi magatartás lényegét illető kritikája. Az újabb tendenciák megerősödését természetesen hiba lenne közvetlenül elvont-tudományos gondolatmenetek hatására visszavezetni, nem is szólva ezúttal a hegeli kritika támadható oldalairól. A romantikus stílusjegyek, a művészi magatartás egyes lényeges összetevői, a művészet küldetéséről szóló elképzelései korántsem váltak időszerűtlenné, sőt a legnagyobbak, így Petőfi világirodalmi rangú költészetében is fontos szerepet játszanak. A romantika meghatározó alkotó elemei még a század második felében is, kiváltképpen a prózai epikában, döntő jelentőségűek, sajátos másodvirágzásként meghosszabbítják jelenlétét. A változás az alkotó pozíciójának átalakulásában figyelhető meg, legalábbis bizonyos döntő vonatkozásokban. Változatlan marad a szellemi-költői magasabbrendűség, a küldetéstudat mozzanata, elmosódik, majd eltűnik viszont a „különállás” igénye: a reformmozgalom érlelődésének, differenciálódásának, radikalizálódásának időszakában a szolgálat és az azonosulás igénye válik elsőrendű szellemi mozgatóerővé, a történelmi fejlődés konkrét körülményeire és élethelyzeteire való mindenoldalú reagálás vágya. E körülmény a szociális vonatkozások közvetlenségét tételezi fel, s a reagálások szükségszerű konkrétsága, erőteljes, jellegükben immár esztétikailag is realista tendenciákat szabadít fel.

A fontos társadalmi problémákhoz való „irányzatos” viszony egyik legfontosabb következménye a kritikai látásmód erősödése. Ez a látásmód a kisebb epikai műfajokban is jelentkezik, s mivel ezek tárgya jórészt a hétköznapi realitás, kétségkívül új elemeket integrálnak a prózába. A szaporodó időszaki kiadványok igényeinek megfeleltetően új, az aktualitásokra mozgékonyan reagáló műfajok jönnek létre, amelyek közül az úgynevezett életkép bizonyul a legtermékenyebbnek a jövő szempont-

jából; a valóság olyan jelenségeit hódítja meg a művészi megformálás számára, amelyek különösen az utókorban becsesek: a hétköznapi világát. Az irányzatosságból, a politikai küzdelmekhez való csatlakozás óhajából nagyobb kezdemények is sarjadnak, így a reformkori vármegyerendszerről nagyszabású, mozgalmas képet festő, emelkedett emberségű s a negativitás iránt maróan szatirikus hangvételű Eötvös-regény, A falu jegyzője, vagy a parasztfelkelés látomását felidéző, a kor politikai lelkiismeretére apelláló történelmi regény, a Magyarország 1514-ben. Tagadhatatlan, hogy strukturáló tényezőként e művekben mind a cselekményszövevény, mind a motiváció tekintetében felismerhető a romantikus epika sajátos technikája, de nem nagyobb mértékben, mint például Balzac vagy Dickens regényeiben. Eötvös e regényeinek szemléletét (miután maga mögött hagyta a romantika érzelmesebb változatának jelenlétéről tanúskodó pályaszakaszát) a kor pragmatista liberalizmusa foglalja keretbe, s így a különállás mozzanata helyett a szolgálaté és az azonosulásé kap hangsúlyt. Ez a folyamat, egyenlőtlenül ugyan, változó mértékben, de egész irodalmunkban lejátszódik, még a legtipikusabban romantikus szemléletű Vörösmarty költészetében is. (S itt újból emlékeztetnünk kell arra a tényre, hogy a korstílus, hatásának tetőzése és látszólagos egyeduralma idején sem abszorbeálja a művészi kifejezés összes lehetőségeit, mondhatni: minél jelentékenyebb az alkotó, annál kevésbé). Az igazsághoz az is hozzátartozik, hogy e folyamat az 1848/49-es forradalom vereségének hatására lefékeződik, s a csalódás, a vereség keserősége, az útkereséssel járó kételyek, a világszemlélet magvaig hatoló dilemmák, az „aranykort” idéző nosztalgiaik nyomán a romantikus művészi magatartás alapszituációja időlegesen újra létrejön, s a század végéig több jelentős alkotónál (Kemény), de kivált a legnagyobb hatású és legnépszerűbb regényíróknál, Jókainál kimutatható.

A ma már visszavonhatatlanul romantika néven ismert stílusképződményben több olyan járulékos törekvés integrálódik, amelyek nem szükségképpen meghatározó alkotórészei: a korban vagy a tradícióban már előzetesen ható, vagy a romantikától függetlenül is életképes tényezők ezek, csak éppen a domináns irány „erőterébe” kerülnek. Ilyen például az irodalmi népeség, amely tulajdonképpen éppúgy terméke az evolucionista történelmi tudatnak, mint a polgári fejlődéssel együtt járó demokratikus tendenciáknak vagy Kelet-Európa esetében az újtípusú nemzetképző koncepciónak. A korai romantika a maga transzcendentalizmusa révén egy új mitológia lehetőségét látja benne, valami archaikusan primitív jelképiséget, szorosabban az ábrázolás körében pedig az irreális és a fantasztikum frissen felfedezett, ezért újszerűnek tetsző, kimeríthetetlen tartalékát. Ezzel olyan alaphangot üt meg, amelyet a nemzeti génusz, a nemzeti karakter kifejezésére, megragadására törekvő kelet-európai művész is romantikus módon folytat, keresve a maga lokális, nemzeti dallamát. A népiesség azonban mégsem egyszerűen valami automatikus, belső fejlődés eredményeként bontakozik ki a romantikáról s jelenik meg a realizmus sajátos válfajaként: ehhez jelentékeny külső tényezőknek kell fellépniök és megerősödniök. Olyan társadalmi rétegnek, melynek reprezentánsai a népművészetet, s benne megnyilatkozó gondolkodásmódot nem felülről, valamiféle egzotikumnak, titokzatos mélységnek tekintik, hanem szociális helyzetüknél fogva természetes kapcsolatban vannak vele, s ezért, misztifikációtól mentesen, érzik és értik annak szociális lényegét s a benne rejlő valóságos esztétikumot. Petőfi s a nyomában fellépő Arany kezdeménye azért volt oly elemi erejű, mert az immár romantikus esztétikai stílus-tradícióval szemben is gyökeresen újat hozott, a társadalomban munkáló plebejus-demokratikus erők öntudatának adva erőteljes és ekkor még szokatlan hangot.

A romantika végső fokon nálunk és mindenütt egy egész korszak világlátását és életérzését fejezte ki, ezeknek a korszakon belüli minden változásával, fordulatával, ellentmondásával egyetemben. Mint magatartásformák és kifejezésstílusok jellegzetes kifejeződése, maga is része volt a társadalmi tudat átfogóbb formációinak, ezekből merítette eszméit, s ezekre hatott vissza, befolyásolva mind a magánemberek szociális gesztusait, önkifejezéseiket, elképzeléseiket a létezés alapkérdéseiről, mind pedig a jelentékeny egyéniségeket: olyan politikusok magatartásbeli és kifejezésbeli stílusára is rányomta bélyegét, mint Széchenyi és Kossuth, s jelen volt azoknak az íróknak a stílusában és gondolkodásában is, akik már új utakat kerestek, vagy kritikával szemlélték a romantikus művészet megnyilvánulásait. A gravitáció, a pátosz, az egyetemesség-igény, az individuum egészét mozgósító szenvedélytan, a roppant

arányok és bensőségesség feszültségekkel áthatott egymásmellettsége, a színek és a hangok pompája: mindmegannyi olyan stílusjegy, amelyek a romantika örökségét tartós mozzanatként jellemzik, s a „romantikus” jelző révén a jelenkorban is korántsem lebecsülhető érvénnyel rendelkeznek. Mint történelmi képződmény pedig, hol viszonylag hirtelenül, hol lassú átmenetekkel, hol pedig új törekvésekkel együtt hatva bomlott fel, mihelyt alapjainak időszerűségét a történelmi fejlődés megkérdőjelezte, de „megszüntette-megőrizve” az egyetemes kultúra integráns része maradt.

Antal Wéber

LES CARACTÉRISTIQUES TYPOLOGIQUES DE LA LITTÉRATURE HONGROISE A L'ÉPOQUE ROMANTIQUE

L'étude s'occupe des corrélations qui sont caractéristiques au romantisme hongrois dans le domaine de la conception du monde, esthétiquement et historiquement. Elle essaie d'esquisser la fonction spécifique de la littérature est-européenne (en premier lien, celle de la littérature hongroise) qui fonde en elle-même les aspirations plus larges aussi de la vie spirituelle. Elle parle des principales aspirations de la littérature européenne contemporaine aussi, et du processus au cours duquel la littérature hongroise les assimile à son propre caractère. Outre les motifs de l'influence relativement mineure en Hongrie du romantisme "passif", elle examine la base sociale du romantisme "à mission". Certes, l'étude enregistre les composants de la notion collective du romantisme, mais elle juge important de constater que le romantisme "a attiré dans son champ de force" des éléments divergents aussi qui lui ont prêté, en partie, un coloris local, d'autre part, en conservant ses valeurs durables, lui ont aidé à les surpasser. En passant, mais non accessoirement l'étude s'occupe aussi de quelques rapports de sociologie littéraire, du public et du goût public, (ce rapport littéraire réciproque est loin s'être un facteur passif), et de la littérature secondaire par l'intermédiaire de laquelle le "goût" romantique pénètre dans toutes les régions de la vie spirituelle, de plus, dans les formes d'attitude aussi. C'est en décrivant la combinaison changeante des composants esthétiques, moraux et historiques, que l'étude essaie de fixer quelques moments typologiques importants.

AZ ERDÉLYI HELIKON IRODALOMSZEMLÉLETE

A marosvécsi Helikon különféle irányzatok megegyezése révén jött létre; koalíciós jellege tartózkodó és türelmes irodalompolitikát követelt. „Az az erdélyi írói közösség – nyilatkozott Kuncz Aladár a Helikonról –, amelynek magam is tevékeny tagja vagyok, az irodalmi szabadság elvét testesíti meg. Politikai és világnézeti kérdésekben a legnagyobb türelemmel vagyunk egymás iránt, közös célunk az erdélyi kultúra ápolása: ebben egyek vagyunk valamennyien.”¹ A politikai és világnézeti türelem vetette fel az irodalom önelvűségének gondolatát. A Helikon írói általában elhatárolták magukat a politikailag irányzatos művészettől, s azt hangoztatták, hogy az irodalomnak elsősorban esztétikai és erkölcsi érdekeket szabad képviselnie. Kuncz Aladár, aki az Erdélyi Helikon szerkesztőjeként foglalta össze a helikoni irodalomszemléletet, elvetette az irodalomban kifejezésre jutó világnézeti harcokat, a művész egyesítő ereje mellett tett hitet. „... nem szabad mást – szögezte le –, csak az irodalmi és művészi szempontokat tekintetbe venni, [...] amikor az elárult, háborútól és forradalmaktól kisajátított szabad irodalmi szellem visszahódításáról van szó, alacsony szempont volna nézni irodalmi megítéléseknél, hogy ki milyen politikát vagy vallást követ, ki milyen világnézet szerint látja megoldhatónak a szociális bajokat.”² Az érdekek egyeztetése, a liberális művelődéspolitikai és az önelvű irodalom gondolata a Nyugat-mozgalom romániai magyar társává és szövetségesevé tették az Erdélyi Helikont. Kuncz Aladár lényegében ugyanazt az irodalomszemléletet képviselte, mint az „írástudók árulása” ellen hadakozó Babits Mihály.

A Helikon önelvű irodalomszemléte nem jelentett öncélúságot; a transzilván irodalomszemlélet ugyanúgy elutasította az öncélú művészetet, mint a közvetlen politikai pártosságot. Az irodalom célja, a helikonisták szerint, sohasem lehet pusztán a szórakoztatás vagy a kísérletezés, mint ahogy nem lehet a napi politika érdekeinek szolgálata sem. A Helikon írói a nemzetiségi lét feltételeiből indultak ki, midőn az irodalom értelmét keresték. Makkai Sándor a romániai magyarság szellemi egységének és nemzetiségi öntudatának kialakítását várta az irodalomtól. „Az, amiről nálunk szó van – jelentette ki –, az erdélyi magyarság lelki és szellemi életének szervezet, öntudatos, egységes kialakítása, az erdélyi magyarság műveltté tétele, nemzeti és egyetemesen emberi szempontból, az intézményes módok folytonos csökkenése következtében elsősorban és legfőképpen az irodalom eszközeivel történhetik meg.”³ Az irodalomra, ezek szerint, „nemzetnevelő” feladatok hárultak, s ezeket a feladatokat csak erős közösségi felelősségtudattal és magas művészi színvonalon végezhetette el. Makkai organikusan egységesnek tekintette az irodalom morális és esztétikai karakterét. „Az igazi szépirodalom – folytatta előbbi gondolatát – nemcsak szórakoztatás, hanem öncélú ábrázolás s ezzel bár érdektelen, de hatalmas propagátora az igazságnak és a jónak a szép tükrében.” Az irodalom erkölcsi hivatásának tudatában Kosztolányi Dezső művészetszemléletével is vitába szállt. A „homo aestheticus” magatartásával szemben a „homo moralis” magatartását fogadta el; azt az írószerepet, amelyet Babits képviselt.

¹ *Literatúra* 1928. 16–18.

² *Erdély az én hazám*, Erdélyi Helikon 1929. 487–492.

³ *Közönség és irodalom*, (1927). In: *Az élet kérdészet* II, 19–30.

„A lélek emberének – írta – éppen az ízlés nevében nincs joga meglépni az élet küzdelme elől. [. . .] A művészi lelkiismeret megköveteli a művészi igazságot, melynek éppen olyan szigorú áthághatatlan törvényei vannak, mint a gondolkodásnak vagy a cselekvésnek. A művészet ereje a művész lelkismere-tének mélységében, érzékenységében, fogékonyságában és tisztaságában rejlik.”⁴

Az irodalom „nemzetnevelő” és erkölcsi hivatása a Helikon körében dolgozó radikálisoknál határozottabb elkötelezettséggel párosult. Ennek az elkötelezettségnek már szociális tartalma és politikai távlata volt. Ligeti Ernő az ítélő bíró közéleti felelősségéhez hasonlította az író felelősségét, s a művészi, valamint erkölcsi igényességet a közügyekben nyilvánított határozott állásfoglalás köteles-ségével egészítette ki.⁵ Kós Károly arra hivatkozott, hogy a nemzetiségi irodalomnak az „új sorsú magyar közönséghez” kell szólnia, és ennek a közönségnek az életével kell számot vetnie.⁶ Szentimrei Jenő arról beszélt, hogy a romániai magyar irodalomnak nem szabad megelégednie a polgári közönség elismerésével, tovább kell lépnie, a nemzetiségi társadalom dolgozó rétegeihez kell utat találnia.⁷ „ . . . ha Petőfi Sándor meg tudta írni – jelentette ki – *A farkasok dalát* és *A kutyák dalát*, ha Ady Endre meg tudta írni a *Proletár fiú versét* és az *Álmodik a nyomort*, minden valamirevaló magyar költő klaviatúráján megszólalhatna egy hang a magyar munkásságért, egy hang legalább a nem-nacionalista pártkeretek között is magyar magyarért, aki *kétszeresen kiszolgáltatott* Erdélyben: magyarként is, munkásként is . . . ”⁸ Tamási Áron pedig az irodalom nemzetiségi elkötelezettsége mellett már megkí-vánta az egyetemes emberi elkötelezettséget: „Olyan gondolatkört kell adnunk, amely ne csak magyar legyen, hanem emberi is. Amely ne csak praktikus legyen, hanem erkölcsös is. Amely ne csak bátor és útmutató legyen, hanem igaz és megbízható is.”⁹ A Helikon irodalomszemléletben a művészet humanista és erkölcsi hivatásának volt kitüntetett szerepe, a marosvécsi közösség radikális szellemben munkálkodó tagjai ezen túl hitet tettek az irodalom szociális és közösségi felelőssége mellett is. A helikoni irodalompolitika általában megengedte az irodalmi gondolkodás egymástól eltérő változatait, sőt a belső vitákat. Ám abban, hogy a kisebbségi irodalomnak a maga önelvű művészi céljai mellett szolgálnia kell a nemzetiségi érdekeket, következetesen egyetértettek a helikoni irodalomszemlélet alakítói és hívei.

Mindamellet a helikoni irodalomszemlélet tartózkodó liberalizmusának is megvoltak a maga határai, jobb és bal felé egyaránt. A forradalmi munkásmozgalom irodalma és a nemzeti elfogultságot képviselő konzervatív irodalom kívül esett a helikoni liberalizmus különben meglehetősen tágas körén. Az Erdélyi Helikon ugyan időnként teret adott olyan írásoknak is, amelyek nem vágtak egybe a transzilvánista ideológia elveivel. Így Tamási Áron nagy elismeréssel fogadta Szilágyi András *Új pásztor* című regényét, amely az osztálytudatos és -harcos proletárirodalom lázadó hangját szólaltatta meg.¹⁰ Tamási regényét, a *Címereseket* azonban már visszautasította a Szépmíves Céh, és a helikoni kritika is erős bírálattal fogadta nyíltan megfogalmazott arisztokrácia-ellenessége miatt.¹¹ Hasonló sors érte Kacsó Sándor *Vakvágányon*, Berde Mária *Szentségvivők* és Balázs Ferenc *Rög alatt* című műveit. Ám a bírálat és elhatárolódás jobb felé is érvényesült. A Székely Mózes álnéven író Daday Loránd elkesere-dett hangú és nemzeti gyűlölködéstől fűtött regényét: a *Zátonty* Kós Károly határozott elutasításban részesítette.¹² Az Erdélyi Helikon szabadelvű türelemmel hajolt az irodalmi élet fölé, mindenekelőtt

⁴ *Aisthesis* (1933). Uo. II. 225–231.

⁵ *Az irodalom társadalmi funkciója*, Erdélyi Helikon 1932. 166–172.

⁶ *Énekes madár, Tamási Áron mesejátéka és az erdélyi magyar dráma*, Erdélyi Helikon 1936. 209.

⁷ *Levél Erdélyből*, Erdélyi Helikon 1931. 233–238.

⁸ *Balra is nézz!* (1933). In: *Sablon helyett csillag*, Bukarest, 1968. 192–195.

⁹ *Gondolat és árvaság*, (1935). In: *Virrasztás*, Bp. 1943. 211–215.

¹⁰ „Mit hirdet? Végre nem transzilvánizmust, hanem a bedugottságjű, munkáraébredt emberek reggeli köszöntését a falvak, a városok, a síkságok és a hegyek felé.” *Új pásztor*, Szilágyi András könyve, Erdélyi Helikon 1931. 86–87.

¹¹ BERDE Mária, *Tamási Áron: Címeresek*, Erdélyi Helikon 1931. 479–481.

¹² „Nem vállalhatjuk, mint magyarok és nem vállaljuk, mint erdélyiek. Mi csak az igazságot vállalhatjuk, mert ez a mi legnagyobb erőnk, és nem vállaljuk ezt az írást, amely az igazság látszatát a

azonban óvni próbálta a transzilvánista eszményeket. Ezeknek az eszményeknek a jegyében kívánta védelmezni az „osztálybéke” politikai illúzióját, s akarta elkerülni a nyílt összecsapást az erdélyi magyar nagybirtokos osztály reformokra hajlamos csoportja és a népi érdekeket képviselő radikálisok között. Ugyanakkor őrizni kívánta a nemzetiségi megbékélés kezdeti eredményeit, s nem engedte veszélybe sodorni a magyar–román megértés ügyét.

Valamely irodalomszemlélet és -elmélet próbája mindig az irodalomkritika, és a helikoni irodalomszemlélet türelmes liberalizmusát is a marosvécsi írók kritikai munkássága révén ismerhetjük, vagy ítélhetjük meg igazán. A Helikon kritikai gyakorlata valójában nem járt igazi eredményekkel. A nemzetiségi irodalom kialakulásának első éveiben gyakran kapott kifejezést a hiteles és szakszerű kritika igénye.¹³ Kuncz Aladár Gyulai Pál példáján szerette volna lelkesíteni az erdélyi magyar kritikusokat: „Mi kell ahhoz – kérdezte –, hogy valaki jó kritikus legyen? Elsősorban judicium és műveltség mindenesetre, de nem másodrendű tulajdonságai egyfelől a morális rátermettség, másfelől a művészi élményeknek, a művészi alkotásoknak átéreznie tudása.”¹⁴ A művészi érzékenység hangsúlyos igényét az magyarázta, hogy az első években többnyire konzervatív szellemű irodalomtörténészek: Kristóf György, György Lajos és az Erdélyi Irodalmi Szemle körében dolgozó tudósok látták el az irodalombírálat feladatait, és általában az irodalmi akadémizmus idejétmúlt mértékét alkalmazták a születő nemzetiségi irodalommal szemben. A „nyugatos” irodalom eszményein felnőtt új írónemzedék joggal érezte, hogy a konzervatív kritika eleve alkalmatlan az igazi értékek elbírálására.¹⁵ „Félek – írta a romániai magyar irodalmat Budapestről figyelő Benedek Marcell –, hogy a kritikátlanság kora után a professzorkritika korszaka következett el Erdélyben – olyan kritikáé, amely a fattyúhajtások mellett az igazságot is lenyesegeti és értékes művészeket keserít el a maga kicsinyes szempontjaival.”¹⁶ A „professzorkritika” maradi szemlélete után igazán megújulást ígért a helikoni irodalomkritika.

Az első marosvécsi találkozón valóban megújulást hirdetett, midőn elfogulatlan, határozott irodalombírálatot követelt: „Az irodalmi művek elbírálásánál nálunk nem mindig irodalmi szempontok, de gyakran felekezeti, politikai és személyi elfogultságok érvényesülnek. Ezért a megjelent írók kötelezettséget vállaltak arra, hogy egyfelől minden erejükkel feltámasztják az egységes kritikai szellemet, másfelől rendszeresen küzdeni fognak a közönséget félrevezető, érdekelt, elfogult és tudatlan álkritika ellen.”¹⁷ A romániai magyar irodalomkritikának, a Helikon felfogása szerint, eszmei és művészi igényességre kellene tanítania az írókat; egyszersmind arra, hogy munkásságuknak nemzetiségi, közösségi küldetése és felelőssége van. Makkai Sándor ezt a következőkben fejezte ki: „Az irodalmi kritikának a legöntudatosabban kell látnia az erdélyi magyar kultúra sajátos jelentőségét és élethivatását s ezért ítéleteit a legmesszebbtekintő és legátfogóbb szempontok nagyon lelkiismeretes érvényesítésével kell meghoznia, nehogy a közönséget valamely egyoldalúságra való esküvésre nevelje, ahelyett, hogy a nemesen emberi kultúra magaslatára segítené. A kritika nem politika és nem felekezeti: a kritika a nemzeti lélek lelkiismerete, mely azon őrködik, hogy a nemzeti lélek és jellem a tudományban az igazság, a művészetben a szép s az erkölcsiségben a jó egyetemesen emberi értékeit alkotja-e meg. Azért félelmetesen felelősségteljes a kritikus feladata. Viszont az igazi kritika nagy nemzetnevelő tényező s erre mindenkifélette szükségünk van.”¹⁸

rosszul értelmezett művészet szuggesztív erejével akarja valóságképpen elfogadtatni.” Székely Mózes, Zátony, Erdélyi Helikon 1931. 83–86.

¹³ Vö. LIGETI Ernő, *Jegyzetek az erdélyi irodalom kialakulásához*, Keleti Újság 1922. jún. 28., júl. 4., REMÉNYIK Sándor, *Tenor a kritikával szemben*, Ellenzék 1923. okt. 28., TOMPA László, *Komoly kritika kell!* Ellenzék 1925. febr. 23. A romániai magyar irodalomkritika kezdeteiről: KOZMA Dezső, *Irodalomkritikánk történetéből*, Korunk 1971. II. 1865–1869.

¹⁴ Gyulai Pál példája, Ellenzék 1926. jan. 25.

¹⁵ Vö. SZENTIMREI Jenő, *Magyar irodalom Erdélyben*, Korunk 1927. 87–91.

¹⁶ *A magyar szellemi élet decentralizálódása*, Korunk 1927. 32–38.

¹⁷ Ellenzék 1926. júl. 22.

¹⁸ *Közönség és irodalom*, (1927). In: *Az élet kérdezett*, II. 29–30.

A felelős és határozott irodalomkritika elvét elsősorban Kuncz Aladár, Kós Károly és Molter Károly szorgalmazta, s az Ellenzék irodalmi melléklete vagy az Erdélyi Helikon kritikai tevékenységének első szakasza (1928–1930) több-kevesebb igényességgel valóban megfelelt a szakszerű és pártatlan irodalombírálat követelményeinek. Az Erdélyi Helikonnak azonban, sajnos, alig volt igazi kritikus-egyénisége. A bírálatokat, a Nyugat gyakorlatának megfelelően, általában maguk az írók: Molter Károly, Kós Károly, Berde Mária, Szántó György, Kádár Imre és Ligeti Ernő írták, a bírálat többnyire baráti ünnepléssé változott kezükön. A marosvécsi találkozó ismételt megfogalmazták az igazi kritikára vonatkozó igényt, a kritikai gyakorlat azonban mit sem változott, sőt a határozottabb kritikai ítéletek lassanként eltűntek a kolozsvári folyóirat lapjairól.

Krenner Miklós már a kialakult kritikai gyakorlatot szentesítette, midőn a következőkben határozta meg a helikoni irodalombírálat elveit: „az erdélyi kritikának csak két nagy célja lehet egyelőre: szeretettel oltalmazni, szeretettel gyámolítani és szeretettel tanítani, ami többé-kevésbé tagadhatatlan érték. [...] A másik nagy feladat, hogy író háborút viseljünk a biztosan nem tehetségesek s a nagyszámú műkedvelők toakodása ellen.”¹⁹ Ennek a kettős elvnek: a tehetség felkarolásának és a dilettantizmus elutasításának az Erdélyi Helikon irodalomkritikája nagyjában meg is felelt. Igazán szakszerű, elfogulatlan és eredményes kritikai teljesítmények létrejöttéhez azonban mindez nem volt elegendő. Olyan irodalomkritikus egyéniség, egyáltalában olyan irodalomkritika, amely az irodalmi termés ismertetésén vagy a műhelykérdések taglalásán túl valóban irodalomalkító erő gyanánt működött volna, a Helikon körében nem született. Azt az igényt, amelyet Gaál Gábor szegezett a kor erdélyi magyar kritikájával szembe, az Erdélyi Helikon, sajnos, nem teljesítette. „A kritikának – írta Gaál Gábor – be kell kapcsolódni az idő szellemi harcaiba [...] a konkrét jelenségeknek az élet és művészetek és ideológiák egységében való ellenőrzésével. Ezáltal a kritikus kilép a »beavatottak« irigylésre méltó egyházából, az emberiség nevelői közé...”²⁰ Ezt a szerepet a helikoni irodalomkritika nem vállalta, éppen ideológiájának koalíciós jellege és irodalomszemléletének eklektikus liberalizmus következtében. Az „idő harcaiban” küzdő irodalombírálat más körben: a Korunk népfrontos korszakának erőteljes és mozgalmas kritikai gyakorlatában érvényesülhetett igazán.

*

A Helikon írói érdeklődő szeretettel hajoltak az erdélyi magyar kultúra múltja fölé, a transzilván eszmék köré oda szeretnék volna rajzolni a művelődésben gazdag hagyományokat. Az alakuló szellemi életben nagy szerepet kaptak az irodalmi évfordulók; így Petőfi, Madách és Jókai születésének centenárius ünnepségei, amelyek természetesen az ünnepektől klasszikusok erdélyi kapcsolatait voltak hivatottak megvilágítani.²¹ Hasonló ünnepségek folytak Apáczai Csere János születésének háromszázadik évfordulóján, 1925-ben, ekkor született Áprily Lajos népszerű verse: a *Tavaszi házsongárdi temetőben*.²² Az erdélyi irodalmi tudat kialakításának szándéka tartotta ébren olyan írók emlékét,

¹⁹ *Kisebbségi irodalmi bírálat*, Erdélyi Helikon 1930. 257–260.

²⁰ *Az irodalmi kritikáról*, (1927). In: *Válogatott írások*, I. 186–191.

²¹ LIGETI Ernő, *Súly alatt a pálma*, 51–52. Az ünnepségekre megjelent kiadványok: Halász Gyula, *Petőfi Sándor élete és halála*, Brassó 1922., Benedek Elek, *Petőfi*, Dicsőszentmárton 1922., Csörgő Tamás, *Petőfi*, Marosvásárhely 1922., U. ő: *Petőfi-emléksorok*, (Ötven erdélyi magyar író, tudós és művész vallomása Petőfiről, Marosvásárhely 1922., Oláh Ferenc, *Petőfi és a színpad*, Kolozsvár 1922., Szöcs Géza: *Eminecu és Petőfi*, Gyergyószentmiklós 1923., Kristóf György, *Petőfi és Madách*, Kolozsvár 1923., Nagy Sándor, *Jókai*, Brassó 1925., Kristóf György, *Jókai Mór élete és művei*, Kolozsvár 1925., Uő: *Jókai napjai Erdélyben*, Kolozsvár 1925., Borbély István, *Jókai emlékezete*, Kolozsvár 1925.

²² Apáczai-szám. Ellenzék 1925. ápr. 27. Áprily Lajos verse, Makkai Sándor, Kovács Dezső elbeszélése, Imre Sándor, Gyaluy Farkas, Molter Károly, Vásárhelyi János és Kristóf György tanulmányai.

mint Tótfalusi Kis Miklós, Apor Péter, Bethlen Miklós, Cserei Mihály, Jósika Miklós, Kemény Zsigmond és Petelei István, akit a transzilvánista elbeszélő irodalom közvetlen elődjének tekintettek, nemcsak regionális törekvései, hanem a társadalmi lét mélyvilágába hatoló művészi módszere következtében is.²³ A helikonisták előzékenyen pártolták azokat az idősebb írókat és irodalmárokat: Jékely Aladárt, Kovács Dezsőt, Benedek Elek, Gyaluy Farkast, akik a századfordulón kísérelték meg, hogy erdélyi szellemben regionális irodalmat teremtsenek. A közvetlen hagyományra azonban nem épülhetett igazán korszerű és színvonalas irodalom. A születő nemzeti irodalomnak az anyanyelvi kultúra nagyobb mozgalmához kellett csatlakoznia; a Helikon a Nyugat köréhez s az ebben a körben képviselt irodalmi áramlatokhoz csatlakozott.

A marosvécsi írók közül többen is kapcsolatba kerültek a Nyugat-mozgalmával még 1918 előtt. Kuncz Aladár a háború előtti Nyugat állandó munkatársa volt, Bartalis János és Endre Károly is ebben a körben lépett fel, s a Nyugat vonzásába került Áprily Lajos, Bárd Oszkár, Kádár Imre, Ligeti Ernő, Molter Károly, Olosz Lajos, sőt Reményik Sándor is, midőn szakított a Végvári-versek heveny nacionalizmusával, s az „örök értékek” védelme alapján hirdetett költői programot. A Helikon már eleve nem érzett rokonszenvet a magyarországi konzervativizmus iránt; a hivatalos irodalom nemzeti elfogultsága, revansvágyó irredentizmusa és unalmas epigonizmusa egyaránt idegenkedéssel töltötte el. A transzilván ideológia liberalizmus, türelmessége és európai tájékozódása a „nyugatos” irodalomban találta meg elsőrendű szövetségét. A Helikon nagyobb törekések nélkül vállalhatta és követhette a Nyugat eszményeit, minthogy az ellenforradalmi korszak kihívóan reakciós közhangulata Erdélyben semmiféle szerepet sem kapott. S az a kulturális fejlődés, amely a Nyugat-mozgalom és általában a modern magyar művelődés kialakulása nyomán országszerte megindult még a század első évtizedében, nagyjából töretlen maradt. Schöpflin Aladár találó szavakkal jellemezte a romániai magyar szellemi életet: „Ők elkerülték [...] az ellenforradalmat, tehát nem hat rájuk az a groteszk ellenforradalmi ideológia, mely a csonka-magyarországi elméket beködösíti, minden bajt a forradalom nyakába ró és mindenkit anatómiájával sújt, aki bármi erőltetve is, kapcsolatba hozható a forradalommal. Ezenfelül ők nehéz helyzetükben nem érhetik be néhány konvencionális formulával, ha a magyarság dolgaiban való tájékozódásról van szó, nekik mélyebbre kell nézniük s jobban meglátniuk a dolgok komplikált voltát. S ők sokkal messzebb estek a háború előtti időktől, ezeknek az intézményei rájuk nézve nem érvényesek többé, s jobban megszabadultak az ezekből folyó hagyományos, de aktualitásukat veszített eszmemaradékoktól, és így jobban felismerték annak szükségét, hogy a magyarságnak történelmi helyzetében új eszméket, új célkitűzéseket, új gondolkodási módszereket kell váltani. Mindez bizonyos fiatalságot és rugalmasságot ad gondolatuknak, s új fogalmak befogadására képessé teszi őket.”²⁴

Az új eszmék és új gondolkodási módszerek kezdetben nem is voltak igazán újak: a Helikon a Nyugat klasszikus polgári kommunista eszméit követte, természetesen alakítva, módosítva ezeket az eszméket a nemzeti helyzet követelményei szerint. A Helikon és a Nyugat között szorosak voltak a kapcsolatok. A helikonisták: Bartalis János, Berde Mária, Kuncz Aladár, Makkai Sándor, Molter Károly, Szentimrei Jenő, Tabéry Géza és Tamási Áron rendszeresen szerepeltek a Nyugat, a „nyugatosok”: Babits Mihály, Kosztolányi Dezső, Móricz Zsigmond, Laczkó Géza, Schöpflin Aladár, Nagy Lajos és Révész Béla az Erdélyi Helikon hasábjain. A helikoni irodalom, különösen a húszas években, a művészi látás és módszer, valamint a stílus körében is a Nyugat nagy nemzedékének vívmányaihoz ragaszkodott. A modernebb irányzatok, így az avantgarde törekvései alig hatottak rá, csupán az expresszionista szabadversnek volt Szentimrei, Bartalis és Olosz költészetében némi szerepe. Makkai Sándor és Kuncz Aladár egyformán elutasították az avantgarde kísérleteket.²⁵ Gaál Gábor a helikoni

²³ SZENTIMREI Jenő, *Petelei*, Erdélyi Helikon 1928. 325–329., KOVÁCS Dezső, *Petelei Istvánról*, In memoriam, Uo. 1928. 339–340., *Petelei István negyven levele Gyaluy Farkashoz*, Uo. 1928. 350–364.

²⁴ *Ady apológiája*, Nyug 1927. I. 830–833. Vö. Uő: *Erdélyi irodalom*, Nyug 1934. I. 109–111.

²⁵ MAKKAJ Sándor, *Az erdélyi magyar irodalom kérdése*, Páztortűz 1922. 589–594., KUNCZ Aladár, *Erdélyi irodalmi krónika*, Napkelet (Budapest) 1923. II. 688.

irodalom első kollektív bemutatkozása alkalmával helyesen állapította meg: „Az élet és irodalom nyugati hullámzásától szellemtörténetileg kissé el vannak maradva. A szabadvers köztük még csak verdesi szárnyát, különben a szimbolikus és az utána való realizmus a credo. [...] Így azután belső formavilágában és stíluselveiben ez a csoport általában nem haladja meg a Nyugat íróinak szellemtörténeti típusát. Még szorgos kutatás után se igen akad közöttük, akinek valamilyen értelemben ne befolyásolta volna szavát, formáját a Nyugat írói által felvert irodalmi hullámzás.”²⁶

A világháborút követő társadalmi változások és a nemzetiségi lét feltételei ennek ellenére módosították a „nyugatos” orientációt. A forradalmat és ellenforradalmat átélte Nyugat a húszas években, egészen az antifasiszta szellemi ellenállásban történő szerepvállalásáig, lényegében védekező helyzetben dolgozott, általában szakítva korábbi radikális eszméivel. A kultúra és a szellem fölényét hirdette, az „írásudók” függetlenségét védelmezte, elutasítva azt, hogy az irodalom közvetlenül avatkozzék be a társadalom küzdelmeibe. A kisebbségi lét feltételei között ez a magatartás semmiképpen sem lett volna célravezető. A helikoni irodalom konzervatív reformista vagy liberális ideológusainak: Makkai Sándornak és Kuncz Aladárnak el kellett fogadnia azt, hogy a nemzetiségi irodalmat fokozott felelősség fűzi ahhoz a nyelvi közösséghez, amelyből ered, s erőteljesebben kell vállalnia a maga erkölcsi, közösségi feladatait. A helikonisták egy másik csoportja: Kós Károly, Szentimrei Jenő, Tompa László, Szántó György már határozottabban képviselte a művészi szolgálat és a közösségi felelősség gondolatát. A helikoni irodalom, akár a művészet morális felelősségét, akár közösségi feladatait tekintette vezérlő elvének, mindenképpen tárgyyszerűbb ábrázolásra, közérthetőbb előadásra törekedett. A háború előtti Nyugat felfokozott személyiségkultusza és szubjektívizmusa idegen volt tőle, azt az eszmei fordulatot követte, amelyet a „nyugatos” irodalom néhány nagy egyénisége: Babits és Móricz, valamint a „második nemzedék” kezdeményezett a veszített háború és a bukott forradalmak után. Erőteljesebben szóltatta meg a kollektív érzéseket, nézeteket és erőteljesebben képviselte a művészi realizmus szemléletét. „A Nyugat-generáció nagy egyéniségproblémái helyett – hangoztatta Kovács László, az Erdélyi Helikon szerkesztője – az erdélyi irodalom az egyéniségproblémákat is már hűvös kollektív háttérrel hozta; a Nyugat-generáció egyéniségforradalmáival szemben az erdélyi írók és hőseik józan képviselők csupán.”²⁷

Különösképpen érvényes ez a megállapítás a Helikon székely csoportjának íróira. A székely fiatalok: Tamási Áron, Kacsó Sándor, Jancsó Béla, Balázs Ferenc, Kemény János és Maksay Albert egyértelműen népi elkötelezettséget hirdettek, első eszmélkedésük idején Szabó Dezső romantikus antikapitalista népiességét fogadták el. Zászlóbontásuk: az 1923-ban megjelent, később *Tizenegyek* címen emlegetett antológia határozott szakítást jelentett a „nyugatos” irodalommal.²⁸ Szerzői, különösen a programadó cikkeket író Balázs Ferenc és Jancsó Béla népi tájékozódást képviseltek, a mitologikus „székely lélek” leírására törekedtek, a népi jellegzetességek művészi kifejezésére szerettek volna vállalkozni. S csak később, már érettebb munkáikban fordultak elhatározó módon a népi demokratizmus és a művészi realizmus eszményeihez. A romantikus indulás után mégis a népi törekvéseket képviselő fiatalok: Tamási Áron, Kacsó Sándor, Balázs Ferenc és a hozzájuk csatlakozó Szemlér Ferenc, Kiss Jenő, Böződi György, Gagy László és Kovács József, általában a „második helikoni nemzedék” kapcsolta a nemzetiségi irodalmat a korszerű realizmus áramlataihoz. Ennek a generációnak már a hazai „második nemzedék”: József Attila, Szabó Lőrinc, Illyés Gyula, Németh László és Kodolányi János voltak az igazi társai és szövetségesei.

²⁶ Az Erdélyi Helikon antológiája, (1927) *Válogatott írások*, I. 116–120.

²⁷ *Erdély magyar irodalmi élete*, (1933). In: *Az irodalom útján*, Bp. 1941. 103–110.

²⁸ *Versek, elbeszélések, tanulmányok tizenegy fiatal erdélyi írótól*, erdélyi művészek rajzaival. Cluj–Kolozsvár 1923. Dobai István, Finta Zoltán, Jakab Géza, Kemény János, Maksay Albert, Mihály László versei, Kacsó Sándor, Szent-Iványi Sándor, Tamási Áron elbeszélései, Balázs Ferenc és Jancsó Béla tanulmányai. Az antológia jelentőségéről: CSATÁRI Dániel, *A Vásárhelyi Találkozó*, Bp. 1967. 33.

A transzilvánista irodalom a modern magyar irodalomtól tanult, s különösen Ady Endre életművének és szellemi örökségének kötelezte el magát. Ebben a vonalomban osztozott az egész helikoni irodalom, Makkai Sándor és Kuncz Aladár, Kós Károly és Szentimrei Jenő, Ligeti Ernő és Tabéry Géza egyaránt Ady hívének, tanítványának vallotta magát. Erdélyben igen erős Ady-kultusz fejlődött ki az államfordulat után, román írók és közéleti vezetők: Emil Isac és Octavian Goga is szívesen támogatták a román nép iránti barátságáról több alkalommal tanúságot tett költő kultuszát. 1924. július 20–21-én az Ady-szüllők aranylakodalmán Érmindszenten rendeztek szépen sikerült ünnepségeket. Kuncz Aladár, Tabéry Géza és Ady Lajos méltatta a költő érdemeit, a román írók üdvözlését Ion Minulescu költő tanácsolta.²⁹ 1929-ben hatvan erdélyi magyar író és művész aláírásával jelent meg felhívás „Szobrot Adynak” címmel, sajnos sikertelenül.³⁰ A helikonisták őszinte hittel vállalták Ady örökségét, azokat az eszméket, amelyeket a *Magyar jakobinus dala* és az *Ismeretlen Korvin-kódex margójára* hirdetett. „Jelszavunk volt – emlékezett Szentimrei Jenő –: folytatni Adyt, a magyar, román, szláv bánattól közösen megkeresni a kivezető utat.”³¹ Ligeti Ernő a transzilván ideológia eszméit is Ady Endre örökségével azonosította: „ki adott ennek az ideálnak formát? – kérdezte. – [...] ideológiai képletek, politikai elképzelések ma még nem képesek eléggé áthatni sem íróinkat, sem a népet. De vajon az ősi kollektívum a formakeresésében nincs-e szuggesztívebb hatóerő is? Adva van a transzilvánizmus jelszavának külső burka és lám mögötte – nemcsak szimbolikusan – Ady Endre arca villan felénk. Az ő lelke és öröksége az, mely betölti a »transzilvánista« irodalmat. A »magyar bánat – román bánat« gondolata, ezt ő vonzóbban megfogalmazta mindenkinél. Nem véletlen, hogy az erdélyi írók, akik tudatosan transzilvánoknak vallják magukat, Ady Endre magyar látomásait tartják a maguk számára a jövő politikai valóságának.”³² A Helikon írói számára élő tanítást jelentett Ady költészete, benne látták azt a költőt, aki hosszú időre érvényesen fogalmazta meg a nemzetiségi vagy Duna-völgyi magyar sorskérdéseket, Ady öröksége Erdélyben mindig védelmezőkre talált; a Helikon írói elutasították a kritikai revízió kísérletét.³³

A Helikon konzervatív reformista irányzatának eszmevilága kapott kifejezést Makkai Sándor 1927-ben írott *Magyar fa sorsa* című Adyról szóló könyvében, amelynek vitája során a Helikon a maga törekvéseit védte meg. Makkai a református diákmozgalom felkérésére vállalta, hogy újraértékeli azt a költői életművet, amely létrejött öta a konzervatív, reakciós rágalmak keresztútjában állt. A reform-konzervativizmus elvei szerint ítélte meg Adyt, könyve, Király István szavaival, „Adyért pörlő, de konzervatív elkötelezettségű vitairat”.³⁴ A magyarság tragikus sorsú profétájának és legvallásosabb költőjének tekintette Adyt, egyszersmind elvetette politikai radikalizmusát, s megpróbálta leválasztani radikális eszméitől. Benne látta a háború előtti korszak legjelentősebb nemzetpedagógusát, aki szembe tudott fordulni a magyar uralkodó körök hamis ábrándjaival, délibábos hazafiságával és erkölcsi szentimentalizmusával. „Igaz – állította – [...], hogy Ady a magyar költő és a magyar faj sorsának felpanaszolásában sokszor és sokban vad, túlzott, keserű és igaztalan volt, hogy szociális felfogásában tévedett, de viszont kétségtelen, hogy Széchenyi óta és mellett leginkább tőle lehet tanulni kritikai hazaszeretetet, mely a nemzet sorsának és bajainak belső okait látja, fájlalja, mely a régi bűnök ellen öntudatos harcra készítet és önámítás nélkül, világosan hirdeti, hogy a nemzetnek, ha élni akar, a maga életét kell élnie, hogy egyetemes értékű emberi életet kell a maga módján termelnie s hogy saját vezetését csak saját legértékesebb szellemű és jellemű fiaira lehet bízni. És én rendületlenül meg vagyok győződve afelől, hogy erre a kritikai szeretetre nemzete iránt soha nagyobb szüksége nem

²⁹ KOVALOVSKY Miklós, *Emlékezések Ady Endréről*, Bp. 1961. I. 123–124., Vö. NAGY Sándor, *Ady emlék-füzet*, Zilah 1924.

³⁰ JÁSZAI Andor, *Adatok a romániai Ady-kultusz történetéhez*, Igaz Szó 1957. II. 927–934.

³¹ *A nagy Napkeletről és a kicsi Vasárnapról*, Igaz Szó 1957. 7. sz. 52–70.

³² *Eszménykeresések az erdélyi magyar irodalomban*, Erdélyi Helikon 1931. 686–692.

³³ Az 1929-es Kosztolányi Dezső-féle revízió ellen többen tiltakoztak. Vö. Kuncz Aladár nyilatkozata, *Keleti Újság* 1929. aug. 18., NÉMETH Andor, *Ady-revízió*, Erdélyi Helikon 1929. 504–508.

³⁴ KIRÁLY István, *Ady Endre*, Bp. 1970. II. 384.

volt a magyarságnak, mint ma és jaj neki, ha frázisokért és görögütüért feláldozza ezt a megmentő és megtartó szeretetet.”³⁵

Makkai könyve széles körű visszhangot váltott ki. A helikonisták és a hazai nyugatosok, ha nem is értettek egyet minden gondolatával, siettek támogatni azt a szándékát, hogy hidat verjen Ady költészete és a kor vallásos szellemben nevelt ifjúsága között.³⁶ A konzervatív hazai körök képviselőiben viszont Szász Károly dühös támadást indított ellene; ezzel ismét kiújult az Ady-vita. Az erdélyi magyar írók sorra Makkai könyve és Ady költészete mellé állottak. Benedek Elek, Reményik Sándor és Kuncz Aladár utasította vissza a reakciós irodalom részéről érkező vádakat.³⁷

A Helikon írói a magukénak vallották Ady költészetét, ragaszkodtak eszméihez. Ez a ragaszkodás zúdította a fejükre az első vádakat. Berzeviczy Albert a budapesti Kisfaludy Társaság elnöki székéből támadta őket.³⁸ György Lajos „destruktív szellemmel” vádolta mozgalmukat.³⁹ Kristóf György pedig az erdélyi konzervativizmus nevében ítélkezett a modernebb törekvések felett.⁴⁰ A támadások közül az Erdélyben nagyrabecsült Ravasz László püspök írása volt a legfájdalmasabb. *Irodalmi skizma*⁴¹ című tanulmányában nem is vádolt, inkább aggodalmakat hangoztatott, a magyar irodalom részekre szakadásától félt. „... ma – írta – már két irodalom van: az erdélyi és magyarországi. Fokozza a nehézséget, hogy ez a két irodalom nem egészen homogén, az új nagyobb erővel érvényesül Erdélyben, a régi leszögezi és konzerválja a magyarországit. Ha mind a kettőnek egyforma volna az alkata: a krízist önmagukban megoldanák; de a különböző súly- és erőviszonyok miatt egyik távolodik a másiktól és a szakadás nemcsak térbelivé, de szubsztanciálissá válhat.” Az „irodalmi skizma” oka szerinte a Nyugat iránt érzett erdélyi vonzalomban volt keresendő: „Magyarországon – jelentette ki – az új irodalom beleigazodik az ezeréves fejlődésbe, és az élő múlt hatása alatt lassankint egy hullámvonallá, kisebb vagy nagyobb jelentőségű epizóddá válik, míg Erdélyben hiányzik ez az ősi kötőerő, s emiatt túlságosan nagy elhajlással indulhat meg a további fejlődés.” Ravasz László ezzel a születő nemzetiségi irodalom megítélésében, a konzervatív körök fenntartását és vádjait vette át.

A transzilvánisták az erdélyi magyar irodalom önállóságát támogatták, ezeket a vádakat azonban el kellett utasítaniok. Az irodalmi önállóság elve sem jelentette azt, hogy szakítottak volna az egyetemes magyar művelődés természetes közösségével, s elvetették volna az anyanyelvi kultúra, a közös hagyomány és a közös fejlődés szükségserű meghatározó erejét. Szentimrei Jenő, Ligeti Ernő és Tabéry Géza sorra cáfolták Ravasz László érveit,⁴² Kuncz Aladár a „retorikai rémlátások birodalmába” utalta

³⁵ *Magyar fa sorsa, A vádlott Ady költészete*, (1927). In, *Az élet kérdezett*, I. 204.

³⁶ Vö. REMÉNYIK Sándor, *A Magyar fa sorsa és az erdélyi gondolat*, Ellenzék 1927. júl. 11., KOVÁCS László, *Magyar fa sorsa*, (1927). In, *Az irodalom útján*, 27–31., GAÁL Gábor, *Egy Ady-könyv és az Ady-kérdés*, Korunk 1927. 428–433., SIMÁNDY Pál, *Még egyszer Makkai Ady-könyvéről*, Korunk 1927. 670–672., SCHÖPFLIN Aladár, *Ady apológiája*, Nyug 1927. I. 830–833., MÓRICZ Zsigmond, *Magyar fa sorsa*, Nyug 1927. II. 77., NÉMETH László, *Az Ady-pör*, (1927). In, *Két nemzedék*, Bp. 1970. 25–37. stb. A könyv történelmi szerepének elismerő marxista megítélése: BÁNYAI László, Bánffy Miklós. In, Hosszú mezsze, 284–316.

³⁷ BENEDEK Elek, Ellenzék 1927. szept. 26., okt. 3., REMÉNYIK Sándor, Pesti Napló 1927. júl. 2., KUNCZ Aladár, *Szász Károly Makkai Ady-könyvéről*, Nyug 1927. II. 78–82.

³⁸ Keleti Újság 1928. ápr. 25.

³⁹ *Az Erdélyi Helikon*, György Lajos titkos jelentése. Országos Levéltár ME. 1925. O. tétel – 130 és K 160 Sajtó lapkivágatok 13. cs. 3. I. Eh. Benedek Elek feljegyzést mellékelte hozzá, rágalomnak minősítve kijelentéseit. Uo. Vö. VARRÓ János, *Adalékok a Helikon írói csoportosulás történetéhez*, Igaz Szó 1968. 254.

⁴⁰ KRISTÓF György, *A romániai magyar szellemi élet néhány problémája*, In, *Az erdélyi magyar irodalom múltja és jövője*, Kolozsvár 1924., Uő: *Tíz év az erdélyi magyarság irodalmi életéből*, It 1930. 78–90., 145–158., 225–247.

⁴¹ Könyvbarátok Lapja 1928. 105–107.

⁴² SZENTIMREI Jenő, *Ravasz László és a kételkedő irodalom réme*, Híd 1928. 114–119., LIGETI Ernő, Magyar Hírlap 1928. ápr. 29., TABÉRY Géza, uo. 1928. ápr. 28. A vitához hozzászólt, az erdélyi magyar irodalmat pártolva Szekfű Gyula is: *Az erdélyi magyar irodalom kérdése*, Erdélyi Helikon 1928. 13–15.

a „skizma pert”⁴³ s az Erdélyi Helikon 1928-as évfolyamának májusi és júniusi számaiban ankétot rendezett a magyar irodalom egységéről. Ennek során Benedek Elek, Berde Mária, Kós Károly, Makkai Sándor, Molter Károly, Reményik Sándor, Krenner Miklós, Szentimrei Jenő és Tabéry Géza tettek hitet a magyar irodalom egysége mellett, utasították el az Ady-örökség kirekesztését a költői hagyományok közül, egyszersmind figyelmeztettek arra, hogy a nemzetiségi irodalom feladatait csak a nemzetiségi élet szabhatja meg.⁴⁴ „Az erdélyi magyar népnek – szögezte le Makkai – megvannak a maga súlyos kérdései: ezekre kell felelnünk, s ehhez sablont és klisé nem fogadhatunk el.” A Helikon írói érezték a történelmi és nemzetiségi sors megkívánta felelősséget, vállalni akarták a közösség szolgálatát. Ezen túl azonban az egységes magyar irodalom fogalmában gondolkodtak, mint ahogy ebben gondolkodott a Nyugat s a Nyugat képviseletében Babits.⁴⁵ Természetes dolognak tetszett előtűnni, hogy a nemzetiségi irodalom kettős kötésben él; egyszerre kötődik a nemzetiségi élethez, a szülőhazához és ahhoz az anyanyelvi kultúrához, amelyet a két világháború között négy ország magyar irodalmának kellett megőriznie a fenntartania.

Béla Pomogáts

LA CONCEPTION LITTÉRAIRE DE LA REVUE ERDÉLYI HELIKON

Entre les deux guerres mondiales, en Transsylvanie qui a été attachée par le traité de paix de Trianon, en 1920, à la Roumanie, une vie littéraire hongroise très animée et très riche s'est développée. La revue Erdélyi Helikon (Helicon de Transsylvanie) qui a débuté en 1928 et a fonctionné jusqu'à 1944, était l'un des ateliers organisateurs de cette vie littéraire. Une communauté active d'écrivains s'est formée autour de cette revue, un groupe des écrivains qui, en été de chaque année, se sont réunis au château de Marosvás du baron János Kemény pour discuter la situation et les tâches de la littérature minoritaire. C'étaient les individus les plus connus de la littérature hongroise de Roumanie qui appartenaient à ce groupement nullement clos qui comprenait des courants littéraires ayant des conceptions du monde diverses. Parmi ses représentants on trouve des libéraux, des démocrates radicaux, des radicaux paysans. C'est précisément pour cela que le groupement et la revue qui l'a représenté se sont revêtus d'un caractère de coalition spécifique' sa conception littéraire était aussi ouverte, les principes communs acceptés n'ont pas obligé les écrivains en n'importe quelle direction. Un libéralisme traditionnel, en outre l'exigence d'une orientation européenne et la fidélité envers la littérature hongroise unique ont déterminé les principes et la pratique d'artiste des écrivains de l'Helicon de Transsylvanie.

⁴³ *Tíz év, Erdélyi Helikon* 1928. 4.

⁴⁴ *Erdélyi írók a magyar irodalom egységéről*, Erdélyi Helikon 1928. 55–58., 146–151.

⁴⁵ ILLYÉS János Jenő, *Babits Mihályról*, Pásztortűz 1923. I. 129–132. Vö. BABITS Mihály, *Transzilvánizmus*, Nyug 1931. II. 480–482.

Janus Pannonius sírfelirata

Jól ismertek Janusnak azok a sorai, amelyeknek sírjára íratását ő maga kívánta:

Hic situs est Ianus, patrium qui primus ad Histrum
Duxit laurigeras ex Heliconc, deas.
Hunc saltem titulum, Livor perimite sepulto,
Invidiae non est in monumenta locus.

Kálnoky László költő, de a verses forma adta kényszerűség folytán nem pontosan szó szerinti fordításában:

Itt nyugszik Janus, kivel ősi Dunánkhöz először
Jöttek a szent Helikon zöldkoszorús szüzei.
Ezt a dicsőséget, ó hagyd meg a holtaknak, Irigység;
Rosszakarat, kíméld hűlt porait legalább.

Nem különb epitáfium ez, mint amilyent Janus többet is készített, pl. Guarinora vagy V. Miklós pápára, hanem az Elégiák I. könyve 9. számmal jelölt befejező sorai, amelyeket akkor írt, amikor betegen, halálfélelemmel feküdt a táborban 1464-ben. Még az sem bizonyos, hogy mind a négy vagy csak az első két sort szánta-e sírja feliratául.

Ismerték-e, figyelembe vették-e, teljesítették-e Janusnak ezt a versben kifejezett óhajtását azok, akik síremlékét elkészítették: „Ti pedig barátaim, készítsetek sírt a meghaltaknak... Nehogy ismeretlenül feküdjek az urnában, megbízlak titeket, hogy ezzel a verssel jelöljétek hamvaimat.”¹ Úgy látszik, mintha ellene mondana ennek a pécsi káptalannak egy formuláskönyvben fennmaradt datálatlan okirata, Janus közvetlen utódjának, Ernuszt Zsigmond püspöknek kérésére (tehát 1505 előtt) kiállított bizonylata, tehát hiteles forrás. Azt lehet olvasni benne, hogy Janust díszes kő szarkofágban temették el „in cuius laudem et futuram memoriam tumulus suus certis epigrammatum versibus, locum, diem et annum transitus sui modo pretensio continendo mirifice cernitur adornatus” („akinek dicséretére és jövődő emlékeztetére sírja csodálatosan díszítve, a halála helyét, napját, évét tartalmazó epigrammákkal látható”). Ezen az alapon Huszita Józsefnek az volt a véleménye, hogy: „Mivel nem valószínű, hogy a Janus-készítette híres sírverset teljesen mellőzték volna, föltehető, hogy az említett adatokat a Janus-féle sírversnek azonos mértékben (certis epigrammatum versibus!) írt kiegészítése foglalta össze.”²

Balogh Jolán is nagyon tartózkodóan fogalmaz: „Az epigrammák nyilván kortársainak epitaphium jellegű versei...” „Köztük lehetett talán Janus saját sírverse is, azaz De se aegrotante in castris c. költeményének következő sorai: Hic situs est... ex Helicone Deas.”³ (Tehát csak az első két sor.)

¹ Janus Pannonius munkái latinul és magyarul, Szerk. V. KOVÁCS Sándor, Bp. 1972. 360–361. – Megjegyzendő, hogy Janust az elégiában ugyanitt kifejezett óhajtása szerint a szabad természetben, ligetek és mezők közt kellett volna eltemetni, ami persze az adott esetben lehetetlenség lett volna.

² HUSZTI József, Janus Pannonius, Pécs 1931. 285, 409–410.

³ BALOGH Jolán, Janus Pannonius képmásai, In, Janus Pannonius, Tanulmányok, Szerk. KARDOS Tibor és V. KOVÁCS Sándor. Bp. 1975. 91.

Ezzel szemben Rózsa György „Janus Pannonius síremléke” c. tanulmányában⁴ egy 1574-ben Boroszlóban megjelent könyv (Tobias Fendt: Monumenta sepulcrorum cum epigraphis) alapján közöl egy képet, amely „úgy lehet, hogy Janus elpusztult síremlékének hiteles képét őrizte meg számunkra”. Az ábrán az elégia szó szerint idézett négy sora olvasható, mint valószínűleg egy szarkofág rövidebb oldalának felirata.

Hogy Fendt Janus elégiájának elolvasása közben bukkant volna a sorokra és készítette volna el ennek alapján az elképzelt feliratot, az teljesen valószínűtlen. Ez még elképzelhető lenne Tuberónál,⁵ aki szintén így adja meg a sírfeliratot. Tuberó munkája azonban csak 1613-ban jelent meg nyomtatásban, Fendt tehát nem vehette innen az adatot. Így aligha lehet mást elképzelni, hogy a szerző olyan valakitől vette értesülését, aki a helyszínen készített másolatot a szövegről, esetleg rajzot is.

Hogy ez a felirat, az elégia négy sora, valóban eredeti és nem átdolgozott alakjában olvasható volt Janus síremlékén, annak hiteles, egykorú bizonyítékával rendelkezünk. Abban a bécsi Janus-kódexben, (Österreichische Nationalbibliothek Cod. Lat. 3274), amelyből Teleki Sámuel Janus verseit kiadta, a IX. elégia megfelelő helyén, a lapszámen XVI. századi írással olvashatók a következő szavak: „Illud epitaph[ium] i[n] tumulo ip[s]i[us] excisus[m] legitur.” Ez a bejegyzés mindenképpen 1541. Buda török kézre kerülése előtt került a kódexbe, mert a kötetet Peter Lambeck 1666-ban hozta el a budai várból. Teleki azért nem vette észre ezt a bejegyzést, mert ő a kiadáshoz nem magát a kódexet, hanem annak Bécsben készült másolatát használta, s a másoló nem tartotta szükségesnek, hogy föltüntesse ezt a glosszát.

Hogyan egyeztethető össze a két hiteles forrás, a bizonyáglevél és a kódex egymással nagyjából egykorú, de ellentétesnek látszó adata? A megoldás egyszerű: a bizonyáglevél nem egy versről, hanem epigrammákról beszél. Így tehát a szarkofág egyik, rövidebb oldalára került Janus négy verssora; a halál helyére, idejére és valószínűleg közelebbi körülményeire vonatkozó epigramma vagy epigrammák pedig a többi oldalra. Ha pedig a Fendt könyvében közölt felirat valóban hiteles mása az eredetinek, valószínűnek tarthatjuk, hogy a rajz is a helyszínen készült vázlat alapján készült.

Mikor pusztult el Janus síremléke? Pécs 1543-ban került török kézre. Ekkor, ha valóban rajta volt a szarkofágon Janus kőbefeagott képmása,⁷ azt bizonyára megsemmisítették, vagy megcsontkították, de a felirat és maga a síremlék megmaradt. Erre következtethetünk Párizs Pápai Ferenc egy adatából.⁸ A „Rudus redivivum”-ban az 1589. évnél Dudith Andrásról szólván, megemlíti, hogy Pécsnek volt egy másik, az irodalmat művelő, híres püspöke, Janus Pannonius, „quemadmodum ex epitaphio, quod funeris sui cantator cygnus ante mortem sibi ipse cecinit et hodieque marmori incisum ibidem visitur, hoc modo posteritati transmittit. „Hic situs est Ianus . . . in monumenta locus.” Maga az a körülmény, hogy mind Fendt, mind Párizs Pápai a négy sort közli, a két szerző hitelességét egymás közti egyezés folytán erősíti. De vajon Párizs Pápai valóban a helyszínről kapta-e az adatot, vagy pedig pusztán Janus olvasása alapján, egyik Janus-kiadásból írta ki? Ennek az utóbbi lehetőségnek ellene mond az, hogy Párizs Pápai szövege nem pontos. Jellemző, bár az értelmet nem zavaró eltérések vannak benne: „patriam qui primus ad Histrum” helyett „patriam qui primus in istam” és „permitte” helyett „concede”. Párizs Pápai tehát olyan valakitől vette adatát, aki Pécsen járt, látta a síremléket és fejben jegyezte meg, elég pontosan a feliratot, följegyzést nem készített róla, hanem így közölte, értelmileg, de nem szó szerint pontosan Párizs Pápaival. Mikor járhatott ez az ismeretlen adatközlő Pécsen? Bizonyos, hogy nem a Rudus redivivum megjelenésének évében, 1684-ben, a felszabadító háborúk zűrzavarában, hanem a háborút megelőző években. Janus síremléke tehát minden bizonnyal megérte – esetleg sérülten – Pécs fölszabadulásának évét, 1686-ot. Hogy azután az ostrom idején vagy a székesegyház helyreállítási munkálatai alkalmával semmisült-e meg, azt nem tudjuk. Nincs benne semmi lehetetlenség, hogy egyszer még valami töredéke bontásból vagy ásásból előkerül.

Csapodi Csaba

⁴RÓZSA György, *Janus Pannonius síremléke* (Uo. 209–215.)

⁵HUSZTI i. m. 409.

⁶Mikrofilmje: MTA Könyvtára. Mikrofilmtár Mf 1135/II.

⁷BALOGH, i. m. 91–92.

⁸PÁPAI PÁRIZ, Franciscus, *Rudus redivivum*, Cibinii 1684. (lapszámozás nélkül) RMK II. 228.

Achilleus Tatios antik, szerelmi témájú regényének magyar változatából – Leucippe és Clitophon széphistóriájából – eddig három töredék került elő. Az elsőről Fraknoi Vilmos tudósít 1878-ban a Magyar Könyvszemlében,¹ a töredék teljes szövegét Dézsi Lajos közli.² Ez a fordítás a görög mű első részéből való, Európa elragadásának képleírását és a szerző Clitophonnal való párbeszédét tartalmazza. A nyomtatvány – Fraknoi vizsgálata szerint – 1656 körül a lőcsei nyomdában készült. Ezt a töredéket egészíti ki a Csanda Sándor által fölfedezett és közölt könyvtáblákból kiáztatott részlet,³ amelynek tartalma: Cupido világbíró hatalmának leírása, valamint Clitophon és Leucippe megismerkedésének története. Ez pontosan illeszthető a Fraknoi-féle töredékhez. Az 1656-os lőcsei nyomtatványon kívül előkerült Sándor István⁴ jóvoltából egy korábbi, 1625–1630 körüli töredék is, mely a betűtípusok alapján – Sándor I. szerint – a lőcsei Brewer Lőrinc nyomda termékei közé tartozik. Ennek tartalma a görög regény Melitta-epizódjának felel meg. Mivel ezt az epizódot Tatios művének vége felé találjuk, nem kétséges, hogy az egész regény magyar fordítása elkészült, s így ez a mű lehetett a legterjedelmesebb széphistóriánk. Itt kell azonban megjegyezni, hogy a Csanda Sándor által publikált széphistória részlet tartalma kuszált. Megszámozva a versszakokat, a helyes sorrend tartalmilag a következő:⁵

1–8. versszak

A szerelem istenének, Cupidónak leírásával vezeti be a széphistória Clitophon történetét, itt található utalás a forrásra is.

A 9. versszak helyeírásával kezdődik a tulajdonképpeni elbeszélés:

„Az Assyriabeli Tenger mellett
Phaenicianak ő városa között
Sydon város legh szebben építetet
Adot Thebanusoknak eredetet.”

Ezután nem a 10. versszak, hanem a 18. versszak következik, amely tartalmilag pontosan illeszkedik a 9.-hez.

„Két szép kikelő rev vagyon mellette
Kiben mindenkor tenger czendessege
Telben, nyárban hajoknak ki menese
Vagyon nagy bekesseges ki kelese.”

18–25. versszak

Sydon város és környékének leírása olvasható, hol a tengerparton sétáló költő talál egy „Aster istennek” ajándékozott festményt. Ez a festmény Európát ábrázolja – a töredék első része itt megszakad. (Ide illeszthető a Fraknoi-féle részlet; Európa elragadásának leírása, a szerző és Clitophon megismerkedése; Clitophon el kezd mesélni szerelmének történetét.)

¹ FRAKNOI Vilmos, *Könyvtáblákban fölfedezett XVI. és XVIII. századbeli magyar ősnymtatványok*, MKSz 1878. 251–302.

² DÉZSI Lajos, *Leucippe és Clitophon széphistóriája*, Bp. 1906. 21.

³ CSANDA Sándor, *Ismeretlen régi kassai magyar nyelvű nyomtatványok*, MKSz 1970. 381–387.

⁴ SÁNDOR István, *Töredék Leucippe és Clitophon széphistóriájának egy ismeretlen kiadásából*, MKSz 1964. 354–362.

⁵ Az eredeti nyomtatványhoz nem tudtam hozzájutni, így a közlemény alapján rekonstruálom a helyes tartalmi sorrendet.

26. versszak a töredék második részének kezdete.

„Történek azonban hogy Sostratestől
Az kit mondék én Attyámnak Battyatol
Követek jövenek Bizanciumbol
Akarattyat így érték írásából.”

Ehhez kapcsolódik a 10. versszak.

„Köszönetit Sostrates Hyippiasnak
Irja, mint szerelmes Attyafianak
Kivan minden jot ő tellyes hazának
Egésseget magának mint battyanak.”

11–17. versszak

A levélben Sostrates leírja, hogy a trákok megtámadták országát, ezért Hyippiashoz küldi feleségét és leányát Leucippét. Clitophon egy szempillantás alatt beleszeret a leányba.

17. versszak:

„Reszket szívem reá valo nésztemben
Szegénylem(!) hogy estem már szerelemben
Nem jelentem titkolom ezt szívemben,
Szemeim másra fordítom nesztemben.”

Ide illeszkedik a 27. versszak:

„De hogy reá nézni nem igyekezem
Szemeimben szépségétül győzetem
Eőt szemlelni gyakran kenszerittetem,
Hatalmaval rabképpen kötöztetem.”

A 27. versszaktól kezdődően a sorrend a töredék végéig már változatlan: Clitophon érzéseinek ecsetelése, majd a jövevények vendégüllatása, a vacsora leírása, a lantos éneke Apollóról és Daphnéról.

A Leucippe és Clitophon széphistória keletkezésének körülményeiről semmit nem tudunk. Dézsi Lajos hipotézise szerint: „Valószínűleg a névtelen versszerző a XVI. században élt, mert ilyen széphistóriák ekkor éltek nálunk virágkorukat.”⁶ Az alábbiakban ismertetendő megfigyeléseim nem ilyen korai keletkezésidőt mutatnak.

Európában a görög szofisztikus szerelmi témájú regények felfedezése⁷ és elterjedése a tizenhatodik század második felére tehető. Ha összevetjük Heliodoros Aithiopikájának első kiadási éveit Tatios művének első fordítási adataival, azt mondhatjuk, hogy kis eltéréssel, szinte párhuzamosan kerültek be a fordítások a nemzetek irodalmába. A teljesség igénye nélkül e kiadások időpontjai a következők:⁸

nyelv	Heliodoros	Tatios
görög:	1534	1601 (?)
latin:	1552	1544 (V–VIII. könyv) 1554

⁶ DÉZSI L., i. m. 4. Dézsi feltevését veszi át Fábíán István (FÁBIÁN I., *Széphistóriáink és a deákok*, FK 1959. 104.) és *A magyar irodalomtörténet bibliográfiája 1772-ig*. (Bp. 1972. 264. „Leucippe és Clitophon históriája” címszó.)

⁷ Mindkét mű ismert volt a középkorban, tehát inkább újrafelfedezésről beszélhetünk.

⁸ SÁNDOR I., i. m., valamint RAYKA László, *Heliodoros Aithiopikájának feldolgozása a magyar irodalomban*, Kolozsvár, 1917.

francia:	1547	1556
olasz:	1556	1546
angol:	1569	1577

A század végén, illetőleg a tizenhetedik század elején az újra kiadások megsokszorozódnak, új fordítások készülnek, valójában ekkor tetőződik e művek divatja.⁹

Magyar földön elég szegényesek a két könyv olvasottságát jelző adatok, de világosan mutatják az együttes, párhuzamos elterjedést. A regények főhőseinek együttes említése először Balassi Bálintnál található a „Mire most barátom azon kérdezlédél” kezdősorú versben. Ez a kritikai kiadás szerint az 1578-as évben keletkezett.

„Igaz szerelmő Leucippét nyavalyára,
Ifju Theagenest annyi bujdosásra,
Nagyot kicsin renden való házasságra,
Mindent csak szerelem vitt képtelen dolgokra.”¹⁰

Sándor István felteszi a kérdést, Balassi kezétügyében vajon a regény latin nyelvű változata volt, vagy annak már meglevő magyar verses feldolgozása. Megfigyelésem szerint, a két görög regény hatása sehol nem mutatható ki Balassi életművében, költészetének egyetlen motívuma sem eredeztethető belőlük. Így az egyszeri névemlítés és a történetükre utaló Balassinál oly gyakori „nyavalyára”, „bujdosásra” kifejezések alapján nem állítható, hogy a költő valóban olvasta a kérdéses műveket. Valószínűbbnek tetszik, e neveket valamilyen korabeli „példatárból” vette Ariadne, Medea, Gisquardus etc. közismert példái mellé, a szerelem rabjainak illusztrációjaként. Ha azonban mégis feltételezzük a két görög regény ismeretét, az Aithiopika esetében csak idegen nyelvű szövegre gondolhatunk, mivel ekkor még nem volt még Czobor fordítása. Maga a görög mű több nyelven is ismert volt nálunk, Enyedi görög kiadást használt latin fordítása alapjául, Báthori András könyvtárában latin nyelvű változat volt, Czobor Mihály pedig Johann Zschorn német nyelvű átdolgozását magyarította 1602 körül. Valószínű, hogy a Leucippe és Clitophon esetében is legfeljebb egy latin kiadás ismeretére gondolhatnánk, mert a két görög regényt együtt említik jóval későbbben is.

Istvánffy Miklós 1592-ben, a németalföldi botanikus Clusiushoz írott levelében kéri Heliodoros és Tatios művének megküldését: „... uti mihi Heliodori Aethiopica et Achillis Tatii Alexandrini, de amoribus Leucippus et Clitophonites mittere velis.”¹¹ Azt is hozzá fűzi, hogy, ha Clusius latinul nem tudja megszerezni, szeretné, ha görögül küldené el neki. A kért könyvek, úgy látszik, nem érkeztek meg, mert 1592. okt. 31-én írt levelében megsűrgeti azokat, „mert ezeket itt képtelenség megtalálni”.¹²

A Chariclea históriáról és a Leucippe és Clitophonról szóló XVII. századi adatok már nem mutatják ezt az összetapadást. Tatios művének magyar változata megjelenik nyomtatásban, Czobor fordítása pedig kézzől kézre vándorol. A magyar művek ekkor már külön-külön a maguk életét élik. Laskai János például 1627-ben a Chariclea históriát lemásolja és elküldi ifj. Bethlen Istvánnak. A kísérő levélben számtalan szerelmi történetet állít párhuzamba az Aithiopikával,¹³ csak éppen a legkézenfekvőbbet – Leucippe és Clitophon szerelmét – nem említi, mivel minden valószínűség szerint nem is ismeri.

Meggondolandó, hogy a XVI. század második felében a két eredeti regény együttes ismeretéről van csak adatunk elsősorban a magyar tudós humanista főnemesi körökből, és a magyar fordítások csak a XVII. században simulnak be a népszerű széphistóriák sorába. Ez nem arra mutat, mintha Tatios művének fordítása évtizedekkel megelőzte volna az Aithiopika magyar változatát.

⁹ Vö.: RAYKA, i. m.

¹⁰ Balassi Bálint összes művei, (Összeállította ECKHARDT Sándor) I, Bp. 1951.

¹¹ A leydeni egyetem könyvtárában, VL 10. jelzet alatt. A levélre Klaniczay Tibor hívta fel a figyelmemet.

¹² Uo., a jelzete is azonos.

¹³ DÉZSI Lajos, Laskai János verses levele ifj. gróf Bethlen Istvánhoz Charicleáról, ItK 1908. 352–366.

A Leucippe és Clitophon széphistória úgynevezett kalandos szerelmi történet és A magyar irodalom történetének I. kötete egy csoportba sorolja az Apollónius históriával, a Czegei Névtelen Effectus Amoris-ával, valamint az Aithiopikával. (Bár ezt elsősorban az udvari verses epika jellemző darabjának tartja.) Ezekről a históriákról írja Stoll Béla: „A század végefelé a verses históriák műfaja erős hanyatlásnak indult. A szépirodalmi jelleg uralkodóvá vált ugyan a moralizáló szándék teljes háttérbe szorulásával, de a történetek egyre bonyolultabbakká, terjengősebbekké váltak.”¹⁴ A hanyatlás folyamata az említett széphistóriák szerkezetében jól tetten érhető.

Az 1588-ban keletkezett *Effectus Amoris* szerkezetében a szerelmi témájú széphistóriák megrögzült hagyományait követi. Mind külső formájában – bevezető rész: téma és forrás megjelölése; lezáró rész: a szerelem hatalmáról szóló elmélkedés, majd a história keletkezési körülményeinek rögzítése – mind a cselekmény vezetésében. (Egyívű, tiszta szerkezet, rövid, novellisztikus történet.)

Az *Apollónius históriának* kalandos és bonyolult a meséje, de törekszik bizonyos tiszta, könnyen érthető cselekményvezetésre. Például az egyívű történet a család szétszakadásánál szétválík, de az eredetileg három külön történet – Apollónius, a felesége és Tharsia kalandjai – összefogott. A feleség megmenekülésének történetét és további sorsát hét versszakban összesűríti, s ezek után már csak Apollóniusra és Tharsia kalandjaira összpontosít.

A *Leucippe és Clitophon* fennmaradt töredékei azt mutatják, hogy szerzője tudatosan törekedett a szerelmi témájú széphistóriák hagyományainak alkalmazására. Tatos nagyon bonyolult regényét ugyanolyan keretbe foglalja, mint a „klasszikus” széphistóriák. A szokványos kezdő versszak itt is megtalálható:

„Olvastunk már sok fele irasokat,
Hadakozásokrol irt bő Cronikakat
Es szerelmesek közt történt peldakat
Socképpen sokakra folyt s ment nyavalyakat.”¹⁵

A szerelem istenének Cupidónak világbíró hatalma, amely az első részben olvasható, egyéni betoldás a magyar szerző részéről, Tatiósnál nem szerepel, itt is a hagyomány érvényesül. Ilyen jellegű elmélkedés majd minden szerelmi témájú magyar széphistóriában megtalálható, vagy a mű elején, vagy a mű végén. Bár a széphistória befejezése nem maradt fenn, nem kétséges, hogy ott is a hagyományokhoz ragaszkodhatott az ismeretlen költő. A széphistória cselekményszerkezeténél munkáját megkönnyíthette az, hogy Tatiós regényének cselekménye több ponton érintkezik a már meglevő széphistóriákkal. Igaz, hogy sok szereplőt mozgat, de a főhős maga meséli el az eseményeket, s így a bonyolult kalandok ellenére, a történet egyívű. Korábban jól bevált motívum például a hősök levélváltása is, amit a Sándor István-féle töredék szerint a magyar szerző jól ki is aknázt. Így a hatalmas terjedelem, a szélsőséges kalandok ellenére, ez a történet még nem feszítette szét a széphistória műfajának kereteit, és a szerző műfajválasztása nem tűnik erőszakoltnak. Ahhoz viszont, hogy ezt a nehéz feladatot sikeresen oldja meg, mindenképpen később kellett írónia ennek a műnek, mint az egyszerűbb történetű szerelmi témájú széphistóriák.

Más a helyzet *Czobor Aithiopikájánál*. Ebből is – mint ismert – csak töredék maradt fenn.¹⁶ Czobor művében csak a verses forma utal a műfajra, szerkezetében nem lelhető fel a széphistória-forma szándéka. Minden bevezető nélkül a Zschorn-féle alapmű szavaival kezdi munkáját, így műve inkább nyersfordításnak tűnik – önálló, tudós betoldásokkal –, mint egy kész munka részének. Ez a fordítás valójában a széphistóriai forma csődje. A műfaj nem bírja el az „in medias res” kezdést. A két szerelmespár és Chariclea külön-külön roppant kalandos visszaemlékezései szerteágazó, bonyolult szerkezetet adnak. A Czobor-kézirat ott marad félbe, hol Theagenes és Chariclea elszakadnak egymástól, és ezzel tovább bomlik az eddig három ágú történet. Ezt a további bonyolítást már nehéz volna megoldani a választott formában. Hogy Czobor műve talán nemcsak idő hiányában maradt töredékes és nyers alakban, hanem maga is megérezhette vállalkozása reménytelenségét, nem tudjuk. Tény, hogy a fennmaradt mű magán viseli a széphistóriai forma elégtelenségének minden jegyét.

¹⁴ *A magyar irodalom története* I. (Szerk., KLANICZAY Tibor.) Bp. 1964. 533.

¹⁵ CSANDA S., i. m. 385.

¹⁶ (I–III. könyv). Gyöngyösi átdolgozásának tanúsága szerint az I–V. könyv készült el.

A fent vázolt szerkezeti kérdések és az eredeti művek elterjedésének adatai alapján a Leucippe és Clitophon széphistória születési idejét – minden valószínűség szerint – a XVI. század végére, illetőleg a XVII. század elejére kell helyezni. Ezt az időpontot támasztják alá a széphistória szerelméről vallott nézetei is, melyek a XVII. század előtti felfogását tükrözik.¹⁷ Tény az, hogy 1610-ben már kész volt a fordítás. Ezt mutatják azok a szövegösszefüggések, melyek a Leucippe és Clitophon széphistória fennmaradt szövegei és *Petki János* 1610-ben írt *Cupido-verse*¹⁸ között találtak.

A két vers közötti egyezések a következők:

Leucippe és Clitophon:

„Meg győz mindent mint mondgyák az szerelem . . .”¹⁹

Petki:

„Ez vilagon mindent megh gíoz, ezt mongiak, az szerelem . . .”²⁰

Leucippe és Clitophon:

„Mint Vitéz töreben bölcsi az képpen hul.”²¹

Petki:

Rabia lesz beölczy, vitez, teoriben esue.²²

Leucippe és Clitophon:

„Erőt, eszet, elmét mert mind fellyül mul,
Valakiben merghe hevének indul,
Eget ő tüzevel kimilletlen dul . . .”²³

Petki:

Kegietlenwl mergeet, twzet ky ontia,
Kit megh leohet, erosseget el rontia,
Eszet es elmeiet benne megh bontia,
Jo ertelmet, okossagat el vuonnia.²⁴

Leucippe és Clitophon:

Ki nem kedvez sem nagy sem kicsin rendnek,
Arad, s terjed habja, mint egy tengernek.²⁵

Petki:

Mert nem kedvez sem nagy, sem kicsin rendnek,
Aradasa ollian, mint egy tengernek . . .”²⁶

Leucippe és Clitophon:

„Hogy rossz embert szerelem nem illethet”²⁷

Petki:

„Ross embert eo cziak ighen ritkan illet . . .”²⁸

Kétségtelen, hogy Petki János jól ismerte a széphistóriát, mert ezek a közhelynek tűnő szófordulatok sehol máshol nem találhatók. Egyesül a „bölcs” és „vitéz” együttes említése tipikusan Balassi szóhasználat,²⁹ de a törbe esés képe ilyen összefüggésben már eredeti. A Leucippe és Clitophon

¹⁷ Vö., LUDÁNYI Mária, *A szerelem-kép alakulása a XVI. századvégi és XVII. századeleji magyar irodalomban*, ItK 1979. 359–370.

¹⁸ MAKSAJ Ferenc, *Petki János Cupido-verse 1610-ből*, ItK 1967. 321–324.

¹⁹ CSANDA, i. m. 364. 5. sz.

²⁰ MAKSAJ, i. m. 322. Prima pars, 1 s.

²¹ CSANDA, i. m. 384. 12 s.

²² MAKSAJ, i. m. 322. 8 s.

²³ CSANDA, i. m. 384. 9–12. s.

²⁴ MAKSAJ, i. m. 322. 9–12. s.

²⁵ DEZSI, i. m. 68–69. s.

²⁶ MAKSAJ, i. m. 322. 18–19. s.

²⁷ CSANDA, i. m. 384. 18 s.

²⁸ MAKSAJ, i. m. 322. 27 s.

²⁹ BALASSI, „Bölcsnek, vitézeknek jóvat ő megbírta,” Bölcsők, jó vitézek járnak udvarában.”

szövegnek korábbi voltát a tenger-hasonlat bizonyítja. Míg Petki versében minden magyarázat nélkül egy merész képként él a szerelem–tenger párhuzam, a Leucippe és Clitophonban alapos tartalmi megokoltsága van. Európa elablásának képét magyarázza vele a szerző, Jupiter bika képében úszik a tenger habjaiban, és a bikát Cupido vezeti szarvánál fogva. A teljes magyarázat így hangzik:

„Ez kép ábrázatta az szerelömnnek
Ki nem kedvez sem nagy sem kicsin rendnek
Arad s' terjed habia mint egy tengernek
Uszni kell itt eghi s' földi nemeknek.”³⁰

Petki – tárgyának megfelelően – kiemeli a széphistóriából az idézett motívumokat, és hol egyszerűsíti, hol bővíti. Ilyen bővítés figyelhető meg az állhatatos és állhatatlan szerelem jellemzésénél.

Petki Cupido-verse is töredékben maradt ránk, csak a bevezető és a prima pars egy részletét ismerjük, de ennek szerkezetében is széphistóriai törekvéseket figyelhetünk meg. A bevezető, mit „Contra ardentem lasciuī ac saeussimi Cupidinis flammam breuis exhortatio” címmel lát el, ugyanúgy Cupido hatalmának leírását tartalmazza mint a Leucippe és Clitophon széphistória. A kezdő strófa is jellegzetesen széphistóriai:

„Irtak sokat beolcziek az szerelemreol,
Kis Cupido kegyetlen fegyuerereol,
Kez iyarol, meges nilass tegzereol,
Ezek felet olthatatlan twzereol”³¹

Petki három részre tervezi művét, meg akarja írni a „szerelem minden állapotát”, „jutalmát” és „távoztatását”. Tehát a szerelemről kíván elmélkedni valószínűleg bő humanista példatárral illusztrálva azt. Hogy elkészült-e az egész mű, nem tudjuk. Egy biztos, Petki jól ismerte választott műfajait – ez figyelhető meg pl. a Virtus és Voluptas-nál –, tehát nem lehet véletlen a széphistóriai szerkezet.

Felmerülhet a kérdés, vajon nem Petki szerzőségével állunk-e szemben a Leucippe és Clitophon magyar változatánál. Tény, hogy Petki János – aki a Balassa kódexben mint „mostani poeta” szerepel – korának nagyobb és elismertebb költőgyénisége lehetett, mint amennyire a fennmaradt költeményei alapján következtetni lehetne. Négy művét ismerjük – és gyaníthatóan két további versnek ő a szerzője –, de a számszerűen kevés vers is termékeny költőt mutat. A nagy terjedelmű Virtus és Voluptas-t 1608-ban, Báthori Gábor megválasztását követő hónapokban írja meg, 1610-ben pedig újabb nagylegzetű műbe kezd, a Cupidóról szóló széphistóriába. Mindkét mű aktuális politikai mondanivalóval bír: Báthori Gáborral szembeni ellenérzésének ad bennük hangot.³² Ez arra enged következtetni, Petki tudatos költő, nem időtöltésből verselgető főúr, és sokkal több művet írhatott, mint amennyit ma ismerünk tőle. Ami fennmaradt, mind érett férfikorából való, viharos politikai pályafutása idejéből, és ezek a darabok gyakorlott, biztos kezű verselőről vallanak. Ugyanakkor fiatal korából nem maradt fenn egy költemény sem, nem tudjuk, hol szerezte tudós műveltségét – a sárospataki iskola két éve ehhez, véleményem szerint, nem elégséges –, ami a későreneszansz, sztoikus költők sorába emeli. Az is tény, hogy Petki életművébe beillene egy görög szofisztikus szerelmi témájú regény latin változatának széphistóriai magyarázata, de ha ő lenne a fordító, akkor is csak mint fiatalkori munkájára gondolhatnánk.

Az általam kiemelt egyezések nem elégségesek ennek bizonyítására. Sajnos, a széphistória töredékei későbbi kiadásokból valók, így nem vehetők teljes értékűnek az összevetés szempontjából.³³ Ami Petki szerzősége ellen szól, az a széphistória egyszerűbb verselése, leírásainak nehézkessége. Sok a „valá”-s igeidő (folyamatos múlt, befejezett múlt), amit az ismert Petki-versek kerülnek. Egészében Petki verselése könnyedebb, jelzői színesebbek. Néhol azonban a széphistóriában is felcsillan a költői változatosságra való törekvés. Például a rimeltetésben: *Fektömbbe, kötözve, ölembbe, rekesztve*,³⁴ a

³⁰ DÉZSI, i. m. 67–70. s.

³¹ MAKSAJ, i. m. 321. 1–4. s.

³² MAKSAJ, i. m. 321.

³³ Pl. a tájnyelvi különbségek (ő-zés) nem biztos, hogy a széphistóriában eredendően megvolt.

³⁴ DÉZSI, i. m. 131–134. s.

belső rímek alkalmazása: „Mit jegyez ez, Leucippé, feltámadt-é”;^{3 5} egy versszak két sorának közös állítmányát a második sor elejére helyezi: „Hogy az feleségedet erőszakból, *Vőtted el* s-nem szabad akarattól.”^{3 6} Vannak telitalálatai is, mint például Leucippe szemrehányó levele Clitophonhoz:

„Te meg sem verettél, el sem adattál,
Meg-is azért ugyan meg házasodtál.”^{3 7}

Ezek alapján nem egészen osztom Dézsi véleményét, ki a széphistória szerzőjét gyarló verselőnek tartotta. Inkább gyakorlatlan verselőt látok benne, aki óriási feladatra vállalkozott a megfelelő technikai gyakorlat nélkül. Így művében váltakoznak a könnyedebb, színesebb megoldások a hagyományos verselésű leíró részekkel. Az átdolgozásnak még egy érdekes részletét emelném ki. Clitophon álomlátása alkalmából a magyar szerző betold egy elmélkedést az álom hasznosságáról. Ez a részlet szellemében gyanúsán rokon Petki Szerencse-versével.

„... De hogy midőn el jön annak ideje
Es embernek el forogh szerencseje,
Megh jövendőlt gonoznak türesere
legyen batrab az el szenvedésére.

Mert ha embert veletlen gonoz eri,
Sockal hamarebbis az megh röttenti
De az a'ki immár *reá tud várni*
Ha nehezebbis könnyeb azt el szenvedni.”^{3 8}

Ez a rokon motívum, ami a széphistóriában csak egy rövid betoldás, Petkinél tudós igénnyel formálódik verssé. Bár e közleményben ismertetett adatok nem dönthetik el a szerzőség kérdését, a további kutatás számára kiindulópontként szolgálhat az a tény, hogy a legkorábbi löcsei nyomtatvány előtt 1610-ben már ismert volt Leucippe és Clitophon széphistóriája az *erdélyi* főnemesi tudós körökben.

Ludányi Mária

Csokonai és a Gyöngyösi-hagyomány

Az „amphibius” költő

„Én... amphibius vagyok” – mondotta a költő magáról éppen a korában zajló verstani vita kapcsán.¹ Részben e tanulmányunk is a verselés kérdése körül forog, s új filológiai fölfedezések okán ennek az „amphibius”, szintetizáló – szinkretizáló – költőnek arcvonásait erősíti néhány új vonással, rávillantva arra is, hogy ezt az örökséget a felvilágosodás szintetizáló szellemében oktató, a bölcs kiegyenlítődesre törekvő protestáns Kollégiumból hozta magával.

A XVIII. század utolsó harmadában a magyar főrangú és középnemesi ízlés számára még mindig Gyöngyösi István jelenti a magyar költészet meg nem haladott csúcsát: részben talán azért, mivel latinos műveltségükkel a deák költészet – főként Ovidius – „hasonlíthatatlan szépségeit” látják benne viszont, részben megalkuvásait is közel érezhették magukhoz, ahogy felcsillanó patriotizmusát is, az ilyen s ehhez hasonló sorokban:

^{3 5} SÁNDOR I., i. m. 359.

^{3 6} Uo.

^{3 7} Uo. 358.

^{3 8} DÉZSI, i. m. 119–126. s. Vö.: RMKT XVII. sz. I. (Szerk., KLANICZAY Tibor és STOLL Béla) Bp. 1959. 69. vers. „Alhatatlansagat tudtam s-ream vartam.” Kiemelés tőlem.

¹ Csokonai Vitéz Mihály minden munkája, Bp. 1973. II, 234. (A továbbiakban: MM)

Veszni tért kis hazánk, forgasz mely sok koczkán,
Hány felé vetett már az szerencze sarkán!²

Vagy:

Az haza szerelme olly ugyan-is benne
Hogy nem hogy más munkát azért férre tenne,
De maga is érte Plikánná lenne,
Csak ennek vérével az éledést venne.^{2a}

A század utolsó harmadára azonban – egy évszázados koronázatlan királyság után – kezdenek költői babérai meghervadni a „világosság” élesebb sugárzásában: aprózó, túlrészletező, gyakran szinte manierista leírásaival, fárasztó négyesrímmű strófaival s főként minden új utat eltorlaszoló egyeduralkodásával kezd a költői továbbfejlődés gátjává lenni.

Az ellentétek hamarosan össze is csapnak költészete körül: a vita csak részben folyik a négyes rímű (Gyöngyösi-) strófa s a franciás párosrímmű alexandrinus körül; a Magyar Músa 1783-i névtelen marosvásárhelyi versírója *A' Magyar Nyelv Ditséretire* című versében nem pusztán formai okokból állítja szembe Rousseau-val és Voltaire-ral a „magyar Ovid”-ot Gyöngyösi-strófájú versében:

Gyöngyösit olvasván a' ki nem tsudálja,
'S nagy gyönyörűségét benne nem találja,
Mi légyen szép tudni híjában próbálja,
Nints izelítése inye szeme szája . . .

Nem fér több kedvesség Ulysses úttýához;
Mellyen őt Homerus vezeti Házához,
Mint mikor ez Magos Murány kő-falához,
Veselényit viszi Szétsi Máriához.

Kemény Jánost edgyüt Lonai Annával;
Rabságát amannak szabadulásával,
Egyetemben hartzon esett halálával,
Oly szépen le-írni ki tudná pennával.

A nyelvi és irodalmi méltatásról aztán a terjedelmes vers hamarosan átvált az eszmék síkjára:

Mely sok rossz könyveket forgatunk kezünkben;
A' mellyek kárt téznek nem tsak az eszünkben,
De sőt inkább tiszta 's jámbor erköltsünkben,
Ezeket olvassuk egész életünkben,

Gyöngyösiben nintsen egy szó-is ilyen rút,
Melly által leg-kissebb gonoszra nyílnék út . . .

S ezzel elérkezett a névtelen maradi versíró mondanivalója lényegéhez: a modern franciás irodalom, Rousseau és Voltaire kárhoztatásához:

De még-is kevés van a' ki őtt [ti. Gyöngyösit] forgattya;
Rúszszot pedig 's Vóltért inkább apolgatya,
Mint kis Leánykáját ezt úgy tsokolgatya,
Még éjjel-is Vóltért magával hálátya.

²Gyöngyösi István összes költeményei, Kiad. és bev. BADICS Ferenc, Bp. 1914–1937. (RMKT) I, 128. (A továbbiakban: Gy/ÖK)

^{2a}Gy/ÖK II. 171

Frantzia kötésben szépen bé-kötteti:
A' sarkát aranyos tzi-frával festeti,
Selyem pántlikából hosszan ereszteti
Jegyzőjét, 's Levelek közibe téteti.

Osztán ezt forgatya tászlisos kezével:
Mely gyengült jó szagu Spiritus levével,
Fodorított haja fejrült Lisztével,
Igy olvass [!] Voltérból Frantzia nyelvével.

Meg áll 's azt az égnél fellyebb magasztalya;
Ki azt nem olvasta, mind bolondnak valya,
Frantz nyelvét ditséri, Magyart otsárolya,
Az ugy mond leg-szebbe, nyelveknek ez alya.

E furcsa gondolatmenettel jut el aztán az 1783-i magyar versíró Gyöngyösi és Voltaire szinté komikus szembeállításáig:

No már mit tsináljunk egy illy Gavalérral;
Kinek feje teli annyi szép manérral,
Hát e' tserélné-fel Gyöngyösit Vóltérral,
Inkább maga nyakát vágatná hohérral.³

Volt-e része benne vagy nem a Magyar Múában 1788-ban megjelent (de 1783-ban írt) terjedelmes versnek: tény az, hogy Gyöngyösi és Voltaire szembeállítása belekerült az irodalmi tudatba, s újra meg újra előkerült a hazai literatúrában.

A Voltaire-fordító Péczeli Józsefről (aki mellesleg buzgón dolgozott az idézett Magyar Múába is) írja Bíró Ferenc: „Péczeli Gyöngyösi István poézisének bírálójaként lép be az 1780-as évek magyar irodalmába. Az 1784 nyarán megjelent Zaire-fordítás elé tervezett, tágabb érdekű, nyelvi és irodalmi kérdésekről is valló tanulmányának ez a kritika volt az egyik központi motívuma; az a két ember, akinek megküldte kéziratának »csomóját« – a hozzá mindig atyafiságos érzelmekkel viseltető debreceni professzor, ekkor már após: Varjas János és Teleki József gróf – szinte egyszerre kapja fel *erre* a fejét, s válaszleveleikben sietnek meggyőzni a komáromi papot, hogy ez a munka – elsősorban a Gyöngyösi bírálat miatt – kedvezőtlen fogadtatásra talál. »Gyöngyösiért talán sokan kardot rántának« – írja 1784 júniusában Varjas, s mielőtt megróná volt tanítványát, mert »nagy bátorságot vett magának az Criticában«, véleményét megkonzultálja professzortársával, Hatvani Istvánnal is. Az éppen Bécsből visszaérkező honi protestáns vezér 1784. szept. 21-én kelt levele pedig francia nyelven és franciás finomsággal, kihegyezett »esprit«-vel, valamint ellenvéleményének bő kifejtésével beszéli le bálványromboló szándékáról a Hollandiából éppen csak hazatért, s az újságot a neofiták lendületével képviselő komáromi »Monsieur«-t.”⁴

Itt azonban tévedés volna azt hinnünk, hogy a franciás műveltségű komáromi író eszmeileg bírálta az elavult rendiséget képviselő Gyöngyösit. Némileg Bíró is félreérti a dolgot: úgy véli, hogy Péczeli Gyöngyösi stílusát akarta kritika alá venni: ezért próbálja rajtakapni Péczelit, hogy Gyöngyösi-ellenes véleménye ellenére Henriade-fordításában „Gyöngyösi (s Faludi) eszközeiből kialakított képet rajzol”.

Péczeli mindenekelőtt verstani szempontból bírálta a *Murányi Vénusz* költőjét: az elavult, döcögős négyes rímű strófák helyébe akarta a könnyedebb, franciás (többek között „voltaire”-i) páros rímű tizenkettősöket népszerűsíteni (ami persze úgy-ahogy stílári kérdés is volt). Az egyházi szolgálatban álló teológus Varjas professzor és Teleki József, az egyházkerületi főgondnok, látszólag csak verstani-stilisztikai szempontból kelnek Gyöngyösi védelmére, de hogy mélyebb, világnézeti okok is lappantak itt, az kitetszik az „Esprits-Forts” írójának, Teleki Józsefnek Péczelihez küldött leveléből, ahol többek

³ *Magyar Músa*, 1788. XXII. 181, 183. és XXIII. 187–189.

⁴ BÍRÓ Ferenc, *Péczeli József*, ItK 1965. 405–406.

között ezt írja: „Voltaire mauvais Philosophe, et plus mauvais Historien encore s'il etait possible, mériterait toujours des grans Eloges comme Poete tragique. C'est la son fort. Par tout ailleurs il parait vouloir affecter de faire le Missionnaire de l'Irreligion et de l'Impieté; mais dans ses Tragedies, ou il n'y en a point du tout, ou il y a infiniment moins de ce venin, et il y preche presque par tout l'humanité avec toute l'énergie qu'un beau style peut donner a une bonne cause.”⁵

Néhány héttel ezelőtt írta ezt Teleki a komáromi költőnek, hogy Gyöngyösinek védelmére kelt, többek között Voltaire-ral is összemérve – igaz, hogy csak az *a* és *e* magánhangzó használatának gyakoriságában.⁶ Ám ez az összemérés más tekintetben is megtörtént; ez nemcsak Teleki Gyöngyösi védő levelének záradékából tetszik ki, ahol finoman eltanácsolja a református lelkészt Voltaire fordításától,⁷ hanem Károlyi Antal gróf közel egykorú leveléből is, ahol megrója a komáromi író Voltaire-kultuszáért: „Puisque je souhaiterais que cet auteur fût tout à fait ignoré de tout le monde, pour ne pas empoisonner le monde et ma Nation encore innocente.”⁸ Hasonló szellemben írta Varjas János is leendő vejének: „Jó lesz abban a határban maradni és abban szolgálni az ecclesiának, mely most közelíti a kísérteteket, melyek ellen mind magunkat, mind a mieinket erősítenünk kell. . . . Voltaireról írta kegyelmed, mennyit használt a superstitióknak kiirtására. Csudálom, ha annak inkább hittek a franciák, mint Mózesnek és a profétáknak! De mit használt, ha a superstitióval együtt a vallásnak minden érzését is eloltotta.”⁹ (Különbösen hiba volna Varjas Jánost e Voltaire-tól óvó intelme alapján egyértelműen a vaskalapos maradiság képviselőjének tartanunk: mint másik tanulmányomban rámutattam, a diák Csokonai rejtélyes nyugat-európai versformáinak, a rimes anapsztikus soroknak [*Lurida sub dulce melle . . . , Panaszolkodik . . . , Thisbe keservei*] nem Földi János 1787-ben megjelent verse [*Halotti Vers, edgy gyenge szülött temetésére 1781-ben*] lehetett a mintája, hanem Varjas Jánosnak egyik kedves tanítványát, Rhédey úrfit elsirató anapsztikus búcsúztatója.^{9a} Így keveredett új és régi, modernül európai és hagyományőrző magyar a Kollégium szellemiségében s Csokonai jó fulére – zseniális belső hallására – vall, hogy mindegyikből a legjobbat szűrte ki, tartotta meg s építette tovább.)

A fenti viszonylatban válhatott – groteszk módon – a *Murányi Vénusz* és a *Csalárd Cupido* szerzője Voltaire-ellenes apológiák bajnokává!

Ám ha pusztán verstani kérdésnek fogjuk fel, akkor is világnézet – maradiság és haladás – kérdése volt a döcögős Gyöngyösi-strófa s a franciás, könnyedebb páros rímű versek szembeállítás.

A konzervatív Gvadányi 1793-ban határozottan kikelt a négyes rímű strófa mellett, s *Rontó Pál*-jában csak kivételesen tett engedményeket a páros rímű verseknek: „Itt kezdődik tehát életének leírása, amelyet én kétsoros versekben – mivel a fent megírt dámák így kívánták – a világ eleibe terjesztem; másképpen nem lett volna munkám fél-csípejű, de a dámák jobban szeretik a rytmust, mint a négysoros verselést, mert ennek könnyebb a nótája, hanem valamint az igaz magyar poézisnak természete hozza magával, négysoros lett volna csekély munkám.”¹⁰

Nem szükséges itt az egész pennacsatát földidőznünk a négyes rímű Gyöngyösi- s a korszerűbb páros rímű strófák kérdésében; mint ismeretes, Kazinczy azt írta, hogy

A Zrínyi kobza két pár húrjait
Egy párra szállítá le Bessenyei –

s ugyanebben a *Berzsenyihez* címzett költői levelében gúnyosan emlegette Gyöngyösi *Murányi Vénusz*-ának „rottyog, tottyog, pottyog, szotyyog” rímeit. (A valóság az, hogy a páros rímű sorokat először a francia felvilágosodással rokonszenvező Orczy Lőrinc kezdte alkalmazni nálunk – ugyanúgy voltaire-i hatásra, mint Bessenyei.)

⁵Gróf Teleki József – Péczelihez, 1784 nyarán. ItK 1915. 223.

⁶L. ItK 1915. 228.

⁷Uo.

⁸ECKHARDT Sándor, A francia forradalom eszméi Magyarországon, Bp. é. n. 190.; Vö. KAZINCZY Ferenc, *Pályám emlékezete*, Bp. 1879. 102.

⁹Figyelő 1886. (XX.) 250.

^{9a}Könyv és Könyvtár XII. 221–230.

¹⁰GVADÁNYI József, *Egy falusi nótáriusnak budai utazása, Rontó Pál . . .* Sajtó alá rendezte JULOW Viktor, Bp. 1975. 211.

Igaz, hogy a radikális gondolkozású Batsányi is használta még a Gyöngyösi-verseket (*Biztatás*, *Busongás* stb.), a tény azonban az, hogy az időknek jobban megfelelő páros rímű Sándor-verseket éppen franciás műveltségű (és gondolkozású) költőink honosították meg.

Csokonai még poézistanalúd diák volt, mikor a verselési vita a négyes és páros rímű versek dolgában kipattant. Jellemző azonban, hogy mindössze egy diákkori verse maradt fenn Gyöngyösi-strófában, *Az Árvíz*, s utána már csaknem kizárólag ironikus célzattal használta az elavult formát (*Búcsú a magyar Múzsáktól, Militat omnis amans*).¹¹ (Ironizáló szándék nélkül mindössze egyszer használta még, *Az 1741-i diéta* III. Énekében, az esztergomi primás beszédében, akinek szájába jól illett a Gyöngyösi-strófa a kissé archaizáló „kántátá”-ban.) Ahogy az is jellemző, hogy a poétai osztályban, 1785/86-ban [!] már zömmel páros rímű tizenkettősökben írta versgyakorlatait.

S ezen nem csodálkozhatunk, ha tudjuk, hogy Csokonai poézisoktatója, Háló Kovács József a Voltaire-t fordító Szilágyi Sámuel professzornak volt védenice, s egy ideig az ő házában is lakott.¹² Azt, hogy Háló Kovács többek között közvetlenül Szilágyi Sámuel-től kapta verstani mintáit, érdekesen bizonyíthatjuk.

A Csokonai kritikai kiadás I. kötetének munkái közben Vargha Balázs figyelmeztetett arra, hogy Csokonai zseniének több sora megtalálható – gyakran szóról szóra – Péczeli József *Henriade*-fordításában. Mivel pedig Péczeli fordítása csak 1786-ban jelent meg nyomtatásban, egyben időrendem cáfolatát sejtette ebben: ugyanis Csokonainak már 1785-re keltezett verseiben is fölbukkannak Péczeli-sorok.

További vizsgálódásaim folytán számos Péczeli-párhuzamra (sőt: azonosságra) akadtam, de fölfe-deztem azt is, hogy ugyanakkor Szilágyi Sámuel *Henriade*-fordításából is vett át sorokat a diákköltő; mivel pedig Szilágyi fordítása csak 1789-ben jelent meg nyomtatásban, így ez az átvétel is csak úgy magyarázható, hogy a kiváló tanító, Háló Kovács, aki oly korán fölfigyelt tanítványa kivételes tehetségére,¹³ már kéziratban bemutatta a két fordítást diákjainak (amint szokás volt a versgyakorlat írása előtt mintákat olvasni fel),¹⁴ s Csokonainak – véleményezésre – esetleg együtt mind a kettőt. Az érdekes az, hogy a diákköltő legtöbbször egészen más szövegösszefüggésekben csempészi be a Péczeliből s Szilágyiból kölcsönzött sorokat, amit részben bámulatos emlékezőtehetségével is meg lehetne magyarázni, de talán azzal is, hogy kezében volt mindkét *Henriade*-fordítás kézírata (esetleg saját másolatában).

Néhány példa; Péczeli fordítása „Dalji” [= D’Ailli] jegyeséről írja:

Le-esik lábáról szörnyű rohanással,
Véres ortzájára borúl nagy sírással.¹⁵

Csokonai viszont a fösvenyről mondja diákkori versgyakorlatában:

Le esik lábáról szörnyű rohanással
Búsult ortzájára borúl nagy sírással.¹⁶

Még érdekesebb e vers befejezése; Péczelnél ugyanis a pápa mondja:

Ama boldog idők, jaj! úgy mond, el-múltak,
Mellyekben sok Népek lábamhoz borúltak,
És tettzésem szerint magokat intézték,
Mert mint az Úr’ szavát, Törvényem’ úgy nézték.¹⁷

¹¹ L. Csokonai Vitéz Mihály összes művei (A következőkben: Cs/ÖM) Költemények, I, 507.

¹² L. SZINNYEI, Mírók VI. 1292. h.

¹³ L. Domby Márton: 4 kk.

¹⁴ Vö. Kölcsy: Tud Gy 1817. III, 109.; Cs/ÖM I, 336.

¹⁵ PÉCZELI József: *Henriás*, Győr, 1786. 153.

¹⁶ Cs/ÖM I, 8.

¹⁷ PÉCZELI, i. m. 73.

Csokonainál viszont ugyancsak az *Egy Fösvénynek leírása*-ban térnek vissza e sorok:

Ama boldog idők jaj, úgy mond, el múltak
Mellyekben szegények lábamhoz borultak
És tettzésem szerint magokat intézték
Mert pénzemért szavam mint törvényt úgy nézték¹⁸

Még csak egyet a tucatnyi sajtáságos Péczeli-adaptációkból; a komáromi költő Klemens Jakabról (Jacques Clément) írja Voltaire-fordításában:

Bőven itt az Eris' mérgének borában,
Vigan ment a' pártos Népnek táborában.¹⁹

Csokonainál *A' Poetai felvidulás* című zsongében így visszhangoznak e sorok:

Bár ígyék a' bal sors Erisnek borába
Még is bé nem férhet Musák Táborába²⁰

A Szilágyi Sámuel-féle *Henriás*-ból pedig ilyen reminiscenciák kerültek Csokonai verseibe: a *Ventus describitur* című – latin címe ellenére magyar nyelvű – versgyakorlatban olvassuk e sorokat:

A ragyogó nap fény hirtelen el borúl
Zeng az ég zúg a' szél a' tenger háborúl.²¹

Szilágyi Sámuel fordításában a Vergiliust utánzó jelenetben ezt így olvashatta a diákköltő:

A' tündöklő Nap-fény hirtelen el-borúl,
Zeng az Ég, zúg a' Szél, a' Tenger háborúl.²²

(Ugyane Csokonai-vers 15–16. sorának mintája is megvan Szilágyi fordításának idézett részletében.²³ Néha halványabb a megfelelés, de azért kétségtelen. Szilágyi Sámuel fordításában:

Az Hajó mint egy Úr ül vizek' hátára,
Nyargal a' mély síkon, nints' ennek határa.²⁴

Csokonainak *A Tengeri Zivatarról* című versében térnek vissza e sorok:

Bé borúl hirtelen a' nap nyájas fénnyé
Bé fonván a setét felhők' szövevényne
Mellyeket a' gyors szél fel vevén hátára
Nyargal velle az ég felsőbb határa²⁵

(Arra, hogy Szilágyi Sámuel milyen nagy újítoja volt a magyar verselésnek – különösen az időmértékes verselés dolgában –, egyik csodálója, Kazinczy többször is rámutatott.)²⁶

A példákat megsokszorozhatnánk; e párhuzamok nemcsak Csokonai poézisoktatójának sajátos módszerére (és irodalmi eszményeire) vetnek fényt, hanem a diákköltő első irodalmi táplálékaira is figyelmeztetnek.

Hogy Háló Kovács nemcsak kitűnő nevelői s lélektani műveltséggel rendelkezett (a rousseauista pedagógia híve volt, szemben a régi plágás Orbiliusokkal, amit Csokonai számára nyújtott különleges

¹⁸ Cs/ÖM I, 8.

¹⁹ PÉCZELI, i. m. 86.

²⁰ Cs/ÖM I, 9.

²¹ Cs/ÖM I, 11.

²² SZILÁGYI Sámuel: *Voltér úrnak Henriása*. Pozsony, 1789. 11. Vö. Cs/ÖM I, 389.

²³ SZILÁGYI Sámuel i. m. 11.

²⁴ Uo.

²⁵ Cs/ÖM I, 40.

²⁶ Pályám Eml. 53–54.; TudGy. 1820. VIII. 102–104.

kedvezményei is bizonyítanak),²⁷ hanem korszerű irodalmi ízléssel és igénnyel is, azt a fentiek is tanúsíthatják, az ti., hogy milyen műveket adott – már kéziratban – tanítványa kezébe.

A minták között azonban ott szerepelt még természetesen Gyöngyösi István is a poézis órákon, habár már korszerűsített formában: párosímű tizenkettősökből áttéve, mint látni fogjuk.

A XVIII. században, amely a felvilágosodás előretöréséig szigorúan felkezeti szempontból ítélte a hazai írókról, a debreceni református Kollégium elfogadta, magáénak érezte Gyöngyösit, hiszen református szülőkől származott, a pataki Kollégiumban tanult, s későbbi áttérését kényszerű – habár nehezen megbocsátható – vétkének tartották. (Némileg hasonló volt a helyzet Bessenyei György megítélésével is, bár ott az ő voltairánizmusa, filozófiai, teológiai szkepszise is motiválta az ítéletet.)

Ismeretes, hogy Csokonai édesanyja, Diószegi Sára – a debreceni tanácsbeli szücsmesternek lánya – Gyöngyösi munkáit jól ismerte, sőt egyes részeket könyv nélkül idézgetett belőle: „Nékem is volt több ízben szerencsém, szíves de nem pazérló asztalához: mert fiainak érdemes tanítói nem ritkán méltattak vendégtársul engemet választani magok mellé, hogy a’ régibb iskolai törvényeknek eleget tegyenek. Illyen esetben volt kedves alkalmam eleinte épen váratlanul tapasztalni, az asszonyoknak nagy ismeretséget a’ *Fenelon*’ *Telemachjával* és *Barklaj Argénisével* magyar fordításban, és több magyar könyvekkel, különösen a’ régi Gyöngyösi István’ munkáival; melyekből válogatott helyeket könyv-nélkül jelesen el is szavalt”²⁸ – amint Sárváry Pál, Csokonai egykori professzora följegyezte.

Pályája elején a maga költői alteregójának, Tempefőinek „kised magyar könyvtár”-ában ott van a *Porából meg-éledett Phoenix*²⁹ vagyis a *Kemény János emlékezete* is. S ugyane színművében később így nyilatkozik: „Meg lehetne ám a’ Magyar Poesisnek azt az Attyát feles piszkai mellett betsülni.”³⁰

Ezek után nem csodálkozhatunk, hogy a diákköltőnek *A Békesség [I.] (Olaj fa ágakkal fűzi bokré-táját . . .)* című verse szinte minden sorában átvétel Gyöngyösinek *Porából meg-éledett Phoenix*-éből.

Talán legcélszerűbb Csokonai iskolai versgyakorlatát egészében idéznünk, s utána a Gyöngyösi versében előforduló párhuzamos helyeket:

- Olaj fa ágakkal fűzi bokrétáját
Pallás úgy viseli békesség tógáját.
Músák a’ Párnassust békességgel lakják
Apolló letzkéjét figyelmel halgatják
5 Tegzes Diánna is sereg Nymfaival
Bátran vadászat már gyors agaraival
Bachus általagja már nyertesén telhet
Pán ökrei bátran a’ fűvönn legelhet
Neptun is haszonnal halássza tavait
10 Triptolemus bőven rakja asztagait
Dudolgtván fogja paraszt esztekéjét
Hol tsára hol hajsza mozdította szőkéjét
Bátrann jár a Kalmár nints már félelmes út
Nem fél hogy szekeren lásson már többé bút.
15 Mesterség látra áll és szépen virágoz
Az igasság fel áll ’s minden felé ágoz
Boldog az az ország ’s gazdag minden jókkal
Hol a’ Merkur forog a’ két kígyós bottal.

Az egész vers maga Gyöngyösi *Kemény János*-ának a béke áldásait magasztaló részlete a hadi cselekmények megindulása előtt; az 1–2. sor mintája Gyöngyösinél szinte szóról szóra megtalálható:

Olaj-fa ágakkal fűzte bokrétáját,
Ugy viselte a’ a szép Békesség Tógáját.³¹

²⁷ Vö. Domby 7., illetve MM II, 210.

²⁸ *Csokonai emlékek*. Bp. 1960. 393.

²⁹ Cs/ÖM Színművek. Bp. 1978. I, 14.

³⁰ Uo. 83.

³¹ Gy/ÖK II, 54 kk.

A 3–4. sorban a diákköltő a nyelvújító Gyöngyösinek még merész elízióját is átvette, ahol is ezt találta:

Musák az Parnassust bátorsággal lakták,
Apolló leczkéjét *figyelmmel* halgatták.

Az 5–6. sor mintája Gyöngyösinél:

Tegzes Diana-is sereg Nympháival
Bátran mulatozott szép vadászatival.

A 7–8. sor mintái Gyöngyösi munkájában:

Végben minden dolog csendessen mehetett,
Bacchus általagja nyertessen telhetett
Sok Göblyeit az én Pán szabadon jártatta,
Egy mezőről másra kár nélkül hajtatta.

A 9–10. sorban lényegében annyi változás történt, hogy Csokonai áttette Gyöngyösi múlt idejű sorait jelenbe:

Neptunus haszonnal halászta Tavait,
Triptolemus bőven rakta asztagait.

A 11–12. sornak, az ökreit „esztekéjével” hol csára, hol hajsza nógató paraszttal, nincs mintája a XVII. századi rendiség költőjénél (az ő műzsájának figyelme legfőljebb az úton járó, drágaságokat szálító kalmárig terjedt): a plebejus Csokonai debreceni szeme veszi azt észre először, már 11–12 éves kisdíákként.

A 13–14. sor viszont megint Gyöngyösiben találja mintáját:

Bátrann jár a Kalmár nints már félelmes út
Nem fél hogy szekeren lásson már többé bút.

Az utolsó négy sor már Csokonaitól származik, de ezek sem egészen függetlenek Gyöngyösitől, aki többször is említi Mercurius „kigyózott pálca”-ját, vesszejét:

Végre Mercurius, szárnyazván bokáját,
És keziben véve kigyózot[t] Pálczáját,
El röpül . . . ³²

Vagy másutt:

Eljött Mercurius öltözve szárnyossan
Kigyós vesszzejével, kit forgat módosan ³³

Csokonai iskolai versgyakorlatában az a legszembeötlőbb változás mintájához képest, hogy míg a szöveget szinte szó szerint veszi át Gyöngyösiből, a négyes rímű sorokból – már 1785-ben! – páros ríműeket csinál.

S ezt szinte jelképesnek vehetjük: hogyan veszi át a magyar költészet nagy hagyományait – már gyerekeikkel – egy korszerűbb szinten megújítva. S ehhez hozzátartozik az is, amit már bevezetőnkben hangsúlyoztunk, hogy mindez nem volt független tanítóitól: a debreceni Kollégiumnak hagyományost és korszerűt, magyarost és európaiat ötvöző sajátos szellemétől.

Természetesen Csokonai Gyöngyösi-élménye nem merült ki ennyiben (csak azon lehet csodálkozni, hogy e párhuzamokra hogy nem figyelt föl eddig a kutatás); már a kritikai kiadás I. kötetében rámutattunk, hogy a *Constantinápoly* első kidolgozásának egy pajzán helye szintén Gyöngyösi-műre,

³² Gy/ÖK II, 268.

³³ Gy/ÖK II, 301.

a *Csalárd Cupido* egyik strófájára vezethető vissza,³⁴ s a *pendelbergai vár megvétele*-nek egyik közvetlen forrása is ez a pajzán Gyöngyösi-vers lehetett.

Csokonai később sem tagadta meg egészen mesterét; 1796-ban írt alkalmi versében – igaz, hogy a diétai nemesség ízléséhez alkalmazkodva – Gyöngyösi „hadi kürt”-jét emlegeti, éppen a *Kemény János*-ra gondolva:

Vajha te Gyöngyösinek hadi kürtjét olly teli hanggal
Harsogtathatnád magyaridnak, vajha te Horváth
Trombitaszóra tanúlt Múzsáját hímzeni tudnád:
Úgy se Keményt, se magát Hunyadit később unokáink
A te vitézidnél nem fognák nézni nagyobbnak.³⁵

1797-ben Koháry Ferenchez írt levelében pedig két helyen is említi Gyöngyösit: „... én tartok tőle, hogy, ha ügyefogyott nyelvünket (melly Ázsiából kibújdosván, atya, anya, vér és rokonság nélkül, és mintegy Melchisédeknek rendi szerént lakik itten Európába) ennyire vesztibe hagyjuk; nem vetek néki száz esztendő, hogy ennek a sokféle nemzetnek zavarékjában ollyan sorsra fog jutni, mint ezelőtt nem sokkal a kúnoknak ősi nyelvek; és Gyöngyösi Istvánunkról is úgy fog a jövő világ emlékezni, mint mi ma a győzedelmes keltáknak Ossianjáról!”³⁶

Levele végén ugyanitt a *Murányi Vénusz*-ra hivatkozik: „Valóban nálunk is több magyart szoktatott az olvasásra Gyöngyösinek a Murányi Vénusa, mint az Apácai Csere János minden Encyclopaediája.”³⁷ Élete vége felé, *A' Tavas*z előbeszédében pedig ezt a tanácsot adta az íróknak: „Ama finnyáskodó pedig olvassa meg a Heltai, Tinódi, Valkai, Barcsai, Csanádi, Temesvári, Lisznai, Zrínyi, Paskó, Horhi Juhász, Lippai és egyebek velős magyar írásit; sőt holmi Bányász Csákányt, Sopronyi Veres Tikmonyat, X ut Tököt és több efféle korpájú grapsákat se hagyjon megtekintetlen; tégye kézikönyveivé Gyöngyösiéket, Faludit, Báróczyt, Bessenyeiéket, Kazinczyt, Arankát, Horvátot, Péczelit sat.”³⁸

Míg a korabeli konzervatív nemesség naiv módon Voltaire-ral, a francia felvilágosodással szemben igyekezett kijátszani a letűnő feudális életformának és ízlésnek – habár művészi fokú – kifejezőjét, Gyöngyösit, egyeduralmat szánva még elavuló formáinak is: Csokonai – ahogy a magyar költészet Nyugat-Európára tekintő megújítói – már kritikával nézett értékeire, s csak egynek tartotta őt a magyar költészet megbecsülésre méltó örökhagyói között. Formájával, a négyesrímmű strófákkal – tanítói példájára – már kisdíakként szakított, akkor, amikor még a Párizsra tekintő forradalmár Batsányi is gyakran e strófákban fejezte ki gondolatait.

A korábban fölfedezetlen filológiai megfeleléseken túl talán jogunk van némi általánosításra is: az a költőnk, aki kisdíak korában ugyanegy buzgósággal forgatta a régi magyar poézist reprezentáló Gyöngyösit s az újabb magyar költészetet – s egyben a francia felvilágosodást – jelentő Péczelit és Szilágyi Sámuel, később is hű maradt e szintetizáló, szinkretizáló törekvéséhez: *A' Tavas*z előhangjából ímént idézett felsorolása is bizonyítja, micsoda mély írói élménye volt egész régebbi irodalmunkról, ahogy – más műveinek tanúsága szerint – a kortárs magyar és világirodalomról is (ezt majd csak olvasmányainak készülő regisztere tárhatja fel a maga teljességében). A magát „amphibius”-nak nevező Janus-arcú költő egyszerre tekintett hátra és előre, a régmúlt és a jövő magyar irodalmára; a „par excellence” magyar nemzeti kultúráról neki volt első, átfogó élménye művelődéstörténetünkben.

Szilágyi Ferenc

³⁴ Cs/ÖM I, 435.

³⁵ MM I, 321.

³⁶ MM II, 824.

³⁷ MM II, 825–826.

³⁸ MM II, 239.

Jókai Mór *Török világ Magyarországon* című regényének epizód szereplője Szénási magiszter.¹ A kritikai kiadás költött alakként bemutatott Szénásijának valóságos élete elevenedik meg a Földesen előkerült korabeli dokumentumok tükrében.

A magyarországi török világ hódoltsági faluja, a Szabolcs megyei kismemesektől lakott kuriális falu: Földes. Nem adózik sem a magyar királynak, sem az erdélyi fejedelemnek, bárhová helyezik is a pillanatnyi hatalmi viszonyok, kiváltság és védlevelek sora tanúsítja megkülönböztetett helyzetüket. A családok egy része mind a két főhatóságtól bír címereslevéllel. Annál keservesebbek a törökök által okozott megpróbáltatások, a töröknek adózik: pénzzel, vérrel, lélekkel. A jobbágyot itt nem köti a rög – példa az elnéptelenedett falvak százai közel és távol –, biztosabb helyen is talál urat, s ha nyomorultat is, nyugodtabb életet. A több faluval bíró földesúr sem marad, ha elpusztul is egy, van még más birtoka, ahol előzőtt jobbágyait is letelepítheti, az elmaradt jövedelmét behajtja másokon. A földesi kismemesek kiegyeztek a hódoltsági viszonyokkal. A török-tatár hordák dúlásai-pusztításai elől nekik az életüket mentő Nagysárrét mocsarai nyújtanak menedéket, no meg Debrecen ez a falak nélkül is erős város. A rombolók eltakarodása után újra meg újra felépítik házaikat és tovább művelik földjeiket.² Életlehetőségeik ide kötik őket. Ebben a vérzivataros korban, ha élni akarnak a rendi társadalom által biztosított szabadságukban, nekik maradni kell, maradni akkor is, ha a török pusztítással és adóval rontja életüket, másutt a szolgasors lenne osztályrészük.

Az egymásra utalt kismemesek kialakítják a kuriális községi szervezetet, mely az egyes tagoktól magához váltja a királyi kisebb haszonvételeket.³ A törökadókat, a folyton dúló kóbor csapatok hadisarcait egy összegben fizetik, elosztva vagyoni helyzetük arányában.⁴ Ennek az összetartó faluközösségnek a tagja a Szénási család. 1625-ben adja zálogba Földesen Szénási István az úgynevezett Gábor jószágot Turi Miklós bátyjának.⁵ Ennek a Thuri Miklósnak a nemesi kúriájának volt a része az egy évszázaddal később még mindig a Szénásiak kezén levő rész.⁶ A földesi határon az Inacson, az Akolszeren és a szoboszlai út hosszában találunk Szénási kezén birtokokat, valamint 1704-ben Szegi Gáspár földszomszédja a tetétleni útra dúlóban a Hegyeshatárnál Szénássy Mátyás.⁷ Az időközben Debrecenben is lakott Szénási Mátyás fiát csábítják el ifjú és éretlen fővel a váradi törökök úgy annyira, hogy török vallásra tért és ott élt közöttük. Majd idővel növekedve testében és elméjében megszánta cselekedetét, vissza kívánt térni a keresztyének közé. Ebből az alkalomból kapta Apafi Mihály erdélyi fejedelem 1681-ben Gyulafehérváron kelt menlevelét, amit a Szénásiakkal rokon, máig Földesen élő Török család iratai között találtam.⁸

Szénási Mátyás fiának a törökökkel történt esetét vette mintának és dolgozta fel bővítve és részben átformálva Jókai Mór a *Török világ Magyarországon* című regényében. A regény 1963-as kritikai kiadása nem ismeri Jókainak ezt a forrását. Oltványi Ambrus a *Tárgyi és nyelvi magyarázatokban* Szénási személyét költött alakként magyarázza.⁹ Párhuzamba állítva az oklevelet és a regény ide vonatkozó részeit, megállapíthatjuk, hogy kétségtelenül Jókai egyik forrása, amit olvasunk. Íme az oklevél és a regényrészlet szövege:

Apafi Mihály menlevele Szénási Mátyás fia számára:

„Nos Michael Apafi Dei gratia Princeps Transilvaniae partium Regni Hungariae Dominus et Sicularum Comes Damus pro memoria per presentes; Hogy az fellyeb el múlt esztendőkbén Debre-

¹ JÓKAI Mór, *Török világ Magyarországon* S. a. r. OLTVÁNYI Ambrus. Bp. 1963. Kritikai kiadás.

² HERPAY Gábor, *Földes község története*. Debrecen 1936. 41–48.

³ HERPAY, i. m. 49–52. KARACS Zsigmond, *Társadalom és település Földes családjainak múltjában*. Honismeret 1978. 3. sz. 43. A Földesi Tanátstul és Communitastul adódott Contractusnak párja Karats Pál Urnak 1693. A Karacs család tulajdona.

⁴ HERPAY, i. m. 52., 59., 245.

⁵ Hajdú-Bihar Megyei Levéltár (továbbiakban HBML.) Földes község iratai V. 625/a. 6. Szénási István záloglevele Földes, 1625.

⁶ HBML. uo. Osztálylevél 1725. febr. 6.

⁷ HBML. uo. Szegi Péter földjei (XVII. sz. vége.), Szegi Gáspár földjei 1704. V. 23.

⁸ Apafi Mihály erdélyi fejedelem menlevele Szénási Mátyás fia számára. A Török család tulajdona.

⁹ L. 1. jegyzet. 19–23., 512. Szénási – költött alak.

czeni Városukban lakozó Szénási Mátyás nevű hívünk éretlen elmeű Márton (lehúzza, felette Ferencz) nevű fiát az Várad Törökök hitegettvén el, s bizonyos ideig közöttök is lakván Török vallásra is állott volt ugyan az ő Törökök igenesikből, melly említett Szénási Mátyás hívünk Ferencz (Márton) nevű fia nevekdvén, mind Testében s mind elmejében abbeli cselekedeteit meg szánván, bánván, akarva Kereszteni Vallásunkra redeálni, s Birodalmunkban vissza jöni. Vevü magának Kegyelmes Assecurationkat hogy abbeli goromba cselekedetiért senkitől bánása nem lészen: Parancsolván Kegyelmissen es igen serio Birodalmunkbeli minden rendbeli híveinknek, az mint hogy műis ennyiszer említett hívünk Márton nevű fiának abbeli gorombaságát condonalljuk, s condonaltuk, es hogy senkitől semmi bántása nem lészen arról assecuraltuk s Assecurállyuk is ez Levelünk által, úgy senki is az ő Szénási Mártonnak Birodalmunkban való jövetelit akadályoztatni, s az ő goromba cselekedeteit Szemre hánni, vagy azert sem szemellyében sem akarmi nevel nevezhető javaiban molestálni meg károsítani ne meresszelle, Tartván mindekben ez kegyelmes Assecurationkal is Levelünkhöz kiki magát. Secus non facturi. Praesentibus perfectis Exhibentis restitutus. Datum in Civitate nostra Alba Julia Die Vigesima quarta Mensis Novembris. Anno Domini Millesimo Sexcentesimo Octuagesimo Secundo.”

Apafi [pecsét]¹⁰

Részlet Jókai: *Törökvilág Magyarországon* című regényéből:

– Avagy miért nevez engemet kegyelmed korhely Proteus Transsylvanicusnak, holott az én nevem magiszter Szénási?

– Micsoda magiszter? – pattant föl a lelkész – ördögök mestere vagy, pokol orgonistája, Belzebub pedellusa! Kukta voltál Nagyváradon, de elszöktél egy gazdag zsidó leánnyal, s hogy hozzájuthass, zsidóvá lettél érte. Kiszöktél Törökországba, ott eladtad feleségedet a thesszaliai basának, s hogy ne reklamáljanak, áttértél az izlám hitre, onnan megszöktél, és voltál cincár sok ideig Belgrádon, mikor legutoljára bejöttél Erdélybe, már akkor unitárius voltál, mert pénzt gyűjtögettél a szamosújvári templom számára. S mi vagy most? Sehonnai, ki sehol sem lakik, és mindenütt található; mindenki szolgálja, ki hordó a mendemondát Hencidától Boncidáig, Beldi Páltól Teleki Mihályig és visszafelé; te családok összevesztője, népek felháborítója, vallásfelekezetek Erinnyse! . . .”¹¹

Az összevetésből kitűnik, hogy több egyező momentum található az oklevélben és a regényben, éspedig: 1. A szereplő személy neve Szénási. 2. A várad törökök között lakott – kukta volt Nagyváradon. 3. Török vallásra állott – áttért az izlám hitre. 4. Vissza akart térni keresztény vallásra – bejött Erdélybe, már akkor unitárius volt. 5. A menlevelet Apafi adományozta – a közölt regényrészletből ugyan nem tűnik ki, de a regény Apafi idejében játszódik. Szénási többi regénybeli cselekedetei már Jókai képzeletének szülöttei. Szénási Proteus Transsylvanicusként való szerepeltetése a regény eddigi ismert forrására, Bethlen János *Historia rerum Transsylvanicarum* művére utal. Ott szerepel egy Csepregi Mihály nevű kalandor Proteus Transsylvanicusként, Jókai a két alakot ötvözte egybe, innen magyarázható, hogy Csepregi viselkedése nem hasonlítható Szénási mester szerepéhez.¹²

Szénási Mátyás fiának további sorsát nem ismerjük, adatok hiányában nem tudjuk hasznos polgárává vált-e a magyar társadalomnak, vagy kiközösítés lett-e büntetése ifjúkori botlása miatt, élhetett-e a fejedelem által biztosított lehetőséggel? Az apja nevével azonban még 1704-ben is találkozunk a földesi birtokosok között.¹³

¹⁰ Az eredeti oklevélben a Márton név két helyen áthúzza, felette: Ferenc olvasható idegen kézírással.

¹¹ L. JÓKAI, i. m. 20–21.

¹² L. JÓKAI, i. m. 419.; KARACS Zsigmond, *Két XVII. századi oklevél Földesről In: Honismereti írások a Hajdúságból I. Hajdúbosszörmény 1974. 10. KARACS Zsigmond, Jókai regényalakok nyomában Földesen In: Sárréti írások II. Szeghalom 1977. 124. Karacs Zsigmond: Földesi levél. Kulturális Híradó 1971. 3. sz.*

¹³ L.: 7. jegyzet. Calamus dr. (BOLDISÁR Kálmán), *Debrecen ősi lakossága In: Debreceni Képes Kalendarium 1910-ik évre 114. l. miszerint Szénási István Debrecenben, 1720-ban Hatvan utcai lakos. ZOLTAI Lajos, Vidékiek beköltözése Debrecenbe 1564–1640. között Debrecen 1902. Itt említi Szénási Mihályt, aki 1628-ban költözött be Debrecenbe Karcagújszállásról. Az egy családhoz való tartozásukról nem tudunk.*

Az oklevél és a regény kapcsolata bizonyos, felmerül azonban egy újabb kérdés, hol, mikor és hogyan kerülhetett Jókai kezébe Apafi menlevele? Járt-e a nagy írónk Földesen, vagy máshol talált az iratra? Jókai 1853. május 5-én indult első erdélyi útjára, mely Nagyváradon vezetett keresztül, így Földest is érintenie kellett. A regényének első két kötete ekkor már megjelent, Szénásiról az első fejezetben ír, így korábbi időpontot kell keresnünk.¹⁴ A menlevelet megőrző Török család egyik ága a XVIII–XIX. században Debrecenben a Piac utcán lakott, Jókai az 1848–49. évi szabadságharc nehéz téli hónapjait töltötte a cívis városban. A lehetőség adott, de az irat a Földesen lakó Török János kezében van, járt-e ekkor atyafiságos látogatáson magával vive a családi iratokat? – nem tudjuk.¹⁵ A választ végül egy levélben találtam meg, amely Jókai világosi fegyverletétel utáni meneküléséről és az útjába eső Földesen való tartózkodásáról ír. A községben ugyan hosszú időt nem töltött, de a rendelkezésére álló rövid egy-két nap, ami alatt még a kocsis tudományokat is el kellett neki sajátítani, elegendő lehetett, hogy egy-két érdekes dologról tudomást szerezzen. Feljegyzése ugyan nem maradt ebből az időből, hiszen épp azon igyekezett, hogy megszabaduljon a felismerését megkönnyítő dolgoktól, a Szénási név pedig ismert lévén Komáromban és környékén, Jókai emlékeztetének már nem okozott gondot a hozzáfűződő történetre visszaemlékezni.¹⁶ Érdemes a levéllel foglalkoznunk, mert Jókai menekülésének eddig kevésbé ismert részleteit tárja fel. A levelet a Jókai centenárium évében írta idősb. Boross Zoltán Feledről Pozsonyba ifjabb Boross Zoltánnak – aki ott egyetemi hallgató és három évvel később a Sarló alapító tagja – felelevenítve anyai nagyszüleitől hallott történetet Jókai földesi tartózkodásáról.¹⁷ Ismerkedjünk meg a levéllel:

Idősb Boross Zoltán levele ifj. Boross Zoltánnak:

„Kedves Duzikám!

Hangulatos leveledet megkaptam s Anyád és Anna nénéddel egyetemben igaz élvezettel olvastuk. Kívánságod a névnapi csomag tekintetében elkésett, mert már akkor az útra készen várta a postára adást mivel mi ugyancsak számon tartunk minden Reád vonatkozó dolgot. Reméljük, szerencsésen megérkezett minden s Te egy kedves születés nap emlékeivel vagy gazdagabb.

A feledi vadász társaság születésed napján Serkén volt, s egy szakadó esőben – majd verőfényes délután lezajlott vadászat után 18–20 nyulat zsákmányolva a Grucsayné korcsmájában elbőroztatott, s e közben emlegetve Téged, születésed örömeire Érted is ürített egy poharat. – Ma a szokásos X. 28iki mise volt – utána az öreg Klein zsidó temetése s mivel a délelőtt még így is hosszú jut Neked is belőle e levél alakjában.

– Kérdezted a Jókai esetet – hát megírom neked a nyersanyagot, hozzá adva tudni valókat is. – Az én ágamon egyik szép apád bajomi Szabó Márton és a felesége, Szenczy Johanna voltak – birtokos nemes urak – Szabolcs vármegye Földes nevű Kuriális községben, s azt az úri portát lakták a mely ez idő szerint az enyém. Szépanyád Szenczy Johanna egy királynői termetű fekete hajú, búzavirág kék szemű ritka szép és bámulatos energikus asszony volt, igazi típusa a régi vágású köznemesi nagyasszonyoknak. Szépapád pedig igen csendes jámbor falusi birtokos a kinek a felesége szava szentírás volt. – 1849 ősze csúnya esős volt, s egy este szépanyád a szolgálóval éppen a frissen sült kenyeret szedette kifelé az alföldön szokásos nagy bubos kemenczéből, s közben korholta hogy a susztora nem jól voit a hátsó kenyérbe bele dugva, mikor az akkori zavaros idők miatt zárva tartott kapun dörömbölni kezdtek. Szépapád kijött a pitvarba s ottan kérdezte szépanyádat „hallod, Johanna, – dörömbölnék a kapun –, váljon nem e én értem jönnek”, – Szépanyád azonban – a ki nem félt semmitől sem – egyszerűen kiküldte a kapuhoz a szolgáló leányt s mikor hallotta hogy a leány valakivel barátságosan

¹⁴ VITA Zsigmond, *Jókai Erdélyben*. Bukarest 1975. 29. l. 1. jegyzet 417. A második kötet is már 1853. május 1-én megjelent.

¹⁵ HERPAY Gábor, *Nemes családok Debrecenben* Debrecen 1925. 77. „Török . . . , a család Földesen lakott s Jánosnak is, aki az 1797. évi összeírás szerint Piac u. lakos, Földesen van nemesi birtoka . . . ”

¹⁶ ALAPI Gyula, *Komárom vármegye nemes családai*. Komárom 1911. 123. és 263. A Szénási Család Komáromban és Aranyoson lakott 1820-ban.

¹⁷ Id. Boross Zoltán (Földes 1875. VII. 17. – Feled 1965. XII. 15.) Gömör megyében járásbíró, fia ifj. dr. Boross Zoltán (Rimaszéc 1906. X. 25.) A magyar–csehszlovák lakosságcserevel került vissza Földre a szülői házba, ma Debrecenben él.

beszél, és a kis utca ajtót kiriglizi egy susztorát (fenyő fa rudacsára tekergetett rongy – a melyet zsirba mártottak s ez meggyújtva úgy világított mint egy gyertya) felkapva végig világított a vastag kőoszlopos tornáczon s akkor egy nehéz viklerbe burkolt, bekötött fejű s a kendő felett kalapot is viselő úri nőt látott a szolgálóval feljönni a lépcsőkön – aki aztán szépanyádkhoz érve előbb csak annyit mondott hogy ő Szabó Márton urat keresi – a többit majd csak bizalmasan őhajtja elmondani. Szépanyád betessékelve a vendéget a legközelebbi szobába, az az úrinő a meglepődött szépapádnak azt mondta hogy ő Jókay Mórné Laborfalvy Róza, aki a férjével menekül Világos alól s hogy őt szépapádnak egy komája – ezt már nem tudom, melyik volt – igazította szépapádkhoz mint megbízható igaz magyar emberhez, s szállást kértek. Szépanyád azon kérdésére hogy hát a férje hol van, az úrnő azt felelte hogy kint van a szekéren, s akkor szépapád kimenve a kapu elé – ottan egy szekeret talált s azon két paraszt embert, a kik közül az egyik – egy fekete fürtös gubás báránnyal sikkas alak a szépapád jöttére leszállott a szekérről és a szolgáló által a tornác végén tartott susztorára gyenge világánál látva hogy a házi úr jött ki – elébe lépett s jó estét kívánva csak annyit kért „Szabó Márton úr” a mikor szép apád igennel felelt, s kérte hogy tessék bejönni s a kocsi is majd be fog állani a nélkül hogy a nevét ottan kint említette volna sietve bejött az udvarba, feljött a lépcsőn, s mikor már a kint levő fuvaros nem hallhatta fordult az utánna siető nagyapádkhoz hogy ő Jókay Mór ki Világos alól szökik s a kit szépapádnak egy komája utasított ide.

Mindez szakadó őszi esőben történt – a helyet – távolságot ismered. A fuvaros aztán elment s a Jókayék kis holmiját behozta a szolgáló. – Szépanyád az átázott Jókayékat pompás vacsorával vendégelte, s ezek a vizit szobában (– az a bizonyos harmadik szoba a kapu felé) nyugovóra tértek. Másnap nagy tanácskozásban voltak – mert nem tudták, miként, merre meneküljenek tovább. Végre úgy határoztak hogy vettek két paraszt lovat – szépapád adott egy ócska közönséges szekeret és lószerszámot s hogy Jókay mint paraszt fuvaros fogja vinni a feleségét mint téns asszonyt. Csak hogy nagy baj volt a Jókay kocsis tudományával. Egy az hogy a gyeplőt se tudta kezelni – az ostort meg pláne nem tudta úgy tartani – mint a hogy – az igazi paraszt szokta – hátra felé, hogy majd kiveri vele a hátul ülő szemét – de a legfőbb baj a pipával volt. Mert hát a paraszt fuvarosnak pipázni kell és köpni – de hegyessen hogy csak úgy serczenjen. Szépapádnak akkor az öreg Benke János volt a kocsis – a kit én kisgyerek koromban még ismertem, s a ki ezt nekem mesélte – akkor még fiatal legény – hogy ő hogy tanította a Jókay ténsúrt lovat befogni, hajtani ostort tartani s főképpen pipázni – no meg serczeníteni. Nehezen ment az ostort se tartotta jól – a serczenítés meg ahogy se tudott kibékülni azzal hogy miért kell a lovat az ostorral úgy ütni hogy az ostor vége mindig a ló hasa alját érje, csak mikor szépapád és János kocsis meg magyarázták hogy ha nem úgy üti a lovat akkor rögtön észre veszik hogy nem paraszt – mert a paraszt úgy üti a lovat. No aztán a kezével is baj volt, mert finomak voltak de aztán miként nem arra már nem emlékszem kissé azt is sikerült eldurvítani. Szépapád aztán felöltöztette a földesi cselédek által akkor viselni szokott ruhába, s János kocsisal elküldte őket Nádudvarig egy rokonához – de már ezen az úton Jókay ütötte a két ló hasát. János kocsis aztán vissza jött nálunk megöregedett, s mint 80 éven felüli öreg házibútor mesélte tengeri morzsolás közben e régi dolgot.

Évek múlva Jókayné Debreczenbe járva eljött meg köszönni szépapádnak a szívességét. – s mint Gertrudis királynő egy este valósággal szépanyádnak játszott hálából s ezt szépanyád könnyezve nézte egy becsületes támlás székből – szépapád még gyerekkoromban elhalt de szépanyád 87 évet élt s már hivatalban voltam mikor itt hagyott bennünket s tőle is hallottam egyes részeket. – Megjegyzem hogy vannak olyan kis részletek a mire nem emlékszem már tisztán Ilyen például a kapu előtti találkozás, de azt tudom hogy szépapád kiment elébe s hogy mikor már a tornáczon voltak Jókay csak akkor mondta a nevét s hogy mikor be mentek a szobába akkor már Jókayné a szépanyád nézegették a bölcsőben fekvő nagyanyádat akkor picziny gyereket s már bizalmasan beszélgettek. Igaz szépapádnak az udvarát akkori szokás szerint 5 olyan fehér komondor őrizte mint egy-egy borjú, s ezek pokoli ugatást vittek végbe. No mit mondjak még – talán már elmeséltem ezt lehet hogy máskor jobban tudtam pipászó mellett. A végét már leves után írom a mivel anyád szólt már zárom – s mindnyájunk nevében csókolva s csak a jóra kérve s figyelmeztetve – maradok a Terád sokat gondoló szerető édes Apád

id Boross Zoltán

U.i. mégcsak annyit hogy Jókayné és szépanyád egy formán hatalmas szép nők voltak, s igen meg szerették egymást.”¹⁸

Jókai több ízben megemlékezik a meneküléséről, figyeljük meg *A tengerszemű hölgy* és a *Politikai divatok* című regényeiben feltalálható párhuzamot az előbbi levéllel:

Részlet Jókai: *A tengerszemű hölgy* című regényéből:

„Volt egy kis falu a borsodi Bükk mélyén, Tardona, amelynek még a neve sem volt feljegyezve Karacs Ferenc térképén . . .

Valóságos kis odyssea volt az odáig eljutás. Egy kis ekhós parasztszekéren utazik egy asszony, görögdinnyéket visz a vásárra, az inas meg a kocsis elől ülnek. Az inas vagyok én, a kocsis Rákóczy János, tegnapelőtt még Kossuth titkára. A görögdinnyék ára volt darabonként egy ezüst tízes – a mi fejünk annyit sem ért. Amilyen hosszú az út Világostól Békés-Gyuláig, olyan hosszan mentünk szembe az előnyomuló orosz csapatokkal. Jött kozák, dzsidás, gyalogos, tűzérsg, szekerészek. Senkise kérdezte: hogy ez a dinnye, hogy ez a fej?

Csupán a két szép úrifajta ló a kocsink előtt gyaníttatta hogy nem paraszt utazók vagyunk. Rákóczy valóságos kék mándlis kocsinak volt öltözve.

Mikor aztán a nádasok világába értünk, ott egy lovas betyár vett bennünket a védelmébe s keresztül vezetett soha szekértől nem járt örvényeken, folyvást tengelyig, szügyig gázolva a vízben, amíg kijutottunk a végtelen pusztára. Nem fogadott el egyebet egy „Isten megáldjon”-nál. A mi kedves barátunk, Rákóczy János, mint régi gazda, kitűnő kocsis volt, amíg a lovat hajtani kellett; hanem azt a részét a kocsistudománynak, ami a leszerszámozás után következik éppen nem tanulta. Így történt aztán, hogy amint egy helységbe eljutottunk kánikulai rekkenő hőségben a szikes pusztán keresztül, első dolga volt a kifogott lovakat rögtön megitatni a kútnál s úgy kötni be az istállóba, aminek az lett a következtése, hogy a rudas tüdőgyulladást kapott, s egy óra alatt kimúlt. A nyerges csodára megmaradt. Ekkor aztán a kidült ló helyébe a lógóst fogtuk be, amelyet útközben vettünk száz forinton. Ez meg másfél marokkal kisebb volt a megmaradt társánál. Ezzel a készséggel aztán senki sem nézett bennünket többé „uraságnak”.¹⁹

Részletek Jókai *Politikai divatok* című regényéből:

„A mezőre kiérve, Judit kocsisa leszállt, s átadta a gyeplőt Bélának. Elmondta urának hogy viselje magát, ha kicsisnak akar látszani: a bajuszát kifenje bajuszenőccsel, s a kurta szárú pipát a szája végébe szorítsa, igyék pálinkát, hogy a hangja rekedt legyen; s ha valamit kér a korcsmában, erősen kiabáljon, ha más kocsissal összejön a csárdában meg az istállóban, ne legyen hozzá kevély, de ne is traktálja; ha a tekintetes asszonnyal beszél, levegye a kalapját; mihelyt legkisebb alkalom van rá, káromkédjek bőven és hangosan; aztán a lovakat meg ne itassa etetés előtt, szénát előbb adjon nekik, azután abrakot; a rudas lovat Csillagnak híják, a nyergest Vidámnak; el ne cserélje őket, mikor be fogja, mert akkor összeviszza járnak; a rudast kell mindig szólógnatni, mert a nyerges ügyis nagyon serény aztán az ostorral csak a hasát kell csipkedni a lónak, mert aki a hátára üt vele, elárulja, hogy újonc kocsis, az a jó paripa bőrén két nap is meglátszik. Ez utasítások alatt Béla felvette a kocsisjelmezt; a fényes díszes öltözetet Judit elzárta a kocsiszekrénybe; a kocsis átadott ostort és makrapipát, Béla visszafordult nejéhez, s rekedtes hangon kérdezé: – Merre hajtsunk, tensasszonyom? Olyan nevetni való ez! Egy férj ki beszegődött saját feleségéhez kocsisnak. – Csak előre! A koci odább robogott, a cseléd egy „megáldj isten”-t kiáltott utánuk, s sokáig nézte bíráló tekintettel, hogyan tudja ifjú gazdája hajtani a lovakat. Nagyon csóválta a fejét, s odább ment. Bizonyosan sok kifogást talált benne . . .

A legközelebbi falu határán túl már aztán nem volt semmi veszély. Előttük állt a végtelen alföldi róna, ismerős népével, az eltakarta, elvezette a menekülőket.”²⁰

¹⁸ A levél dr. Boross Zoltán tulajdona. Vö. dr. BOROSS Zoltán, *Jókai Földesen*, Hajdú-Bihari Napló 1975. március 9.

¹⁹ JÓKAI Mór: *A tengerszemű hölgy*. S. a. r. SZEKERES László. Bp. 1972. 105–106. Kritikai kiadás.

²⁰ JÓKAI Mór, *Politikai divatok*. S. a. r. SZEKERES László. Bp. 1963. 176–177. Kritikai kiadás.

Az emlékirat jellegű levél, a már itt-ott hiányos családi visszaemlékezés ellenére is fontos adalék Jókai életéhez. Az 1830-as években téglából épült öreg kúria ma is áll Földesen a Honvéd utca 42. szám alatt. Szabó Márton Jókaiék vendéglátója a község módosabb gazdái közé tartozott közel százholdnyi birtokával, amit – évtizedeken keresztül vezetett gazdasági jegyzőkönyve tanúsága szerint – példás rendben tartott. Ebben az időben 38 évet betöltött négy gyermekes családapa, tehát van mit vesztenie: menekülők megsegítésével.²¹ A levél nem említi Rákóczy Jánost, Kossuth titkárát, legfeljebb csak sejtethetjük a kinn maradó másik parasztruhás személyében. Valószínű a lelepleződés elkerülése végett nem akart újabb ismerősöket szerezni, minden bizonnyal máshol szállt meg a faluban. Azt csak feltételezhetjük, bizonyosságunk nincs rá, hogy Kossuthnak még Sátoraljaújhelyről való barátja Balásházy János vejénél, Farkas Gábornál vagy még inkább a szintén újhelyi Balásházy Károlynál talált szállást, aki ugyanabban az utcában lakott távol a falu központjától.²² Érdekes, hogy Jókai a Politikai divatokban szintén csak kettejük meneküléséről ír, amiből azt lehet következtetni, nem voltak mindig együtt.²³ Jókai földesi tartózkodását két-három napra tehetjük, siettetve a minél előbb biztonságos helyre kerülés vágya, viszont a kockázat nélküli menekülés megkívánta a kocsis tudományok minél alaposabb elsajátítását. Alapos elemzéssel kisebb tévedéseket is tettenérhetünk a levélben, igaz, maga a levélíró is kitér arra, hogy minden részletre nem emlékszik. Ezek sem közvetlen Jókaiékre vonatkoznak, kivéve azt, hogy nem tudták, merre meneküljenek tovább, hiszen már Gyuláról határozott céllal indultak Tardonára.

Karacs Zsigmond

Egy kritika kritikája

Bizonyára oka van annak, ha egy szerény terjedelmű (282 lap) könyv ily megtisztelően hosszas (9 lap) bemutatáshoz jut egy tudományos folyóiratban. Most a szerző csak azért kér szót a recenzió megjelenése után, mert úgy látja, hogy tisztelt recenzense (Kapitánffy István) nem annyira a könyvet ismerteti, mint inkább a számára megfoghatóbb részekkel száll vitába. Így azután magának a könyvnek a céljával, a szerzőnek valódi elgondolásával és módszerével kapcsolatban félreértés támadhat. Előszőr K. I. súlyosnak tűnő kifogásait veszem sorra.

²¹ Szabó Márton a legrégibb földesi családok egyikéből származik, már a XVI. században Földesen éltek, később 1607-ben Rákóczi Zsigmondtól kap a család donációt egy kisbajomi nemesi kúriára. (Vö. 3. jegyzet: KARACS, *Társadalom*...) Szabó Márton (Földes 181. 1. 20. – 1878. V. 14.) 1850–1861-ig, egy év megszakítással a falu bírja. Felesége Szenczy Johanna a Zemplén megyei Örsről származott, közeli rokona annak a kelecseyi Szenczy Jánosnak, akit az 1831-es koleralázadásban viselt dolgaiért feleségével (Pallay Anna) felakasztottak. Jókai a Szomorú napokban dolgozta fel a koleralázadás történetét Balásházy János munkája nyomán. Újabb kutatások talán érdekes nyomokat hoznának napvilágra, hogy Jókai földesi tartózkodása idején milyen formában esett szó a koleralázadásról, s mennyiben befolyásolta regényének folytatásában és befejezésében. Ekkor már Balásházy leánya is Földesen lakott, később maga is ott élt 1857-ben bekövetkezett haláláig. A községben volt egy másik Szenczy leány is Ványi Sándor feleségeként, továbbá 1828-tól a Balásházy-nál félévvel idősebb unokatestvére Károly, akivel együtt nevelkedett. Így az 1831-es koleralázadásról több oldalról is juthatott újabb információ Jókaihoz. A regény 1963-ban megjelent kritikai kiadása jegyzeteiben Szekeres László így ír: „A Szomorú napok megjelenésének külső körülményeiről pontatlan és bizonytalan vélemények uralkodnak irodalomtörténetírásunkban.” (252. l.) E pár sorral szeretném felhívni a figyelmét az irodalomtörténészeinknek kutatásaik ezirányban való kibővítésére.

²² Kossuth nemcsak hivatalnoktársa volt Balásházy Jánosnak, hanem ő volt a jegyzője a Balásházy házában működő sátoraljaújhelyi kaszinónak, s meleg barátság fűzte őket egymáshoz.

²³ Már a menekülésük elején, Gyulán felvetődött a gondolat, hogy különválva menekülnek tovább, de mivel Jókai menekülésének addigi sikerét is Rákóczynak köszönhetette, egyelőre együtt maradtak.

A Pannóniába vezető utak felvázolásában súlyos hibát talál: nevezetesen, hogy hol is kelt át a Bizáncba vezető út a Dunán vagy a Száván és hogyan ment tovább Bizánc felé. Én a kulturális hatásoknak csak az irányát akartam érzékelteni. Kérdés az lehetne, hogy volt-e használható római út Pannónia és Bizánc között. Ilyen jellegű az itáliai középkori viszonyokra vonatkozó okoskodás is. K. I. Itáliát egységes államterületként szemléli, holott az a szigetekkel együtt csak földrajzi valóság volt e korban, különböző szuverenitások között hol így, hol úgy felosztva. Én e fejezetben főleg a longobard Itália dolgaival foglalkozom, még pedig azért, hogy az itáliai műveltségnek már ekkor kialakuló retorikus-jogi érdeklődését bemutassam. A bizánci művelődési jellegzetességek bemutatásához a bizantinológus recenzens nálam teljesebb és hasznosabb tudnivalóval szolgálhatna, az én rövid előadásomhoz a felhasznált tényanyag elegendőnek látszott. A translitteráció kérdésében utalok az Irodalomtörténet 1980/3. számában (812. l.) olvasható, indokolt megjegyzésre. Az ilyesmit könnyen meg lehetne egyezni, nem így a most sorra veendő tárgyi tévedésekben.

Gellért püspök körüli nézeteimet K. I. nem fogta fel kellőképpen. Én a csanádi püspöki iskola tanulmányi berendezését fogadom el a forrásból, nem pedig a Gellért tudományos képzettségéről mondottakat. Ez utóbbi tekintetében – nem ok nélkül – eléggé pesszimista vagyok. Gellért *irodalmi* szerepe (megmaradt könyvét Magyarországon írta) előadásomban joggal foglal helyet. Legendáiban itt-ott kimutatható irodalmi hatás, amint erről másutt (Vigilia 1980. 580–589) írtam. K. I. ezt nem tudhatta. Ugyanígy állunk a Ps.-Dionysius töredékkel. A szöveg és a glossza írása, bár egykorú, vagy közel egykorú, *nem egy kéztől származik*, mint K. I. állítja. Igaz, hogy karoling, vagy posztkaroling másoló megkülönböztetése csak minuciózus megfigyeléssel lehetséges, de lehetséges.

Hasonló módon aprólékos vizsgálódásokat követel a töredékek feltárása és feldolgozása. Ha például a proveniencia kérdésében csak annyi problémával kellene bajlódni, mint amennyit a kívülálló K. I. feltételez, még szinte örülnöm kellene. De a dolog jóval bonyolultabb. Sokszor csak néhány szó terjedelmű szöveget kell meghatározni és még ezekkel is lehet boldogulni. Az ilyen (olykor európai és nem csak magyar érdekű) problémák megoldásához képest a proveniencia kérdése csak másodlagos érdekességű, mert a munkának érdemi haszna – a százalékos megoszlástól függetlenül is – nyilvánvaló. (Ilyen feltárás nemcsak az én ötletemből és nemcsak itthon folyik.) Recenzensem egyik szellemesnek szánt megjegyzésére csak annyit, hogy igen sok könyvtörténeti és forráskutatási tény nem igazolható számlával, mégis igazolható. Evvel kapcsolatban figyelmébe ajánlom a fragmenta-kutatásról írt tanulmányom, ismételten (MTA I. OK 1975–76.)

A laoni Anselmus mester sírfeliratához fűzött magyarázat egyrészt mesterkelt, másrészt nem helytálló. K. I. a saját látásmódja szerint értelmezi Marbodus versét, kinek tudnia kellett, hogy 1090 körül Hispania már csak félig volt mór uralom alatt, tehát Marbodus szerepeltethette volna versében ugyanúgy, mint pl. Sclavoniát (általában). III. Bélának az írásbeliségről vallott nézetéről álláspontomat e könnyben olvasható megjegyzéseimnél bővebben, két cikkemben is kifejtettem (*Die Anfänge der ungarischen Privaturkunde und der glaubwürdigen Orte*. Archiv für Diplomatik 1972., valamint *A hiteleshely a közhitelűség fejlődésében és III. Béla szerepe. Középkori Kütfőink kritikus kérdései*. In Memoria Saeculorum Hungariae I. (1976) 315–332.). A bizantinológus K. I. argumentálással szálljon vitába. Amikor tisztelt recenzensem elmarasztalón szól Mályusz Elemér 1971-i könyvével „lábjegyzetekben folytatott háborúról” buzgalma mintha kissé elragadta volna: én ugyanis a *főszövegben* fejtem ki álláspontomat, megfelelő irodalmi hivatkozással. Kifogásaim közül K. I. csak a leglényegtelenebbet említi, a súlyosabbakkal – úgy látszik – nem tudott, vagy nem akart vitába szállni. Felháborodását nem egészen értem: én nem személyt személlyel, hanem érvet állítok szembe érvel.

Végezetül a félrefordításokról. A középkori verses szövegek lectio variákból építkeznek, mint jóval későbbi központozási megoldásokban. Így azután igen sokszor eltérő lehet az értelmezés. Ugyanazon az oldalon, ahol az én „félrefordításaim” háborítják fel K. I.-t, idézek egy kitűnő költőnk fordításából néhány sort – bizonyosan félreértett egy kifejezést. Illusztratív példáról lévén szó, miért hívtam volna erre külön a figyelmet? K. I.-t felháborítja a Ferenc-himnusz első strófájának teljes félreértése, sőt meg nem értése. Feltehetőleg nem ismeri a teljes szöveget. A himnusz úgy van szerkesztve, hogy minden strófa utolsó sora egy másik himnusznak az eleje. Ebből következik, hogy a vendég sor határozza meg a rimelést, az egész strófaszervezetet és ennek a versttechnikai megoldásnak van alárendelve maga a mondanivaló, bizonyosan nem a pontos érthetőség javára. Ezen a bajon a központozással próbáltam segíteni, de másként G. M. Dreves (*Ein Jahrtausend lat. Hymnendicht*. 1909, I. 321.) és másként a liturgikus használat. Így aztán érthető a strófa úgy is, ahogyan K. I. akarja, de úgy is,

ahogyan én a jegyzetben magyarítottam (prózában); jámbor felháborodásra nincsen ok. Sem Thomas de Capua, sem én nem jártunk közel a blaszfémiahoz, amikor a szőlőparabolát Ferencre értelmeztük. Ezt tette a középkor is allegorikusan, Ferencből sarjaztatván ki a kisebb testvérek életszentségének fáját vagy szőlőtövét. (A művészettörténet ismer efféle „lelki családfákat”) De akárhogy is értelmezzük is, a strófa csak illusztrálja a mondanivalót és nem akar bizonyíték lenni. Így fest valójában „legszebb” félrefordításom.

*

Hol van hát szó a szokatlanul hosszú recenzióban a könyv *érdemi* megállapításairól, az esetleges új eredményekről, a gondolatmenetről és a bizonyításról egészében? K. I. talán kilenc-tíz sort szán az egyes fejezetek tartalmi ismertetésére, nem vesztegetve egy szót sem az apparátusra, a táblázatokra, mutatókra, ami – akárcsak a képmellékletek – a talán túlságosan rövidre fogott előadás közérthetőségét, mondanivalójának szemléltetését volna hivatva szolgálni. A főszövegnek mintegy 40%-át kitevő apparátus nem minősíthető holmi elavult bizonyító anyagnak. Így kellett eljárnom, mert előmunkálataim során meggyőződhettem arról, hogy nemzeti művelődésünk irodalmi alapvetése, ha a tényeket és nem az illúziókat akarom bemutatni, ezidő szerint csak *felvázolható*. Egy, a teljesség igényével felépítő koncepció megalkotására és szépírói megfogalmazására az idő még nem jött el. A K. I. feltételezte koncepció bennem fel sem merült. Én csak arra törekedhettem, hogy az olvasó elé tárjam a latin civilizációhoz csatlakozó magyarságnak e műveltség elsajátításában követett útját és ez úton való előrehaladásának eredményeit, mindig kerülve holmi naiv kultúroptimizmust.

Recenzensem szememre veti az analitikus módszert is. Olyan munkát végezve, amit más előttem nem végzett, olyan anyaggal dolgozva, melynek nagy részét magamnak kellett feltárnom, még pedig az európai kutatás eredményeihez szabott szempontok szerint, másként nem tehettem. A magyarság az ezredforduló táján Európától tanulhatta meg az antik örökségnek három különböző megfogalmazásában ismert és gyakorolt elemeit. Erről beszélek az első fejezetben a hazai olvasó tájékoztatására, de nem a népszerűsítés fókáján. A következő fejezetekben már e deákssággá váló európai literatúra hazai intézményszerű befogadásának és művelésének tényeit vizsgáltam. Recenzensem – megjegyzéseiből ítélve – a felvetett kérdésekkel kapcsolatos fogalomvilágban és terminológiában talán nem eléggé járatos, így azután csak úgy járhatott el, mint egy műbíró, aki a festményről érdemben írni nem tudván, a képkerettel kapcsolatos kifogásait teszi közzé. De szívesebben gondolok arra, s e feltevésre bizonyos stílusági sajátságok késztetnek, hogy K. I. fölényes, bírálói állásfoglalását az enyéimnél kiterjedtebb és biztosabb ismeretek diktálják. Reméljük, recenzensemnek nagy műve mihamarabb pótolja kísérletem hiányosságait. Akkor pedig máris tárgyalannak kell kijelentennem a recenzió zárómondatait: „Mindezek ellenére és mindezzel együtt Mezey László új könyve fontos munka. Azzá teszi témája, azzá teszi gazdag anyaga. Aki ezután művelődésünk első négy évszázadával foglalkozni fog, az bizonyosan kezébe fogja venni és sokat fog belőle tanulni – ha kritikával olvassa.”

Én a tárgyi kritikában munkám első megfogalmazásától (1968) a kézirat lezárásáig (1976) recenzensem előtt jártam. K. I. bizonyára meg fogja tudományunkat ajándékozni az előbb remélt teljesebb összképpel. Akkor majd művét is olvashatjuk, nemcsak kritikáját, kritikával.

Mezey László

Imre Mihály

SZÖNYI BENJAMIN LEVELE JAKOB CHRISTOPH BECK
BASELI PROFESSZORHOZ 1776-ból

Szőnyi Benjamin eddig jobbra úgy húzódott meg szerényen irodalomtörténet-írásunk emlékeztében, mint a XVIII. századi barokk népiesség és népművelő irodalom termékeny alkotója. Az utóbbi időszak irodalomtörténeti kutatása módosította ezt a – részint még az egyháztörténet-írástól átvett – koncepciót, s a hódmezővásárhelyi esperes felvilágosodáshoz fűződő szellemi kapcsolataira hívta fel a figyelmet. Főként Szauder József kutatásai jelöltek ki neki előkelő helyet a fiziko-teológiai irodalom magyar nyelvű népszerűsítésében: „... Szőnyi Benjamin Gyermekes fizikája... teszi először magyarrá a fiziko-teológiai irodalmat, máris egész sor olyan motívumot, stíluselemet, leíró költészeti sémát formálva meg, amely az 1770-es évektől kezdve magasabb szinten, egyéni erővel kibontakozó természetfelfejtői filozofikus költészetünket készíti elő nyelvi és stilisztikai tekintetben.”¹ Jelentős szerep jut neki abban a protestáns szellemi áramlatban, amely a pietizmust bizonyos teológiai racionalizmussal ötvözte, munkáinak többsége is ezen irányzat pragmatikus igényeinek kielégítésére született.²

Az említett eszmei irányzatokat már részint Debrecenben, részint harmadfél évig tartó peregrinációja alatt ismerte meg. Megfordult az Odera melletti Frankfurtban, majd Amsterdam után „Trajectumban, Lejdában, Franequerában” látogatta az akadémiákat. Itt hallgatta azokat a professzorokat, akik korszerű érdeklődését, műveltségét formálták.³

Mindaddig nem ismertük külföldi kapcsolatának egyetlen dokumentumát sem, emiatt is érdemel figyelmet svájci kapcsolatait bizonyító levelezésének előkerült darabja.

A közelmúltban hívta fel a figyelmet Tóth Béla, Lengyel Imre és Csomasz Tóth Kálmán Jacob Christoph Beck több magyar levelezőpartnerére.⁴ Mindannyian Ernst Staehelin professzor *Die Korrespondenz des Basler Professors Jakob Christoph Beck* (Basel, 1968.) című művének kutatási eredményeire támaszkodtak.

¹ SZAUDER József, *Az estve és Az álom keletkezése. In: Az estve és az álom. Bp. 1970. 239, 526–527. p. Tarnai Andor a „magyar fiziko-teológiai irodalom úttörőjének” nevezi: Sorsotok előre nézzétek (A francia felvilágosodás és a magyar irodalom) Bp. 1975. 108–109. Ugyanerről még: M. ZEMPLÉN Jolán, *A magyarországi fizika története a XVIII. században. Bp. 1964. 438–443.; VÖRÖS Imre, Természetszemlélet a korai felvilágosodás időszakában, It 1979. 90–101.**

² Erről ESZE Tamás, *A Heidelbergi Káté története Magyarországon a XVIII. században, In: Studia et Acta Ecclesiastica. Bp. 1965. 169–205.; GYENIS Vilmos, Francia hatás a XVIII. század köznapi világában. In: Sorsotok előre nézzétek. 79–107. CSOMASZ Tóth Kálmán, Szőnyi Benjamin és a Szentek Hegedűje aktualitása, Reform. Egyh. 1963. 53–54. Maga Szőnyi is elkezdte egy J. F. Osterwald-mű fordítását, de megelőzi Károlyi Ferenc gróf 1758-ban: A Szent Bibliában levő históriák tanulmányának igen könnyű módja... Nagy Károlyban – című művével.*

³ Ezek közül a legjelentősebbek: Musschenbroek, Scultens, Hemsterhys, Wesseling, Millius, Venema, C. Ikenius, P. Pelisson. vö.: SZEREMLEY Samu, *Szőnyi Bénéjám és a hódmezővásárhelyiek. Bp. 1890.*

⁴ CSOMASZ Tóth Kálmán, *Maróthi György és a kollégiumi zene. Bp. 1978. LENGYEL Imre–TÓTH Béla, Maróthi György külföldi tanulmányútja, Könyv és könyvtár. Debrecen, 1970. VIII: 1, LENGYEL Imre–TÓTH Béla, Maróthi György nevelési törekvéseinek külföldi gyökerei. Könyv és könyvtár. 1971. VIII: 2. 53–103. p. LENGYEL Imre, *A svájci felvilágosodás és debreceni kapcsolatai, Könyv és könyvtár. 1973. 211–261.**

Beck korrespondensei között Szőnyi Benjamin neve a 83. oldalon szerepel: „*Szőnyi, Benjamin, ungarischer reformierter Pfarrer und Liederdichter, bekannt besonders durch die „Zither der Heiligen“ von 1776.*”⁵ Staehelin nem közli a levél szövegét, tartalmáról sem árul el semmit.

Levélbeli megkeresésemre Ernst Staehelin professzor segítségével és szíves közbenjárásával az Universitätsbibliothek Basel – Szőnyi levelének lelőhelye – megküldte a xerox-másolatot.

Vásárhelyini,

1-ma Novembris

An. 1776. Summe Venerando Viro, ac Domino,

D(omi)no Iac(obo) Christophoro Beckio, S(anctissimae)

Theologiae Doctori ac Professori celeberrimo, S(alutem)

P(lurimam dicit)

Ut Aquae Frigidae animae Sientis, sic nuncium bonum e terra longinqua. Hoc sacrum Epigramma Divi Paroemiastis mentem meam Subierat Vir Cl(a)r(issi)me, quum litteras Tuas (:Basileae datas 16-a Julii An. 1774.): sale, melleque Charitatis respersas, laetus gratusque acciperem.

Certe valde jucundum mihi erat, TE, tanto fastigio VIRUM, mei non tantum non fastidivisse, verum immerentem, litteris etiam amicissimis fuisse dignatum. Pro quo Tuae Charitatis τεχνηριον perpetuas dum vixero, persolvem grates.

O! Svavem, firmamque terris ac caelo cognationem, quam parit communio Sanctorum, originem nimirum ducens, non a fratrum in carne συγγενον, vitioso; verum immortalis Dei sanguine, virtute cujus TE, mihi (:ut nunc ambos nos duntaxat vivere supponam:) in fide spe et sorte sanctorum reddidit conjunctissimum!

Heu! quos non potest, quin certe debet producere φιλαδελφιας effectus, isthaec e Sanguine CHRISTI enascens, et sua natura concors confraternitatis, non minus inter locorum intervallis ut sumus dissitos, quam lingvis laribusque ac focus proximos; quum hoc in passu gradus aut locus (:quod ajunt:) non variet speciem.

Atque isthoc etiam ego stimulo excitatus, nunc altera vice scribo ad TE VIR Cl(a)r(issi)me non tam atramento, quam Spiritus Viventis Dei (:qui mera Charitas:) penicillo, sperans, quin tuto confidens, TE quoque ex eodem Divinae cognationis fundamento, litteris hisce meis, in tabulis cordis TUI locum aliquem daturum. Certe ego, hoc genere officii, accessum quandam et emolumentum ad veram vitam animae meae redundans, ovanter persentisco; cum enim Tibi scribo, Hominem Dei, magnum Glorae DEI inforumentum pia attentione cogito; scripto peracto (:quod jam et ante solebam:) vivaci Tui memoria, isthanc animae actuositatem adaugo; denique, que nobilissima functio animae est, TE, Tuorumque in Domino laborum progressum, materiis Precum mearum interpono.

Ut jam aliquid, de anteactis etiam commemorem: filius meus Paul. Szőnyi, qui aliquamdiu clientela Vestra (:quod utinam diutius fecisset:) fruebatur, tandem post varios casus et Vanae in multis juventae aetatis discrimina, e Belgio, per Germaniam Patriae Suae redditus: jam pro modulo et mensura gratiae, Christo, ejusque Ecclesiae, in VERBO, ministrat. Suspicio ego, illum VOBIS, TE praesertim Patre et Patrono insalutatis illinc discessisse. Quod si ita factum, dabis quaeso, mei gratia veniam isti, tamquam alteri Onesimo. Ego vero tum ex mea parte Pater, tum filii loco maximas quas possum habeo gratias Vobis omnibus qui illum almo Vestro patrocinio fovistis, praesertim Tibi VIR Celeberrime, qui illum, singulari adfectu et ope amplectebaris. Praemium beneficentiae Vestrae, quod ego in Votis habeo, ipso acta referendum DEO peregrinantis Jacobi prece indefinenti, per fidem in Christo devotissime committo.

Eadem qua filium antehac spe, nunc iterum commendo TIBI, Vir Celeberrime, ac per TE illustrissimae Vestrae Academiae Praestitibus, laborem harum D(ominum) Johannem Szabó mihi ex sorore nepotem charissimum, pia suae matri, Votorum filium, juvenem modestum, moratum, docilem, ac Vestrum, Tui praesertim avidissimum. Felicem me dixero, si hunc meum fratrem ac respective

⁵E. Staehelin itt tevesen adja meg a „Szentek Hegedűje” kiadási évszámát, hiszen azt először 1762-ben adták ki. Föltehetően Szőnyi Benjamin levelének dátuma keveredik a megjelenés évszámával.

filium, quem potissimum ego enutriv, eo animo exceperis quo olim (diceat componere parva magnis:) Julius Caesar, de sibi a Cicerone commendato Cliente, huic rescripserat: – *Tu mitte alios, quos ornem.*

Exposito superius Communione Sanctorum fundamento, enixe optarem Vir Cl(a)r(issi)me ex TE percontari, de rebus etiam quibusdam innocuis ad Religionis(sic!) nostrae commodum ac lumen spectantibus. Ad quod ipsum, si mihi libertatem dederis, habeo quaedam TECUM communicanda. Nunc unum hoc adscribo: Mentis sum, post alios labores jam evulgatos Harmoniam 4. Evangelistarum, ordine chronologico, in breve quoddam compendium redigere in usum simplicissimorum, qui multi sunt Patriae Nostrae hominum, idque lingua nostra vernacula. Cogitabam ex fini de vertendo opusculo Cel. Polier, quoad illam partem, in qua 4. Evangelia pulcherrime contexuit. Valde mihi placent in eo quaestiunculae rebus praepositae, easdem egregie illustrantes. Si TU V. Cl. in hoc intento me confirmaveris: manum operi admovebo DEO volente ac juvante. Christo famulaberis, si in hoc proposito me iuveris Tuo consilio. Communico Tecum quadam mea Epigrammata, accipe benigno animo. Vale VIR Celeberrime, me qui TE vehementer amantem redamas, qui sum, Summe Ven: Tui nominis Cultor sincerimus, *Benj.(amin) Szőnyi*, Ecclesiarum-quas Steph(anus) Szegedinus in his oris Hungariae reformaverat-Senior, m(anu) p(ropria).

Vásárhely,

1776.

November 1-e

A felettébb tiszteletre méltó férfiúnak,

Jacob Christoph Beck úrnak, a legszentebb theológia

doktorának és hírneves professzorának a legtöbb köszöntést küldi

Mint a szomjas léleknek a hideg víz, olyan a messziről érkező jó hír. Az isteni Paroemiastesnek ez a szent epigrammája jutott az eszembe, nagy méltóságú férfiú, midőn boldogan és hálattal átvettem az 1774. július 16-án Baselben kelt leveledet, mely gazdagon van hintve elmésséggel és a tiszta szeretet édességével.

Bizony igen jól esett nékem, hogy Te, az oly kiváló férfiú, nemcsak hogy nem néztél le engem, hanem –, bár mint arra érdemtelen – a legbarátságosabb levélre méltattál. Szeretetednek e bizonyosságáért – amíg élek –, hálával tartozom neked.

Ó! Mily kedves és erős földön és égen az a rokonság, melyet szentségeink közös volta szül, mely eredetét nyilván nem az együtt született testvérek bűnös húsában, hanem a halhatatlan Isten vérétől származtatja és segítségével e rokonság (leírjam most, miként élünk mind a ketten?) számomra Téged szentjeink hitében, reményében és sorsában a legközelebb állóvá tesz.

Hej, erre a testvérszeretet sem képes, még ha bizony köteles is ilyen eredményt elérni, de ez a Jézus véreből születő és a testvériség egyetértésének sajátossága az egymástól távol lakók (amilyenek mi is vagyunk) között sem kisebb, mint az azonos nyelvet beszélők, egy hazában, vagy akár egy házában lakók között, mivel ebben a mértékben álláspont vagy körülmény (amint mondják:) nem változtatja a jellegét.

Es ezen ösztönzéstől is indítva, most más ok miatt írok neked, legkitűnőbb férfiú, nem is annyira tintával, mint az élő Isten (:Ő a tiszta szeretet:) szellemének tollával, remélve, sőt biztosan tudva, hogy Te is az isteni rokonság ugyanazon fundamentuma szerint levelemnek szíved könyvében némi helyet fogsz adni.

En bizony a lelkem igaz élet felé való törekvésében ujjongva és világosan bizonyos előrehaladást, nyereséget érzek: amikor neked írok; Rád, az Isten emberére, Isten dicsőségének nagy instrumentumára gondolok jámbor figyelemmel, s a levelet megírva (amit már azelőtt is szoktam:) a rád való tartós emlékezéssel lelkemnek ezt a tettvágyát növelem, és végül: ami a lélek legnemesebb tiszte, Téged és az Urban való munkáid előbbre haladását imádságaim szövegébe foglalom.

Hogy néhány szót az ezelőtti történetekről is írjak: fiam, Szőnyi Pál, aki egy ideig oltalmatokat élvezte (:vajha tovább is ezt tette volna:), végül különféle esetek és a sok mindenben üres ifjúkor próbái után Belgiumból Germánián át hazájába visszatérve, már a kegyelem módja és mértéke szerint,

hogy úgy mondjam, Krisztust és egyházát szolgálja az Igével.⁶ Gyanítom, onnan ő úgy távozott, hogy nem köszönt el tőletek, s kiváltképpen tőled, atyjától és gondviselőjétől. Ha így történt, a kedvemért, kérlek, bocsáss meg neki, mintha egy második Onésimos lenne.⁷ Én meg a magam részéről, úgy mint az atya is, és a fiam helyett is, amennyire csak tudok, köszönetet mondok mindannyiótoknak, akik őt életető oltalmatokkal ápoltátok, s különösképpen neked, legkiválóbb férfiú, aki fiamat egyedülálló buzgalommal és fáradozással felkaroltad. Tetteitek meghálálandó, jótékonyaságotok jutalmát, amit a leghőbben kívánok, magára a bűjdöső Jákob istenére⁸ bízom legjámborabban, a Krisztusba vetett hitem szerinti szüntelen könyörgéssel.

Ugyanazon reménységgel, mellyel egykor fiamat küldtem, most ismét hozzád fordulok és ajánlom Neked és rajtad keresztül igen híres akadémiátok védnökeinek Szabó János urat, nővéremtől való kedves unokaöcsémét, jámbor édesanyjának hűn szeretett fiát, aki szerény, jól nevelt, könnyen tanuló ifjú, s hozzátok, hozzád kiváltképpen nagyon vágyik.⁹ Boldognak mondom majd magamat, ha ezt a testvéremet és talán inkább fiamat, akit elsősorban én neveltem, azzal a lélekkel fogadod majd, amellyel egykor (:szabad legyen kis ügyeinket nagyokhoz hasonlítani:) Julius Caesar választotta levelében Cicerónak, aki reábizta egyik pártfogoltját: – Küldj másokat is, s én felkarolom őket. –

Szentjeink közös volta alapján, melyről az előzőekben szoltam, nagyon szeretnék értekezni veled némely ártatlan dologról, amely egyházunk javára és fényére irányul. Ha erre szabadságot adsz nekem, lesz némely veled közlendő dolgom. Most csak ennyit írok: szándékom, hogy más, már kiadott munkáim után, a négy evangelista Harmóniájából, az időrendjüket megtartva, valamiféle rövid kézikönyvet szerkesztek a legegyszerűbb emberek számára, akikből sok van hazánkban, és ezt a hazai nyelvünkön.¹⁰ Végül úgy gondoltam, hogy Cel. Polier művét fordítom le, mégpedig azt a részt, amelyikben a négy evangéliumot igen szépen összefogja. Nagyon tetszenek benne a dolgokhoz feltett kérdések, melyek azokat kiválóan megvilágítják.¹¹

Ha e szándékomban támogatsz, úgy isten akaratával és segítségével munkához látok. Krisztust fogod szolgálni, ha e tervemben tanácsoddal is segítesz. Elküldöm néhány epigrammámat, fogadd azokat jó szívvel.

Isten veled tudós férfiú, aki engemet, a téged nagyon szeretőt, vizsontszeretsz, s aki vagyok a te legtisztelietreméltóbb nevednek legőszintébb tisztelője: *Szőnyi Benjamin* – az egyházaknak –, amelyeket Magyarországnak ezen a részén megreformált Szegedi Kis István-a

Seniora, a maga kezével.

*

⁶ Szőnyi Pál valóban megfordult holland, német és svájci egyetemeken. 1773. december 2-án subscribál a bázeli egyetem anyakönyvében: „1773. 2. Decemb. Martinus Bereczki Hungarus e Colleg. Debrecin . . . eod. Paulus Szőnyi Hungar. e Colleg. eod. (vásárhelyiensis) theol.” (ZSINDELY István, *A bázeli egyetem anyakönyvéből, Sárospataki Füzetek*, 1860. 162. p.) Azt is tudjuk, hogy valóban igen könnyelmű életet élt, s itthon is megkeserítette atya életét a későbbiekben. Vö.: SZEREMLEY, *Szőnyi* . . . i. m.: passim

⁷ Nem tudjuk, Szőnyi melyikre gondolhat a sok Onésimos(mus) közül, a Paulys *Real-Encyclopädie der Classischen Altertumswissenschaft*. Stuttgart 1939. – éppen 11-et sorol föl e név alatt.

⁸ Valószínű, hogy Szőnyi szellemes, kedveskedő szójátéknak szánta, hiszen Beck keresztnéve is *Jakob*, hízlegő biblikus párhuzam születik így.

⁹ Az említett Szabó János valóban el is jut Bázélbe, bizonyára megkapja Beck pártfogását is, 1777-ben subscribál: „1777. 26. 3. Junii Johannes Szabó Hungarus . . .” (ZSINDELY, *A bázeli egyetem* . . . 162.)

¹⁰ Szőnyi itt tervezett munkája valószínű, nem készült el, vagy nem maradt ránk. Elképzelhető, hogy az 1792-ben megjelent „*Uj Testamentomi Énekek Éneke*” (Pozsony, 1792.) című mű ennek gondolatát folytatja. A „*Harmonia 4 Evangelistarum*” műfaja a második században indul útjára. Ezek sorát i. sz. 170 körül Tatianus „*Diatessaron*”-ja nyitja meg. Ezt követi Eusebius, Euthalicus alexandriai diakonus munkája (V. sz.), ezt számos szünopszisz követi a modern időkig. Ezek a „*Harmóniák*” a négy evangélium egybevetésével próbálják összeállítani Jézus életének és működésének kronológiáját.

¹¹ Valószínű, hogy ez a mű sem készülhetett el, vagy elveszett. A valószínű szerző Georges Polier (1675–1759) lehet, aki a pietizmus jeles svájci képviselője volt. Szőnyi a következő mű fordítását tervezhette: „*Nouveau Testaments mis en chatéchisme*,” Lausanne, 1756. (vö.: *Novelles Biographie*

Szőnyi soha nem fordult meg Svájcban, akkor hogyan került kapcsolatba Beck professzorral? E kapcsolat megszületését segíthette Maróthi György, hiszen Szőnyi közvetlen, bizalmas környezetéhez tartozott, amint arról maga is többször megemlékezett, fiatal professzorának „vocalis musicusa” volt már 1739-ben.¹² Maróthi pedig a magyar peregrinusok közül talán a legbizalmasabb kapcsolatba került a fiatal bázeli professzorral.¹³ Ugyancsak Debrecenben, Maróthi György környezetében ismerkedik meg (Piskárosi) Szilágyi Sámuellel, aki megjárta a svájci akadémiákat, megfordult Bazelben is, Beck fautori jóindulatát élvezte.¹⁴ Ő is közvetíthetett a svájci professzor és Szőnyi között, 1742-es Hódmezővásárhelyre írott levelében prédikátortársát „az Urban szerelmes Atyámfiának, én nekém pedig gyermekségemtől fogva kiváltképpen való barátomnak” nevezi.¹⁵

*

Figyelmet érdemel, hogy Szőnyi levele nem alkalmi üdvözlés apropóján íródott, hanem tartósabb kapcsolatot szeretne létesíteni a távoli nagynevű professzorral, s a szöveg tanúsága szerint ez már legalább második Bázélba küldött levele. A hálálkodó köszönet hangja annak szól, hogy a távoli „Helvetiába” küldött levél nem marad visszhang nélkül, s bizonyára az őszinte megilletődés, s nem az üres retorizáló szervilizmus formálja köszönő mondatait. Ne feledjük, hogy a kis magyar mezőváros küzdelmes életű prédikátora valóban kitüntető kegynek érezhette, ha a reformáció hazájának egyik Universitásán a professzori kar egyik büszkesége válaszevélre méltatja.

Szőnyi leveléből az is kiderül, hogy szeretné Beck ösztönzését megnyerni tudományos-irodalmi terveihez, saját levele is azért halmozza a tudós erudíció fordulatait, hogy maga is méltó partnernek bizonyuljon; ezért is kedveskedik a literátorok igazi, becses ajándékával: epigrammait küldi az áhított távoli barátnak.¹⁶ Éppen az 1760-as években születnek Szőnyi legjelentősebb munkái, a „Szentek Hegedűje” 1762-ben, a „Gyermekek physikája” 1766-ban jelenik meg. Énekeskönyve a teológiai racionalizmus hatásait is mutató pietizmus sugallatára keletkezik, a „Gyermekek pyhsikája” pedig a fiziko-teológiai gondolkodás első magyar nyelvű filozofikus irodalmi dokumentuma. Elszigeteltségéből ragadhatja ki s nagyobb távlatokat villanthat föl Beckhez fűződő kapcsolata, de erre az időszakra esik *Szathmári Paksi Pállal* kialakuló barátsága is. A fiatal sárospataki professzor természettudományos érdeklődése és munkássága éppen a „Gyermekek physikája” gondolatmenetének érlelődését segíthette, hiszen a fiziko-teologikus szemlélet mindkettejüknél rokon gondolkodásról tanúskodik.¹⁷ Ugyanerre az időszakra esik levelező kapcsolata *Intze István* marosvásárhelyi professzorral – korábbi leydeni

Générale, 1866. Paris). Ez is a pietizmus praktikus, moralizáló igényeit elégítette volna ki, könnyen kezelhető kátét adva az olvasó kezébe. Szemléletében hasonlót tervezett, mint korábbi J. F. Ostervald átültetése, ami darabban maradt. Ostervald szellemi hatása más Szőnyi-művekben is fölbukkan, hivatkozik is rá az „*Uj Testamentomi Énekek Éneke*” előszavában.

¹² CSOMASZ TÓTH Kálmán, *Maróthi*... i. m.: 46–51. és SZEREMLEY, *Szőnyi*... i. m.: 4. p.

¹³ Vö.: CSOMASZ TÓTH Kálmán, i. m.: passim,

¹⁴ LENGYEL Imre, *A svájci felvilágosodás és Debrecen kapcsolatai*, i. m.: 237–241. NAGY Sándor, *A Debreceni Kollégium mint egységes intézmény*... 1940. 131–132.

¹⁵ Külföldről való visszatérése után Szilágyi Sámuel hívják Hódmezővásárhelyre prédikátornak, aki először el is fogadja a vásárhelyiektől fölkinált ütielőleget. Későbbi döntés szerint Debrecenben marad, s helyette kerül Szőnyi Benjamin Vásárhelyre. Ekkoriban ír az invitáló városnak mentegetőző levelet, s melegen ajánlja barátját pártfogásukba. (Dátum: 1742. április 8. Városi Levéltár, 5, cs. 32.)

¹⁶ Sajnos nem maradtak meg ezek az epigrammák abban a kéziratban sem, amely Szőnyi önéletrajzát és többszáz epigrammáját őrizte meg. (Városi Levéltár: Y. 1. 9.)

¹⁷ Intim baráti kapcsolatban állottak egymással, ezt bizonyítják egymásnak küldött könyveik, ajánló epigrammáik. Szőnyi kéziratban könyve négy Szathmári Paksi Pálnak dedikált terjedelmesebb verset őrzött meg, s maga is kapott három pataki barátjától, ebből kettő Szathmári művét kísérő ajánlás. A rokon gondolkodást Szathmári Paksi művei dokumentálják: kéziratban maradt székfoglalója: *De medicina in Philosophia Utilitate* (1759), *Dissertatio de simplicium remediis*, Claudiopoli, 1760. *Dissertatio medica Inauguralis de Morte Naturali*, 1760. Claudiopoli. Mindhárom mű a Sárospataki Nagykönyvtárban. vö.: deési DADAY András, Szathmári Paksi Pálról, 1931. Kiny. a „Gyógyászat” Tudományos Közleményeiből.

peregrinustársával –, aki Marosvásárhelyt először tanította a „Wolfiana philosophiat”.¹⁸ Aligha tévedünk, ha feltételezzük, hogy Beck polihisztor tágasságú műveltsége több irányba is inspirálhatta Szőnyi terveinek kibontakozását, amint említett magyar kapcsolatai is – még töredékességükben is – akkor mutatják a legnagyobb aktivitást, amikor tudományos-irodalmi működése talán legjelentősebb magaslataira érkezik.

Sajnos, mind ez ideig nem került elő egyetlen olyan levél sem, amelyet Beck küldhetett a távoli magyar mezőváros prédikátorának, pedig ezek talán segíthetnék azt is pontosítani, hogy milyen szellemi sugallatot kaphatott svájci fautorától.¹⁹

Csorba Sándor

SZEMERE BERTALAN KIADATLAN LEVELEI KÖLCSEY FERENCHEZ

Szemere Bertalan 1832 júliusában fejezi be jogi tanulmányait Sárospatakon. Az augusztus eleje és november vége közötti időben Borsod megyében gyakornokoskodik Palóczy László (1783–1861) megyei főszolgabíró mellett, majd vele együtt Pozsonyba kerül december elején a megnyíló 1832/36-os országgyűlésre. Ettől kezdve Pozsonyban lakik egészen 1834 őszéig, gyakornokként, távollevő képviselőjének helyetteseként, majd pedig királyi táblai jegyzőként és ügyvédként tevékenykedik.

A pataki diákok és az 1832-ben megnyíló országgyűlés között vajmi rövid az időbeli távolság, így annál szembetűnőbb az a változás, amit Pozsony jelent Szemere eszmei fejlődésében. „Patakon még az arisztokrata szerkezet mellett jegyeztem ki a könyvekből az okokat; itt már lelkelem rögtön a népi republikák, a demokrata intézmények felé fordult – mondja. – Az a magyar törekvés mind oly törpe volt nekem. Azonban át kellett rajta esni. Szántam a kort és a kor embereit, kik oly apróságokkal kénytelenek bíbelődni.”²⁰ Ebben a megnyilatkozásban már benne van Kölcsey hatása is, ami egyébként természetes, mert szinte minden estjét együtt tölti vele, sokat tanul tőle, s átéli mindennapjainak vívódásait, amikor azt mondja róla: „Mint egy lélek jelent meg az üléseken, szólt és ismét szobájába vonult, elégedetlen, hazavágva könyvei közé.”²²

Szemere Bertalan is azok közé az országgyűlési ifjak közé tartozik, akik Kölcseyvel akarnak szoros kapcsolatot tartani, s őt tartva példaképüknek, követik politikai hitvallását is. Szemere részéről több ilyen megnyilvánulásról tudunk, a most közlendő levelek azonban mindennél többet mondanak, mert bepillantást engednek világnézetébe és a reformkor társadalmi életébe, ugyanakkor a Kölcseyvel kapcsolatos ismereteinket is kiegészítik. Nagy kár, hogy nincsenek meg Kölcsey viszontválaszai, még akkor is, ha tudjuk, hogy azok jóval kevesebb számúak, mint a hozzá írottak. A levelek a Ráday Levéltár Szemere Tárában találhatóak, s ezúttal azokat közöljük, amelyeket Szemere Bertalan a borsodi algyezdség megkezdéséig, 1834. decemberig írt Kölcseyhez.

Az első levél megírására az ösztönzi Szemerét (Jelzete: Szemere Tár XIII. kötet 74. sz. levél), hogy Kölcsey 1833. augusztus 27. vagy 28-án szabadságra megy csekei otthonába. A nagy esőzések miatt

¹⁸ SZEREMLEY S., *Szőnyi...* i. m.: 113, KONCZ József, *A Marosvásárhelyi Evang. Reform. Kollegium története*. Marosvásárhely, 1896. 198–201. BENKŐ Samu, *A felvilágosodás meggyökerezésének néhány sajátossága az erdélyi magyar művelődésben*. In: *A helyzettudat változásai*. Kriterion, Bukarest. 1977. 68, 397. p.

¹⁹ Szőnyi két tervezett munkájának említése ebből az időszakból azért is érdekelni figyelmet, mert eddigi ismereteink szerint a „Gyermekek fizikája” (1766) és az „Istennek trombitája” (1791) kibocsátásának időpontja között nem ismertünk sem megjelent, sem tervezett munkáját. Levelünk híradása szerint ekkor sem aludtak ki az alkotói vágyak, s a korábban megjelent munkák újbóli kiadása mellett (Imádságok imádsága, Kegyettség napszáma, Szentek Hegedűje, Gyermekek fizikája) újabb alkotói tervek foglalkoztatták, vagy azok el is készültek, csak a mostoha, tékozló utókor fosztott meg bennünket azok megismerésétől.

²⁰ Csengery Antal: Szemere Bertalan. In: *Történeti tanulmányok és jellemrajzok*. Bp., 1884. 196.

²¹ I. m. 197.

azonban mintegy három héttel eltolódik a visszautazás időpontja, s csak október utolsó hetében kel útra Pozsony felé. E hosszúra nyúlt pihenés idején keresi fel levelével Kőlcseyt. Ebben igazi körképet fest a pozsonyi élet hétköznapijairól középpontba állítva Kőlcsey iránti ragaszkodását és saját elveinek kifejtését, de természetesen szól az országgyűlés napi eseményeiről, így Kossuth lapjának betiltásáról is. Ami az első kérdéskört illeti, tényként kell elfogadnunk, hogy régi keletű Kőlcsey iránti tisztelete, s ennek igazolásául hadd írjuk ide, hogy pl. ő búcsúzik először a pataki iskolától magyar nyelvű beszéddel, és ennek zárószóiban Kőlcsey Hymnusát idézi.³ Ugyancsak Kőlcsey hatása érezhető abban az elképzelésben, amely a polgári nemzetállam kialakulását vér nélkül, alkotmányos úton, „a diaetával viván” képzeli el. Az országgyűlési események középpontjában ebben az időben az úrbéri törvényjavaslat kidolgozása áll, amelyet végül is az 1833. november 19-én tartott vegyes ülésből terjesztenek a király elé jóváhagyásra. Addig azonban sok minden történik, mert magukban a kerületi ülésekben sem egységes az álláspont, s a főrendek még kevésbé támogatják az egyes javaslatokat. Kétségtől, Kőlcsey segíti a legegyértelműbben az indítvány keresztülvitelét, s így érthető, hogy Szemere részletesen szól a fejleményekről. A Karok és Rendek közötti üzenetváltás utal arra a huzavonára, amelynek során az alsó tábla jobbággyvédő és antifeudális javaslatait a főrendi tábla reakciós többsége alaposan megcsonkítja 8 úrbéri törvényjavaslattá szűkíti le. Ezek közül a IV. törvénycikk a robot teljesítésének módozataival foglalkozik, a bejegyzési bér a földesúrnak azt a jogát rögzíti, hogy a jobbággyok nyilvántartásba vételért juttatást kap, az úrbéri vadászat pedig azt, hogy engedélye nélkül senki nem vadászhat birtokain, viszont ő kártékony állatok irtásakor igénybe veheti a jobbággyokat mint hajtókat.

A törvényhozás tárgyairól és az ügyekben elhangzó beszédekről alig van más hírvivő, mint a követjelentés, így érthető, hogy már az országgyűlés kezdetén felveti Prónay János Nógrád megyei követ egy országgyűlési újság kiadásának gondolatát. Több megvalósíthatatlan kezdeményezés után Kossuth Lajost, távol levő főurak helyetteseként (ablegatus absentium) jelen levő „követet”, bízzák meg a kezdeményezéssel. Ő vállalva a feladatot, hetenként kétszer megjelenteti az Országgyűlési Tudósításokat. Alig több mint 200 példányban adja közre, de az előfizetők között van minden megye, a legtöbb királyi város és kaszinói egylet, így nagy olvasótáborral rendelkezik. A törvényhozás tárgyairól tudósít, az ezekkel kapcsolatos beszédekert közli, a témákból következően azonban a korszak liberális eszméinek országos méretű terjesztőjévé válik. A kormány rövidesen ellenintézkedéseket tesz, de a követeket, így Kossuthot is mentelmi jog (salvus conductus) illeti meg, ezért óvatosan jár el vele szemben, ez azonban mitsem változtat a lényegen: lefoglalja és elveszi Kossuthék vállalkozásától a könyomdát. Ettől kezdve az országgyűlési ifjak bevonásával, kézírásban készül a lap.

Po'sony, 13 Octob. 833

I.

Édes Uram Bátyám!

Hogy egy ifjú tiszteljen férfiat, ki gyermekkorától óta példa-kép gyanánt él lelkében, és szívében, 's inkább lánigolo, semhogy nyugalmas tisztelete mellett még is hallgathasson: az, csaknem megfoghatatlan állapot. Azonban ép ez esetben vagyok én. Soraimmal azért nem alkalmatlankodtam, mert bár előttem kétséges, mellyik pályán nagyobb édes Uram Bátyám, minden tekintetben igazságosnak találtam: hogy ha kizárólag a' polgári ügynek élt itt, otthonn szinte osztatlanul a' literatura' lélektápláló körében, 's körének dolgozhassék.⁴ Továbbá, ha kívánta volna édes Uram Bátyám körülállásosan és hamar tudni a' tanácskozások' folyását 's sikerét, — jól esik hinnen: hogy inkább kiismerte, ragaszkodásom, tapadásom mi forró, mi hü, mi szellemi; sehogy kétségeskedett volna velem tetszés szerint parancsolni.

³ Szemere Bertalan beszéde examenkor. 1832. VII. 20. Szemere Tár XII. 27 ab és Búcsúszavak a „S. Pataki Ifjú egyesület”-hez: Sárospataki Ifjúsági Közlöny, 1898–1899.

⁴ Kőlcsey valóban írásra használja fel a csekei időt, de nem úgy, ahogyan Szemere gondolja: Országgyűlési Naplóját egészíti ki. A munka azonban vontatottan halad, mint Wesselényinek írja október 1-én: „En vallást teszek: itthon restebbül írtam, mint remélém; ez az oka, hogy készen nem vagyok egészen.” (Kőlcsey Ferenc Összes Művei I–III. Bp. 1960. (A továbbiakban: KFÖM) III. 265. sz. levél)

Egy okom volt még is, mely cselekvé, hogy legalább egyszer bátorkodjam írni. T.i. körülállásaim, melyeken keresztül éltem, csaknem természetű tevék bennem, hogy mennél erősebb, lobogóbb kebelrel vonzatom valaki iránt, az előtt maga előtt annál mélyebben vonulok magamba, 's nem képzelheti senki, lelkem néha miként el-elmelegül. Sokszor akartam én sokat mondani édes Uram Bátyámnak, gyakran bosszankodám magamra, hogy nincs szivem elbeszélni, a' amit érzek, mert azt hittem: úgy jelenek-meg, úgy lépek-fel, úgy állok édes Uram Bátyám' szobájába, mint egy hideg fa, 's forróságom rajtam nem mutatkozik. Azonban azt veszem észre, levelemben sem megyek tovább; – még itt is pirulnék magam és nem tudom ki előtt nyílt kebelből szólni, mert égetne annak meggondolása, hogy a' mit fognék mondani, talán hízelkedésnek, vagy dagálnak vétetnék. Csak annyit mondok tehát: méltóztassék nagynak gondolni tiszteletemet, mert bizony mondom, hogy fogyhatatlan, és hogy nem vak tisztelet.

Az Úrbér, úgy gondolom, ép egy esztendő alatt fog bevégeztetni. A' KK. 15-ikén elvégzik országos üléseköben a' Fő Rendi üzenetre adandó választ; a' Fő Rendek szinte el 17-ikén, 's már IV Czikkelyre válaszüzenetöket által is küldötték. A' KK-nál két különösebb eset történt; t.i. a' bejegyzési bér, melynek elengedését a' Fő Rk javaslatára kerületi üléseikben helybehagyták, országos ülésben továbbra is megállapított. 2-szor az úrbéri vadászat szótöbbséggel szinte meghagyott.

Még egyet nem mellőzhetek-el. T.i. Kossuthról, ki egy pár hónap óta köre írott példányokban küldöztette tudósításait, elvétellett a' kö és egyéb szerszám. 8-ikán magához hívatta Gr. Zichy a' lovásznok, 's előmutatván egy decretumot (Ferencz név aláírással:),⁵ kérte, adná-által eszközeit. Kossuth ajánlotta kulcsát, 's mondá, hozatná-el. De amaz felelt, hogy ő tudja a' követi lakhely' 's vagyon' bánthatatlanságát, 's oda nem küld, hanem adná-ált önszántából önmaga; igérvén: hogy mérséklett vi'sgálat mellett adhatand-ki ujságot. Kossuth tehát elküldötte; de a' Kamara megtérítendi költségeit. Hallom, tartatott e' történet miatt conferentia, de semmit nem fognak csinálni, mert diadalommal csakugyan nem vihetnék keresztül; egy-pár lelkes ülést eszközölne, 's néhány szép beszédek mondatnának, 's még is semmi süker. Én, részemről, nem vagyok az értelemben; mert hiszem, hogy bár a' vallás' ügye győzelemmel nem vívatott-ki,⁶ – azon időt több haszonnal eltölteni nem lehetett. Mint egy electromi szikra, futott, villámlott az keresztül a' nemzetben. Az Áltábla szép erőt fejtett-ki magából, 's elvek fordultak-elő a' hevesen folyt vitában, melyeket eddig kevesen ismertek, még kevesben értettek. Továbbá, ilyen szenvedési állapot, még inkább neveli a' hazafiui tüzet, 's a' lélek még szorosabban forr a' hazához, palma sub pendere crescit. Nem tehet, mostani körülményünkben, hasznosabbat az országgyűlés, mintha kifejtetget némi nagy fontosságú dolgokat, 's így azt, a' mi ezen erő-éspontban kifő, megtanulhatják a' kik itt vagy otthonn vannak, 's még nem tudták. Mert nemzeti jusaik' életbehözására, önállásunk' megszerzésére két ut van: vér és tudomány, amazzt egyik rész sem kívánhatja, a' kimenetel kétes; ezt mind a' kettő ohajthatja, 's mi nem veszthetünk. 'S mit érne diatánk száz annyi ésszel, száz olly tiszta kebelrel, ha a' népben gyámolát nem leli? 'S ismét, lehet-e ezen gyámol biztos, ha világos lelken 's tiszta értemen, meggyőződésen nem alapul? A' nem-mívelt akarhat jót, tehet jót; de úgy ha van kinek vezetni; de úgy, ha lángját van kinek meggyújtani 's ápolni. Ha nincs, megszűnik égni a' lobogott kebel -mert az önmagában idegen vala, csak egy lehellete más melljnek, mely ennek visszavonultával elhal. Ha elterjednek a' világos, tiszta ideák, ha józan elmék a' sajtó által nevelik a' nemzetet, -nem kell ösztön, serkentés, a' *szellem* 's *ész* nem tagadhatja-meg magát, van szüksége, mint a' testnek van. 'S e' szerint, igen tudom tisztelni én azokat, kik a' közértelmesség' szélesbítésén dolgoznak, 's (nálunk) új gondolatok által hatnak a' massára. A' kormány világos, szembetűnő utait a' szabadulásnak elállotta; – de nem minden utait, mert a' lélek' munkálkodása 's ereje kigyóként lopva áradoz, 's valóban gyönyörű pillanatot leend: midőn a' diatával víván, – mögé néz, 's nemzetet pillant-meg *szilaj* vagy *békés* erőben, a' mint ő így vagy úgy

⁵ I. Ferenc (1768–1835) magyar királyról és osztrák császárról van szó.

⁶ A vallásszabadsági törvényjavaslat 12 pontba foglalva kívánja megvalósítani az egyes felekezetek azonos jogait és az ebből adódó következményeket, mint pl. a vegyes házasság, az iskoláztatás és egyáltalán a protestánsoknak a katolikusokéval azonos jogait. Már egy 1833. január 9-i kerületi ülésen is szóba kerül, majd február elejétől írásban is megfogalmazódik „a vallásbeli nehézségek, súlyok, s kívánatok eránti izenet”, de a főrendi tábla addig változtatja és gáncsolja, míg a szabadelvűek júliusban az elhalasztást határozzák, hogy kedvezőbb időben az eredeti javaslat kerülhessen újra elő.

fog cselekedni. Ó mint várom a' Szent napot! Mert hazám' képe, előttem mint egy szép aranykép jelen-meg, szerelmes vagyok bele. Forrok, ha mellje körül tör futkos. -10 millio 's felette és ezzel fontba egy!!⁷ Ez mind örökké fonák marad nekem. Különös gondolatok fejlenek bennem a' monarchák felől, ha északamérikába pillantok, 's elmélkedem: hogy ott az *emberiség* életének új szakasza kezdődik. Ezen életnek tehát sokban kell különböznie attól, mely Európában kifejtett; mint ez sokban különbözött amattól, mely életet élt az emberiség Afrikában, A'siában. A' progressio talán geometrica lesz. Feljebb feljebb menvén elvész a' gondolat 's nem megy mindenütt szakadatlanul az elmefonal. Megállók. . .

A' két Aurórát nagy kíváncsisággal várom és várják.⁸ Sok Vmegyéből kemény utasítás érkezvén, azt mondják, az Urbér' végeztével ismét a' Vallás' ügye lesz a' vita' tárgya. A' leány nem fog nyugodni, felkeltetik a' szép halott,⁹ -zengeni fognak Jerikó' falai!

Nem kérek semmit egyebet, csak annak megismerését, mi osztatlanul, kibeszélhetetlenül, és még is nem vakon vagyok én

Édes Uram Bátyámnak

tisztelője.

Szemere Bertalan

skm¹⁰

A második levelet is Kölcsey távolléte inspirálja (Jelzete: Szemere Tár XIV. 9.), ugyanis 1834 márciusában haza megy Kölcsey, hogy meghalt testvérének hat éve húzódó perében hozott kedvezőtlen ítélet ügyében eljárjon. Most teljesen önmaga bemutatásának szenteli levelét, ezt azonban úgy teszi, hogy minduntalan Kölcseyt állítja maga elé követendő példának, s így őt is jellemzi. Mindenekelőtt az érdekli most a legjobban, hogyan juthatna annak a módszernek a birtokába, amellyel mestere dolgozza fel az ismereteket: tudjon ő is a dologból való természetes kiindulás és a továbbgondolás egymásra épülése szerint gondolkodni és alkotni. Ennek elsajátítására eddig nem ad lehetőséget Szemere nehéz helyzete, ugyanis szülei egészen szegény nemesek, s iskolai éve idején sokszor éheznek, többször nincs télikabátja, jéges szántóföldeken kóborolva vagy padlásokon szénába bújva tanul, de soha nem kér semmit sem a szüleitől, sem társaitól, s ha ilyet felajánlanak is neki, ő azzal viszonzza pl., hogy a kapott könyv anyagát elmondja társának.¹¹ Másként sem kedvezőek külső körülményei, hiszen gyakran változtatja iskoláit: Vattán kezd, Patakról két év után Miskolcra kerül, majd ismét Vattán van de nem jár iskolába nyolc hónapig, végül Késmárkon töltött egy év után újra Patakra megy, hogy aztán öt éven át ott maradjon. Eközben egyre zárkózottabb lesz, könyvbúvárként ismerik, aki már diákkorában komoly tanulmányokra szánja el magát. Csengery Antal mondja el róla, hogy 13 évesen nyiladozik csak az elméje, s kezdi megérteni mindazt, amit leckéi tartalmaznak, de mindent önmagában kell megoldania, mert egyszerűen soha nincs pénze a családnak még papírra és könyvre sem, nem még tanító fogadására, noha 1820-ban Patakon egy évig mégis csak van magántanítója. Kölcseynek is gyakran elpanaszolja ezt, aki azzal biztatja, hogy a szükség neveli a jeles és nagy embereket, s hagyja meg a lélek függetlenségét.¹² Ezek a beszélgetések és élettények visszhangoznak Szemere beszámolójában kiegészülve a Kölcseyvel rokon érzésekkel, elsősorban a költészetében fellelhető „nevezhetetlen szomorú-tisztaasággal”.

⁷Itt is az érdekegyesítés következményeként előálló lehetőséget helyesli Szemere: a mostani 700 000-es helyett 10 milliós egységes magyar nemzet lehetne az országban az úrbéri törvénytervezet elfogadása után.

⁸Kisfaludy Károly halála után (1832) Bajza szerkesztette az Aurórát, de Szemere Pál is jogot formált a kiadásra. Míg nyilvános vitájuk tart, mindketten megjelentetik az általuk szerkesztett zsebkönyvet, így 1834 és 35-ben a Szemere-féle is napvilágot lát a Bajzáé mellett. A továbbiakban azonban csak az utóbbi adja ki a köteteket.

⁹A vallás ügyének elnapolásakor a kezdeményező Beöthy Ödön mond beszédet, s az ő zórószavai-ban található gondolatra utal Szemere levele: „. . . nem halt meg a leányzó, csak alszik”.

¹⁰Az skm a saját keze munkája, az U. B. az Uram Bátyám, a KK vagy Kk a karok, az RR vagy Rk a rendek, a pő a példának okáért rövidítése valamennyi levélben.

¹¹CSENGERY A., i. h.

¹²I. m. 180–81.

Összetett érzései között vívódva említi meg a pályaválasztás gondját is. Szemere soha nem titkolja, hogy hajlama az irodalom felé vonzza, de a hazai körülmények szinte parancsolóan viszik a politikai élet felé.¹³ Egyszerűen nem is készülhet másra egy magyar ifjú a reformkorban – valjha, de azért maga is megteszi első irodalmi próbálkozásait még pataki diákkorában. Igaz, ezek teljesen a kortárs magyar költők befolyása alatt jönnek létre. Kölcsy, Bajza és Vörösmarty az akkori példaképei, s a neki tetsző munkáik közül egynek-egynek megcsinálja a párját, s ebben találja meg tisztelgésének örömét.¹⁴ Máskor a fordításban való vetélkedés kiprovokálása a célja, ismét máskor annak bebizonyítása, hogy a magyar nyelv mennyire hajlékony, milyen bőséges és tömör.¹⁵ Maga Kölcsy is felfigyel az irodalom és a közélet kettősségét magában hordozó ifjú vonásaira, s azt írja róla Szemere Pálnak 1834-ben, hogy tiszta és kellemes prózát ír, tehát lehet belőle kiemelkedő író, mégis az a véleménye, hogy nem az, hanem hivatalbeli, s így „a polgári pályán nem utolsó jelenet lesz”.¹⁶

Szemere azért tud majd részletes és fejlődését mutató önjellemzést írni, mert 1830 márciusától naplót vezet. Kazinczy Ferenc az, aki „egy biztató, tüzelő levelet” írva inspirálja erre, megküldve sajátjának egy részét is követendő példának.¹⁷ Szemere megfogadja a tanácsot, szorgalmasan rögzíti külső és belső élete minden eseményét, kezdetben még apróbb dolgozatait, neves személyekkel történt találkozásai után azok jellemrajzait is. Havonként összegzi mindazt, ami külföldi és hazai, irodalmi és belső énjé vonatkozásában figyelemre méltó. Mindig a legtagább eszmén kezdve a legszűkebb érzésein végzi az elemzést, amelyben az öröm, a bánat és saját erkölcsi bírálata áll. A havi számadást év végén újra átnézi és egy év elteltével élszámoltatja önmagát.¹⁸

Szemere azzal a szándékkal megy Pozsonyba, hogy ott a gyakornokoskodás elteltével ügyvédi vizsgát teheszen. Célra törő emberként ezt tartja a legfontosabb feladatának, s most mindent ennek rendel alá. Képzett szakemberré akar válni, ezért szabad idejéből csak nagyfontosságú dolgokra áldoz valamennyit; s még Kölcsy előtt is kimenti magát a gyakori levélírással járó elfoglaltság alól. Végül is májusban teszi le a vizsgát és 30-án esküsznek fel ügyvédnek mintegy százan.

Po'sony, 14 Márcz. 1834

II.

Édes Uram Bátyám!

Tudván, hogy mások a' diaeta dolgait meg fogják írni, én ezektől elfordulok, 's levelemet kezdem tiszteletem' kijelentésével, mely mivel szívben 's lélekben egyiránt gyökerezik, kibeszélhetetlen és még sem vak. Kettő a' miért áldom Istenemet, hogy Po'sonyba hozott: egyik, mivel hazám' állása 's képe a' lehető tisztára fejelett-fel nekem; másik, mivel édes Uram Bátyámmal közel összérésbe jöttem. Mondanom kell azonban emerre nézve, hogy nem akkor vettem én legnagyobb hasznót, a'mikor némi tárgyakról némi fölvilágosítást nyertem, 's nem az által, hogy sok új 's épen nem, vagy kevesektől ismert ideákat megkaphattam: hanem abban érzem a' roppant nyereséget, hogy azon tiszta mélységnek 's pragmának, – melyet prósaiban 's verseiben csaknem gyermekkorom óta annyira csudálok – kútfejéhez juthattam, 's különböző tárgyak' első feldolgozása körül eredetében szemlélhettem. A'mit én olvasok, hallok, ha fel nem jegyzem, elfelejtem csakhamar, – mert ez ideig szüntelen szobaülő voltam, és csak olvasván, csak irván, 's kerülvén a' társaságot, 's így a' mit tanultam, az forgásba, emlékezetbe nem jöhetvén, – egyik a' másikat kitörli. E' szerint nem az tanít engem', ki krónika módra sokat összehord; hanem a'ki gondolatimnak új utakat vagy nyit, vagy mutat, a' ki új oldalakra vezet, 's így és ép ez által materiát ad lelkemnek fejtegetésre, tusakodásra, forrásra önmagában. Akkor

¹³ SZEMERE Bertalan: *Naplóm* (száműzetésben). In: *Összegyűjtött munkái*. Pest, 1870. II. 91.

¹⁴ I. m. 337.

¹⁵ Szemere zsengei, amelyeket 1829 és 32 között írt, *Mulattató Kis Könyvecske* című gyűjteményben maradtak fenn és Harsányi István adta közre őket az ItK 1919–21-es évfolyamában. Nyomtatásban 1831-től jelennek meg szépirodalmi munkái a Felsőmagyarországi Minerva hasábjain.

¹⁶ KFÖM III. 319. sz.

¹⁷ SZEMERE B., *Naplóm*, i. m. 34.

¹⁸ I. m. 36.

tanulok legtöbbet, mikor gondolkodom, 's hogy azt a' mit így tanultam, ne tudjam, vagy inkább ne higgyem, egy másik, egy új gondolkodás teheti. Valahány szép 's előttem ismeretlen oldalt fedezett-fel Uram Bátyám, mindannyiszor szellemem' égető szomjára egy enyhítő csepp hullt, 's lelkemben öröm volt, mely napokig táplálékul szolgált; de még egy nagyobb kincs után áhítoztam 's áhítozom én, t.i. megkapni azon módot, melyet Uram Bátyám minden tárgyat felfog, -mintha a' dolog' magvából indulna-ki, mintha nem lehetne másképp felfogni. 'S ez a' dologból való sajátosság, természetes kiindulás az egyik; a' másik pedig a' tovább menetel, az éléhaladás, az okoskodások' egymásból való formálódása, mintha az olvasó, hallgató előtt egy első gondolatból, nemzés és szülés által tagonkint támadt volna az egész munka. E' nagy kincset, mely csak sok studiumnak lehet resultatuma, nem tehettem ugyan sajátomná; azonban addig is folytatott törekvésemben még inkább megerősödtem, hogy t.i. minden dolgot feszülés nélkül a' maga józan 's természetes fekvésében igyekezem felfogni, 's fejtegetésekben a' természet' munkásságát vegyem például.

Igen természetesen teszem-fel magamnak itt e' kérdést: tehát miért nem feküdtem az annyira kedvelt studiumnak, 's miért nem másnak is, melyhez édes és erős vonzalmat érezek? A' felelet körülállásimban van. Mióta élek, csak pillantatig sem könnyült rajtam a' külső nyomás. 'S épen ez vala oka már kezdetben, hogy a' becsületvágyó gyermek magába fordult, 's hogy a' tanulásban, kizárólag gyönyörűséget találván, a' külső szükségből belső lélekszükség (:Dedürfniss:) származott. Így egy oldalról vonatva, más oldalról nyomva, naponként növekedett bennem a' belső élet, az ismeretek' szomja, 's magamba vonulásom. Mely uton tovább menvén, ez állapot matériál szolgált egy küzdésre, mely engemet meghordozott a' fájdalom' minden pontján, a' sírástól a' kétségbesésig. E' küzdés a' *külső nehez körülállások 's belső fejlődés közti* ellentétből, összeütközésből támadt, mely esztendőket óta foly kebelemben, szívemben és fejemben, különböző formákban, 's mennél többet gondolkodom, 's mennél több esztendőt számolok; annál kinosabban 's türehtetlenebbül. Én nem tudom, mit cselekedjem ez ellenzetes helyzetben! Már sokat tettem, és mindent hasztalan. A' láng órákint nő, a' jég szinte; ki élhet-meg e' kettőnek minden pillanatban megmegújuló összecsapásában? És én e' sok fájdalomnak még is sokat köszönhetek, 's ha sorsom javulna, a' mult szenvedésekben a' gondviselés' életemet szövő újat fognám látni. Ismétlem, sokat köszönhetek, mert e' küzdés, forrás vezetett magamba vissza, 's cselekedte azt, hogy lelkembe leszállván, sok részben 's nevezetes pontok iránt csilapodásra jutottam, kivált mi az életet 's kebelt illeti. Érzésemben a' mi tisztaság, a' mi hűség 's forróság van, mind itt nyertem, 's mint a' vitéz hazáját vérenek, úgy én ezt kinnak cseppjein szereztem. Belső életem 's fejlődésem története előttem úgy áll, mint egy nyitott könyv. 'S csaknem hajlandó vagyok hinni, hogy a'mint ismerem magamat, nem drágán vásárlottam-meg. Mind ezzel csak azt akarom mondani, hogy individualitásomban, forrván, tisztultam. 'S miként külső állapotom viseletemben némi határozatlanságot szült; küzködésem a' sorssal 's magammal épen ellenkezően, lélekben 's fontolatban a' makacsságig kemény állhatatra vezetett, -állhatatomnak szögletkövéül tévén-le az *okot és érzést*. — Itt egy szökést teszek, mondván, hogy azon nehez állapotból következtetem én azt is, hogy bár vér szerint nem vagyok bura hajlandó, mindenben megkap a' bánatos vonás, 's ettől megszabadulni nem tudok -mivel talán nem is akarok; 'S talán ez okozta, hogy Uram Bátyám' versei már *jókor* olly mélyen nyomódtak belém, mikor még nem is tudhattam, mik érdemei, 's mi benne az az édes vágy, az a' nevezhetetlen szomorú-tisztaság. Azon nehez állapot cselekszi, hogy én egy vagy más pályára el nem határozhatom magamat, 's ide is oda is kell néznem, hogy akár választhatok pályát, akár a' sors ád, készületlenül ne maradjak. És az okozta, hogy keseredve kell visszanézni esztendeimre, melyekben szándékaimnak külső állásom miatt vesznie kellett. Igaz, a'mit bírok, mind saját erőm után bírom; de ez nem vigasztalás, ha meggondolom, hogy annyi erővel szerencsésb helyzetben mennyinek lehetett volna jutni birtokába. Pályámat a' Dunai lassu hajókhoz hasonlítom. Nagy munka kell, míg három nap alatt oda érnek, hova a' gőzhajó több teherrel egy nap alatt elfut. . . . — De elhagyom e' hangot, melyre akarva 's akaratlanul tértem. Ó mire nem vitt volna engem' hevem, 's azon sokféle szomj, mely bennem mind ez ideig ég! 'S szeretném kiáltani, miért maradtam én el — azonban én hallgatok, senkinek nem mondtam e' napig, csak Napkönyvem tudja. — E' néhány homályos sor talán megvilágosít engemet Uram Bátyám előtt, 's legalább egy részben megfejt. 'S mintegy mentségül irtam, az iránt, hogy nem tettem a'mit nem tehettem, 's nem mozdultam-meg áltólelni azon pályát, melyért reszketek. 'S ne méltóztassék képzeltek mondani, mit én szenvedésnek neveztem. Én érzem, nem képzeltem, mert birkoztam vele, 's sokszor, ha áltgondoltam mindent, a' toll írás közben kiesett kezemből, 's némaságom egy fájdalmas átok volt. Azonban nem rettegek. Eddig is sokszor

győztem, 's a' reménységnek egy fogyhatatlan tengere él bennem. Hitem is van. Néha, szinte örömmel kezdek a' körülállások közül önerőmmel való kibontakozásra, — 's ezt tartom a' tudomány' egy fő hasznának. Minden sikertelen próbáim mellett is hitem az: hogy az ember saját keblében hordja sorsát, 's ha meg nem fárad, ritkán veszti. A' sors egy iszonyu nagyságu kerek, — feltartanunk nem lehet; de menetelének irányt adni: ez az erő lelkünké.

Ismétlem; azt, a'mit itt levelben, olly hosszán, 's lelkem' könnyüléseül még is igen röviden mondtam, mentségemül 's ismertetésemül mondtam. Hozá teszem még, hogy ha sorsom jobbra változik, áldom a'mi eddig kinezott. Azon nap, mellyen külsőképen is önállásra jutok, belső határozottságom 's állhatatom kinyilatkozásának is napja lesz. Eddig (:mértéken tul:) tartozkodó voltam, mint a'ki jégen jár.

Mielőtt bezárnám leveletem, még egy kérdést teszek magamnak Uram B. nevében: t.i. hogy még is mi pályát jegyzettem-ki? — Felelek rá 's U. Bátyám' szavaival. „Áldozatom két Istenség' oltára felett áll, Könny neked ó Szerelem, és neked ó Haza vér!”¹⁹ Érzésem 's gondolatom egy tenger, 's benne nincs más határ, mint e' kettő. Midőn először (:itt:) olvastam e' két sort, fel akartam kiáltani (:mint Columbus, mint Archimedes:), mert lelkem' egész tartalmát benne találtam, olly röviden 's szépen kimondva, miként én kimondani nem tudtam. Rákos' nymphája is illyen, bővebben kidolgozva adván azt, a'mit e' két sor ád. Pedig rég óta e' kettőben élek, 's talán olly forróan érzem 's szorítom magamhoz, mint U. B. azon pillanatban érzett, mellyben e' pár sor lelkéből kifakadt. 1830-tól Naplót viszek napról napra, 's a' mult és ez év' elején már mottóul ott áll, és mindeniknek elején ott fog állani. Talán nem is gondolja U. B. de én tudom 's mondhatom, mert érzettem, hogy e' szerencsés két sor engemet egy fojtódásból szabadított-meg, 's haza és szépség iránti szerelmem ezen mint csatornán kifolyván, ugyan ebben alakot nyert. Én mindig szívemben fogom viselni — azonban e' soroknak még más helyett is állaniok kell.

Már igen a' lap' végére értem. Ha vi'gálatra nem kellene készülnöm, sokszor alkalmatlankodnám; azonban még így is fogok- de többé e' tárgyal nem. Nem képzelheti Uram Bátyám, olly teljesen és még is nem vakon miképen lehessen férfit tisztelni, mikép én édes Uram Bátyámat tisztelem. Szemere Bertalan skm

Kölcsey csak május első napjaiban indul vissza Pozsonyba, hogy folytassa követi megbízatását, így Szemere április 9-i levele még otthon találja (Jelzete: Szemere Tár XIV. 14.). Ezt a levelét Kölcsey országgyűlési tevékenysége bemutatásának és a maga külföldi utazása tervezgetésének szánja. Ami Kölcseyt illeti, vele kapcsolatban azt a dilemmát igyekszik feldoldani, ami egyébként őt is foglalkoztatja: hogyan lehet összeegyeztetni az írói hírnévvel a közéleti funkcióba kerülő költő és politikus tevékenységét. Ez Kölcseynek sikerül a legjobban, mert bár a költői hírnévvel kerül be a követek közé, de az országgyűlésen kiderül róla, hogy fölöttébb járatos a státustudományban is. De az is tény, hogy haladó politikai javaslatait éppen a poéták ábrándozására való hivatkozással igyekeznek megakadályozni, ahogyan az is tény, hogy bár egyszerre szerveződik ellene az udvar, a felső tábla és az ellenzék sok irigy embere, mégis mindenki kénytelen meghajolni állhatatos jelleme előtt. Szemere maga is azt vallja, hogy irodalmi előkészület nélkül tökéletlen a politikus, szüksége van gyakorlati tapasztalatokra is, mert különben „a tévelygés gyermeke” lesz.²⁰ Sokan gondolkoztak Szemeréhez hasonlóan az ifjak közül, és ugyancsak sokan voltak azok, akik Kölcseyben látták e kettő legszerencsésebb megvalósulását. Ebből következően válik Kölcsey az országgyűlési ifjúság példaképévé. Ezt egyébként ő maga is táplálja, amikor egybegyűjti az ifjakat és programbeszégeket tart nekik megpróbálva „előttök a nemzet jelen s jövő állapota felett a leplet olykor-olykor széllyelvonnai, hogy tekinteteik a kellő pontra függesztessenek”.²¹ Szemere Bertalanon kívül többen is bejáratosak követi lakóházába, így pl. Eötvös József (1813–1871), Pulszky Ferenc (1814–1897), Ormós Zsigmond (1813–1894), Terray Károly (1812–1881), hogy csak a legismertebbeket soroljuk, de kapcsolata van az országgyűlési ifjúság egészével és a köztük megalakuló Társalkodási Egyesülettel vagy a pozsonyi líceum diákkörével is. Az ifjúság legtöbbször éppen Kölcseyért és miatt lép fel egységesen s még arcképét is elkészítteti Kliegl

¹⁹ Kölcsey 1825-ben írt *Áldozat* című epigrammáját idézi.

²⁰ SZEMERE B., *Naplóm*, i. m. 91.

²¹ KFÖM III. 319. sz.

Józseffel 1834-ben. Érdemes felfigyelnünk Szemerének arra a levélbeli megjegyzésére, hogy Kölcsenynek az ifjúsággal való kapcsolatában a nemzetben és a hazában való gondolkodás az összekötő láncszem. Őt is hasonló elvek vezérik, amikor levelének másik témájáról, a külföldi utazásáról beszél. A kiutazás azonban olyan ábránd számára, hogy a maga erejéből soha nem teljesülhetne, Szemere Pál (1785–1861) azonban szintén nincs olyan helyzetben, hogy támogatathatná. A legtöbb, amit tehet, jótanácsot ad neki, mint korábban is: „Három kincset keress: / – Remélj, higgy és szeress!”²² Így aztán egyelőre ugyanúgy elmarad kiutazási terve, mint diákkorában Indiába és Kínába való vágyakozása, mert Kölcseny közbenjárása sem eredményez anyagi támogatást „Pál bátyja” részéről.

Po'sony, 9 Ápril. 1834

III.

Édes Uram Bátyám!

Azon magas álláspontra, a'hol áll, Uram Bñak hágnia sokkal könnyebb volt, mint másnak akárkinek. Literátori dicsősége ép ez utolsó években indult legszebb virágzásba, kezdvén a' közönség is érteni 's érzeni, a'mit sokáig csak néhány író értett és érezett. 'S azt, hogy egy nemben gazdag lélekkel bir, tudván minden, meghallgatás tétozáás nélkül első' sorába tétetett. E' szerint, ide a' más pálya' dicsősége helyhezé UBmát, hova sok, örökké küzdvén, nem jut-el. De a' más pálya' dicsősége nem fogta volna azt meg is tarthatni, 's midőn majd UBm általunk eddig nem ismert formájában megjelent, álláspontja' megtartásánál többet tett. Egpár fénylő oldallal jött-fel UBm, melly arra, hogy az e' körben félig ismeretlen vendégnek illő hely mutattassék, elég vala; de nem, az itt mulatás' hosszú ideje alatt is; azonban erre szükség sem volt, mert a' történetek 's viták sorában UBm más nemű dicsősége mellé felderült két új oldal, mellynek hazája a' diaetai palota, 's mellyet eddig csak kevesen ismerhetek, ti. i. egy részről statustudományt, más részről kebelt pillantottunk-meg. De viszont ép azon írói hír, melly UBm diaetai hírének szárnyakat adott, sok rágalomnak szolgál alapul. Nemcsak az udvar' 's feltábla', hanem az oppositio' némelly t. i. irigy 's hírféltő emberei is minden UBm ajakából kijött merész ideára azt mondogatják: poétai gondolat. Azonban igaz, hogy ezzel csak magokat vigasztalhatják az árvák, mert a' jó lelkekben 's az ifjuság' szívében megfoganzik valamennyi szó, 's a' vérbe táplálék gyanánt elvegyül. A' minap nekem monda Vitéz,²³ azt hallja, K... y mindig verseket ír – én pedig azt feleltem, a'mit kellett felelnem.

Annak nagyon örülök, hogy a' legavultabb gondolkodásuak sem tagadhatják-meg UBm érdemét; hogy az ifjabb publikumnak majdnem páratlanul kedveltje, 's leginkább pedig az auditorium azon részének, melly érett 's vi'sgáló figyelemmel követi a' tanácskozást 's a' képviselők téteit. De nem tudománya', elméje', világos előadásának megismerésében találom én UBm' legnagyobb diszét, hanem abban, hogy karakterben, állhatatban csaknem kivétel nélkül legerősebbnek, legbizonyosabbnak tartják, felül állva minden csábokon 's kísértéseken. Ezen vélekedés UBm-ban szellemi nagyságot tesz-fel, 's belső szerelmet 's hűséget nemzet és haza iránt. És ezen szent sympáthiának, melly az étellel forrott-össze, 's vége a' halál' ölébe nyulik, – mi természetesen kellett kifejlődnie UBm környüállásai közt – fogja tudhatni minden, ha egy parányit gondolkodik. Nem hallgathatom-el a publicum' egy tévelygését, mellyben vannak csaknem mind azok, kik UBm-at vagy a' teremen kívül nem ismerik, vagy a' palotában szakadatlan figyelemmel nem követték. T. i. azt hiszik, UBm csak akkor szolhat, 's szól, ha elkészül, ha beszédet ír. Én e' balságot sok helytt kiirtottam a' palotában törtétekből vett okokkal, – de nem mindenütt 's nem mindenkor egészen, mert felették: miért beszél tehát olly ritkán, 's ha beszél, mindenkor úgy, mintha írva volna? Ezekre a' válasz könnyű volt, de sokszor foganatlan 's megvan e' tévelygés az érettekben is azon módosítással, hogy azt vélik: nincs UBm azon parlamentaris ér, nyomban 's készületlenül szolni a tárgyhoz. – Pedig ugy hiszem, Vay meg Petrovay, meg

²² Szemere Pál levele Kölcseny Ferenchez Péczelről 1833. február 28-án.: *Szemere Pál munkái*. III. 56. sz.

²³ Vitéz János Abaúj megye jobboldali beállítottságú követe.

Borsiczky keservesen tapasztalták az ellenkezőt.²⁴ Mind ez csak onnan származott, mivel UBm nem beszélt sok izben. 'S már most nem azért kérem UBmat a' gyakrabbi szólásra, hogy e' balvéleményt megdöntse, mert ha a' publicum kívánatahoz képest kellene mindig menni, nagyon görbe lenne a' pálya 's teljes különféle bukásokkal; hanem azért kérem, mivel én is szeretek valamit tanulni 's mások is, 's kívánnám, mindent elmondana UBm mig Po'sonyban lehetek, a' mit tud, a' mi szép, jó, 's egy parányilag azért is kérem, mivel bosszant azon még most sem egészen kiirtatott hiedelem, hogy az író csak írni tud, a' költő a' politikához 's törvényhez nem érthet. A' dicsőség ugyan édes érzése a' léleknek, azonban ismétlem, nem azért mondtam a' mit mondtam, mintha UBmrol hinném, hogy a' külső ragyogásban lelné jutalmát; sem nem azért, hogy tiszta utát elhagyván, illesztgesse pályáját a' salakos közvélemény' nyilatkozásaihoz; hanem mivel nem lehet nem kedves látni képünket a' közértelem' gyakran tiszta, gyakrabban repedezett tükörében, 's mivel a' küzködő kebelnek, akár önmagában viv, akár kívülről kap csapást, balzam a' nemzet' mosolygása.

Hogy a' hízlegéstől távol valék, UBm előtt azt nem is emlitem.

Azon vidéken alkalmasint régebben tudják, mint itt, hogy Erdelyben Május' 26-ikán diaeta leend.²⁵ S: etrenék tanúja lenni e' kis diaetának, 's komolyabb okát nem említvén, csak azért is, hogy hallanám: az, ki 22 év óta nem szolhatott, illy hosszú 's mély némaság után miképen fog szolhatni? Valljon a' némaság a' nyelv' folyóságát nem rontja-e meg, ugy mint a' szemvilágot a' sötétség megrontja? Hogy minden organum megromlik a' heverés által, bizonyos; 's ebből magából következtethetik, hogy mennél tovább nyul a' diaeta' tartása, annál közelebb jön 's van az önkény' csudája. Aligha sokan el nem mennek meghallgatni Erdely' szavát, mely több erő mellett rettenetes fogna lenni. Magam is kívánnám megismerni mind Erdelyt, mind diaetáját, 'a' módrol gondolkodom...

– A' polgári 's literaturai pályára hajlottam eddig is, 's még inkább egy idő óta, látván e' kettő mi szépen összesimulhat, 's egy mint vehet a' mástól erőt, szint, életet, csint. Azonban, kivált az első tekintvén, nem alhatik ki belőlem az utazásvágy, mely első ifjúságomtól óta célaim' változása szerint évenként változó alakban kísér, 's miután a' pályaválasztás' napja közelit, majdnem egészen megállapodott formát nyer. Ha megbúvnom minden könnyet, megnézek minden rajzolatokat, hiv képet még sem fogok magamnak más nemzetek' állapotjáról, virágzásáról, műveiről stb formálhatni. Pedig én természetesnek gondolom, hogy az a' ki hazája' elemtén munkálkodik, tudja azt, hova ohajtja emelni hazáját, 's bírjon egy képet lelkében, millyenre kívánná honát alakítani. A' ki magából teremti illyet, könnyen hibázhat, 's nem olly könnyen az, ki figyelmes szemmel nézte meg más országok' hiányait és tökéleteit, 's az életből szedte magába a' mi jó intézet, 's követést érdemel. Sok dolog théoriában töménytelen nehézségeket mutat, melyeket az élet szeliden elhárít, és megfordítva. 'S minden esetre erőt és időt kimél, a' ki utazhat, 's esztendei munkák', milliom fők' resultatumát tanulja meg könnyen, a' mi itthon előle zárva marad, 's mit nem való könnyekből tanulni. Azt is hiszem, utazás által mintegy szabadabb körre tágul az ember' szelleme, 's mind vállalatokra, mind gondolatokra fogékonyabbá tétetik. Egy magyar pusztáiról Anglia' gyárai közt! egy magyar ugar földeiről Hollandia' virágmezéjén! egy magyar gazdagságnak vélt szegénységéből Páris' fényében, 's a' szabad ember' csudálatos művei között! Hozhatni-e mást vissza hazánkba mint meleg érzést, 's önfeláldozásig lángoló keblet ember, szabadság 's nemzet iránt? 's a' fáradásban nem ád-e ujlást minden visszaemlékezés azon népekre? Életünk egy leszen a' hazáéval; a' nemzet ideáján keresztül forró cseppekbe' hull szívünkbe a' közszabadság' szerelme, 's minden sükerült lépés, minden közjavallat ismételt felszólítás a' nép' bajnokává. 'stb. -- Nem szölok többet erről, csak arra kérem, igen kérem édes UBmat, beszélne jó Pál bátyámmal, nem tudna-e ő valami alkalmat, utmódot legalább egy

²⁴ Gr. Vay Ábrahám Bereg főispáni helytartója vagy báró Vay Miklós alkancellár, Petrovay József Ung megye jobboldali, Borsiczky István Trencsén megye szabadelvű követe.

²⁵ Erdélyben 1811-től nem hívta egybe az országgyűlést az uralkodó, ahogyan Magyarországot sem 1812 és 1825 között. A nagy várakozással kísért esemény azonban csak indulásában teljesíti a reményeket, mert nemzeti gyűléssé alakulva át törvénytelennek minősíti a kormányzékai tisztviselők kinevezését, felveszi a kapcsolatot a magyar országgyűléssel, közvetlenül a király elé terjeszti sérelmeit, országgyűlési naplót jelentet meg és nem hajlandó tárgyalni a királyi proposíciókról. A folytatás drasztikus: 1835. február 5-én a király feloszlatja az erdélyi országgyűlést. Szemere csak készül, de nem vesz részt az erdélyi eseményeken.

esztendőre kiutazhatni. Gondolhatja UBátyám, mi forró bennem e' szándék, 's indító oka mi tiszta – nem pusztá kíváncsiság. Félek! mihamar egy olly lépést kell tennem; mely e' czélotmlt örökre elszakaszt.²⁶ A' vérző szív, a' szomorú visszapillantás fájni fog, de használni nem!! –

Megdöbbsentem, hallván, UBátyám rosszul van. De azon gondolat, hogy csak ut utáni gyengélkedés, megvigasztalt.²⁷

Tiszta 's igaz tisztelője Szemere Bertalan skm

1834. szeptember 8-án Szemere haza indul Pozsonyból, mert szülei nem tudják anyagilag támogatni, és ő nem tud fizetett állást szerezni magának. Előzetes terve szerint találkozni kíván Szemere Pállal és Pesten is szeretne eltölteni valamennyi időt. Végül úgy alakul, hogy a leghosszabb időt, a 9. és 15. közötti hat napot Pécelen, Szemere Pál otthonában vendégeskedi. Erről az egy hétről szól 1834. szeptember 15-én kelt rövid tudósítása, amely egyébként Szemere Pál Kölcseyhez írott levele lapjain marad ránk (Jelzete: Szemere Tár XIV. 51/b.).

IV.

En nagy örmben jöttem-ki Pécelre, nagy örömek közt vagyok itt, tehát természetes, hogy ma délután nehéz szívvel megyek-ki a' szép örömek közül, vivén keblemben a' mult kedves hat napnak gyönyörű emlékezetét. 'S erőt e' hamar megválásra egyedül azon aggodás 's szülői gond ád, mely anyámnak még Po'sonyban vett leveléből sötéten tűnik-ki. Uram bátyám nem igen volt velünk e' hat napok alatt, de nem úgy mi; mert Pál bátyám és én, és mind azok kikkel együtt töltök az időt, U. bátyámmal társalkodtunk, nem, elmenve Po'sonyba, hanem U. bátyámat Po'sonybul elhozva. En mindig elmondtam naponkint, kérdeztetvén minden órában, hogy most az ülésbe sétál, most vissza-ballag, 's 4 után az arénába indul, 8 körül haza tér. Néha dévajkodtunk is – Szebb köre nem lehet U. bátyámnak mint Pest, kedvesebb mulatozást pedig Pécelnél nem talál.²⁸ Nem is képzeltem a' mit itt leltem. Az egész falu egy teljes tisztelet, mely soknemű elágazásaiból, Pál bátyámnak lelkében foly-össze. . . . Mint mondtam, én délután Pestre visszamegyek, s onnan haza, de azon erős szándékkal, hogy ismét eljövök.

E' pár sort Pál bátyám' engedelmeiből írom ide, meg lehet még Pesten többet írok, de otthon bizonyosan többet, az első postával. Két véi társalkodás után nem szükség mondani, hogy U. bátyámnak nagy tisztelője vagyok; de azt nem hallgathatom-el, miképen nem csoda, ha egy lángoló, Kölcsey keblénél tisztult 's érlelődött lelkü ifju néha el el kevélyül magában, emlékezvén a' bizodalmas napokra. Révay Horváthban, Kazinczy Szemerében hagyott maga után tanítványt –²⁹ ó ha én csak résszerint mondathatnám Kölcsey tanítványának! E' gondolatra fölgyul lelkem, 's lesütöm szemeimet.

Bertalanja skm

A következő nap Pestről keresi fel levelével Kölcseyt, s most részletesen beszámol péceli élményeiről (Jelzete: Szemere Tár XIV. 52.). Ezek közül két mozzanat emelkedik ki; az egyikben a reformkor nevezetes könyvsikeréről szól, a másikban pedig az akadémiai kulisszatitkok közül hoz felszínre néhányat. A Pécelen közkézen forgó könyv *Bőlöni Farkas* Sándor (1795–1842) *Utazás Észak*

²⁶ Sikeres ügyvédi vizsgája után már csak Kölcsey kedvéért van az országgyűlésen és saját magát kell eltartania. A szülői támogatás olyan minimális, hogy az álláskereső gondolata foglalkoztatja, ami egyúttal utazását is megküsitána.

²⁷ Kölcseynek útja közben aranyere sok kellemetlenséget okozott, ráadásul saját kocsiját nem találva Pozsonyban, a másén kellett hazajönnie. Haza érkezése után két héttel is arról panaszkodik Wesselényinek, hogy nem volt kedve és ereje szétnézni még saját udvarán sem (KFÖM III. 290. sz.).

²⁸ Arra utal, hogy Kölcsey mindig vágyik Pestre, vonzza annak irodalmi élete, s most lehetőség is kínálkozik a felköltözésre az akadémiai titkárság helyének megüresedésével, s Kölcseynek titkárrá választásával.

²⁹ Ti. Révai Miklós (1750–1807) Horváth Istvánban (1784–1846), Kazinczy Ferenc pedig Szemere Pálban vélte látni szellemi örökségének folytatóját.

Amerikában című könyve. A szerző 1830. november 3-án indul el Kolozsvárról egy erdélyi gróf társaságában, s tolmácskodásért pénzt kapva Bécs, München, Strassbourgon át előbb Párizsba, majd Belgiumon és Hollandián keresztül Londonba jut el, hogy innen közel másfél hónapos hajóút után szeptember első napjaiban megérkezzék Amerikába. Itt november 29-ig tartózkodik, s a három hónap alatt alaposan szemügyre veszi az ország gyárait, tanintézetait, fogházait, múzeumait, a nevelési rendszert, vallási viszonyokat, állami költségvetést, de az indiánok és a négerek helyzetét is. 1832. január 14-én érkezik vissza Európába, s ettől kezdve legfőbb gondja tapasztalatainak könyvvé formálása. 1834-ben meg is jelenik a mű, egyelőre csonkán a cenzúrázás miatt, egy évre rá újabb kiadás készül belőle, de ezt már betiltják. Szemerének az első kiadást olvassák, és nem tévednek abban, hogy az Akadémia nagyjuttalmát jósolják, sőt e könyv révén a tagok közé is beválasztják Bölönit, a Közép Szolnoki Casino pedig levélben értesíti Wesselényit, hogy 1834. szeptember 26-i határozata alapján feliratot serleget kíván átadni az írónak.³⁰ Újabbban Lukácsy Sándor foglalkozott Bölönivel.³¹ Megalapítása szerint a reformnemzedék az áhított és eltervezett változások nyugati mintáit vizsgálta utazásai során. Amerikában a virágzás okát a politikai-jogi intézményekben látja, ezért hivatkozik az alkotmány és szabadság varázserejére. Az elképzelés teljesen megfelel Szemerének, s őt sem zavarja, ahogyan másokat sem ekkoriban, hogy valójában nem a kapitalizmust, hanem a demokráciát, a polgári egyenlőség társadalmát írja le Bölöni. A könyv antifeudális beállítottságával és a demokrácia leplezetlen magasztalásával éri el az átütő sikert, hatásában pedig a francia forradalom nálunk is megvalósítható eredményére mozgósít. Ezt Szemere Lafayette (1757–1834) francia tábornok és politikus személyének említésével fejezi ki, mert ő a liberális alkotmányos monarchiáért küzdő nemesség képviselője, aki ugyanúgy részt vesz az amerikai függetlenségi háborúban, mint az 1789-es francia eseményekben.

Amikor Kölcsy 1834. május elején visszaindul Pozsonyba, szokása szerint megszakítja útját Pesten, hogy Bárfay László házában megpihenjen, s találkozzék barátaival. A beszélgetés során szóba kerül, hogy Döbrentei Gábor (1785–1851), aki az 1831-ben megalakuló Akadémia első titkára, rövidesen távozni kényszerül hivatali állásából. Kölcsy tréfásan megjegyzi, hogy titkárrá választásával megvalósulhatna régi vágya, ugyanis Pestre kerülhetne, s az irodalomnak szentelhetné minden erejét.³² A hirtelen támadt ötlet mindenkinek tetszik, s Kölcsy barátai biztosra veszik a megválasztás lehetőségét, sőt lassan terjesztik is a gondolatot. Így jut az el még Buczy Emilhez (1782–1839) is, a Döbrentei Erdélyi Múzeuma körül egykor gyülekező esztétikusok egyikéhez. Kölcsy jóval megfontoltabb, mint pesti barátai, mert a biztatást ugyan komolyan veszi, de sokoldalú tárgyalást folytat Széchenyi Istvánnal, Schedel Ferencel és másokkal, s levélben kér tanácsot Szemere Páltól, Bárfay Lászlótól és többi barátjától. A végeredmény az, hogy elveti a pályázat gondolatát, mert fél, hogy nem tudná fenntartani a kívánatos pesti lakást, ugyanis birtokai jövedelme alig segítené ebben. Az is aggasztja, hogy a határozatlan időtartamról hat évre akarják meghatározni egy-egy ciklus idejét, s ő jól tudja, hogy magában az igazgatótanácsban s a társasági tagok között is sok ellensége van polgári elvei miatt, s nem biztos, hogy újra választanak, már pedig akkor nem tudna többé visszatérni a közelet porondjára. És végül zavarja az is, hogy Széchenyi azt kívánja, írjon neki szándékaról, mert néhány kérdésben előre is értekezni kellene, s ezek között éppen Szemere Pál további tagságának kérdése is szóba jönne.³³ Ezek olyan indokok Kölcsy előtt, hogy Schedel Ferencnek hivatalosan bejelenti, nem kíván a titkári tisztre „konkurálni”.³⁴ Szemere Bertalan és Pál is azért szeretnék Kölcsyt a titkári székben látni, mert meggyőződésük szerint bünszövetkeztévé válik az Akadémia, s egyben az egész irodalmi élet is, de Kölcsy még rendet teremthetne tekintélyével és tiszta erkölcsű szigorúságával. Magát a választási eljárást is szeretnék megfigyelni, hiszen annak során éppen az érdekeltségi körök, a „cimboraság” lepleződne le, s ezek közül Schedel és Széchenyi szándékait már is úgy mutatja be, mint amelyek nem őszinték, sőt terveikben Kölcsy csupán végrehajtó bábként szerepelne: Schedel számító egyéniség, Széchenyi pedig nem több, mint a családja, ti. főnemes, aki számára a polgári formák a szerepjátszáshoz és az egyéni dicsőséghöz segítő „köntösök”.

Pest, 16-ikán Szeptmbr, 1834

³⁰ *Adalék Bölöni Farkas Sándor életéhez*, Történeti Lapok, 1874. 7.

³¹ LUKÁCSY Sándor, Bölöni Farkas Sándor (1795–1842). *Literatura*, 1979/2–3.

³² Kölcsy Ferenc levele Bárfay Lászlóhoz Pozsonyból 1834. június 8-án. KFÖM III. 295. sz.

³³ Kölcsy Ferenc levele Szemere Pálhoz Pozsonyból 1834. szeptember 7-én. KFÖM III. 319. sz.

³⁴ Kölcsy Ferenc levele Toldy Ferenchez Pozsonyból 1834. október 3-án. KFÖM III. 325. sz.

Kölcsy Ferencnek mély tiszteletét küldi, Szemere Bertalan skm.

A' menetelre nézve nagy bizonytalanságban lévén, van is időm, nincs is, az az, volna, de a' bizonytalanság miatt nem lehetek nyugalomban. Ténapi soraimban megírom, hogy bejövendek, most már irhatom, hogy itt vagyok. A' Péczeli napok jól elfolytak, de sokkal vigabban, igen sokkal több társasági vigalmak közt folyhattak volna el, ha hónom alatt egy nagy támadás nem kinez, 's szám ki nem fakad. Ezek miatt csak Pál bátyám' házában tartozkodám, 's délután vagy billiard vagy golyó járt. Sokszor elmondtam, hogy U. B. nem tudja, mikép lehet kedvet találni játéokban, 's Pál b. szinte azt hozá-föl Goethéről, – azonban mi csak játszottunk.

Olvastam, de nem egészen, Farkas' utazását észak-amerikában. Pál bátyám kifogyhatatlan magasztalásában, kivált dicsérvén a' férfias nyelvet, velős rövidséget, – nincs benne az előtte annyira utálatos fecsegés. 'S én is azt tartom, meg azt is, hogy ha más munka nyereendi-el a' 200 aranyat, az Akadémiának tisztelet becsület, de bizony igazságtalanul fog cselekedni. Mi nagy érzések! mi mély lélek, mi józan ész, 's lángoló szellem! Valahányszor nagy képhöz jut, felmelegül, 's hazánkra egy pillantást vet – és többnyire fájdalommal fölshajt. Nagyon röviden beszél, csak töredékképen. De én hiszem, hogy sokkal több van utazó-könyvében, azonban hiszem ha nem volna is, mennyi sok van a' számtalan utazók' munkáikban, 's mi ingerlő állás, mind azt elmondani egy északi-amerikában utazott magyarnak, a' mit nemcsak látott, tapasztalt, de a' mit hallott és olvasott. Illy állásban nagy erő kelle a' rövidséghez. Még azt is csodálom, hogy a' censurán illy épen jutott keresztül. Telve szabadalmi jegyzetekkel, sőt a' New-Hampshirei statusnak alkotmánya, 's a' Szövetség' függetlenségi hitlevele is adva van, – ép olly tiszta, egyszerű, józan igazságok, mint azok, mik Lafayette' tróntöntő beszédeiben világítanak. Szinte kedvem jött átköltözni Amerikába, 's nem hiszem, hogy volna ember, ki ezt olvasván, ezt a' tiszta munkát, vágyat nem éreze magában, a' szabadság országának halmai felé. Én részemről, röplüni engedtem vágyamat, nemzetem fordult-meg lelkemben, 's titkosan újra felfogadtam, hogy életem a' hazáé. – Pál b. azt mondá az akkori vendégeknek, hogy egész Péczelnek el kell olvasnia, sorba menjen a' könyv.

Néha néha beszéltünk az Auróráról, a' t. Társaságról, a' literátorokról.³⁵ Mivel P. bátyám a' kíméletlenségig egyenes, 's mivel tapasztaltam, hogy maga 's minden iránt igazságos, elhiszem, a' mit töredékesen beszélt a' czimboraságról, 's csodálkozva 's utálattal pillantottam a' csak kevésé felvont lepel alá. Nagyon szeretnék mindent megtudni, kívánnám azokat is hallani. Ha így van a' dolog, az akadémiai élet ép az, a' mi a' színészeké, 's vajmi nagyon gyöngeség' rabja a' tudós serg.- Egy hurt vagyok illetendő, ámbár félek, U.B-nak kellemetlen lesz. Buczyt hallottam először, hogy U. B. t. . . akar lenni,³⁶ ő tőle azt is, miképen dicséretesnek mondá Sch . . . karakterét,³⁷ ki (mondá Buczy):, miután meghallá, hogy Kölcsy szinte akar, visszalépett. Nem tudom, szolt-e Sch . . . erről U.B-nak. A' visszalépést én nem tartottam akkor sem nemességnek, sőt inkább nagyon természetesnek. Okaim vannak rá, de most nem hordom-fel. Azonban megvallom, miután ollyformán értém Buczy' beszédéből, hogy *Bécsben létekor* mondá vala gr. T . . . ynek³⁸ Sch . . . hogy hallá Kölcsy' szándékát, 's ő visszalép; az egész nemességet, ha ugyan az, álnak tartom. Mert hiszen régóta tudja Sch . . . ék U. B. szándékát! A' környüállásokat tisztán nem tudván, azt gondolom azokból a' miket tudok: vagy magok közé *akarják* U.B-mat e' színnel rántani; vagy, miután kicsinálták Sch . . . választását, a' gyanu' elhárítására (:Sch . . . ről és közelb barátirol:) játszatik a' nagylelkűség. Pál b. teljes lélekkel azon van, hogy próbálja-meg U. B. tegyen-meg mindent; 's szeretné áltadni, a' sikerülés' esetében, az Auróra 's Musáron' szerkeztetését is,³⁹ mi szép hasznót ad, – e kettőben egész erejéből fogna segítségül lenni.

³⁵ A Bajza József és Szemere Pál által által Aurora néven kiadott zsebkönyvről van szó, amely kettőjük között nyilvános vitát is kiváltott; a t. Társaság a Tudós Társaság, az Akadémia korábbi hivatalos neve.

³⁶ Itt és a továbbiakban is a titkok (titkár) szót rövidíti így Szemere.

³⁷ Schedel Ferencet, a későbbi Toldy Ferenc (1805–1875) néven ismertté vált irodalomtörténész jelöli így itt és a levél más helyein is, aki 1831-től az Akadémia segédjegyzője, majd 1835-től a titkára lesz.

³⁸ Gróf Teleky József (1790–1855) kezdettől a választmány, majd az Akadémia elnöke.

³⁹ A Muzáron című szépirodalmi és esztétikai folyóiratot eredetileg Szemere Pál szerkeszti 1827 és 29 között, majd 1833-ban Kölcsyvel együtt újra útnak indítja, de csak a beköszöntő első kötet jelenik meg.

Nem sokkal eljöttöm előtt mondtam, hogy már magam sem bánom, ha elhagyja U. B. azt a szerencsétlen diatát, 's az emésztődés' állapotjából a' munkálkodás 's ismét új fénylés' körébe áltmegy. Tehát szinte kérem U. B. mat, világosan kívánja a' t . . . ra választatását. Világosabban nem lehet megmutatni azt, hogy complot van.⁴⁰ Mert mi okbul tétethetnék Sch . . . , eleibe, 's mi okbul lehet elmellőzni U. B. mat, 's kinek kezébe illik ugy a' toll? Ugyancsak pillantson magába U. B. 's lehetetlen nem éreznie, hogy nemcsak megérdemli, de presendálhatja. Nincs oka senkinek hogy U. B. f. nehézteljen (:kivéven tán Dnyit de az is csak szerinte:); nincs senki ki legalkalmasb voltát tagadni merni; mint polgári férfit nemzetnek bizodalma érdemíté magát – 's még sem fogna választatni. Ha nincs ok, párt csinálta a' dolgot, 's azt jó tudni a' publicumnak. Azt hallom, Gr. Sz. . . . , midőn V . . . ytol hallaná, U. B. szándékát, azt mondá: a' francz Akadémiában is választottak egyszer egy t . . . t 's praescribalt.⁴¹ Én nem tudom mikép vólt, de én soha nem voltam szív szerinti tisztelője gr. Sz. . . nek,⁴² de nem mertem mondani magamnak sem, mert féltem, hátha az irigység, dicsírgylés munkálkodik bennem. 'S íme kivilágosodik sejtésem, ő alapító volt, 's ur akar maradni és gróf, és tekintetet mutató nagy. A' nagyobb-embereknek örökös vétkök, hogy maguk akarnak fényleni, másokat eszközül kívánnak; mindent föláldoznak, de conditio sine qua non, hogy a' kezdet 's kivitel' érdeme övék legyen. Ó nagyság ó hiúság! Ó aristokrata polgári köntösben, 's egy népszerű intézvényektől (:hogy dicsértessék a' néptől.) körülvelt úr 'stb.- U. B. ñak nyilvánosan kell akarnia. U. B. mat megbuktathatják, de Po'sony ismeri U. B. karakterét, 's a' politikai élet e' mellett; munkái, szelleme mellett tesznek halhatatlan tanubizonyságot. Czimboraság nem árthat U. B. ñak, mert érdemei elérhetetlenek; de U. B. kitisztíthatja a' mocsárt, mely naponkint szélesbül! Jó lenne, nagyon szeretném, ha Pesten telepedne-meg, vonzalmát követve. Mit nem nyernénk azon férfit' lelkéből, ki erejének legteljesb pontján áll.

Eszembe jutának ezek 's leírtam. Hólnap, ugy hiszem, megyek.⁴³

Tisztelem Zala' lelkes követét;⁴⁴ 's kérem U. B. mat, soha ne kételkedjék lelkem' 's keblem' őszinteségében.

Szemere Pozsonyból visszatérve újra Borsodba kerül, s gyakornokként folytatja munkáját a megyei hivatalban. A körülmények szerencsés összejártsága révén azzal kezdi hivatalba lépését, hogy beutazza megyéje és a szomszédos területek legnagyobb részét. Ez érdeke a hivatali apparátusnak, mert így a látottak alapján szerzett ismeretek birtokában láthatja át a megyei életet az új hivatalbeli, de érdeke Szemerének is, mert a hazai élet megismerése közben személyes kapcsolatokat alakíthat ki. Közülük most a Kölcsyvel közös ismerősök kerülnek elő, s elsősorban a Szemere-család tagjait említi levelében. A család több ágon és helyen él, s a Szemere Ádám leszármazottjaiból a borsodi (maga Szemere Bertalan is) és a Pest megyei (pl. Szemere Pál költő), a Szemere László utódjaiból pedig a zempléni ág marad fenn. Valamennyit ismeri Kölcsy is, így a levélben említendő zemplénieket is, hiszen innen való Szemere Krisztina (1792–1828) költőnő, a péceli jó barát felesége vagy Szemere György zempléni főbíró, akihez híres levelet ír, melyet Iskola és világ címen dolgozattá formálva meg is jelentet. És itt él Lasztócon, a zempléni családi fészekben Szemere Miklós (1802–1881), a harmadik testvér is, ugyanúgy Patakon végezte iskoláit, mint György.

Zempléni újtárol küldi következő levelét Kölcsynek, amelynek jelzete: Szemere Tár XIV. 61.

Liszka, Novemb. 3-kán 1834

⁴⁰ A szó jelentése összeesküvés, bűnszövetkezés, s ez a kialakulóban levő triász, Vörösmarty Mihály, Bajza József és Toldy Ferenc szervezkedésére éppúgy vonatkozhat, mint a vezetőségben levő országos méltóságok viselőire, az arisztokratákra és a főpapokra.

⁴¹ A Dnyit rövidítés Döbrenteyre, az Akadémia akkori titkárára vonatkozhat; Vay Ábrahám az Akadémia igazgató választmányi tagja; a praescribal előír, rendelkezik vagy szabályt hoz értelemben fordul elő.

⁴² Gróf Széchenyi István

⁴³ Az utazás a vattai szülői házba való visszatérést jelenti.

⁴⁴ Deák Ferencről van szó, akihez szintén bejáratos Szemere a pozsonyi országgyűlés idején.

Kölcsy Ferencnek tiszteletét küldi Szemere Bertalan skm

Mind azért, mivel U.Bm mondá, mind azért, mert keblem óránként sugálja hüven emlékezem az utósó, elválási pillanatban mondott szavakra, t.i. hogy mennél többször írjak. 'S ugy hiszem, már kétszer vevé soraimat U. B., egyszer Péczelről, másszor Pestről, 's harmadszor még ez ideig azért nem, mert környülállások' kifejlését vártam, mert a borsodi leendő gyűlésekről kívántam írni szemlélő észrevéteimet. De ezek csak f. h. 17-kén fognak tartatni, 's nem tehetem, hogy ennyi idő' eltétele után várakozzam.

Egyébiránt, e' levelkét egy hideg szobában 's sebes kézzel írom, s nem azért, mintha tudnék valami megírásra méltót: hanem mert nem nyughatom, míg le nem írom a' nekem annyira tiszteletes nevet, 's e' felszólalás által meg nem szabadítom lelkemet azon borongós képtől, hogy hallgatásom vagy elszorodás', vagy feledkezés; vagy éppen hidegülésnek vétetik. Pedig ez nem igaz, mert többször megfordul számban U.Bm' neve itthon, mint ott megfordult, 's sokszor erőködöm U.Bról nem szólni, mert némelyek vakimádónak gondolhatnának, mások dicsekedőnek nézhetnének, – mikről én lélekben 's testben rettegek.

Po'sonyban mindkét éven keresztül egészséges voltam, itthon ellenben már feküdtem, de keves ideig. 'S alig hogy egy napon nem fekvém, – mentem a' hegyaljára, 's most itt vagyok. Szemere Gyurival megismerkedém, Miklóssal együtt járogatunk – 's eddigi beszélgetésünk' tárgya többnyire U. B. vala. Ő is sokat mondhat, én is eleget. Jól mondá U. B., hogy jeles szeszélyes író fogott lehetni, mert valójában akármiről beszél, annak mindig furcsa oldalát kapja-fel, 's a' komolyság' és vigság' olly vegyületében adja-elő, hogy derülésre kényszeríti a' hallgatót. Ő soha nem elméskedik, vagy igen ritkán, 's elmésséget nem is követel: hanem egész őszintén mondja-el gondolatát, 's valami tárgyról nézetét – de épen nézetei nagyon furcsák, mindenben elsiklik, s azt a részt beszél-el, mihöz szeszélyes képet köthet. Írásban miképen jönnének-ki ötletei, nem tudom előre elgondolni; hanem beszédben sok sajátssággal bírnak, 's bennök a fő, hogy: *egyszerűek*, 's nem az *előadásban*, de a' *gondolatban* fekszik a' furcsa, és másszor: *praetensiótlanok*. – űb – Alkalmassint Bécsben, vagy külföldön töltendi a' telet, 's mondá: U.Bm kedvéért vagy egy hétig Po'sonyban mulat.⁴⁵ Élete nem egészen vig, van a'mi őt is megzavarja. Pedig talpig becsületes ember. – Gondolván, U. B. ismeri Gyurit is, azt írom felőle, hogy e' napokban még nagyobb urrá lett, mert nejének hajadon testvére meghalván, ennek része is (:150, 000 v.f.) övé lett.

E' három lapocskát már csak beírom.

Mintha kérdené U. B., mit beszélnek a' diaetáról? Feleletem: a' diaeta nagyon kevésbé érdekli az országot, legalább azokat, kikkel én ez ideig találkozám. Sőt azon észrevétre jutottam, 's azt hiszem: *hogy inkább az egyes követek érdeklik őket, mint az, mit a' diaeta csinál.* Az egész haza inkább az individuumokra, mint a' diaeta' folyamatára figyelmez. Nagy fonákság, de ha emlékezem más országok legközelebbi diaetáikra, nemcsak nálunk van ez így. Ha többekkel jövők érintésbe gyűléskor 's azután, bővebben mondom-el a' mit tapasztalni fogok.

Miután a' hegyaljáról írok, szílok a' szüretéről s azt mondom, hogy a' termés igen sok, aszú aránylag keves. Vevők is mutatkoznak, 's 1 hordó bor 1 putton aszuval elkel 40 v.f – 60 vf.-ig. E' kedvező szüretnek vannak kedvetlen oldalai is; azt azonban enmagam is tapasztalom, hogy 1827 óta amikor elszegényedett a' hegyalja rossz szüretetek miatt, hogy e' jó áldás nem jön, sok uri háznép belefulad adóságiba.

Jelentse-be U. B. Zala' mindenkép *első* követének, tiszteletemet. Hajlandó vagyok hinni, hogy ő nem gondolja, mi nagy tekintetben áll a' nemzet előtt. Azonban ha képzelheti magának, akkor kimondhatatlan boldogságot kell éreznie lelkében. Késő léptem házába, 's rövid ideig jártam bele, de ha emlékezem azon időre, 's azon módra, mellyel hozám volt, büszke öröm derül homlokomra. –

Még Bereghbe megyek, onnan haza 's otthonról tüstént írok. Addig is fogadja U. B. szeretetemet, tiszteletemet szívesen, 's higye, hogy nem változom. skm

⁴⁵ Aligha találkoznak Pozsonyban, mert Kölcsy Szemere Pál levelére válaszolva 1835. január 24-én is azt írja, hogy örömmel várja Miklóst (KFÖM III. 339. sz.). Ezután nem sokkal, február 10-én pedig már véglegesen elhagyja Pozsonyt.

A következő levélben (Jelzete: Szemere Tár XIV. 64.) tovább folytatja Szemere hazai utazásainak beszámolóját, s szinte végig szatirikus visszhangját kapjuk annak, amit Borsodtól távol vagy megyéje határain belül tapasztal. Részletesen Bereg megyéről szól, amelynek diétai követői közül Komlóssy Károly és Pogány József szélsőségesen konzervatív, de Füzeséry is jobboldali s egyedül Eötvös Tamás szabadelvű. Így a megye sok akadályt gördít a haladó szellemű javaslatok megtárgyalása elé az országgyűlésen. Ez történt 1883-ban is, amikor az úrbéri munkálat tárgyalása során a főrendek javaslataira kiegészítik a rendek az I. törvénycikk 6. §-át azzal, hogy a jobbágytelek hasznélvezetét megvásárló minden személy a telek közterheit is köteles viselni. Bereg az ellenzők táborában kisebbségben marad, s hogy igazát érvényesíthesse, december 9-én a királyhoz küld felíratot, melyben „zabolátlan szabadságot”, az alkotmány „szentségének szentségtörő kezekkel való veszedelmeztetését” veti a rendek és az országgyűlés szemére. 1834. július 1-én az országos ülésben Jármay szabolcsi követ hevesen támadja Pogányt a példátlan eljárás miatt, aki válaszában olyan sértő megjegyzéseket tesz, hogy azokra Deák Ferenc, zalai követ is reagál. Visszautasítja Bereg vádaskodásait, ugyanakkor kifejezi azt a meggyőződését is, hogy „a megye egyes emberek életkorához mérve halhatatlan, és így az egyes emberek hibái nem lesznek a megyének örökös vétkei, és hiszem azt, hogy Bereg v(árme)gye is, mely az alkotmány ösvényéről most félre lépett, erős védje lesz még a haza szabadságának, és bajaiból kitisztulva, constitutionalis testvérünk fog maradni”.⁴⁶

Szemere 1834. december első hetében lesz aljegyző Borsodban, s most már ilyen minőségében vonja le következtetéseit a megye hivatali életéről, egyelőre azonban még csak a november 17-i megyegyűlésről küld tudósítást, nem is gondolva arra, hogy rövidesen maga is fontos szereplőjévé válik annak.

Vatta, Deczemb. 8-kán 1834

VII.

Kölcsey Ferencnek tiszteletét küldi Szemere Bertalan skm

Bosszankodom 's csodálom egyszersmind, miképen tudtam illy hoszasan hallgatni. Most tehát, irván e' levelet kétképen örülök, t.i. mert e' pár negyedet U.B-mnak annyszor visszaohajtott társaságában élhetem kizárólag, — és mert lelkemet azon remény táplálja, hogy becses válaszában fogok gyönyörködhetni.

Mióta itthon vagyok, sokat utazgattam, résszint kötelességből, résszint illendőségből, résszint reménységből, és résszint más -ségek-ből. Voltam a' magyar népség' (:ó mi drága dolog ez a -ség!) minden osztályaiban, — t.i. értvén ezen nagy fontosságu fölosztást: 1. ha nem köszönsz is köszönnek: (:pő a' gallicziával határos Krajnya &c.); 2. ha köszönsz te, köszönnek (:pő Zemplén' alja, Borsod &c.); 3-or ha köszönsz se' köszönnek; pő Hortobágy 's más társai e' nemzeti nagy névnek. Az az hogy itt nem voltam, — de így jár az ember, midőn előbb osztja-föl utát rendszerleg, mintsem meggondolná, hol utazott. No de e' botlást nem veendi U. B. rosz neven, miután nagy auctoritást hozok-fel mentségemül, t.i. az írók' azon legtöbbjét, kik munkájoknak hamarabb megírják systeman felosztott tartalmukat, mintsem azt tudják világosan, mit 's mikép irandanak. Miután — legalább a' gyorsíróknál — ércztoll; — igaz! és — majd elfeledém (:pedig egy király' szomorú példájával tudnám megbizonyítani, mi rosz következesei lehetnek a' feledékenységek.) — és a' plajbászal jegyzőknél [— olvashatatlan szó] divatozik, — bátorkodom tanácslani U.B-mnak, hajtson fejet a' *hibának* — 's valljon *módi* ellen cselekednék-e? — semhogy fölingerelje az írók sokaságát.

Azonban a' *hibát az erény'* bősége helyre üti, mert voltam még nem-nevezett helyeken is, pedig mai időben — még a' diaetán is — erény a' hallgatás, — ha t.i. ez dicsőséget fődöz, 's nem — tudatlanságot.

Voltam pedig Bereghben, — 's gondolhatja U. B., — e megye világosságos ideáit 's magyar köntösi nagylelkűségét — természet szerint ezüst gombbal, módóm lévén a' diaetán megismerhetni: mi végtelen vágyal mentem ide, 's annyiival inkább Beregszászba, hol összegyűlének ép akkor a' haza' atyjai. De ó fájdalom — s szinte bosszankodom, hozá hasonlót nem mondhatván — csak törvényszék volt.

⁴⁶ KOSSUTH Lajos, *Országgyűlési Tudósítások*, Bp. 1949. III. 285–288. Az október 18-i országos ülésen újra előkerül az ügy, mert a Bereg elleni tiltakozást „a napló könyvbe iktatni” kéri. I. m. 622.

Egyébiránt, Bay György⁴⁷ lévén 's rá emlékeztén, komoly hangba kell áltmennem. Mert ez nagyon kedves ember és szép, 's a' mi több kellemes, 's a' mi még több, jó szívü. Többnyire vele beszélgettem, 's szerinte, velem, és Miklóssal⁴⁸ megkülönböztetve bántak minden jelenvoltak. Természetesen, a' diatára jött a' szó, 's azon szerepre, melyet ott Beregh játszik. Mondá, hogy Zalára írtak, miképen tiltanak-el első követüket⁴⁹ azon sértegetésektől, mikkel megyéjüket bántotta, 's mikre véleményük szerint fölhatalmazva nincs. Kértem, kinek küldék-meg ez iratot? Mondá: csak Zalának. Felelém: így jól van, mert e' szerint vagy hallgatand Zala, vagy csak azon uton, mely közte 's követe közt van, fogja *Ferenczének* minden viseletét javallani; – mert ha, p[é]ldának] o[kából] igazolásukul, más megyéknek is elküldjék, egész ország' tudtával fogta volna javallatát kijelenteni. Felhozatta a' jegyzői hivatalbul az iratot, 's elolvasá, 's azon elmés jegyzést tevő: jó hogy ezt „bajaikbul kivergöde” így nem mondá Deák: „Bajakbul kivergöde.” Mondá továbbá: hibás vélemény, hogy Vay gr.⁵⁰ csináltatja az utasításokat, mert ritkán van jelen, 's a' mikor azok készültek is, mik vitákra adtak alkalmat, nem volt Bereghben. Mondá azután, hogy ő szereti a' szabadelmű intézkedéseket, azonban azért nem ellenzi, midőn itthon illyek történnek, mert kívánja a „surlódást”. Azt feleltem rá: ez nem elég ok, mert ő hiszen elég surlódásunk van nekünk magunk közt, több illy megyékkel; aztán a' Fő Rkk-el, és a' kormányval, – tehát nincs rá szükség, hogy a' surlódást Beregh öregbitse. – Egyszersmind emlékeztén, hogy U.B. mondá „nem ezt várta volna Bay Gyuritól” – ezt tudtára akartam adni, de szép móddal – mert őt igen megszerettem, 's azt mondtam: „mondta többször Kölcey, ugyan miért nem fordít egyet Beregh' nyakán az a' Gyuri”. Mosolygott 's úgy látszék, jól esett neki.

A Borsodi gyűlés rövid volt, 's alig fordult-elő érdekes. Azokbul mindazáltal, mik egy vagy más kérdés körül mondatlak, igen átláthatam, hogy Borsod ment a' *tulság'* vétkétől, s annyira irtózik tőle, hogy inkább marad az *állandóság'* elve mellett. Végig nézván pedig azon sok ősz urakon, kik szép 's szék-hosszant ültek számosan a' zöld -reményadó!- asztal mellett, azon általános resultatumra jutottam: *hogy a' mennyi esztendővel öregb emberek vannak 30 esztendősnél, annyi évvel vagyunk hátra*, tehát körülbelül 50–70. A' *nagy* szabály alól *nagy* kivételek vannak pő U. B., Deák és hálistennek 'stb.

Az apám' testvéréhez vendégek érkezvén hívnak-le, és így -mert ki röpülhet-ki az illy mindennapi kénytelenségekből!- végzem leveletem, és pedig kérelemmel. T.i. örvendeztessen-meg U.B. engemet olykor olykor soraival, hogy ha magam nem bírok kincssel, bírjon azzal ládám. Minthogy pedig terhelni nem akarom, minthogy egyszersmind tanuságos leveleket ohajtok: talán jó lenne ha akkor, mikor kedve jön, mikor ideje van, -egy egy pár gondolatot leírna, s egy levelnyire gyűlvén a' sok keves, és keves sok- a' *jó lelkű* postára bizná (:biztosabban megkapnám a' Borsod-követi csomóban. Kivált miután a' jegyzőség' zöld színű – [olvashatatlan kifejezés] – taga vagyok.). Ó édes U.B. ne tagadjam-ezt tőlem, 's adjon lelkéből nekem is egy pár sugárt. Világosítsa a'ki óhajt világot, hanyan vannak, kik nem is kívánják!

Zala' követét tisztetem, 's ha nem mondanám is, nem feledtem-el, csak elhallgattam volna. U.Bmra nélkül, s Reá U. B. nélkül emlékezni nem tudok.

Sok kint, de sok örömet is ad az emlékezet. skm

Pest, Harsány, Vatta

⁴⁷ Bay György (1792–1849) Sárospatakon végez jogot, s 1825-től főszolgabíró, majd 32-től első alispán Bereghben, később alnádor és hétszemélynök.

⁴⁸ Szemere Miklós

⁴⁹ Deák Ferenc

⁵⁰ Vay Ábrahám (1789–1855) előbb borsodi alispán, majd borsodi követ, 1830-ban a király Bereg vármegye főispáni helytartójává teszi, később Máramaros megye főispánja.

VAJDA JÁNOS GINÁJÁRÓL HITELESEN

Mindmáig író, irodalomtörténész – visszamenve egészen a kor és pályatársakig – nagy buzgalommal kívánták felfedni a költő szerelmi ihletőjének valóságos életét – fáradozásuk eredménytelen volt. Gina sohasem vallott magáról.

Ki volt, milyen volt Gina?

Folyamatban levő Vajda Kritikai Kiadásunk első kötetének sajtó alá rendezője, Barla Gyula áttekintette a vonatkozó eddigi kutatásokat, így a kiinduló pontot képező fő forrásokat: Zempléni Árpádnak, a költő személyes ismerősének róla készített életrajzi feljegyzéseit, Gina és Vajda megkérdejelezendő színésznő-keresztlányának, Oroszy Georgettenek főleg Gina személyére szóló nyilatkozatait és Vajda Jánosné Bartos Rózának férjéről, Gináról leveleiben, Emlékirataiban tett vallomásait.¹

Barla felismerte ez ősforrások hamis ösvényeit, buktatóit; közel húsz oldalt szentelt a Gina-kérdésnek és végül is csak az általa ihletett verseknek, a Vajda művek vele rokonított hősnőinek tükrében tudta a leányt bemutatni. Leszögezte: nem is állapítható meg ma sem megnyugtatóan még ismeretséjük kezdete sem, „irodalmunk egyik legfájdalmasabb és legtragikusabb szerelmi ihletőjéről ma sincsenek pontos adataink. A tájékozódást szinte lehetetlenné teszi a megbízható emlékezések, a szilárd fogódzó pontok hiánya.”²

Bár a valóságot nélkülöző „ősforrásokról” nem szólunk, Oroszy Georgettenél meg kell állnunk.

Érthetetlen, hogy a meglomposodott Vajda-irodalom, a kortársunk: Barla a kétségeket keltő írása ellenére sem firtatták Oroszy Georgettenek kilétét. Ezt a magát Gina és Vajda keresztlányának, színésznőnek mondott személyt legalább 1929 óta, mikor a Schöpplin Aladár-féle Színművészeti lexikonunk megjelent, annak a III. kötetében azonosítás végett keresni kellett volna. A 415. oldalon az Oroszy (Kratochvill) Georgette színésznő címszó alatt olvashatók: „Atyja Fehérmegyében tisztartó volt, akinek halála után anyjával Budára költözött. Itt Vajda János mint fiatal költő albérlőjük volt és így ismerkedtek meg egymással. Miután elvégezte a színészakadémiát, a Népszínházhoz szerződött, majd Budán Csóka Sándor igazgatása alatt működött. Később Bécsbe költözött, ahol Várhelyi néven élt, majd cirkustulajdonos lett. Itt halt meg 1900. április végén.”

A Színművészeti lexikonban csupán ez egy Orosz Georgette fordul elő. A címszó szövege egyesíti Zempléni adatait, valamint A Honban olvashatókból kiemelve: „Oroszy Véghegyi Georgina, ki egykor Komlókertben énekesnő volt”.³ a Pesti Naplóból: „Így fölvitte dolgát a nemzeti színház egykori ballerínája”⁴ adatokat. Kétségtelen, hogy a lexikon Gináról szőtt mesét, éppen ilyen kitalálás a „keresztlány-színésznő” személye.

Maga Vajda sem szóban, sem írásban sohasem említette, hogy Gina színésznő lett volna.

Vajda Jánosné Emlékirataiban, Pásztor Árpádhoz írt leveleiben Gina színésznői működéséről nem tud; sőt visszaidézve egy Ginával folytatott állítólagos párbeszédét: a róluk terjesztett pletykákat, együtt jót nevettek a róluk egykor „chansonetteknek” mondott híreszteléseken.

¹ Zempléni Árpád háromszor írt Gináról és Vajdáról: PH (ezután is a Pesti Hírlap helyett) 1897. ápr. 18., FL (ezután is a Fővárosi Lapok helyett) 1900. febr. 11. és MG (ezután is a Magyar Gêniozus helyett) 1900. máj. 6. – OROSZY Georgette, *Vajda János Ginája*, PH 1897. ápr. 22. – vö. VAJDA Jánosné Bartos Rosalia, *Emlékirataim*. Egy sokat emlegetett házasság meztelen igazsága. A 126 fol. autográf fogalmazványt, mely az OSzK Kézirattárában Fol. Hung. 1807 jelzet alatt található, e tanulmány szerzője rendezi sajtó alá, átadta a kiadónak. – Gináról még Bartos Róza Pásztor Árpádhoz írt levelezésében; a levelek az OSzK kézirattárának Levelestárában.

² BARLA Gyula, *Gináról*. In: *Vajda János Kiseb költemények 1844–1860*. Bp. 1969. 300–319. l., Vajda János összes művei. I. köt. (Ezentúl VÖM.)

³ 1879. júl. 26.

⁴ 1879. júl. 26. – Az 1930-ban megjelent, azaz későbbi Színészeti lexikonban szerkesztője, Németh Antal már nem is szerepeltet „Oroszy Georgette”, sem „Kratochvill Georgette” címszavakat, nyilván meggyőződött alaptalanságukról.

Láttassuk Ginát a tények tükrében.

A Liptómegeyi Liptóújvár (ma Hradok, Csehszlovákia) plébániájának születési anyakönyve szerint (No. 34., 47. l.) Kratochwilla Gáspár kincstári uradalmi erdésznek és feleségének, Kratochwilla Teréznek újszülött leánya Keiser Jakab plébánostól a keresztségben 1837. október 31-én a Klementina nevet kapta. A katolikus szülők akkor a Fekete Vág menti Ipoliticzán (Ipolicának is nevezték) laktak, itt született tehát Gina. Keresztstüllei az ugyanazon erdőgazdaság Lőcsén honos erdőmestere Münster György és leánykája, Georgina voltak. Tőle Kölcsönözte Gina második, halhatatlanná vált nevét. Kratochwillné unokatestvére, rokona lehetett férjének. Gina a harmadik gyermek, György és Ede megelőzték.

A Kratochwillok Morvaországból jöttek Liptó-, Trencsén- és Nyitra megyékbe, majd szétrajzottak az ország belsejébe. Legtöbbjett vérrokonság is összefűzte. Kézművesek, gazdálkodók, és a később megtollasodottakat már minisztériumi hivatalnokok, ügyvédek között találjuk.

Kratochwill Gáspár már Liptómegeyi bennszülött: A Fekete Vág völgyében, a Liptóújvári járásban levő Vichodna községhez tartozó, csekély lélekszámú Bielasznkó-telepen 1796-ban született. A természeti szépségekben gazdag Liptói táj sorsdöntő lehetett saját és János testvérének hivatásválasztásában: mindketten erdészek lettek. Északkeleten és északon a Magas-Tátra törzse, láncolata, délen az Alacsony-Tátra, nyugaton a Nagy-Fátrahegység fő gerince fogta be a megyét, 60 kilométer hosszon pedig, lankává szelídült partok közt, szinte középen szelte a Vág folyó. Az egykorú Magyarországnak e szinte legszebb megyéjében tündöklök a tengerszemek között a Csorba-tó, híres fürdőhelye Koritnyica, két omladékos vár: Likava vára és Liptóújvár – regéktől átszötten – díszíti és több ékes tornyú főúri kastély.

E romantikával, szépségekkel tele csodavilágban cseperedett Gina, itt érlelődött képzeletének, érzelmeinek, vágyainak lelkifoglalata, amelyre később ráépül – a felé sugárzó társadalmi hatások közbejöttével – sorsa és élete.

Liptóújvár kincstári uradalmi főhely 40 000 hektár erdősséggel, főerdőhivatallal, erdőőri szakiskolával, melynek – valószínűleg – Kratochwill Gáspár és János is növendékei lehettek. A testvérek működését követhetjük az egykorú tiszti címtárak alapján: 1839-ben mindketten a Hradeki és Likavai kir. kamarai uradalmi főtisztviselő vezető kerületi erdészei, János Vichodnán, Gáspár Ipoliticzán. 1840-től 1849-ig Gáspár előlépve, a Likavai erdészeti főtisztviselőhöz tartozó Lubochnai kincstári erdőgazdaság számtartója lesz, gazdasági-pénzügyi számadásokat ellenőrző, számvéviségi tisztviselő. János megvált állásától, megyétől, Pestre költözött és épületefatereskedést nyitva önállósult: ezzel megvetette jövőendő vagyonszerzésének alapját. A hivatalos bejegyzés szerint 1847. aug. 5-én, 50 Ft lefizetése mellett, „a Liptóújvárról jött, katolikus, nőtlen” férfi Pesten polgárjogot nyert.

Ginát nemcsak a természet, szülei is elkényeztethették. Apjának évi fizetése – fájárandóságát, szántóföld- és kaszálóhasználatot is beleértve – 700 Ft volt. A természetbeniek lehetővé tették a ló- és tehéntartást. Mindehhez nem kis családi pótlék is járult, mert Gina után még megszületett Lajos és Teréz testvére. Az anya az 1840-es évek közepén elhalálozott – okát, pontos idejét nem tudjuk. Biztosan azonban, hogy atyja még Lubochnán, 1847-ben másodszor is megnősült. Ekkor 51 éves.

Gina mostohájával, az édesanyaként szeretettel, közelebből is meg kell ismerkednünk. Ő is özvegy, 43 éves, mikor Kratochwill Gáspár felesége lesz. Származására az egykorú budavári Nagyboldogasszony-Plébánia anyakönyve derít fényt:⁵ Rosenschön János nádori kamarai tisztnek és hites feleségének, Vogl Barbarának újszülött leánya 1804. aug. 16-án a keresztségben Friderika, Vilhelmina, Franciska neveket nyert Vízhofer József lelkész-től. Keresztstüllei a jómódú kereskedő, Balthazaura János és Pserer Franciska voltak. Évek múlva ugyanebben a plébániatemplomban esketi keresztelő-papja, 1826. nov. 8-án.⁶ Vőlegénye a nőtlen, 25 esztendő, nádszegi kir. sóhivatali mázsatiszt, Svatzik János. Az akkor 21 esztendő Friderika esküvői tanúi rangos emberek: Moser Mihály kir. kamarai udvari titkár és Nepomuk János kormányzszéki titkár.

A királyi kamarai sőügyek irataiból megtudhatók ez első házasság főbb mozzanatai.⁷ Rosenschön Friderika férjét 1824-ben, a pesti kincstári sóhivatal gyakornokaként ismerte meg. 1825-ben a budai

⁵ Keresztelési anyakönyv, 394. l.

⁶ Házassági anyakönyv, 15. l.

⁷ Orsz. Levéltár (a továbbiakban OL) E 91., 1824. 218. csomó; 1825. 220. csomó.

sóhivatali kirendeltség Svatzik Jánost kinevezi raktárfelügyelőnek miskolci sótárolóhivatalához, majd 1826-ban, megemelt fizetéssel, mázsamesternek a nádszegihez.⁸ 1827-ben megszületik a fiatal házaspárnak első gyermeke (szept. 30.): Friderika, Mária-Aloizia.⁹ Boldogságuk nem hosszúéletű, Svatzik János 1828 áprilisában meghalt és a sókamurai iratok szerint, azon év májusában már intézkednek az özvegyi járandóság kiutalásáról. Leánygyermekük is elhalálozhatott, mert Svatzikné életében többé nem merül fel. Tudunk azonban sógornőjével való, meg nem szűnt kapcsolatáról: Svatzik Mária Reder Adolfné Budán a Várban 99. sz. alatt birtokolt házába fog költözni Ginával együtt, néhány évvel második házassága után.

Nemcsak a Reder-ház, a tulajdonosok társadalmi helyzete is fontos szerepet kap Gina életében. Reder Adolf a morvaországi Boskowitzban született, atyja állami tisztviselő volt. Kilencéves korában szüleivel átköltözött Brünnebe, ahol képző- és zeneművészeti képzést nyert. Átkerül Magyarországra és zenetanárként működik – nagy meglepésre – Ambrózy-, gróf Pálffy- és Priebitzer udvari tanácsos családjánál. 1833-ban megházasodik és Svatzik Mária révén megszerezve a budai városi tanácsot a letelepedési engedélyt, Budán alapít otthont.¹⁰ Ambrózy Lajostól és Gyürky Erzsébettől 1839. febr. 18-án, 28 000 Ft-ért megvásárolja az Országház utca 99. sz. alatt, 171 m² területen álló házat,¹¹ amely még 1878-ban is, a közben megözvegyült Rederné Svatzik Mária tulajdona.

Nem tudni, hogy Kratochwill Gáspárék mikor költöztek a fővárosba. Az 50-es évek közepe felé készült azonban egy rendőrségi cím- és lakhely-összeírás, eszerint Kratochwill Friderika szül. Rosenschön, hivatalnok felesége a Tabánban, I. ker. Várfeljárát (ma az Apor-u. környéke) 617. számú házban lakik.¹² Régen Templom utcának is hívták a tabáni templom közelsége miatt. A kisebb (134 m² alapterületen épült) házban Ginának bérlakásuk volt és az összeírás alapján Budára költözésük az 50-es évek elejére tehető. Az biztos, hogy Rederékhez innen költöztek: Országház u. 99. számú házukba. Fennmaradt ugyanis 1857-ből egy fővárosi lakóösszeírás háztulajdonosokról, házaikról, azok lakóiról. Itt található a háztulajdonos Reder Máriának, Budán a Vár 99. sz. alatti házának és lakóinak bejegyzése, közöttük a hivatalnokhitves Kratochwilla Friderika, szül. 1804, deákszertartású (azaz katolikus), férjezett. Leánya Georgina, szül. 1837, hajadon. Hivatásukra, keresetükre vagy élelmi forrásaikra nézve az egyébfélék: nők és gyermekek csoportjába soroltak (vagyis eltartottak).¹³ Mindkét összeírásból világosan kitűnik, hogy az irodalomban előfordult és Vajda Jánost albérlőjüknek feltüntetett adat téves, annál is inkább, mert az 1850-es évek elejéről származó, idézett összeírásban megtalálható a költőnek akkori lakása: Vár, Bécsikapu utca (később Verbőczy, ma Táncsics utca) 149. számú házban, amely a gazdag Áldassy Svirak Antal mézsárosmester tulajdona volt: 242 m² alapterületen álló nagyobb, értékes ingatlan a mai Bécsikapu közelében.¹⁴ Az összeírás még egy érdekes Vajda-élettrajzi

⁸ Uo. 1826. 221. csomó; 1828. 225. csomó.

⁹ A Nádszegi Plébánia anyakönyve, 188. l.

¹⁰ Fővárosi Levéltár (a továbbiakban Főv. L.) Tanácsi levelezés, Reg. 1969, IV. 1002/j.

¹¹ Uo. Budai telekkönyvek I. Vár I, 1–111 sz./1856.

¹² OL, Pest-Buda-Óbudai lakójegyzék, Polizei Section. Általános iratok, D 43/57, I–Q

¹³ Főv. L., Aufnahmsbogen vom Jahre 1857. Ortschaft Offen, 560. l. – Meg kell jegyeznünk, hogy ezt a forrást Barla Gyula is megtalálta, vö. VÖM I. köt. Gináról. 303., 306. l. Az adat fontosságára, közelebről, minden újabban felfedezett Vajda-élettrajzdokumentum értékelésére idézzük Rejtő Istvánnak A Vajda kritikai kiadás első öt kötetéről mondottakból: „Az első kötet (ti. VÖM) bevezető részének erőssége és filológiai újdonsága a Gináról c. fejezet. Barla előbb a költemények vállatásából festi meg Gina és Vajda kapcsolatát, majd három olyan újdonsággal szolgál, amely filológiai gyöngyszem: Tokody Gyula – a kritikai kiadás szerkesztőjének (Barta János) és e kötet sajtó alá rendezőjének kérésére – bécsi kutatásai során kinyomozta, hogy a Maximilianstrasse 8. számú négyemeletes sarokház 1864 és 1875 között „Véghely Gratochwilla Georg”, azaz Gina tulajdona volt (I. 9. sz. jegyzet); továbbá az egykorú sajtóban végzett kutatással dokumentálta, hogy 1879 nyarán előbb Győrben, majd Budapesten a mai Köröndön vendégzerepelt Oroszy Véghelyi Georgina (azaz Gina) műlovarnő-cirkuszigazgató társulata... az utolsó frissen dokumentált adata: 1894-ben Gina Bécsben a Práter egyik épületének házmesternője.” – Rejtő a Mikszáth Kálmán kritikai kiadásbeli közreműködése alapján szerzett tapasztalataiból jól tudja, hogy különösen Vajda személyével, rejtőzködése miatt, milyen, szinte fel nem mérhető nehézséggel küzd a kutató. – MKszle, 1976. 1–2. sz. 112–113. l.

¹⁴ Vö. 11. sz. jegyzet, Vár I, 1–117. sz./1856.

adatot nyújt: a költő akori foglalkozása a kir. áll. reklamálóbizottsági hivatal segédtisztje, vagyis k. k. Staatsreklamations Commissions Adjunkt.¹⁵

Nem könnyű arra felelnünk, hogy Gina és nevelőanyja miért laktak külön családjuktól, hol volt az apa, Kratochwill Gáspár másik négy gyermekével. Minthogy az összeírásokban nem találhatók, valószínűleg még vidéken élnek. György és Ede akkor valamelyik jogakadémia hallgatója, Lajos középiskolás lehetett, Teréz vidaföldi Osskó Péter lipótszentmiklósi szolgabírói adjunktusnak lett a felesége. A későbbi budapesti lakóház-, tiszt- és lakócímjegyzék szerint mindhárom Kratochwill-fiú jogvégezt: ügyvédek és egyik minisztériumi tisztviselő, Buda I., és II. kerületében laktak, háztulajdonosok. György és Ede 1890-nel bezárólag szerepelnek még – utoljára – a címjegyzékben, talán vidékre költöztek, mint 1878-ban Lajos öccsük, aki Szatmárt nyit ügyvédi irodát és itt nőül veszi hetei Bakó Lujzát.

Egyértelműen nem állítható, hogy Gáspár fiainak magasabb iskoláztatása, a családnak feljebb ívelése kizárólag az előkelő második feleségnek az érdeme, de Rossenschön Friderika belépése körükbe mindenesetre megteremtette igényesebb életük légkörét. Gina ekkor tizenstendős, az ő hatására fejlődik-alakul a szépséges serdülő. Amikor Pestre viszi, egy rangos házasságnál többet akar számára: vágyait kielégíteni, érvényesülését megteremteni. Ginának nemcsak a szépsége különleges, miként Zempléni Árpád Vajdától hallottan írja: „Feltűnő szépség. Magas, barna karcsú leány volt: olyan a homloka, mint Dianának, fekete szemei, édes, izgatóak gömbölyű kezei és karjai.”¹⁶ – Az 1860-as és 1870-es évekből fennmaradt arcképei: mellkép és lovaglókostümös, szépségén kívül, értelmét, műveltségét sugározzák. A Vajda-versek Gina-képmása: álmodozó, ugyanakkor magabiztos, az elbizakodottsággal határolan öntudatos, hódolóival hideg, gúnyolódó és kacér, számító fiatal leány. Erővel azonban sokkal többnek kellett lennie, másnak nőkortársainál, hiszen nem vállalta azok életformáját, szembe fordult szokványos erkölcsi nézetükkel. A rendkívüli, az esztétikus-művészi életének jeleit az érzelmi kapcsolatkeresésében, később a cirkuszvállalkozásban is. Vajda, akit a női szépség mindig lenyűgözött, a mástól annyira különböző személyiségre is felfigyelt: egy átlagon felüli, álmaiban-igényeiben arisztokratikus, művészi lélek ejtett rabul egy alkotóművészt, hasonlót a hasonló.

Gina műveltségére, baráti körére, társaságára csupán a sógorságnak: a Reder-háznak életviteléből következtethetünk. Gina zenét Reder Adolftól tanulhatott, általa és annak rokonhivatásbeli barátaitól eligazodást más művészeti ágakban. Talán így ismerhette meg Vajda. A költő szerint, Ginának a társadalmi szereplés, előkelőség, vagyonosság volt a fontos, ez utóbbiakból kerülhettek ki társaságuknak többi tagjai. Az ilyenfajta, érvényesülésre alkalmas társaságkeresés ösztönözhette őket a Bécsbe költözésre.

Az áttelepülés 1859/1860-ban történhetett, vele kapcsolatban néhány kérdés választ kíván: miből fedezték ottani életüket, milyen volt vagyoni helyzetük. Az eddigi kutatás – minthogy Gina apjának személyét sem tudta azonosítani – nem tudhatta: Gina apja módos ember volt. Erre már valamennyi fiának magasabb iskoláztatása is utal. Vagyonukat azonban János testvéröccsének, az épületfakerekedőnek megöröklésével szerezte. Az 1850. aug. 24-én Budán kelt végrendelet tetemes vagyonról intézkedik:¹⁷ a budai és pesti kórházaknak, jótékonyági intézményeknek, házvezetőnőnek, főkönyvelőnek és a saját ápolási-temetési költségeknek szánt összegek leszámításával, Kratochwill János egész ingó- és ingatlan vagyonát tizenkét egyenlő részben, folyamatos tartammal rokonságára hagyományozta: Gáspár bátyjának, elhunyt asszonynővéreinek: Mária férjezett Ratzkynének, Éva férjezett Pallaynának és Szidónia férjezett Garaynának gyermekei, valamint sógora, Grabocsay Ferenc állami hivatalnok lettek az örökösei oly módon, hogy rendelkezése szerint vagyonát családi alapítványként kell kezelni. Amennyiben az örökösök kihaltának, Buda és Pest városa lépnek elő, egyenlő részesedéssel, örökösökké. Meghagyta azt is, hogy ingatlanai: Budán, Újlakon levő háza és a Tabánban levő háztelke, Pesten: a Lipótvárosban háztelke és egy tűztelepe, valamint Komáromban levő háza ne adassanak el. Budán és Pesten levő üzemei továbbra is működjenek, minderről a vagyonalapítványi gondnok kezkeskedjék. A végrendelet végrehajtásával, a gondnoki teendőkkel „bizalmának letéteményesét”, sógorát: Grabocsay Ferencet bízta meg.

¹⁵ Vö. 12. sz. jegyzet, Polizei Section, Ált. iratok, D 43/58, R–Z.

¹⁶ PH 1897. ápr. 18., vö. 1. sz. jegyzet.

¹⁷ Föv. L. Budai végrendeletek. Numerus protocolli 7618, numerus registraruræ 1288.

Rendelkezését – valószínűleg bonyolultsága miatt – 1854 körül megváltoztatták, tanúsítják a budai és pesti telekkönyvek, melyek szerint ingatlanainak jelentős része Gáspár bátyja tulajdonába kerül, minthogy a vagyonalapítvány megbontása után az ingatlanok hatósági árverésre bocsáttatnak. Gináék vagyoni helyzetének megérzékeltetésére következék számbavétele: a Tabán 23. sz. háztelek, hozzá 6/8-nyi szőlő 1800 Ft értékben birtokosa Kratochwill Gáspár úgy is mint kiskorú gyermekeinek gyámja a nagykorúaknak teljhatalmú megbízottja.¹⁸ A Lipótvárosban: Feldunasor 450, azaz Nádor u. 387. sz. alatt háztelek, 266 négyszögöl, 12 500 Ft értékben, egyedüli tulajdonos Kratochwill Gáspár.¹⁹ Ugyancsak a Lipótvárosban: Dunasor 424. sz. ház, 840 négyszögöles területen, 6289 Ft értékben. Ez is Gáspár egyedüli tulajdona.²⁰ Mikor Gina anyjával Bécsbe költözik, apjának vagyoni helyzete szilárd, ingatlanaitól csak évek múlva és nagy nyereséggel válik meg.²¹ Ilyen vagyoni-társadalmi helyzetben mit is remélhetett volna Vajda János, a szegény, de annál szerelmesebb poéta.

Mostmár összegezve a többszörös háztulajdonosoknak, Gáspár- és fiainak vagyoni viszonyait: Gináék bécsi életkörülménye biztosított volt.²²

Ide kívánczó kérdés még: ki segített nekik ottani életük berendezésében, ki tájékoztatta, irányította őket. Kerülhetett az akár a Rosenschön-, akár a Kratochwill-családból. Tudunk például egy Bécsbe telepedett, jó hírű aranyozómester Kratochwill Rudolfról, aki előbb a Tabán 48. sz. alatt lakott, az ugyanott 516. sz. házból vezette oltárhoz Lang Barbarát, Liptót és Budát is tekintve, „földjükk” volt.

Ennél kézenfekvőbb azonban az a főúr, akit Gina már Budán ismert meg; ha így volt, áttelepülésük időpontját két adattal is meghatározhatjuk.

Az első Kratochwill Gáspárnak a kir. Helytartótanácshoz benyújtott névmagyarosítási kérelme: „Nagyméltóságú Magyar kir. Helytartótanács! Az a.) alatt másolatban idecsatolt kereszt levelemből kitűnik, hogy magyar születésű és hon polgár vagyok, s'hála az Égnek 66 esztendeig tót eredetű nevemet viselvén, most azonban a korszak tanácsolja, Kratochvila tót eredetű nevemet mely magyarosítva annyit tézsen (: Véghely :) felcseréljem; bátor vagyok mély alázattal esedezni, méltóztassék megengedni, hogy jövőre Kratochvila helyébe *Véghelyi* nevet fiaimmal együtt l.¹ (melléklet) György, Ede és Lajos viselhessem, amennyiben pedig a kért nevemnek átváltoztatására talán felsőbb engedély szükségeltetnék, jelen alázatos kérelmemet a Főméltóságú magyar kir. Udvari Cancellárhoz pártfogólag felterjesztteni kegyeskedjék. Mély alázattal maradtam. – Budán június 1^{én} 1861. – Nagyméltóságú Helytartótanácsnak alázatos szolgálja Kratochvila Gáspár kir. kamarai Nyug.: Számtartó. Lakik Budán Tabán 21.”²³

A budai polgármester továbbította a Helytartótanácshoz a kérelmet és az 1848. sz. a. 1862. febr. 4-i udvari rendelet értelmében a helytartótanács kinyilvánítja „Buda sz. kir. város közönségének, hogy Kratochvila Gáspár kir. kamarai nyugalmazott számvevő vezetéki nevének „Véghelyi-re” leendő átváltoztatása György, Ede és Lajos fiaira is kiterjesztve, legkegyelmesebben megengedtetett”. E rendelkezés egyben megoldja Gina Véghelyi nevének titkát is, amelyet az irodalom egyszer a szerető főúr kérésére felvettnék, másszor a Gina által eszközölt magyarosításnak könnyvel el.

Kratochwill Gáspár névmagyarosítását summásan „a korszak tanácsára” kívántnak mondja, mellyel a nemzet akkori mozgalmas belpolitikai viszonyaira, az önkényuralom lazulására, a Habsburg-hatalom meggyengülésére utal. Kifejezte ugyanakkor a nemzettel való azonosulási szándékát Pest-Budának

¹⁸ Főv. L. Budai Telek- és betáblázási könyv 3, Tabán I. 1–120. sz.-ig. A telek a mai Tábor utcában volt.

¹⁹ Uo. Pesti Telek- és betáblázási könyv. Lipótváros, 246–466. sz.-ig. Ma Széchenyi rkp. 29/30. sz.

²⁰ Ua. mint 19. sz. jegyzet. – Ma az Újpesti rkp. – Tutaj-u. környékén.

²¹ 1867-ben a Duna-sor 424. sz. 13 500 Ft-ért, a Feldunasor 450. sz. 1869-ben 18 000 Ft-ért kelt el.

²² György háztulajdona 1878-ban II., Ötpacsirta u. 516., ma II., Csalogány u. 9. – Ede háztulajdona 1878-ban II., Lógody u. 73. – Lajos háztulajdonai: II., Harmincadhivatal u. 677., ma Toldy Ferenc u., 1871-ben Gyorskocsi u. 641., 1878-ban I., Gellért rkp. 76. A házai nem egy időben tulajdonai, eladás után veszi az újabbat.

²³ OL Közjogi iratok, 1861/62. 142, 30; Helytartó Tanács, 12227. sz. 1861. jan. 3., 13521. sz., 1861. szept. 4. 49., 328. sz. 1861. szept. 4., Udvari Cancellária, 1848. sz. 1862. febr. 6.

akkor egyre erősödő magyarosodásának hatására. Indokolhatja még Gina lányának és a magyar mánásnak 1861-ben kiteljesült, de nem legalizált viszonyával.

Vezetőszámtartóként ment nyugdíjba²⁴ és így a maga- és fiainak hivatali-társadalmi helyzetét érezhette hírbehozottnak lánya félrelépésével. Kora közvéleménye a „tisztesség” elleni vétséget szigorúan elítélte, az új név mögé rejtőzés ez ellen védelmet nyújtott. A névmagyarosítási kérelem családjá férfitagjaira vonatkozott, mert feleségét a törvény értelmében megillette, kisebbik: Teréz lánya már vidaföldi Osskó Péterné volt. Gina mégis használja a nevet a Kratochwill névvel együtt, cirkuszvállalata idején még mellé írja az Oroszyt. A főúrhoz kapcsolódva az új név előkelően hangzott.

Gina Galánthai és Fraknoi gróf Esterházy Mihály cs. és kir. kamarásnak, Cseklész (Pozsony m.) hitbizományos urának lett a kedvese. Közlebről ismerve, Gina választása, sorsának döntő lépése érthetőbbé válik.²⁵ Mihály felmenői, akár más magyar mánáscsaládok, az udvartól magas méltóságokat nyertek, vonzásában Bécsben költözték el hazai birtokaik mesés jövedelmének egy részét, ott élték világukat, ugyanakkor közvetítő szerepet játszottak nemzetük közügyeinek kedvezőbb alakulásában. Vissza-visszatérve birtokaikra, a haza művelődését nyugati kulturális tapasztalataikkal gazdagították és intézményeik fejlődését anyagilag is támogatták.

Mihály szülei Esterházy Ferenc gróf (1758–1815) udvari kancellár, cseklészi hitbizományi úr és Grassalkovics Erzsébet grófnő (1768–1823) voltak. Ginával történt ismerkedések: 1859–1860 táján öt testvéréből egyszem, csupán leszármazottaik vannak életben. Mihály birtokai Pozsony megyében tekintélyes részt alkotnak: Cseklész, Alsó- és Felsőszeli, Hodi, Szempcz, Szered, Tallós; Nyitra megyébe is átnyúlnak Sempte, Geszte és Jatto-pusztá, ahol nagy méntelepeken híres versenylovak nevelődnek. Akkor még Veszprém megyében Devecser, Pápa, Ugod zálogbirtokai, melyek azután visszaszállnak a család tatai ágára. – Cseklészen gyönyörű kastélya van többholdas parkban, 1722-ben épült, messze földön ismert műgyűjteményeket őriz: képek, porcelánok, krisztályok, pazar bútortart gyönyörködteti látogatóit. Nevezetes ritkaságokkal gazdag könyvtára is Napóleonra vonatkozó kéziratgyűjteményével.²⁶ Összefogva: a hatalmas vagyonról Mihály gróf atyjának, Ferencnek 1810. okt. 27-én kelt végrendelete ad fogalmat.²⁷ Kiemeljük belőle a Bécs első kerületében: Hintere Schenkenstrasse 51. számú házát (ma Schenkenstr. 10.), a végrendelet 7. pontja értelmében e családi fészket mindig az életben levő legidősebb fia birtokolja, illetőleg azok leszármazottai, elhalálozási sorrendben történik a tulajdonváltás, Gina idejében Mihály az örökös. A végrendelet azt is elrendeli, hogy a közvetlen családtagok – testvérek és gyermekeik – a nagy palota első emeletén lakhassanak.

Ebben a palotában született 1794. okt. 19-én Mihály. Tanulmányait a bécsi lovassági akadémián, a Teréziánumban végezte. Katonai pályára lépett, Károly főherceg lovassági ezredében kapitányi rangra emelkedett, több vitézi rend lovagjává ültették. A nagyvagyonú, rangos, nagyműveltségű mánás előtt – akár atyjának –, nyitva előtte a közügyi méltóságokhoz vezető út. Politikai nézeteit igazolja, hogy Széchenyi István vonászkörében kívánt élni. Az 1825-i országgyűlésen a hazai nevelésügyben nagyhatalú, liberális szellemű beszédet tartott, amiért Bécsben kérdőre vonták. Válaszul kilépett a hadseregéből. 1827-ben a Magyar Tudományos Akadémia alapítására 10 000 Ft-ot adományozott. Pozsony megyét, hűségesen, mindvégig támogatta kulturális létesítményeinek fejlesztésében.

Széchenyi István hatása megmutatkozott nála is a hazai és bécsi lóversenyek meghonosításában. A lóspört felkarolásával együttjárt a nemes állat szeretete, ezért is tenyésztette. Mihály gróf – szinte egész életében – a monarchia legkitűnőbb lovasai közé tartozott. A vadászatnak is mestere volt. A katonaságtól történt távozása után figyelmét birtokainak felvirágoztatására, fejlesztésére fordította.²⁸ Bár a hozamok egy része az új létesítmények költségeit fedezte, a három részre osztott tiszta jövedelemnek – kétharmad Mihály testvéreinek özvegye, ill. azok leszármazottai között osztott meg – egyharmada is nagyvonalú életet biztosított Mihály grófnak. A bécsi kiadásait a Biedermann-bankház

²⁴ Magyar erdészeti oklevéltár. Bp. 1896. III. köt. 122. l.

²⁵ ESZTERHÁZY János, *Az Esterházy család és oldalágainak leírása*. Bp. 1901. 170. l.

²⁶ A kastély később tűzvész áldozata lett, sok műkincs és a könyvtár is elpusztult.

²⁷ OL *Esterházyak. Familiarum*. Fasc. 118. No. 12. P 197, 58. csomó.

²⁸ Statny Ústredný Archiv, Bratislava, *Az Esterházyak semptei és cseklészi uradalmá 1496–1938*. Cassa communis 224, 226.

bonyolította, állandó egyeztetéssel a szempnczi közös pénztárral. A pesti ügyintéző Tabody Pál ügyvéd volt.

Mihály 1817-ben, 23 évesen nősült, a nála 14 évvel idősebb gróf Fünfkirchen János özvegyét, csillagkeresztes- és palotahölgyet vette feleségül. A házasság gyermektelen volt. 1844. aug. 15-i kelettel Mihály gyászjelentése tudatja feleségének, szül. báró Schöppingk Sofie-nak halálát; házasságuk 28. évében, 63 éves korban, sorvadás következtében Hietzingben. Pápán a nemzeti sírboltba temetik.²⁹

Mihály ekkor 50 esztendő, nem nősül újra. Ginába 65 évesen lesz szerelmes.

Ginához fűződése kezdetének 1859–1860-ban rögzített időpontját Mihály grófnak több lépése igazolja. Így: a Hintere Schenkenstr. 51. sz. családi házból 1859-ben elköltözik és az I. kerületben Franziska Hainz von Korbst Krugerstr. 6. (a Kärntnerstr. mellékutca) számú házában lakosztályt bérel, mely így szabad mozgást, életet biztosít számára. – 1860-ban megszünteti a közös pénztári számvédelmet, ezzel meggátolja a betekintést kiadásaiiba. Lejár a bécsi Bankház megbízatása is.³⁰ – Végül: 1861. okt. 9-én végrendelezik. Bár atyja is halála előtt öt évvel cselekedte, magyarázható betegeskedésével. Mihály azonban teljes szellemi és testi épségben alkotta meg.³¹ Inkább az Esterházy családban feltámadt aggodalomra kell gondolnunk, amelyet a csodaszép Gina megjelenése, Mihálynak iránta támadt erős vonzalma okozott. Az özvegy gróf házassága nem volt kizárt. Mihály a család megnyugtatósára – a maga védelmére is – végrendelezéssel biztosította életének további alakítását. Ebből természetesen következnek: Ginát nem szerepelteti végrendeletében, általános örököse öccsének, Károlynak legidősebb fia, Antal gróf lesz. A roppant nagy vagyonra világítanak rá az ingatlanok és azok a hatalmas összegek, amelyeket az általános örökösök mellett a rokonság és a birtokon szolgáló alkalmazottaknak juttatott.

Ez a főúr Ginának képzeletét messze felülmúló tündérvilágot teremthetett: főrangú lakosztályt, fogatot, lovakat, Bécsben minden hozzájuk illő szórakozást, csillogást, utazást, világlátást. Személye szolgáltatásban helyet kapott a műveltségét kiegészítő társalkodónő és a lovaglás magas iskoláját oktató. Később, a cirkusztulajdonos Gina pesti vendégszereplésekor joggal írta a fővárosi sajtó: „lőspórtért való lelkesedésből lett cirkuszos” – nem kétséges mostmár, honnan eredt lelkesedése.

Mihály – bár Krugerstr. 6. számú lakosztályát családjától külön, egyedül bérelte, Ginát az első időben nem magánál, a Kärntnerstrasse vagy valamelyik mellékutca más épületében helyezte el. 1864-ben pedig megvásárolta részére a Maximilianstr. 8. sz. (ma Gustav Mahlerstr.) házat. A Maximilianstr. párhuzamos a Krugerstrasseval és attól egy utca: a Walfischgasse választja el. Vagyis Mihály lakossáéhoz közel, az Operaházzal szemben volt és szintén a Kärntnerstrassera nyílt.

Kapcsolatuk hét esztendő: Mihály 1866. márc. 29-én elhunyt. Általános örököseinek, Antal grófnak Bécsben nyomatott gyászjelentése szerint: „Galanthai, s' Fraknoi gróf Esterházy Antal cs. kir. kamarás, legmélyebb fájdalommal jelenti, saját így testvérei, s' minden rokonok nevében szeretett Nagybátyja Méltóságos Galanthai s' Fraknoi Esterházy Mihály, cs. kir. kamarás s' Cseklési hitbizományi úrnak s. a. t. folyó évi Martius hó 29-dik napján délutáni 2 1/2 órakor a halotti szentségek áhítatos felvétele után életének 72-dik évében hosszabb szenvedés következtében történt gyászos elhunytát. – A boldogult hült tetemei f. hó 31-kén délután 2 órakor saját óhajta szerint lakásánál fognak beszenteltetni, és egész csendben a Hietzingi (így!) Bécs közelébeni temetőbe tulajdon sírjába örök nyugalomra elvitetni. Az engesztelő szent mise áldozatok f. é. April 9-én de 10 órakor a Szent Ágostonról címzett (Augustinerkirche!) Szentegyházban Bécsben, a Hietzingi templomban, s' a Cseklési és Tallósi uradalmak valamennyi kegyúri szentegyházaiban Magyarországon fognak megtartatni.”³² A hietzingi temetőiroda halotti anyakönyve szerint 1866. márc. 29-én a VII. parcellában levő, 31. sz. saját tulajdonát képező sírhelyére temették, valamikor rácsos kőkerítés fogta be. A megváltott sírhely 1939 óta gondozatlan volt és ma, a temetőben végrehajtott útrendezés miatt már nem létezik. Alább látjuk majd, hogy Ginát e temető és sír egy életen át kötötte.

²⁹ Az OSzK Gyászjelentésűjteményében.

³⁰ Vö. 28. sz. jegyzet.

³¹ OL Esterházyak, Familiarum, P. 228. A–VIII/1428, 211. sz.

³² Az OSzK Gyászjelentésűjteményében.

Mihály elhalálózását a bécsi, budapesti és Pozsony megyei sajtóból tudta meg a közönség.³³ Méltatták a gróf nemes tulajdonságait, társaságban, sportkörökben élvezett népszerűségét. A lósport alapítói között említették, egyenlő helyen gróf Széchenyi Istvánnal, gróf Nádasdy Tamással, Lichtenstein Vencel herceggel. A kitűnő lovas és lószakértő a legnemesebb telivérfajtáknak tenyésztője, hozzáértést a legfrissebb hyppológiai irodalomból merített. Még életének utolsó évében is három híres versenylovát nevezte be. Egyéniségét meggondoltság, veszélyek közepette merészség, hidegvér, társaságban szeretetreméltóság jellemezték.

Mihály gróf 1861. okt. 9-i végrendeletét 1866. ápr. 10-én hirdették ki a pozsonyi törvényszéken. Gina számára semmit sem jelentett, kedvese más úton juttatott számára vagyont, így az Esterházyak részéről nem érhetett támadás. Mindössze 29 éves, dúsgazdag, szépségének teljében van, nem szorul újabb kitartóra. Nem követhető, miképpen kamatoztatta cirkuszvállalkozásáig vagyonát. Akkor még élnek szülei, testvérei: egész népes családja, így feltételezhető, hogy újabb kilengésektől tartózkodik. Összetartásukat éppen a családban bekövetkező események bizonyítják.

Ilyen az apának 1871-ben bekövetkezett halála, melyről együttes gyászjelentést adnak ki: „Vég-helyi szül. Rosenschön Friderika, Vég-helyi György, Ede, Lajos, Georgina és Terézia férjezett Osskó szomorodott szívvel jelentik férjének, illetőleg atyjuk Vég-helyi Gáspár nyugalmazott magy. kir. kincstári számtartónak folyó hó 5-én reggel 7 órakor 75 éves korában történt elhunytát. Hült teteme f. hó 7-én délután 4 1/2 órakor a budavízváros, Ötpacsirta utca 516. sz. a lakásán fog beszenteltetni. Lelke üdvéért az engesztelő szentmise folyó hó 8-án 10 órakor a budavízvárosi plébánia templomban fog megtartani. – Budán, 1871. március 5-én. Béke hamvaira.”³⁴ Ehhez még Ginával kapcsolatos, fontos kiegészítő adatokat nyújt a budai felsővízvárosi plébánia halotti anyakönyve: a halált a bright-kór (vesegyulladás) okozta. Rosenschön Friderikával 24 évig, haláláig élt házasságban.³⁵ – Az Ötpacsirta u. 516. számú ház, melyben meghalt, György fia tulajdonába került (ma Csalogány u.)

Gina tehát a temetésre Pestre jött. Tudott-e erről Vajda János. Viszontláthatta-e, erre nincsen válaszunk. Talán maga a költő felel: 1872. nov. 28-án, a Fővárosi Lapokban megjelent *A kárhozat helyén* c. verse – azében az ő székfoglalójaként Vadnay Károly olvasta fel a Kisfaludy Társaságban – akkor még Egy b...i (bécsi) házban címen. A „kárhozat helye” Gina bécsi palotájának az a terme, ahol „zsibáru lett a szüzi csók //Agyamban ez a jelenet// Kering szünetlen, változatlan //Mint befagyott emlékezet//” – talán a temetésen viszontlátta és ekkor szakadt fel a seb, fogant a vers.

Az 1870-, 71-es esztendő nem hozott Vajda költeményt és az újra jelentkezés feltűnést keltett. Megindultak a találgatások: találkozhattak-e? Lehet, hogy Ginát apja temetésén viszontlátta?

Gina anyjával együtt visszatért Bécsbe, vagyona is odakötötte és azt apai öröksége még gyarapította. Nevelőanyja mostmár nyugdíjas, 67 esztendő, betegeskedő. Egészsége érdekében Gina a Hietzinggel szomszédos, szintén üdülő-peremvárosban: Penzingben, 1872. jún. 15-én, a Hauptgasse 16. számú barokk villát megvásárolja;³⁶ a levegőváltás még négy évvel meghosszabbítja az elfáradt életet, utána megszűnik az „anyai felügyelet”. Ezúttal Gina adhatja ki – német nyelven – a gyászjelentés fordítását: „Mély fájdalommal tudatják alulírottak hónszeretett anyjuknak, tiszteletre méltó Vég-helyi’ Friderika szül. Rosenschön, magyar kir. tisztviselő özvegyének rövid szenvedés után, 1876. február 5-én, 72-ik életévében bekövetkezett halálát. – Az elhunytak földi maradványait a gyászház-ból, a penzingi Hauptgasse 16. szám alól kedden február 8-án du. 4 órakor a Szent Jakab plébániatemplomba viszik ünnepélyes beszentelésre és utána a hietzingi temetőben, saját sírhelyén örök nyugalomra helyezik. – A szentmisét lelkiüdvéért e hónap 9-én reggel 8 órakor a Szent Rókus kápolnában mondják. Vég-helyi’ György, Lajos és Ede fiai, Vidaföldi Osskó szül. Vég-helyi’ Terézia, Vég-helyi’

³³ A bécsi Sport. 1866. ápr. 4., Pester Lloyd. 1866. ápr. 1. Tagesneuigkeiten., PN (ezen túl is Pesti Napló helyett) 1866. ápr. 1. és ápr. 4. Különlélek., Vadász- és Versenylap. 1866. ápr. 30. 181, 192. l., Pressburger Zeitung. 1866. ápr. 5.

³⁴ Buda, Egyetemi ny. 1871. Meglehy J. N. temetési rendező. – Az OSzK Gyászjelentésgyűjteményében.

³⁵ Gestorbene. Bd. 46. No. 132. 167. l.

³⁶ Ma XIV. Penzingerstrasse – Katastralgemeinde Penzing 273. 2a 151–200. No. 779. l.: Auf Grund des Kaufvertrages vom 15. Juni 1872 wird das Eigentumsrecht einverleibt für Georgine Vég-helyi-Kratochwilla.

Georgina lányai.³⁷ Gina édesanyjának kijáró és vagyonához méltó, nagy végtisztességgel temettette el élete leghűbb kísérőjét. Bár Penzingnek is volt temetője, az előkelőbb hietzingiben vett részére saját sírhelyet, mégpedig Mihály gróf sírparcellája közelében, a VIII-ban a 16. számút. Háromrészes márványsíremléket emeltetett és akár a grófét – díszes vasrácskerítés fogta körül. A temető fennállásáig megváltott sírhely 1948-tól gondozatlan volt, 1959-ben a sírtulajdonjog megszűnt, 1963-ban – mint Mihály gróf sírja – a temetői útrendezésnek áldozatul esett.³⁸

Vajda Gina megismerésekor nevelőanyjának is bemutatkozott annak idején. Elhunyt, a Rókus-kápolnában tartott gyászmiséről tudósító értesítések – tekintettel a kiterjedt rokonságra – eljutottak a nagyobb nyilvánossághoz – esetleg a költőhöz is. Erre két nagyobb elbeszélő költeményével: *Alfréd regénye* és a *Találkozások* – feltételesen utalhatunk. Mindkettő Gina szüleinek elhalálázási éve: 1873–1875 között indul és nagyobb időkihagyásokkal, részletekben jelenik meg. *Alfréd regénye* 1876 szeptemberében, a *Találkozások* 1877 októberében – címváltoztatásokkal – fejeződött be. Csupán feltehető, hogy az időnként elapadó költői vénát Gina-élmények rezonanciái mozdították el a holtpontról.

Gina magáramaradt. Anyjával eltávozott mellőle az a lény, aki talán az ő szépsége ígézetében, megkívántatta vele a felső tízezer életét. Bűnrészességét más is hordozta, bennerejlett az a korban és Gina alkataiban is. A XIX. század közepe táján a szerelmi vásár, a feltörő kapitalizmus velejárója, nagyon elharapózik a fővárosban. Vajda többször elítélőleg ír a szegénysorsú nők elcsábításáról, a dologtalan, fényűző életre buzdító kerítőkről. Így az *Alfréd regénye* hősnőjében – benne Ginára ismerhetünk –: //De lelkesülni csak Olymp tündöklő!// Égboltjáért, bíbor fenségeért szokott.// Kastély falun; palota, páholy a //Világvárosban – voltak egyedül// Az őt megillető, méltó keret. //Az embereket illetőleg ő:// Főúri koronák ágai //Szerint becsülte udvaroncát, // Mint voltaképi „szarvas állományát”. Hja, már ez így van és volt mindörökké . . . //Aranyba kell foglalni a gyémántot!//

Gina anyja halálakor 39 éves, gazdag, révbé mégsem jutott. Számára elképzelhetetlen a polgári háziboldogság: gyermeknevelés, kuglófos uzsonnák és szórakoztatás azokon pletykálás, egy-egy színházi este ünnepnapnak. Egyszer már kilépett ebből az egysíkú életből, ide nincs vissza – csak választút, ehhez pedig tisztában kell lennie képességeivel. Ő pedig csak egyet tud igazán: Mihály gróf mellett alaposan megismerte a lovat és a lovaglás magasiskoláját, ezért lesz cirkuszi műlovárnő és vagyona megengedi, hogy a sajátjában. A cirkusz sok tekintetben rokona a színháznak, a jelentős nagyságú személyzettel, jókora állatállománnyal működő vállalkozás megbecsülést, függetlenséget és helyet is biztosít a társadalomban.

Cirkuszát Bécsben 1879-ben alapítja és még azon évben eljön vele haza vendégszereplésre. Először 1879. júl. 6-án Pozsonyban kezdi. A Pressburger Zeitung júl. 5-én Circus Oroszy am Landungsplatz címen harangozza be az első előadást 4 és 1/2 8 órai kezdettel, miként a New York-i Barnumban és a párizsi nagycirkuszban, villanyvilágítás mellett. A villanyberendezést és az áramszolgáltató gőzgépet a nagyközönség előadásán kívül is megtekintheti. Szerepelnek: Mr. Edmond három idomított elefántjával. Mr. Paul titokzatos indiai játékaival. Legcsodálatosabbak azonban a lovasmutatványok: a cirkusztulajdonos igazgatónő a maga idomította telivéreken, vagyis Oroszy Georgina kisasszony és Dietschbold úr a lovaglás magasiskoláját mutatják be. A híres Marie Chiarini szintén rendkívüli lovasartista mutatványokkal szerepel, akárcsak Mr. Walker amerikai zsoké és Artiselli asszony. A közbeeső szünetekben 17 bohóc lép fel. Bemutatkozik a híres Cinquevalli légtornászcsalád. Van zsonglőr, kígyóember, egyensúlyozó kötélátúzó és jó zenekar. – A jegyeket a pénztárnál és elővételben a Halászkapu 216. sz. alatt működő papírkereskedés is árusítja: az I. sor 1 Ft 50 kr., a II. 1 Ft, a III. 50 kr. A gyermekek és helyőrségi katonák a II. helytől számítottnan féláron látogathatják az előadásokat. –

A cirkusz igen népes személyzete és száznál több állata – az elefántokat vonat, a többi kétuszályos vontatóhajó hozta a Dunán Pozsonyba – lehetővé tették, hogy Gina előadásainak programját esetenként változtatta. Szembetűnő a műsorban a lovasmutatványok uralkodó szerepe, amely visszaül

³⁷ Az OSzK Gyászjelentésgyűjteményében. – Eszerint a gyászmisét Pesten a Rókus-kápolnában tartották. – Ford. a tanulmány szerzője.

³⁸ A Hietzingi temetőirodában, Todesprotokoll für Grüfte A–Z bis auf heute. Einzelbegräbnis 16, Gruppe VII.

életalakulásának egykorára. Július 18-án nagy búcsúelőadást tart és 19-én megindulnak az uszályokkal, vonattal Győrbe.³⁹

A sajtó szerint a győri előadások sikeresek, mégis sok a nézőtérén az üres hely, a részvétlenség miatt elmaradnak az egyes meghirdetett előadások. Gina az igazi sikert a fővárosban várja. Már felszedte volna a sátorfáját, de a pesti hatóságok késleltetik előadásaihoz az engedélyt. Végül is megkapja és aug. 5-én megindulnak Pestre. A hatósági akadályoztatásnak okai voltak: nem tartották a sátorcirkuszt tűzbiztosnak; Gina a Köröndön, a Sugárút (ma Népköztársaság útja) mentén kívánta felállítani, a fővárosi tanács a díszkertek, előkelő nyaralók szomszédságában állatistállónak, lármás porondnak létesítését tilalmasnak mondotta. Gina nem hagyta magát: magántelket bérelt a Köröndön és megkezdte előadásait. A hatóságok között keletkezett vitának végül is a belügyminisztérium azzal a rendelkezéssel vetett véget: az előadások egy hónapig tarthatnak, meghosszabbítás nem adható. A siker késett Pesten is. A Renzhez szokott közönség elkényesztetett volt. Gina megpróbálta magához csalogatni, hirdette: az ő cirkusza magyar cirkuszból. Talán, ha 20 évvel ezelőtti csillogó múltjával is reklámoz, az iránta felkeltett kíváncsiság nagyobb eredménnyel járt volna, Gina azonban arról hallgat. Nem javítja azt sem, ha a sajtó egyszer Oroszszágnak, másszor kisasszonynak hirdeti. Ginának be kell látnia, hogy kudarcot vallott: az egész idő alatt elért bevétele nem több 70 000 Ft-nál, mely aligha fedi a személy-, állattartás, utazás, illeték- és propagandakiadásokat, hozzá adó- és helybéréket. Ehhez járulnak még a cirkuszból történt balesetek: egyik lovárnő összeesett magát, megboltlott ló a közönség közé zuhan és megsebez egy nézőt. Ezentúl üresek éppen a legdrágább helyek. Gina háromhetes, pénzügyi romlását sejtető szereplés után visszatér társulatával Bécsbe és elkezdődik vállalkozásának felszámolása.

Gina elgondolása eredetileg nem volt ésszerűtlen. Volt azonban egy nagy hiánya, Gina nem tudott számolni, jövődata sem volt. Üzleti érzék híján arra nem gondolt, hogy olyan nagyméretű cirkusshoz, a rossz évadok fedezetéhez az ő vagyona kevés. Viruló ifjúságakor, a kitarított nő bélyegével még nem bukott el teljesen, megmaradt anyagi, alkati ereje, most fonnyadozottan, belebukva vállalkozásába, eléje tornyosodtak a létgondok is. Mulatóhelyi gondnoknő, majd a lakása albérlőiből tengődő Ginának egyre kisebb lesz a száraz kenyere.⁴⁰

Felmerül a kérdés: miért nem segíti népes családja. Vajdáné Emlékirataiban szól arról, hogy Ginának egy közeli, előkelő nőrokona a Votiv Kirche mögött, a IX. kerületben nagyobb lakást bérelt, hogy ott albérlőket tarthasson életfenntartására. Osskó Péterné, a testvére lehetett.

Ginát azonban sorsa már elítélte, egyre lejjebb zuhan és hozzá párosul végzetes betegsége. 1910. január 12-én petefészekrákban, a Laimgrubengasse 12/a számú lakásához közeledő Allgemeines Krankenhausban (Bécs egyik legrégebb és ma is legnagyobb kórháza) meghalt. A halotti jegyzőkönyvben olvasható még: „Georgine Veghely magánzó, katolikus szül. 1856 (sic!) máj. 21-én, hajdon és a

³⁹ Barla nem tud Gina és cirkuszáinak pozsonyi szerepléséről, abban a hitben él, hogy a hazai szereplés Győrben kezdődik és Pesten folytatódik, fejeződik be. A győri- és pestiekről nagy körültekintéssel ír a Győri Közlönynek, Győri Lapoknak júl. 20. és szept. 27. között, valamint a Hon, a FL, Pester Llyod és PN júl. 26. és szept. 28. között megjelent közleményei alapján. – Vö. 2. sz. jegyzet is.

⁴⁰ Erre vonatkozólag tájékoztat Signor Saltario (valószínűleg a szerzőnek művész- vagy álneve): *Artisten-Lexikon. Biographische Notizen über Kunstreiter, Dompteure, Gymnastiker, Clowns, Akrobaten ... aller Länder und Zeiten.* Düsseldorf. 1895. 2. kiad. 149. l. címszáva; eszerint „Az 1849. (sic!) máj. 4-én, Magyarországon született Oroszy Georgina műlovárnő 1879. ápr. 13-án Bécsben megalapította cirkuszt. Elise Pezold, a Krembs-er-család (magyar szakmabeliekkel összeházasodott, híres műlovarok), Edmond elefántjaival, a világhírű Cinquevalli zsonglőr, Félix és Mária Chiarini híres műlovarok vállalkozásának erősségei. Ausztriai és szászországi vendégszereplése után a társulat feloszlott. Oroszy Georgina jelenleg Gustav Münstedt impresszáriónak házzvezetőnője Bécsben.” – Vajda-irodalmunk a tényeknél jobban deklásszája az akkori Ginát: práterbeli mulató „házmasterének” mondva; ugyanis az a mulató, a „Venedig in Wien,” melyet 1895-ben egy angol társulat alapított a Kaisergartenben, a Praterben, elég nagyszabású intézmény volt nyári színházzal, „Parisiana” néven működő – általában operetteket, bohózatokat színrehozó téli színpaddal. 1912-ben szűnt meg. Ginának ebben gondnoknői alkalmazása nem lehetett lebecsülendő.

Zentralfriedhofba temették.”⁴¹ Kitérítetlenek maradtak a születés- és illetőségi hely rubrikái, mintha Gina származásának minden közelebbi nyomát akarta volna eltüntetni; az életkor sem felel meg a valóságnak. Vajdáné említi, hogy utolsó évében is koromfeketére festette a haját.

A hiteles adatokból kikerekedett, az eddigiekkel alig egyező Gina-portré feljogosítana arra az állításra: íme, ilyen volt Vajda János igazi Ginája. Ilyen mindenesetre volt, de milyen más lehetett még – e zörgő papírvázhoz viszonyítva – az az élő, vidám, kedélygazdag amazon, aki a költőt egy életre magához láncolta, arról csak a körében élők vallhattak volna. Ők azonban hallgattak, szájról szájra járhattak csak mende-mondák, a tekintélyes Véghelyi-család iránt érzett tapintatból. Vajda Jánosra, aki maganéletét mindig tabunak tartotta, ugyanaz vonatkoztatható.

Egyvalaki vallott, az igazságot némileg megközelítően, Gináról: Vajda felesége; ha igazságosak akarunk lenni, el kell ismernünk: nélküle nem tudtunk volna a valósághoz férkőzni, köszönet illeti ezért, mégha adataival hamiskártyás módjára játszott, zsonglörködött is.⁴²

⁴¹ Stadtarchiv, Wien. Todtenbeschaungprotokoll. Bd. 865/1910. No. 2541.

⁴² Megadta a fontosabb személy, hely- és utcaneveket: Kratochwill Gáspár, Rosenschön Friderika, Esterházyak; Hietzing, bécsi utcák: az események színhelyei. Igaz, hogy torzításokkal, de ennyi ténynevet Ginára vonatkozólag eddig senki sem idézett. Mindez Ginával fennállhatott kapcsolatára utal, bár az is lehet, hogy a sajtóból értesült haláláról és elment a lakására, ott betekintett hátramaradt irataiba s ezekből készítette – akarva, nem akarva – torzított adatait.

*

Engedtessek meg nekem, hogy bécsi, szlovákiai tudományos intézeteknek, munkatársainak, akik kutatásaimat náluk megkönnyítették, itt is köszönetet mondhassak: DDr. Josef Stummvoll, Dr. Walter Wieser (Österreichische Nationalbibliothek), Dr. Franz Patzer (Wiener Stadtbibliothek); Dr. Jozef Telgarsky (Martin, Matica Slovenska.).

Szauder Mária

KÖLCSEY FERENC: ZRÍNYI MÁSODIK ÉNEKE

Egy vers születése

Egy szöveg jelentésének rétegzett mélységeibe nemzedékek olvasói tapasztalata segít igazán álmernülni és a kész költeménynek vagy műtárgynak ez a történelmileg változatos átélése jelenti a teljes megértést, a közösségi elsajátítást. Az értelmezések végtelen sora azonban a már elkészült, befejezett alkotásra vonatkozik.

S vajon mit nyújthatnak a már kész műalkotás megértéséhez elkészülésének különböző fázisai?

A vázlatosan, részleteiben készülő mű ismerete természetesen nem adhatja a kulcsot, hiszen a változékony lélektani helyzetek, próbálkozások labilitása valami másnak, szilárd, kész szerkezetnek, a már változhatatlannak adja át a helyét, olyan struktúrának, mely azonos marad önmagával, és már nem oldható fel a szerző élményei, célkitűzései, kísérletei, vázlatai folyamatában.

Mégis: ezt a folyamatot megismerni igen tanulságos lehet: az író kezdeti szándékától a kész költeményig vezető szövegváltozatok annyit legalábbis elárulnak, hogy mi minden sűrűsödött össze a versben a költő küzdelme, önkritikája során. Az alább közölt versváltozatokban abba a műhelybe pillanthatunk bele, ahol már nem csak a nyersanyag áll előttünk, nem is csak a vázlat készül – annak az alkotói tevékenységnek utolsó pillanatait látjuk, amely még összeköti a szerzőt, egy kritikai lelkiállapotot, egy vers teremtetését a teremtetővel, de az immár lassan véglegessé szilárdul.

Kölcsey Ferenc költeményei közül nemigen maradtak fenn azok az első fogalmazványok, próbálkozások, melyek kész műveit megelőzték, csak kisebb törlések vagy javítások látszanak a kéziratokon.

Tudomásunk szerint egyedül egyik utolsó versének, a *Zrínyi második éneke* című nagy költeményének maradt fenn három olyan típusú fogalmazványa, amelyek alapján nyomon követhető a vers koncepciójának kibontakozása.

A két Kölcsey autográf kézirat (amelyen a három változat áll) quart alakú; a folió mindkét oldalára írta költeményét. A végleges szöveget (melyben már csak pár javítás található az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattárában őrzik;¹ az első fogalmazvány magántulajdonban van, s ezen a quart alakú papírlapon két hasábosan áll írva a két típusú vázlat, azaz első fogalmazvány. (Tulajdonképpen van egy negyedik változat is, amelyet a legutóbbi időig használtunk, sőt tanítunk az iskolákban is, a Kölcsey halála után kiadott² kötetben, ahol a szerkesztők itt-ott meghúzták Kölcsey költeményét, főleg a ritmus szempontjából.)

¹ Országos Széchényi Könyvtár Kézirattár, Kölcsey: Zrínyi második éneke 1838. Jelzete: Quart. Hung. 2832.

² KÖLCSEY FERENC MINDEN MUNKÁI, Első kötet, Versek. Szerk., B. EÖTVÖS József, SZALAY László és SZEMERE Pál. Pest, Heckenast, 1840. (De tulajdonképpen 1842-ben jelent meg.) A Szauder Józseffel készített Kölcsey-kiadásunk ehhez igazodott (KÖLCSEY FERENC ÖSSZES MŰVEI, I–III. Bp. 1960.), I. az 1960-as kiadás jegyzetét e költeményről. – Tulajdonképpen Kölcsey halála után a fennmaradt kéziratait Pap Endre másolta le (valószínűleg ő vagy Szalay javított a kiadandó szövegen), s Pap küldte el Szalaynak (Pozsony, 1839. júl. 7-én). Ő másolta le a *Zrínyi második énekét* is. (L. FRIED István, *Kölcsey Ferenc ismeretlen versei*. Szabolcs-Szatmár Megyei Szemle, 1979. 4. sz. 25–36.) – Az 1840-es szöveget hozta le FENYŐ István is, *Kölcsey Ferenc válogatott művei*, Bp. 1975. (Magyar Remekírók).

Kölcsy valószínűleg éveken keresztül érlelte magában a vers gondolati magvát. Az autográf kézirat tanúsága szerint ugyanis hosszabb időnek kellett eltelnie a két fogalmazvány között is, míg végül kialakult benne a végleges szöveg.³

Kölcsy nem volt könnyen író alkat, legtöbbször, immár klasszikus értékű versét nagy lelki vívódással írta meg. S hogy milyen belső küzdelmek árán születtek költeményei, míg elnyerték végső formájukat, arra kiváló példa a *Zrínyi második énekének* első fogalmazványa. Ezen az első fogalmazványú kézíraton, kéthasábosan írva, újra és újra kezdve, formálva, sorokat, szavakat, kifejezéseket változtatva, a nem megfelelőeket áthúzva, a nem megtaláltakat kipontozva vagy csak a sorvégző rímeket leírva, állandóan újabbal próbálkozva, szinte araszolva haladt végig a szövegén Kölcsy, hogy megtalálja a „párbeszédhez”, s annak súlyos jelentéséhez a méltó kifejezéseket.

Itt érhetjük tetten a költőt, amint kialakítja a dialógussal fedett monológot, ahogyan erősíti a belső vitát, ahogyan egyre inkább telíti gondolatilag s ahogyan a gondolatok ismét érzelmi reakciót váltanak ki s vezetnek el a végső következtetéshez.

Kölcsy hazafias költeményei közül szoros összefüggésben tulajdonképpen négy vers áll: a *Himnusz*, a *Vanitatum vanitas*, a *Zrínyi dala* és a *Zrínyi második éneke*, mint ezt két tanulmányában kifejtette Szauder József, és verselemzésében Bazsó Júlia.⁴

A nemzethalál kísértete nemcsak költészetében jelenik meg, de sokszor feltűnik levelezésében is. „Mondanám: imádkozzatok a népért, de ezért talán már imádság sem használ. Mert hiszen önmaga miatt akar elveszni” – írja Szemere Pálhoz 1835. január 11-én Pozsonyból, s Wesselényinek ugyanez év február 2-án még keményebben fogalmaz: „Dolgaink úgyis a lehetséges rossz állásban vagynak; s az itt lételem nem más, mint tanúságtétel a nemzet halálós álmáról.”

Könnyen lehetséges, hogy a *Zrínyi második énekének* első fogalmazványa (keltezve nincs), arra az időre esik, mikor Kölcsy országgyűlési küzdelmei szinte eredménytelenek maradtak, mikor a magyar nemesség nem állt ki egységesen hazája érdekei mellett, mikor üldözni kezdték az országgyűlési ifjakat, elsősorban Kossuthot s Wesselényit. Majd félretette a kialakulatlan versszöveget, s csak 1838-ban fogalmazta véglegessé, amikor aggasztották a kormány erőszakos cselekedetei, s amikor Csekén kétségbeesett erőfeszítéssel dolgozott Wesselényi védelmében.

Kölcsy harcolt ugyan egymagában is, pedig kémekek vették körül, figyelték lépéseit, cenzúrázták leveleit: „... körülményeim ritkán voltak kinosabbak, s eltépőbbek, mint most. A mi politikai állásunk borzasztó; s nekem ezzel mind a nemzetre, mind üldözés alatti barátaimra, mind magamra nézve igen sokat kell tépelődnöm...” – írja Szemeréhez 1838. március 25-én. Ekkor kezdett bele a *A ferói szent fa* című elbeszéléseibe, mely szintén a nemzethalál kérdésével foglalkozik, s ebben nyíltan írja: „... a jelenlét csak gyászkepeket tüntet elő, a haza szent körében lelket leverő történetek következnek egymásra... Ily lélekállapotban írást le e történetet, miből látni fogjátok, hogy századok előtt is, az Atlanti tenger messze hullámai közt is osztott a sors csapásokat a népnek, melynek elsüllyedését örök végeztései közé előre beírta.”⁵

Ez idő tájt érlelődhetett meg benne a *Zrínyi második énekének* végleges megfogalmazása is, a címmel is kötve a korábban írt *Zrínyi dalához* (az első fogalmazványon még nincs címe a versnek).

Mielőtt a fogalmazvány és a kész mű közötti egyezésekre és különbözőségekre rátérnénk, még tisztáznunk kell egy másik, a vers szempontjából szintén lényeges problémát, azt ti., hogy Kölcsy miképpen értelmezi az Isten és Sors fogalmát.

Vallási töredékek című művében azt is vizsgálja, hogy mi az Isten s az ember közötti kapcsolat. Isten fogalmát annyira szubjektíválja, hogy szinte rokonítja a Géníusz fogalmával, mely a Sorssal áll harcban. „Itt kapcsolódik össze szükségképpen Isten képzele Kölcsy sors-filozófiájának géníusz-tanával. 1816–17-ben a géníusz szubjektív értelme már kezdett kiszélesülni a nemzet, a közösség

³BAZSÓ Júlia elemzésében (*Miért szép?* Bp. 1975.) még a *Zrínyi második énekét* Kölcsy utolsó verseként tárgyalja, de mint az alábbiakból kiderül, a költemény születése jóval korábbi, csak a legutolsó megfogalmazása 1838-as.

⁴L. SZAUDER József, *Kölcsy Vanitatum vanitas*, In: *Az Estve és az Álom* c. kötetben, Bp. 1970. 433–452.; valamint a *Himnusz* elemzése In: *Miért szép?* Bp. 1975., és BAZSÓ Júlia a *Zrínyi második éneke* műelemzése (uo.).

⁵L. *Kölcsy Ferenc Válogatott művei, A ferói szent fa*. Sajtó alá rend., FENYÉ István, Bp. 1975. 196–197. (Magyar Remekírók).

örszellemének idealisztikus, romantikus és szinte forradalmian hazafias jelentésével... Szubjektivitását megőrizve a sorsnak őre s ura, s így lép át a *Himnusz*ba, ahol valóban uralkodik a balsorson, de úgy, mintha ő maga volna a Sors és a Sors az Isten.”⁶ Ezt az implikációt megerősíti a *Zrínyi második éneke* első fogalmazványja, hol még *Isten*-képzet áll, s csak a végső szövegezésben alakul át *Sorssá*, hogy ezzel is erősítse, hangsúlyozza a nemzet bűneit, amelyek a végső pusztulásig (a nemesi nemzet pusztulásáig) hívták ki a Sors büntetését. A *Zrínyi második énekében* válik világossá, hogy Kölcsey történetfilozófiája nemzettel való azonosulásban fogantatik, s ebből (Isten, Sors, Haza) táplálkozik élete végéig, s erre épül fel utolsó verse, a *Zrínyi második éneke* is, amelyben a hazafias érzés teljesen a vallás helyébe lép, s Isten helyét a Sors foglalja el. A költő egyre mélyülő csalódásának és lelki válságának lehetünk közvetlen szemtanúi, ha a *Zrínyi második énekének* első fogalmazványait a kialakult végsővel összehasonlítjuk.

Mint már mondtuk, a költemény első variációi felett nincs cím, s a quart alakú lap rectóján Kölcsey kéthasábosan írja-alakítja versét. A legfeltűnőbb az első s a végső fogalmazás között az, hogyan lép Isten helyére a Sors már a vers kezdetén, s végső írásában hogyan alakítja e szerint mondanivalóját:

<i>Első változat:</i>	Te lássd meg Isten szép hazámat!
<i>Második változat:</i>	Te lássd meg Isten szenvedő hazámat,
<i>Végső fogalmazvány:</i>	Te lássd meg, ó Sors, szenvedő hazámat,

Az utolsó, végleges fogalmazvány – amint már a jegyzetekben megírtuk – az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattárában található, s többfajta javítás áll rajta.

Kölcsey életében e költeménye már nem jelenhetett meg, csak az 1840-es *Kölcsey Ferenc Minden munkái* első kötetében látott napvilágot (1. a 2. számú jegyzetet). E kötetet barátai és tanítványai szerkesztették, s a kor szokásainak megfelelően néhány helyen javítottak a szövegen. Pl. a szakaszok első sorát két betűhellyel beljebb kezdték, a *Sors* szót kisbetűvel írták; a második szakasz *mellyén* főnevet *mellén*-re modernítették s a negyedik sorból kihagyták az *angyala* meghatározást, hogy a nyolc szótag megmaradjon és az öt és feles s négyes jambusok váltakozása (az utolsó sor mindig ötös jambusból áll) ritmikailag tökéletes legyen.

A költemény egyre élesebbé, határozottabbá váló kifejezéseinek születését kísérhetjük nyomon a szövegváltozatok összehasonlításával.

Az első szakasz 2. sora az első fogalmazvány egymás mellett álló változatain még azonos: *Im könnyet ont feléd*, de a lap második felében újra fogalmazza az első versszakot, első sorában még *Isten* fogalma áll, de a második sor már a végső megfogalmazáshoz közelít: *Vérkönyben ázva néz feléd*. A *néz* igével nem lehetett megelégedve, kifejezőbbet keresett: *sír* írta le először, majd ezt is átjavította a kétségeesettebb *nyög*-re. A 3. és 4. sor is csak a negyedik megfogalmazásra alakult véglegessé:

1. Mert kígyó, féreg egyre támad;
És marja kebelét.
2. Mert kánya, kígyó, féreg egyre támad,
És marja kebelét
3. Mert kánya, kígyó, féreg egyre támad;
És marja, rágja kebelét.

E harmadik variáció került az utolsó megfogalmazásba is.

Az 5. sor is több változáson ment keresztül:

1. A' méreg dulva ront szivére;
2. A' méreg ég, és dulva ront szivére;
3. A' méreg ég, és ömlik mély sebére.

⁶ L. SZAUDER József, *Himnusz*. Elemzés. I. m. 226–227.

Kölcsey e végső fogalmazványt is javította a költemény második felében, a *szívére* szót még itt is leírta, de áthúzta és a mélyebb jelentésű *sebére* írta át. A 6., 7., 8. sor is ily átalakulásokon ment keresztül:

1. Küszd, és küszd egyedül;
O légy te gyámja, légy vezére,
Vagy végveszélybe dül.
2. Küszd ő, 's küszd egyedül;
Ha nem leszel hű gyámja és vezére
Örök veszélybe dül.
3. 'S ő védtelen küszd egyedül,
Hatalmas, ó légy gyámja, légy vezére,
Vagy itt az óra, 's végveszélybe dül!

Igy követhetjük sorról sorra szinte az egész költemény végső kialakulását. Az összehasonlítás igen tanulságos, ezért közöljük az első fogalmazványokat, az olvasóra bízva ezentúl az egyes kifejezések, sorok, szakaszok közötti különbség és egyezés megállapítását, felfedezését annak, hogyan formálódott Kölcsey egyik utolsó nagy költeménye lelkének, ihletének műhelyében.

Az alábbiakban közöljük Kölcsey *Zrínyi második énekének* változatait betűhív leírásban. A törléseket, javításokat a jegyzetekbe tettük.

Az alábbi a Kölcsey által írt első fogalmazványú költemény, amely a quart alakú lap rectójának háromnegyedét, a versóját pedig szinte teljesen elfoglalja. Az újra fogalmazás a lap egynegyedén áll (l. később). Az eredetileg hét vagy nyolc szakaszos versből az 1838-as átfogalmazásban már csak négy maradt. Itt sűrítette össze Kölcsey mondanivalója lényegét.

1. fogalmazvány:

Te lássd meg Isten szép hazámat!
Im könnyet ont feléd;⁷
Mert kígyó, féreg egyre támad;
És marja kebelét.
A' méreg dulva ront szívére;
Küszd, és küszd egyedül;⁸
O légy te gyámja, légy vezére,
Vagy végveszélybe dül.⁹

Láttam hazádat,
És adtam neki hős fiaikat,
Hogy eltapodjanak kígyókat és fergeket,
's karjaikon hordgyák a' hív anyát.
Hol az erő, melyet önték belétek?
Hol a bátorság, mely nemes szív sajátja?
Mért nem vítok anyátok nevével olyan!¹⁰

's mért ű [nem] teszték őt dicsőségesvé¹¹ a'
föld kereksegen (sic!)

Igazságos oh az — — — haza
Mellyet áldással halmozni czéled vala,
Saját gyermekeitől szenved,
Kiket keblén táplála, ön szíve kígyóivá.
O ne!¹² a' hálátlan fajt taposd el még.
'Hagyjad elszűlyedni a' gyáva — — —
De szánd meg az anyát — — —
melly — — —

Boldogtalan a' sors örök könyveben írva van,
Gyermekeivel él és hal az haza,
Bár legyenek azok / — — — — —¹³
Ha nincsenek — ő sem — — — többbe.¹⁴
taposd el!¹⁵ faji rút szennyt nememnek

⁷ A sor végén eredetileg felkiáltójel állt, azt javította át pontosvesszőre.

⁸ Kölcsey a következő 7–8. sorokat kihúzta, sőt a 8. sornak csak a kezdő és a végső szavát írta le, így: *Ha nem leszel védő vezére, | Örök . . . dül.*

⁹ A *végveszélybe* főnév g, s, l betűit áthúzta.

¹⁰ Az először leírt sort: *hordjátok anyátok vállaitokon*, Kölcsey kihúzta s fölötté javította a közöltre.

¹¹ Az *őt* felülről szúrta be a sorba. — Eredetileg *dicsőségeseg* állt, amelyet később javított át *dicsőségesvé*; az e-t és g-t írta át é-re.

¹² A *ne* tagadószó után *nézzed* ige állt, de ezt törölte.

¹³ Az előző s a következő szakaszban a sorokat nem fejezte be, csak vonalakat húzott.

¹⁴ A *többé* szót sietősen írta le, így *többé* lett belőle. Ebből a sorból is hiányoznak szavak.

¹⁵ Az *el* szó után az a-t törölte.

I. fogalmazvány, verso:

Azért lenyugszol sírod' éjélébe,
Hazáddal együtt gya nép^{1 6}
Új lapra nyílik a' könyv, és helyében
Más boldogabb nemes fiakkal lép.
Boldogtalan mit er jogod szozatjai.
Magzat 's anyanak egy csillagzatja
Egymással és egy nagy
Vaskeblemet jaj — — meg nem hatja^{1 7}

2. Ugyanazon a quart alakú lapon, a rectón a második kolumnába készített javításokat, átfogalmazásokat Kölcsey sokkal kisebb betűkkel írta s gyakran ismétli az első változatot, de ezek már közelebb állanak a *Zrínyi második éneke* végső megfogalmazásához:

Te lássd meg Isten szenvedő hazámat,
Im könnyet ont feléd;
Mert kánya, kígyó, féreg egyre támad,
És marja kebelét.
A' méreg ég, és dulva ront szívére;^{1 8}
Küszd ő, 's küszd egyedül;
Ha nem leszesz hű gyámja és vezére,^{1 9}
Örök veszélybe dűl.
Aldást adék, sok gyermeket, hazádnak,
Nemzet nőtt kebelén,
Mért ű [nem] visztek segeden — anyan
Mért kapod egyszer.
jó pálya koszorú — — rátok
mért pálya lombot is fonátok,
Halványul homlokán.
's nád koszorút körülé ű [nem] fonátok
Saját magatoktól.

Az autográf kézirat quart alakú lapjának versóján, az alsó részen, alulról a negyedik sor mellett ez a változat áll:

bús fényt lövell az ég
őrcsillagzatja
lehullni készül őrcsillagzatja
Sötét vonul népen
hazán

A végső költeményt, melyet 1838-ban készített el Kölcsey (de életében már nem jelenhetett meg), csak 1840-ben adták ki barátai (l. a 2. sz. jegyzetet). Ebben is vannak javítások, amiket a jegyzetekben

törvényem áll egy csillag lobogtatja
Örfényét népen és hazán.
roncsolt anyának vész hozó magzatjai
Vaskeblemet jaj szózat ő [meg] ű [nem] hatja,
Mi veszni tért megy sors után,
torvényem áll mit ér jajod szózatjai
Mi veszni tért, megy sors után,

Te lássd ő [meg] hon szenvedő hazámat
Vérkönnnyel ázva néz feléd,
Mert kanya kígyó féreg egyre támad
És marja ragja kebelét
a' méreg ég, és dulva ront szívére
De tartsd ő [meg] őt a' hiv anyát
teremnek
tán jobb fiak majd a' láng szív alatt.
Azért ha — — — vagytok
Együtt súlyedtek el,
's vagy más anya fog a' szentelt helyre
lépni,
Melly jobb fiakat táplál fel
karjain.

^{1 6} A verssor hiányos, vsz. a *gyáva* jelzöt csak *gya*-nak írta le.

^{1 7} A quart alakú lap e sornál el volt szakadva, s a későbbi tulajdonosok bélyegragasztóval ragasztották össze, ezért a szöveg kissé nehezen olvasható.

^{1 8} A következő sort kihúzta Kölcsey: 's ő küszd, küszd egyedül.

^{1 9} A verssorban törölte a *leszesz* második szótagját; a *te* mutatónévmást; a *hű h* betűjét, melyet felülről szúrt a verssorba; és a *gyámja* főnév á betűjét.

közlünk, valamint az 1840-es kiadásnak Kölcsy barátaitól származó javításait is. Ez utóbbi szöveget szerepel minden Kölcsy-kötetben és tankönyvben.²⁰ Az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattárában Kölcsy alábbi szövegét olvashatjuk, a szintén quart alakú lapon:

3. Zrínyi' második éneke 1838.

Te²¹ lásd²² meg, Ó Sors,²³ szenvedő hazámat,
Vérkönnnyel ázva nyög²⁴ feléd!

Mert kánya, kígyó, féreg egyre támad;²⁵

És marja, rágja kebelét.

A' méreg ég és ömlik mély sebére;²⁶

'S ő védtelen küszd egyedül;²⁷

Hatalmas, Ó légy gyámja, légy vezére,

Vagy itt az óra, 's végveszélybe dűl!

Áldást adék, sok magzatot, honodnak,

Mellyén²⁸ kiket táplál vala;

'S másokra vársz, hogy érte²⁹ vívni fognak?

Önnépe nem lesz anyala? ³⁰ véd fala

Szív, lélek el van vesztegetve rátok;

Szent harcra³¹ nyitva várt az út;

'S³² ti véd falat körülé nem vonátok;³³

Ő gyáva fajt szült, 's érte³⁴ sírba jut.

²⁰ Szauder Józseffel együtt mi is az 1840-es első kiadást vettük alapul (Kölcsy Ferenc *Összes művei* I–III. köt. Szépirod. K. 1960.). Ezt követte Fenyő István is a Magyar Remekírók sorozatában (Kölcsy Ferenc *Válogatott művei*. Szépirod. K. 1975.).

²¹ Az idézett, nyomtatott első kiadásban minden szakasz első sorát két betűhellyel beljebb kezdték.

²² Az első kiadású nyomtatott szövegben a *lásd* egy *s*-sel áll.

²³ A kiadásban kis *s* betűvel szedték.

²⁴ A *sr* szóból javítva.

²⁵ Az autográf kéziratban a sor végén pontosvessző áll, míg a kiadásban csak a vessző maradt meg.

²⁶ A kéziratban a *sebére szivére*-ből javítva; az első kiadásban a sor végén vessző van.

²⁷ A nyomtatott szövegből a *küszd s* betűjét kihagyták, és a sorvégi pontosvessző vesszővé alakult.

²⁸ Az 1840-es kiadásban *mellén*-re javították.

²⁹ Az első kiadásban Kölcsy versének kettős mássalhangzóját egy *t*-re írták át.

³⁰ Ez a kéziratban áthúzott szó nincs az első kiadásban; a kérdőjel a sor végén áll.

³¹ Az Eötvös–Szalay–Szemere-féle első kiadásban a *harcra* szóból törölték a *z* mássalhangzót.

³² A nyomtatott első kiadásban az aposztróf nem szerepel.

³³ Kölcsy maga törölte a *fonátok* igét, s helyébe a *vonátok*-at írta.

³⁴ Verseskötetéből kihagyták az *s* előtti aposztróft; az *érte* szót egy *t*-re javították.

Azis lenyegből vinné eplébe,
 Harádal együtt ga népi.
 Utalga nyitk a kőre, s' helye
 Ma, boldogabb reus, falkul lép.

boldogulam mis is jégűl poragji.

magam s anyamát eg villagragja
 Egyszerűt is eg mag.

Vasheblemes jégűl magam kőre

kőrengen áll egy villag lobogragja
 Öfengis népe s' kőre.
 vasúla anyamát néphozs magragja

Vasheblemes jégűl magam kőre, kőre fengis kővél az aj
 Mi népe s' magam kőre, kőre villagragja
 kőrengen áll magam kőre, kőre villagragja
 Mi népe s' magam kőre, kőre villagragja

2. Az első fogalmazvány versója

Erinyi, masodik enche 1898.

Te látsd meg, 'ó Soro, szenvedő harámas,
Vérkönnnyel áruva nyírog feled!
Mert kánya, liggy, féreg egyre támad;
És manja, rázza kedvet.
A' méreg ég, ~~csöndes~~ ^{és ömlék mely} sebére;
É' ő védtelen küzd egyedül;
Haráalmas, 'ó légy gyámja, légy vezére.
Vagy itt az óra, 's végveszélybe dül!

Aldás Adák, sok magrasot, honodnak,
Mellyen dícs méltal vala;
É mávalra várva, hogy érte venni fogja?
Önére nem lea árgyala? vőfale
Kér, lélek el van vedarogomra vőfale;
Szent harcra nyitva vőfale az ut;
É si vőfalek körül nem fűszerek vőfale;
Ögyáva faje szűlt, é érte vőfale jús.

Dez sranjao, 6 sors, * uzewado' hazamas!

Te remedelet aldaivt nehi:
I sin a' viedieva vad cumpore, mally va' dihoidev samas,
Kites revelo, öngyermeki.
Tapossd el a' fajt, rit saennye's namennal;
I mig hamvekon majd atot ül,
~~Ak tartod meg ör,~~ a' hűv anyja; seremnek.
Tan jobb fiak; ~~majje ut beengyereke~~ i vedvon álljal kővel.

Törvényem ál. Harad' örcvillagzatja
Szentlőti' bünöin levél;
Szelid vugaris többé nem nyugtatja
Az övön apák' sirhatomnál.
E' máv hén áll a' regy folyam' partjára,
Máv várdat, év mávdeblü nép;
E' vzebb arcora öle a' föld' kien hasára,
Hogy kedve gyül, ki bájköröde lép.

De szánjad,^{3 5} o sors,^{3 6} szenvedő hazámat!
 Te rendelél áldást neki:
 'S^{3 7} a vad csoport,^{3 8} mely^{3 9} rá dühödve támad?
 Kiket nevelt, öngyermeki.
 Taposd^{4 0} el a^{4 1} fajt, rút szennyét nememnek,
 'S^{4 2} míg hamvokon majd átok ül,
 Ah^{4 3} tartsd meg őt, a^{4 4} hűv anyát;^{4 5} teremnek
 Tán jobb fiak;^{4 6} 'S^{4 7} védvén állják körül.^{4 8}

Törvényem él. Hazád^{4 9} őrcsillagzatja
 Szülötti^{5 0} bűneim leszáll;
 Szelíd sugárit többé nem nyugtatja
 Az ősz^{5 1} apák^{5 2} sirhalminál.
 És más hon áll a^{5 3} négy folyam^{5 4} partjára,
 Más szózat és más keblű nép;
 'S^{5 5} szebb arcot^{5 6} ölt e^{5 7} föld^{5 8} kies határa,
 Hogy kedver gyúl, ki bájkörébe lép.

^{3 5} A *szánjad* ige helyett *ig*. . . egy törlés áll Kölcsyektől.

^{3 6} A *sors* főnév először felkiáltójelet tett, de törölte. Az első kiadásban hosszú *ó*-ra javították.

^{3 7} A nyomtatott szövegben nincs az *S* előtt aposztróf.

^{3 8} A sor eleje, amit törölt Kölcsy, eredetileg így kezdődött: *im dühött [a vad csoport helyett], sőt* egy *a* betűt is felülről beszűrt az *im* után, de ezt is törölte.

^{3 9} Az első kiadásban a szerkesztők az egyik *I*-et kihúzták.

^{4 0} A kiadásban az egyik *s*-et törölték.

^{4 1} A nyomtatott szövegben az *a* után nincs aposztróf.

^{4 2} Kölcsy első kiadású verseskötetében az *s* előtt nem áll aposztróf.

^{4 3} A sorkezdő *Ah* indulatszót *De*-ből javította.

^{4 4} A kiadásban az *a* fölötti aposztrófot kihagyták.

^{4 5} A pontosvesszőből csak a vesszőt hagyták meg a kiadásban.

^{4 6} A kiadásban a pontosvesszőből csak a vessző maradt meg.

^{4 7} Az *s* előtt aposztróf hiányzik a kiadásból.

^{4 8} Kölcsy autográf kéziratában először *a védvén állják körül* helyett ezt a szöveget írta: *majd a lángszivére; fölötte beszúrva: sebére a szivére* helyett; – *alatt*, elég olvashatatlanul törölve.

^{4 9} Az aposztróf a kiadásból elmaradt.

^{5 0} A *Szülötti* főnév aposztrófja elmaradt a kiadásban.

^{5 1} Az *ősz* jelző után két betű olvashatatlanul van törölve.

^{5 2} A kiadásban az aposztróf törölve.

^{5 3} Az *a* utáni aposztróf nincs a kiadásban.

^{5 4} A *folyam* főnév utáni aposztrófot nem nyomtatták le.

^{5 5} A szókezdő *S* előtt aposztróf elmaradt a kiadásból.

^{5 6} Az *arcot* főnév *z* betűjét a kiadás nem közli.

^{5 7} Az *e* mutató névmás fölötti aposztrófot törölték a kiadásban.

^{5 8} A *föld* főnév aposztrófja a kiadásban nem szerepel.

NAGY PÉTER: DRÁMAI ARCÉLEK

Bp. 1978. Szépirodalmi K. 246 l.

Nagy Pétert könyvének megírására – saját bevallása szerint – mindenekelőtt az az izgalmas kérdés indította, hogy a magyar dráma a nagy tehetségek és nagy sikerek ellenére, a huszadik században napjainkig, miért nem tudott feljutni a nemzetközi színpadokon jelentkező legjobb eredményekhez. A kérdés felvetése teljesen jogos, mint ahogy helyesen megalapozott a választ kereső fejtegetések kiindulópontja is, amely abban fogalmazódik meg, hogy a huszadik század első két évtizede a magyar irodalomnak és egyúttal a magyar drámának is fontos és fényes korszaka volt. A magunk részéről még hozzátehetjük, hogy egyidejűleg a magyar képzőművészet, a magyar zene és nem utolsósorban a magyar színház újjászületésének is tanúi lehetünk.

E pozitív megállapítások mellett egy nyugtalanító negatívum is hozzájárult a könyvben foglalt tanulmányok megírásához, az ugyanis, hogy a huszadik századi dráma- és színház történeti kutatás úgyszólván teljesen elhanyagolta ezt a területet. Éppen ezért a szerző drámatörténeti esszéi előkészítői és úttörői kívánnak lenni egy indokolatlanul és méltatlanul elhanyagolt műfaj történet megírásának – s kiegészítve a szerző gondolatmenetét – egy olyan műfaj történetének, amelynek a publicitása valamennyi irodalmi megnyilatkozás közül a legnagyobb és éppen ezért társadalomtörténeti szerepe is a legjelentősebb.

Az elemzés természetesen nem terjedhetett ki a kor valamennyi drámaírójára, a munka bizonyos szelekciót igényelt. Nagy Péter vizsgálódása nyolc író drámai tevékenységére terjed ki, s ezek a tárgyalás sorrendjében a következők: Bródy Sándor, Herczeg Ferenc, Molnár Ferenc, Lengyel Menyhért, Gárdonyi Géza, Szemere György, Tömörkény István és Móricz Zsigmond.

Az első pillanatra is feltűnik, hogy talán az egyetlen Molnár Ferencet kivéve, egyik sem par excellence drámaíró, hanem inkább regényíró és novellista, s epikus műveik mellett drámaírói te-

vékenységük – némi vulgarizálással – csak mellékfoglalkozásnak tekinthető. Ezzel függ össze az a jelenség is, hogy drámaik többségét novella- vagy regényátdolgozások alkotják. Tehát nem Ibsen vagy Hauptmann, illetve Katona vagy Szigligeti szabású drámaírókról van szó, akiknél a téma rögtön drámai formában jelentkezett, s akiknek egyetlen és kizárólagos megnyilatkozási formájuk a színpadra írott dráma volt. (Ez az alkotáslélet-tani és tipológiai kettősség nem kíván művészi értékelés lenni.)

A válogatásnak azonban van egy másik érdekes jellegzetessége is: Szomory Dezső, Barta Lajos, Szép Ernő, Balázs Béla és mások egyelőre nem azért maradtak ki a sorból, mintha Nagy Péter őket kevésbé tehetséges, fontos vagy jellegzetes íróknak tartaná, hanem azért – megint az egy Molnár Ferencet kivéve –, mert tanulmánykötetében a szerző többé kevésbé a naturalisztikus vonalat képviselő vagy legalábbis realisztikus szándékú írók drámai műveinek elemzését kívánta bemutatni.

Módszere nem pusztán irodalomtörténeti, hanem társadalomtörténeti is, sőt az utóbbi szempontjai sokszor erősebben érvényesülnek. Elsősorban az írók és drámák társadalmi viszonyulását vizsgálja, mint például Herczeg és Bródy esetében a dzsentril világhoz, illetve a fővárosi polgársághoz. Megnyugtatóan intézi el a magyar irodalom „elintézetlen ügyét”, Molnár Ferencet, kiemelve művészi értékeit és feltárva osztálykötöttségeit. Nagyon pontosan ki tudja jelölni helyét a magyar színpadi irodalomban: „annak a drámatechnikai vonulatnak, amely Scribe–Sardou-val indul el, valóban ő a legértettebb gyümölcse, technikai kiteljesítője; a magyar színpadi dialógusnak előtte soha nem látott fokra fejlesztője. E tekintetben párja és magyar megfelelője e színjátéktípus legjobb nyugati, huszadik századi képviselőinek: Noel Cowardnak és Somerset Maughamnak”.

Felfedezi Lengyel Menyhértet, fel kellett fedezni, mert eddig még senki sem írt róla monográfiát, de még esszéit sem. Értékelésében – akár csak a többi író viszonylatában is, az egykorú kritikákra, elsősorban azonban Ady, Hatvany, Ignótus és Lukács György véleményére támaszkodik. Nagyon szemléletesen rajzolja meg művészi útját a Thália dramaturgiától a hollywoodi filmíróig. Érdemes lett volna megemlíteni, hogy egyes darabjai, így többek közt az Operaház által 1906-ban bemutatott *Pillangókisasszony* hatását éreztető *Tajfun* és *A csodálatos mandarin* szövegek könyve már a naturalizmus ellenáramlatának, a szecessziónak tematikáját és színpadi eszköztárát használja fel.

A könyv „Küzdelem a népdramáért” fejezet-címe alá sorakozik a további négy író. Gárdonyinál különösen *A bort megelőző* színpadi kísérletek érdekesek, amelyekben még nyoma sincs a későbbi Gárdonyinak. Az Operaházban őrzött levelei arról tanúskodnak, hogy operalibrettók írásával is foglalkozott, de mindig elutasították.

A népdráma magyarországi kialakulásának akadályát a szerző a népszínmű jelenlétében látja. Ezt a gátló szerepet azonban csak a hetvenes–nyolcvanas években játszhatta, mert a millennium után a Nemzeti Színház már egyáltalán nem, a Népszínház pedig csak elvétve mutatott be új népszínművet. A Népszínház ekkor már az operett otthona, de így sem bírja a versenyt az új színházakkal, s 1907-ben végleg megszűnik. Voltaképpen *A bornak* már nem kell a műfajjal megküzdenie, legfeljebb a népszínmű nyomán visszamaradt egészségtelen közízléssel.

Anzengruber példája nagyon érdekes, és még érdekesebb volna, ha ismernénk az osztrák parasztság társadalmi helyzetét összehasonlítva a magyarral. De ezt sem írta meg senki. A Nemzeti Színház valóban nem játszott Anzengruber-darabot, a Népszínházban azonban 1884-ben színrekerült *A kirchfeldi pap* Gerő Károly fordításában. Előzőleg a Gyapjú utcai német színházban gyakran játszották Feld Zsigmonddal a főszerepben.

Jó érzékkel emeli ki a feledésből Nagy Péter Szemere Györgyöt, aki Lengyel Menyhért mellett, a másik magyar szerzője volt a Thália Társaságnak. (Egyébként a Thália története sincs megírva. A Dénes–Katona-féle vázlatos könyvecske legfeljebb kiinduláshoz elég.) Érdemes idézni azt, amit Nagy Péter Tömörkénnyel kapcsolatban a naturalizmusról ír: „A magyar drámának egyik nagy tragédiája lett, hogy igazán a naturalizmus nálunk sohasem futotta ki irodalmilag a formáját, s ha-

mar beszorították – most pusztán a dráma szempontjából nézve – egyfelől a franciás jól megcsinált színmű, másfelől a művileg költőiesített szimbolista dráma öntőformáiba.”

A tanulmányok között a legérdekesebb kétértelműen a Mórícz Zsigmondról szóló. Már csak azért is külön figyelmet érdemel, mert Mórícz monográfiájának tollából származik, akinek ezúttal félszáz oldalnyi új mondanivalója van századunk legnagyobb regényírójának drámaírói munkásságáról.

Páratlan tárgyilagossággal elemzi részletekbe menően Mórícz Zsigmond drámáit és azt a küzdelmet, amelyet ez a drámaisággal telített nagy írói mindvégig oly reménytelenül vívott a drámával, a színpaddal, a színházzal. Számos darabja közül mindössze háromnak volt igazi sikere, s ezeknek sem pusztán a szerző jóvoltából. Nagy Péter világosan látja, hogy a *Sári bíró*t 1909-ben Blaha Lujza személyes sikerének kell tekinteni, annak ellenére, hogy ez a szereposztás a szerzői intenciótól eltérő irányba terelte az előadást. A másik kettő, a *Nem élhetek muzikaszó nélkül* és a *Légy jó mindhalálig* sikorsorozatát pedig Hevesi Sándor dramaturgi és rendezői közreműködésének lehet köszönni. Mórícz és Hevesi együttműködésére vonatkozó adatokat, amelyeket Nagy Péter helyesen értékel, míg mások szkeptikusan ítélnék meg, hadd egészítsem ki egy, ma talán már anekdotikusnak ható, de mégis igen jellemző személyes élménnyel:

Mint rendezőnövendékek rendszeresen bejártunk a Nemzeti Színház próbáira, s így többek közt végignéztük a *Légy jó mindhalálig* valamennyi próbáját is. A szemünk láttára és fülünk hallatára alakult ki a darab, maradtak ki, vagy formálódtak át mondatok, cserélődtek jelenetek, kaptak hangsúlyt egyes szavak, szünetek, gesztusok, s bár a darab lényegileg ugyanaz maradt, az új szöveg erősen eltért az eredeti sűgőkönyvtől.

Hevesi próba közben állt, vagy járkált a nézőtérén, a lámpával megvilágított kis rendezői asztal mellett pedig „Zsiga bácsi” ült és szorgalmasan jegyeztetett. Egyszer csak oda szól neki Hevesi: „Mit írsz te ott, Zsiga?” – „Azt írom, amit Te mondasz a színészeknek” – feleli Mórícz. „Dehát minek írod?” – „Meg akarom tanulni a mesterséget.” Hevesi legyintett egyet: „Ugyan már, hagyd a csudába, sohasem fogod te azt megtanulni.”

Ez a párbeszéd elárulja, miként vélekedett Hevesi Móríczról, akivel egyébként igen jó barátságban volt, s akiről mint íróról, mindig a legnagyobb elismeréssel beszélt. Egyszer éppen vele kapcsolatban a következőket mondta: „Ha én

Arany János korában lettem volna a Nemzeti Színház igazgatója, mindenképpen rábírtam volna őt legalább egy dráma megírására. Mert aki meg tudta írni a balladákat s olyan páratlan színpadi érzékkel fordította le a *Hamletet*, akkora drámai erőről tett tanúságot, amellyel talán a legnagyobb magyar drámát lehetett volna megírni. Csak rá kellett volna őt beszélni és segíteni neki. Többek közt ez is a dramaturgok és rendezők dolga lenne.”

Nyilvánvaló volt, hogy Arany Jánost 1929-ben Móricz Zsigmondnak hívták, akinek darbját világra kellett segíteni. Móricz regényeiben, novelláiban és drámakísérleteinek egyes jeleneteiben – mint azt Nagy Péter kifejti – valóban nagyon sok a drámaiság, vagyis az ellentétes indulatok és érdekek kifejezésének, a feszültséget, izgalmat, kíváncsiságot kiváltó cselekmények sűrítésének képessége. A drámaiság azonban megnyilatkozhat epikus, sőt lírai alkotásokban, valamint a zenében és képzőművészeti alkotásokban (Lao-koon) is, de önmagában nem elég színpadi művek létrehozásához, bár drámaíró nehezen képzelhető el drámai érzék, illetve képesség nélkül.

A jó színpadi előadás ugyanis – akár klasszikus drámáról, akár könnyed modern vígjátékról van szó – olyan szigorú kompozíciós elvek és fontos szakmai ismeretek birtokában valósítható csak meg, amelyek figyelembevétele nélkül a dráma bukásra van ítélve. Ez a „mesterségbeli” tudás, amely megvolt Bródyban, Molnárnak és Herczegben, hiányzott Móricz Zsigmondból. Ő ennek tudatában is volt, ezért szerette volna megtanulni. Ez azonban semmivel sem kisebbíti írói nagyságát. Dickens, Dosztojevszkij, Thomas Mann és Arany János sem írt darabot, s Móricz mint regényíró és novellista csak az ő mértékükkel mérhető.

A színpadi ismeretek hiányosságait Nagy Péter is megállapítja, de Móricz sikertelenségének okát még egy másik tényezőben is felfedezni véli: a közönségben. „A kor, amelyben Móricz dolgozott a drámaírótól azt várta, hogy a szórakoztatóipar szakembereként szállítsa neki azt, ami a figyelmét kora és köre kérdéseiről elterelheti: s Móricz minden tehetsége abban állott, hogy ennek éppen az ellenkezőjét próbálta csinálni.”

Ennek a megállapításnak azonban két dolog látszik ellentmondani: az egyik, miért fogadta kedvezően ugyanaz a közönség Móricz regényeit és novelláit; a másik, miért karolta fel és ünnepelte ugyanez a pesti közönség Bródy, Molnár és Szomory darabjai mellett Ibsen, Hauptmann, Shaw, Csehov, Pirandello, O'Neill és Bruckner

drámáit? És még az is ide tartozik, hogy lehetett egy ilyen felszínesnek, korruptnak, reakciónak minősített közönség előtt *Az ember tragédiáját* Móricz haláláig közel 800-szor játszani.

Gondolom, azt sem lehet felróni a közönségnek, hogy szórakozni akar. Mindenféle közönség, a görög és római egyaránt, mindig szórakozni akart a színházban, még akkor is, ha véres tragédiát mutattak neki. Még a középkori misztériumjátékok közönsége sem ájtatoskodásért jött össze a piacra, hanem a szórakozás kedvéért. Ugyanezt mondhatjuk Corneille, Racine és Molière közönségéről is.

És ebben a tekintetben a modern közönség sem változott meg. Bármily komoly legyen is a téma, a szórakoztatás mozzanata nem hiányozhat belőle. Különben nem is volna művészet. Nagyon fontos volna komolyabban foglalkozni a színházi közönség szociológiájával és pszichológiájával, s általában magatartásával – ahogy ezt már külföldön teszik, mert így közelebb kerülünk a színházi sikerek és bukások sokszor érthetetlen okainak megfejtéséhez is.

Bizonyára a közönségben is voltak olyan tartadáló tényezők, amelyek szembe fordultak az akkori társadalmi valóságot feltáró naturalista és realista törekvésekkel. A sikertelenség fő okát mégis inkább a színjátszás elmaradottságában látom. A magyar színjátszás a századfordulón még nem állt azon a színvonalon, hogy adekvát módon tudta volna közvetíteni akárcsak *A bornak* reális paraszthalakjait a közönséghez.

Igaz, hogy a francia szalonvígjáték interpretációs feladatai rákényszerítették a színészt bizonyos fokú realista előadásra (közvetlenebb beszéd, kötetlenebb mozgás stb.), de mielőtt egy klasszikus vagy akár egy modernebb komoly színmű került előadásra, a színészek elkezdtek szavalni.

Ekkor még élnek a régi szerepkörök is, s mintájukra a paraszttábrázolásban is egy bizonyos sablon alakul ki: a parasztszínész. Nem is annyira a népszínmű gyakorlata formálta ki (ebben a dalokra épített műfajban alig volt szerepe a játéknak), a népszínműből inkább csak a jelmezt örökölte. Az alak a századvégi vicclapok karikatúráiból lép ki és Göre Gábor nyomán kel életre. A kedélyeskedő, a tájszólás komikumát kihangsúlyozó, pipázó, köpködő paraszt lett a sablon, amely aztán Rózsahegyi Kálmán és Bárony István játékában nyert végső megfogalmazást. Az igazi népdráma kialakulásának többek közt ez az álparaszti szerepkör állt az útjában.

Staud Géza

Összeállította: Csanda Sándor, Keserű Bálint. Készült a József Attila Tudományegyetem 1. sz. Magyar Irodalomtörténeti Tanszékén, az MTA Irodalomtudományi Intézetének támogatásával. Szeged, 1978. 332 l. (Adattár XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 4.)

Méltán apellálnak a szerzők és a lektorok türelmére e tanulmánygyűjtemény szerkesztői, hiszen benne a Szenci Molnár Albert születésének 400. évfordulójára rendezett tudományos ülésszakok anyaga négyéves késéssel lát napvilágot. Ennek folytán a könyv veszít aktualitásából (a szerzők közül ketten már nincsenek az élők sorában), de így is felhívja magára a figyelmet mint a modern Szenci Molnár-szakirodalom reprezentatív gyűjteménye. A hosszú előkészületi időnek persze meglehetett az a haszna, hogy az 1974-ben még csak vázlatos előadások 1978-ra tanulmánnyá érlelődhetek. Mégsem mondható, hogy maradéktalanul előnyére vált a kötetnek az, hogy nem a Sárospatakon és Szencen elhangzott előadások pontos szövegét adja. Hiába kerestem például a könyvben Alexa Károly írását, amelyre pedig Holl Béla hivatkozik mint elhangzott előadásra. Még furcsább, hogy a kötetet szerkesztő Keserű Bálint dolgozata sem olvasható a kötetben. Az, hogy a (címéből ítélve) érdekes problémát feszegető előadás elhangzott, csupán Stoll Béla közleményének egyik lábjegyzetéből derül ki.

A tanulmánykötet módszerbeli változatosság jellemzi, sajnálnivaló viszont, hogy a történelmi, művelődéstörténeti, vallástörténeti, helytörténeti stb. dolgozatok mellett az irodalmi, illetve az irodalmi szempontokat következetesen érvényesítő írások kissé háttérbe szorulnak. A kötet szerkesztését a tematika határozza meg; egymást követik a Szenci Molnár tudományos és fordítói munkásságával, életével és költészetével foglalkozó tanulmányok. A könyv végén külön csoportba gyűjtve találjuk a filológiai részletproblémákat tárgyaló, valamint az új adatokat, dokumentumokat közlétező *Kisebb közleményeket*.

Harminchárom szerzőtől olvashatunk egy-egy dolgozatot, s ezek közül több csupán lazán illeszkedik ebbe a hozzávetőleges rendszerbe, mivel Szenci Molnárral nem vagy csak közvetve foglalkozik. Ilyenek a kötetben idegen nyelveken nyomtatott – igen nagy színvonalbeli különbségeket mutató – tanulmányok. Úgy tűnik, ezeknek lett volna feladatuk kijelölni Szenci Molnár helyét a nyugat- és kelet-európai irodalomtörténetben, ám (jó esetben) ezt meg sem kísérelték,

vagy (rossz esetben) erőltetett feltételezéseken túl nem jutnak.

Több írás foglalkozik a zsoltárfordítás elő- és utóéletével, hatásával, ám valódi, jelentős összefüggésekre csak Bóta László mutat rá – Császár Ernő nyomán továbbhaladva –, amikor meggyőző és bőséges párhuzamokkal bizonyítja, hogy a Lobwassert fordító Szenci Molnár gyakran felhasználja Sztárai és mások korábbi kísérleteit. Elrettentő ellentétpárja e tanulmánynak az utóélet-kutató Varga Erzsébet munkája, mely a Szenci-szakirodalom összes közhelyét elősorolja, saját megállapításaiént tálalva ezeket, megtoldva annyival, hogy a zsoltárfordító művében egy „történelmi sorszerűsét ötvöződött... az Ótestamentumi antikkkal, az európai kultúrával és a magyar népiességgel”.

A Molnár Alberthez csupán lazán kapcsolódó művek közül leginkább Benda Kálmán adatgazdag tanulmánya emelkedik ki. A XVII. század első évtizedében Magyarországon mutatózó társadalmi és gazdasági hanyatlás okait kutatja, ám – amint hangsúlyozza – nem újabb elméleteket kíván konstruálni, hanem a nemzetközi helyzetet vázolja a lehető legpontosabban, „számok és tények segítségével”. A sokoldalú szociológiai és politikátörténeti elemzés meggyőző, kétély csak azzal kapcsolatban merültek fel bennem, amit a szerző a korábbi időszakról, a XVI. század végéről mond. Magyarország ekkor valóban teljesen „egy ütemre lélegzett Európával”? Könyvtáraink akkori színvonalát megegyezett volna az angol vagy olasz bibliotékáéval?

A szerzők egy csoportja Szenci Molnár Albert tudományos tevékenységét választotta témájául. Balázs János széles körű áttekintést nyújt Szenci szótárának és nyelvtanának az európai grammatikai és lexikográfiai irodalommal való kapcsolatairól. Eredményes vizsgálatokat folytat Szathmári István annak kiderítésére, vajon milyen irodalmi nyelvi szempontok vezették az első magyar szótárszerkesztőt az egymást követő kiadások korrigálásakor. Figyelemre méltó Szőnyi György Endre dolgozata is, amely Szenci és az okkult tudományok kapcsolatának kutatását negatív eredménnyel zárja. A szerző jellemzőnek tartja, hogy bár Molnár Albert ott élt az európai okkultizmus

központjaiban, mégis ezeknek szelleme a legcsekélyebb mértékben sem hatott rá. Téglásy Imre Szenci Molnár fordításstílusával foglalkozik. Gondos szövegvizsgálatokra alapozza megállapításait, ezek mégsem tűnnek teljesen meggyőzőnek. Nem világos, milyen szempontok alapján különíti el a „népi kifejezésformákat” a nem népi sajátságoktól egy olyan korban, amelyben az egységes irodalmi nyelv még csak kialakulófélben volt. Hasonlóképpen nem tisztázott, hogy a felsorolt retorikai alakzatok miért bizonyítják a fordítások manierista jellegét. Nagy várakozással tekintünk viszont a cikkben megígért, Szenci *Dictionarium*-ából válogatott *poétikai kishozár* elébe! Benkő László megszerkesztetlen, zavaros tanulmányát (mely állítólag szintaktikai problémákkal foglalkozik) nem kellene megemlíteni, egyik fantasztikus „felfedezését” azonban igen. Amellett érvel, hogy mikor Szenci Molnár a *ragadd elő* és az *állj elő* sorvégeken az igeikötőt az ige után, a *megsegtélek* szóban viszont az ige elé helyezte, ráértett a magyar szintaxis egyik sajátására, s közeljutott e „rejtély” megoldásához. A tanulmány írója nem kevesebbet állít, mint hogy aki a nyelvtant nem ismeri, az nem tud beszélni sem!

Sokan, talán a legtöbben a zsoltárfordító Szenci Molnárról írtak. Tolnai Gábor kötetnyitó pályaképvázlatában a korábbi tanulmányaiban kifejtettek újabb összegzését nyújtja. Ez a dolgozat egyike azoknak, amelyek leginkább megőrizték előadásmódjukat. (Ugyanezen szöveg már olvasható volt az 1976-os *Szenci Molnár Albert válogatott művei* című kötet előszavaként.) Tolnai Gábor nevéhez fűződik a zsoltárfordítások személyességének meglátása. Ez az interpretáció az előadásban is elhangzott. Ám az, ami Tolnai Gábornál mégis csupán finom impresszió, az sajnos Tözsér Árpádban meggyőződéssé érlelődik, s így, ami csak a zsoltárba belelátható, esszéjében mindaz kézzelfogható, „egyértelmű”, igazságként manifesztálódik. Szerinte a CIV. zsoltár a „zengő férfimell benyomását kelti”, s „erősen Michelangelo sixtusi képsorát idézi”. Nyilvánvaló, hogy itt annak elkülönítésére, hogy a magyar psalmusban mi ószövetségi és mi „csodálatosan gazdag reneszánsz költészet” – elegendő az intuíció. Egyes passzusokat azonban még így sem lehet megmagyarázni. Hogyan érti Tözsér azt, hogy Szenci Molnár „egyszerre volt vallásos és vallástalan”? S miként azt, hogy „a természet, az alkotás kultuszával egy kicsit még a leghívőbb hívőt is a materializmus és a racionalizmus oldalára állította”?

Csaknem bizonyos, hogy az efféle túlkapaszkodás késztették a zsoltárfordítások egyénítettségében szintén hívő Bán Imrét, hogy a versek kvalitását azok textúrájában keresse, s mintha Tözsérnek válaszolna, mikor azt írja Szenci Molnárról: „Egyedül a vallásos áhítat munkált benne, ez tette költővé.” Nagy felkészültséggel megírt, a teljes szakirodalomra támaszkodó, gondosan felépített tanulmány ez, a kötet egyik legjobbja. Mégsem győz meg arról, hogy Gáldi László 1958-as kismonográfiája a zsoltárok ritmusa ügyében „kimondta a végső szót”, márpedig a dolgozat lényegében Gáldi gondolatmenetének a továbbbűzése. Hiszen bármennyi Balassi-periódust vagy jambust találunk is az énekekben, azok valódi ritmusát az eredeti dallam és rím adja meg, az eredetié, amelyet Szenci syllabbáról syllabára, rhytmusról rhytmusra fordított.

Végezetül meg kell említenünk, hogy a tanulmánygyűjteményben akadnak olyan írások is, amelyek Szenci Molnár Albertről nem csupán a korlátlan elismerés hangján szólnak. Horváth Iván egy összetett rímtörténeti koncepcióba ágyazva tárgyalja Szenci híres *vala-vala*-bírálatát. Bebizonyítja, hogy Szenci nemcsak, hogy elkésett az orális verstechnika elutasításával (hiszen ezt már a Balassi-iskola megcselekedte), de saját költői működése visszalépés volt, hisz a szövegvers kialakításán fáradozó előző nemzedék gyakorlatával szemben ő ismét csak énekverset írt.

Más módon, más területen vizsgálódva jut hasonló következtetésekhez Szörényi László. Szenci latin verseit olvasva kételyei támadnak azzal a felfogással szemben, mely szerint Molnár Albert többet tudott és mert európai szinten nyújtani latinul, mint magyarul. De mielőtt a latin versek részletes elemzésébe kezdene, hosszasan tárgyalja Szenci „történetfilozófiai” nézeteit, kutatja, vajon fellelhetők-e bennük európai távlatra valló nyomok. A válasz nemleges. Szörényi szerint felekezeti korlátok gátolták meg Szencit abban, hogy közel kerüljön a korszerű irányzatokhoz. Latin versei ugyanezt a képet mutatják, ám a *Lusus poetici* című gyűjtemény szerkesztésével sikerült magasabb rendű irodalmi tevékenységet is kifejtenie. Végső soron azonban magyar és latin nyelvű munkássága között semmiféle feszültség nincs.

E két utóbbi dolgozathoz kibontakozó alternatív Szenci Molnár-kép még nyilvánvalóan tovább árnyalható, ám mindenesetre azt is meg kell fontolni, hogy a *Kisebb közleményekben* Stoll Béla által nyilvánosságra hozott Szenci Molnár-le-

vél nagymértékben ez utóbbi felfogást támasztja alá.

A tanulmánygyűjtemény számos új adattal és szemponttal szolgál Szenci Molnár Albert értéke-

léséhez. Meggyőződésem azonban, hogy az eddigi szakirodalom nagy jelentőségű műveit, Dézsiét, Turóczi-Trostlerét, Gáldiét stb. nem múlja felül, nem is helyettesíti.

Ács Pál

VENEZIA E UNGHERIA NEL CONTESTO DEL BAROCCO EUROPEO

A cura di Vittore Branca. Olschki Editore, Firenze 1979. 450 p.

A kötet az 1976 novemberében a velencei San Giorgio Maggiore szigeten magyar és olasz kutatók részvételével megrendezett konferencia összesen 26 tanulmányát tartalmazza. Az olasz–magyar művelődéstörténeti kapcsolatok egészében joggal beszélünk Velence kiemelkedően fontos szerepéről: a Serenissima Repubblica legalább annyira „nyitott kapu” volt, a XVII. század végéig mindenestre, mint a Habsburg-főváros. Az 1976-os a harmadik ilyen jellegű kollokvium a Fondazione Giorgio Cini és a Magyar Tudományos Akadémia közös rendezésében: az elsőt – amelynek témája Velence és Magyarország a reneszánsz korában volt – 1970-ben tartották, s lényegében erről szólt a második, az 1973-as budapesti is.

A Fondazione Giorgio Cini elnökhelyettese, Vittore Branca szerkesztésében megjelent olasz nyelvű tanulmánygyűjtemény a korábbiakhoz képest egy jó évszázadot lép előre, és programszerűen nagyobb súlyt fektet az európai kontextus megajzolására. A barokkot mint önálló művelődéstörténeti irányzatot egészben tekintő szintetizáló tanulmányaival a kötet a szélesebb szakmai közönség érdeklődésére tart számot, s hozzájárulhat a barokk általános újraértékelésének folyamatahoz. A dolgozatok másik, mennyiségileg jóval nagyobb része egy-egy részletkérdést világít meg, sok új felfedezéssel és értékes meglátással.

Az itt megjelent tanulmányok tehát *módszereket* tekintve két, *tartalmi* szempontból négy fő csoportra oszthatók. A barokk általános jellemzőivel, szociológiai hátterével és a korábbi művelődéstörténeti irányzatokhoz való viszonyával foglalkozó tanulmányok vezetnek be a kötetet. Ettore Paratore történeti-művelődéstörténeti, Giorgio Bàrberi Squarotti irodalomtörténeti, Bán Imre filozófiai, Gian Alberto Dell’Acqua művészettörténeti, Klaniczay Tibor poétika-történeti aspektusból vázolta fel az irányzat fő vonalait. A tartalmilag rendkívül színes analitikus tanulmányok hagyományosan négy csoportra oszlanak: a korszak történelmét, gazdaságtörténetét vizsgálta-

Pach Zsigmond Pál, Raoul Gueze, Anton Maria Raffo, Benda Kálmán, Zimányi Vera, Angelo Tamborra és Nagy László; filozófiáját Alberto Vecchi és Makkai László; képzőművészetét Garas Klára, Hajnóczy Gábor és Rózsa György; irodalomtörténetét Tolnai Gábor, Sante Graciotti, Carla Corradi, Jan Ślaski, Sárközy Péter, Bitskey István, Ruzicska Pál, Szörényi László, Amedeo Di Francesco és Király Erzsébet.

Célszerűnek látszik kissé részletesebben bemutatni két olyan összefoglaló tanulmányt, amelyek nem jelentek meg magyarul, s nehezen hozzáférhetőek a magyar olvasók számára. A történeti barokk és a barokk módszer és stílus jegyeit magukon viselő műalkotások ahisztórikus kategóriáját összemérő Paratore erősen leszűkíti a terminus használhatósági területét. Korábban az indifferens „secentismo” (XVII. századi) helyébe került a korszak művészetének és irodalmának egyik jellemzőjét a többi rovására kiterjesztő „barokk”, aminek még az etimológiájával sem vagyunk megnyugtatóan tisztában. Csak annyit tudunk biztosan róla, hogy valami negatív tulajdonságot hordoz, s pejoratív értelmű. Paratore három érvényben levő szómagyarázatról tud (a szillogizmus egyik torz formája, szabálytalan formájú gyöngy, hamiskártyás). A szerző, miután nyilvánvalóvá teszi a történeti barokk és más korok (XIX–XX. század fordulója) felszínen hasonló művészete és irodalma közötti különbséget, a barokk jegyeket keresi a XVI. század vége s a XVII. század művészeti ágaiban. Az angol irodalom történetében ezeknek csak a metafizikus költők felelnek meg, Milton alig s még kevésbé az Erzsébet-kori dráma. A spanyolban Góngora, Gracián, Quevedo munkásságában domináns, egyébként a *siglo de oro* színházára csak megszorításokkal érvényes. Itáliában csak Marinót és követőit nevezhetjük barokknak, az olasz irodalom valójában a petrarquista-klasszicista vonalat folytatja, erre épül majd a XVII. század végén az Arcadia, amely otthont ad a barokkellenes reakcióknak. Ugyanígy a francia irodalom is hamar visszatér, elsősorban Raci-

ne-nal a klasszikus inspirációhoz. A zenében lényegében az egész XVII. század mentes a barokk koloritúrától, s a következő században Händel kell várnunk, míg valami hasonló törekvés tanúi lehetünk. (Claudio Monteverdi komolysága, szigorúsága, férfias akcentusai alapvetően mások, mint a barokk feminizmusa és szenzualizmusa.) A művészetek történetében Paratore szerint a klasszikus hagyomány továbbélése epizódyszerűvé degradálja a barokk ízlést: felül kell vizsgálni Rembrandt, Franz Hals, van Dyck, Velázquez, Caravaggio, sőt még Rubens idetartozásának a kérdését is.

Jean Rousset meghatározását alkalmazva (a barokk az átváltozás és a hivalkodás művészete, a mozgás és a díszítés) lényegében egyetlen kritérium alapján csonkítja meg a barokkot: különbözik a fegyelmezett, racionalista, klasszikus hagyománytól. Paratore meg sem említi Arisztotelészt, akinek poétikája egyaránt alapjául szolgált a barokknak és a XVII. századi klasszicizmusnak – mindkét irányzat a maga képére formálta az antik filozófust. Még az általában „legbarokkabbnak” tartott művész, Bernini is úgy akart alkotni, ahogyan a régiek. Egyik szobráról Roberto Longhi fedezte fel nemrégiben, hogy nem eredeti antik alkotás. A barokk tranzitorikus mozgás iskolapéldájának tekintett Apolló és Daphné szoborcsoport férfi alakjának modellje, a XVIII. századi neoklasszicizmus teoretikusának, Winckelmannnak a legkedvesebb antik szobra, a Belvederei Apolló volt.

Szigorúbb korszakhatárok közt differenciálabb értelmezés jellemzi Giorgio Bárberi Squarotti összefoglaló *Bevezetés az irodalmi barokkba* című tanulmányát. Squarotti megmarad a barokk általánosan elfogadott művelődéstörténeti fogalma mellett, s így következtetései is lényegesen eltérnek Paratoreitól. Az Arisztotelész Poétikája körüli elmélkedések a XVI. század végén az eredeti racionalista és tervszerű jellegének csökkentéséhez jutnak el, magát az imitáció-elvet egyre inkább a költött, a színlelt világra alkalmazzák, s az új katarzis-elmélet megengedi a borzalmak, a heves érzelmi kitörések ábrázolását. A reneszánsz bizonyosságok válságba jutásával a tudat elvesztette közvetlen viszonyát a valósághoz, az új irodalmi eszközök kutatásában a dolgokkal való közvetett, nyugtalan és ellentmondásos kapcsolat jut kifejezésre. A látszattá váló lét, a pillanatnyság, az állandó mozgás, a végtelen tér és perspektíva szubjektívizmusa érzékennyé tette az alkotókat és az olvasókat a retorikus szélsőségekre, a rendkívüli nyelvi gazdagságra, plaszticitásra, és

megkövetelte a szuggesztív képeket, a lenyűgözést és a csodálkozás felkeltését. Az ember magabiztos, központi helyzete a tudományok fejlődésével egyre inkább illúzióvá válik: rövid az út Giordano Bruno világegyetemek végtelenségének kozmológiai gondolata és Blaise Pascal a végtelen terek örök csendje, az ember nagysága és nyomorúsága paradoxonjai között. A természeti törvények könyörtelen beteljesülését passzívan elviselni kényszerülő ember lelkiállapota nyújtotta a halál-tematikájú költészet széles körű elterjedésének a pszichológiai alapjait. Az idő elfutása, a szépség tűnékeny volta, az erőszakos halál visszatérő eleme az angol metafizikus költészetnek és a spanyol, az olasz vallásos irodalomnak. A tapasztalás bizonytalanságából következően „Az egész barokk retorika – legyen az egy Góngora legmagasabb pillanata, vagy mint a marinisták nagy részénél, a pusztá utazás momentumai – a versenynak ebből a kettős követelményéből születik: a dolgok instabil voltából és rögzítésüknek mindig megcsalt és mindig újra feltámadó követelményéből.” (34. l.)

Az illúzió teremtetette képzeletbeli világ és a valóság közötti összeütközés a barokk regény (Cervantes: *Don Quijote*) és dráma (Shakespeare: *Lear király*, *Hamlet*, *Macbeth*) fő konfliktusa. A világ természetes arányai felborulnak, a dolgok relatívvá válnak, s a szerencse szeszélye a hős akarat helyébe lép. „A Hamlet a legjellegzetesebb barokk tragédia példája.” (39. l.) Benne az intellektuális hős megérti az értékek felborulását, a világ romlottságát, amivel szembe saját maró ironiáját tudja helyezni, ami mások szemében örületnek tűnik. Don Quijote a régi értékeket keresi az új, ellenséges környezetben, s Racine-nál is eleve lehetetlen bármilyen kompromisszum a magára maradt, kiszolgáltatott tragikus hős és a világ szereplői között.

A capovolgimento del mondo, a világ fejtetőre állása kifogyhatatlan lehetősége – más-más szempontból – a barokk komédiának és prédikációirodalomnak.

A magyar olvasók jól ismerhetik már Bán Imre barokk-tanulmányait. Itt Bán Imre az arisztotelianizmus barokk filozófiai gondolkodásra tett hatásáról szól, elsősorban a barokk hatalomkultusszal, retorikával és újszokásokkal kapcsolatban. A barokk és a manierista művészet problémáit kritikátörténeti megközelítésben vázolja fel Gian Alberto Dell'Acqua. A XVIII. század vége barokk-képe rövid összefoglalása után a szerző a két irányzat kutatásának klasszikus műveit mutatja be Wölffflintől Arganig. A nagyszabású kriti-

katörténeti összefoglalást F. Braudel gondolatával zárja: „Általánossá válik, vagy legalábbis erre törekszik, egy többértelmű nyugtalanság, az élet vad kívánsága, egy refugium megtalálásának a vágya, elmenekülve az álomba, a verbális játékba, a zenébe, a színpadi illúziókba, a mágia olaszok által kitalált jeleneteibe...” (68–69. l.)

Az 1976-os konferencia magyar delegációjának vezetője, Klaniczay Tibor szintetikus tanulmányában a barokk poétika és művészetelmélet kialakulásával foglalkozik. A XVI. század második felének poétikai vitáiból kiindulva elemzi a manierizmus és a (barokk elméleti alapját képező) hivatalos esztétika összeütközését. Az utközési zónában helyezkedik el Torquato Tasso, aki sajátos tudathasadással mint költő (*Gerusalemme Liberata*) manierista, mint elméletíró elfogadja és alkalmazza teoretikus műveiben a hivatalos, barokk esztétika tételeit, ezzel saját költőményét kénytelen támadni. A barokk poétika és művészetelmélet kidolgozói, a számtalan manierista gondolatot is átvevő, azokat új, barokk rendszerbe építő Iacopo Mazzoni és Federico Zuccari.

Az *analitikus* és szintetikus tanulmányok határmezsgyéjén kell elhelyeznünk a két filozófiára és vallástörténeti tanulmányt, Alberto Vecchiét és Makkai Lászlóét. Vecchi az ellenreformáció ideológiai-szervezési átalakulása szempontjából osztja négy fázisra a barokk kultúrát, elsősorban az észak-itáliai. A Barocco e controriforma közös történetének első fejezete a tridenti zsinat végével (1563) kezdődik és 1580 körül tart, ekkor alakul ki az egyház új szervezeti rendje. Az ellenreformáció győzelme és hivatkozása jellemzi az 1630-as pestisjárvánnyal lezáródó második szakaszt. A harmadik „évszak” 1675-ig tart, amikor a papi elhivatottság érzését felváltja az anyagi érdek. A XVII. század végéig tartó utolsó periódusban végtelenül kiéleződnek a belső ellentétek, s „kialakul egy új kultúra, amely – a század vége felé – az Arcadia ideáljaiban ismer magára”. (118. l.) Az ellenreformáció e négy fázisához kötve mutatja be a szerző a másfél évszázad egyházi művészetét és irodalmát (Loyolai Szent Ignác, Mattia Bellintani). A cél itt is egy másik, fantasztikus világ érzékeltetése, amit az empirizmustól elfordulva „a hajlított vonal és a perspektivikus illúziók diadalával” akartak bemutatni.

Az ember és a természet új viszonyát írja le Makkai László, a Copernicus, Bruno, majd Descartes és Newton által gyökeresen megváltoztatott XVII. századi kozmológiában. Makkai László francia nyelvű tanulmányában arra a következtetésre jut: „Az ember története során talán még

sohasem érezte magát annyira elzártnak a természettől, annyira a »természet ellentétének«, mint a »révolution cosmique« kritikus pillanataiban.” (153. l.)

A történettudományi tanulmányok közül Pach Zsigmond Pálé a keleti szárazföldi kereskedelmi útvonalak tengerre való áttevődésének okairól és közép-európai következményeiről szól. Raoul Guezze Carlo Cartari, a pápai arcívum gondnoka naplójának tükrében mutatta be a XVII. század második fele magyar történetének jelentős eseményeit. Anton Maria Raffo a XVI. század derekán, 1553-ban alapított bolognai magyar kolégium körül tisztázta – zágrábi levéltári kutatások alapján – a szakirodalomban meglevő félreértéseket. Benda Kálmán a dalmát tengerpart környéke szerencsétlen sorsú népének, az uszkoknak a történetét, pusztulását írja le, összehasonlítva a szerencsésebb hajdukkal. Zimányi Vera Zrínyi Péter és Miklós velencei kereskedelmi kapcsolatait kutatta. Angelo Tamborra a Zrínyi Péter és Frangepán vezette nemesi felkelést mutatta be, Galeazzo Gualdo Priorato történeti művein keresztül. Nagy László Velence jelentőségét világította meg a magyarországi török-ellenes harcban.

A művészettörténeti tanulmányokat a szorosabb értelemben vett olasz–magyar kapcsolattörténeti kutatások jellemzik. Garas Klára a Magyarországon megfordult, illetve a magyarokkal kapcsolatban volt velencei művészekről írt; a Velencében járt magyar művészekről; valamint olyan harmadik nemzetiségű alkotókról, akik itt is, ott is dolgoztak. A személyes kapcsolatokon túl a műkereskedelemnek volt jelentős szerepe a közlekedésben. Rózsa György Buda visszafoglalásának egykorú olasz képzőművészeti ábrázolásait mutatta be.

Művészetelméleti kérdéseket tárgyalt a reneszánszban és a barokkban Hajnóczy Gyula, a templom-alaprajz és az urbanisztika egyes kérdései köré csoportosítva a kor építészet-elméleti nézeteit. A reneszánsz antropomorfizmus XVII. századi továbbélésére vonatkozó két következtetése: az építészet-elméletek a barokkban elvesztették korábbi filozófiai jellegüket, és organikus egészként a természet többé nem lesz modellje az építészetnek.

Témák és módszerek gazdagságával jellemezhetjük a tíz analitikus irodalomtörténeti tanulmányt. Komparatistikai szempontból közeledik a korszak spanyol, olasz és magyar irodalmához Tolnai Gábor. Főbb vonalait vázolója után részletesebben foglalkozik a magyar politikusok, írók és költők (Balassi, Rimay, Pázmány, Zrínyi, Beth-

len) dél-élményével és az olasz kultúra hatásával műveikben. Sante Graciotti a barokk kettős arculatát mutatta be: a társadalmi krízis kétféle magatartásformát hozott létre az irodalomban, a művészetekben és a zenében. A világban harcoló hős képét és az attól elhúzódozó, a harmonikus természet illúziójában élő pásztorét. Carla Corradi egy velencei író, Teodoro Mioni történeti regényének (*La Turca fedele*) a magyar vonatkozásait elemzi. Jan Ślaski, a varsói egyetem tanára Balassi kései vallásos költeményeit a kortárs lengyel irodalommal együtt elemezte. A magyar–lengyel viszonylatban a közvetlen kapcsolat nélküli tipológiai analógia a meghatározó, és mindkét irodalom bőven merít az olaszból – ez újból egymás felé közelíti a két irodalmat. Ślaski maradéktalanul érvényre juttatja az összehasonlító szempontokat mind a magyar–lengyel fejlődési párhuzamosságban, mind – olasz alapról – a forrás-, a hatás- és témátörténeti kutatásokban. A komparáció különösen a XVII–XVIII. századi olasz és magyar irodalom vonatkozásában indokolt használatára hívta fel a figyelmet Sárközy Péter. Ekkor olyan társadalmi, politikai helyzet alakult ki Itáliában, amely sokkal inkább hasonlítható a közép-európai országok fejlődési szakaszához, mint a fejlettebb Angliához vagy Franciaországhoz. Az olasz irodalom elvesztette európai

vezető szerepét, s témafelvetésében, problémáiban a magyar, lengyel stb. irodalomhoz közeledett. A XVII. század vége barokk válsága és a klasszicizáló Arcadia poétikai vitája vonatkozásában a szerző megállapítja – összhangban az olasz irodalomtudomány jelenlegi állásfoglalásával –, hogy az Arcadia volt az a „szűrő”, amelyen keresztül a barokk beszívárgott a XVIII. századi irodalmi mozgalmakba.

A közép-európai prédikáció-irodalmat mérte fel Bitskey István. A reformáció által befolyásolt országokban volt jelentős a katolikus prédikátorok működése, akik fontos szerepet játszottak az anyanyelv elterjesztésében, tökéletesítésében, méltóságának elfogadtatásában. Ruzicska Pál Pázmány Péter *De imitatione Christi*-fordítását elemezte. Szörényi László a barokk neolatin költészet hősi eszményének sajátosságait mutatta be az olasz, a magyar és a közép-kelet-európai jezsuita irodalomban. Amedeo Di Francesco az olasz epikus modelleket vizsgálta a *Szigeti veszedelemben*. A magyar összehasonlító irodalomtudomány Arany János óta klasszikus témáját, Tasso és Zrínyi viszonyát dolgozta fel Király Erzsébet az etikai elkötelezettség és a vallásos hit szempontjából.

Pál József

NYÍRI KRISTÓF: A MONARCHIA SZELLEMI ÉLETERŐL

Filozófiatörténeti tanulmányok. Bp. 1980. Gondolat K. 248 l.

„... a történelem könnyebben fölfedi mélyebb jelentését, amikor a válságperiódusokat fogjuk vallatóra” – formuláz frappánsan Carl E. Schorske (vö.: *Valóság* 1980/9. 117.), kinek szellemi jelenlétét, jótékony inspirációját Nyíri Kristóf tanulmányfüzérében is gyakorta érezhetni. Mátrai László, Hanák Péter, Kiss Endre és mások könyvei, publikációi után ismét egy kötet igazolja, hogy a Monarchia-kutatások világhívatának évadján mégis az „utódállamok” tudósai számára a legfontosabb és a legbeszédesebb ez a különös és rövid életű konglomerátum. Az oszt-rák, a magyar, a cseh (és a mindhárommal egybeszővődő zsidó) sors antinómiáinak, válságtudatának bölcséleti visszfényét vizsgálja Nyíri Kristóf, bemutatván az érvessztés, a nyelvi elnémulás szélsőséges konzekvenciáit csakúgy, mint a meghaladás, a föloldás elemi és sóvár igényeit többeknél.

A széthullás, a kiüresedés tényeit rögzíti, valódi és álértékek pusztulásáról ad hírt a Monarchia filozófiája, hogy gravitálva a csőd, a hallgatás felé, örökkévaló dolgok, mozdíthatatlan ideálok, példáuladón megformált életek szükségéről is lehetőségeiről is üzenjen.

Sajátos szempontú s e felfogást konzekvensen érvényesítő filozófiai esszék gyűjteménye a Nyíri Kristóf könyve; ismerősünk már a legtöbb darab a *Valóság* és a *Világosság* hasábjairól. Lehetne másként is, ám a kontinuitás és a koherencia benyomását kelti a kötet: sikerült egyívű egészet formálnia öntörvényű, magukban is teljesedő tanulmányaiból a szerzőnek. Segít a szerkesztésben a választott korszak lényegét, legfőbb jellemzőit markáns vonásokkal vázoló bevezető (felhangznak itt már az utóbb kibontódó gondolatok és tanulságok, a majdan vissza-visszatérő vezérmotí-

vumok) s a kronológia elvéhez igazodó struktúra, amely nem csupán mechanikus és felületi rendezőként, a vizsgált szerzők sorrendjét rögzítő banalitásként funkcionál, hanem a periódus logikáját, belső mozgását is leképezi. Anyagának törvényeihez igazodik tehát Nyíri Kristóf, amidőn az 1848 és 1918 határolta korszak formális időkerét megnyitván, előbb az osztrák platonizmus bolzanói gyökereit, majd meg Musil és Wittgenstein kései munkásságának belső megfeleléseit is kitapintja. Az esszék legfőbb egybeszímítőja azonban kétséggel a megközelítés, a nézőpont azonossága. Szerzőjük mindenütt ugyanabban a speciális jelentésben alkalmazza a „filozófia” szak kifejezést (7–8.), módszere pedig szociálpszichológiai, azaz bölcelet s éppen adott történelmi szituáció kölcsönhatásában, „anyagcseréjében” mediátornak tekint az elemzett gondolatrendszerek megalkotóit, rámutatva személyiségükben s elveikben egyedi karakter s a kor determinálta szükségszerűség bonyolult összefüggéseire. Egyoldalúságtól mentes, komplex és érvényes a kép, mi így elének vetül, s majd mindig rokonszenves a könyv előadásmódja, nyelvezte is. Árulkodik ugyan arról egy-két stílusfordulat, hogy a század vég, a szecesszió szépségkultuszának égővén járunk, Nyíri eszménye azonban – helyesen – a pontos, világos, puritán szófűzés és fogalomhasználat, a cifra dekorumokat mellőző tudományos hitel, amely csak elvéve tözsomszédja itt a szűke igénytelenségnek s a szárazságnak.

Híjával lévén a kellő filozófusi kompetenciának, bajosan méltathatók érdeme szerint a kötet nagyobbik, bölceleti illetőségű hányadát – szakfolyóiratra tartozik e specifikus hozadék, az árnyalatnyi, avagy reveláló újdonságok megmérése. Számunkra meggyőző volt a könyv egésze és mennyi részletanalízise, véleményünk így alapvetően az egyetértés és az elismerés. Imponálóan találjuk a feldolgozott szakirodalmat, mennyiségi s minőségi szempontból egyaránt (külön érdem, hogy soha nem válik ez a szerző saját gondolatmenetének koloncává, hanem „csak” a háttér szerepét tölti be, a jegyzetekben), s kiváltképp szívesen emlékezünk a bevezető, valamint a Wittgenstein–Kafka- és Musil-életmű belső rokonságát taglaló fejezetekre. Előbbi pregnanciája, szimplifikálástól ment tömörsége okán vélünk példaadónak (biztos körvonalak rajzolják elének az osztrák és a magyar társadalmi-bölceleti fejlődés lényegi eltéréseit, ütemkülönbségeit, némelykor interferenciáit), utóbbiakban meg a háromféle oeuvre magjának, sugárzó centrumának egybevetése s rokonítása hat roppant szuggesztí-

van. Találónak érezzük az okfejtést, amely vigaszfunkció helyett a liberális antropológia trónfosztóját fedezi föl a freudi gondolatban (138–139.), s már csak valószínű irodalmi konzekvenciái miatt sem mellékes a jellemzés, amelyet a Ferencki Sándor-féle pszichoanalízis erős közéleti-szociológiai karakteréről olvashatunk. Felette örövendetes, hogy máig divatos prekonceptiók, kiátkozó gesztusok nélkül közelít a könyv Ernst Mach, avagy Sigmund Freud elméletéhez (rámutatva ez utóbbi schopenhaueri, nietzschei gyökereire is), politikai – így szükségképp deformált – áttételeik helyett eszmétörténeti jelentőségükre figyelmeztet elsősorban. E gondolkodók (a névsort bizvást folytathatnók) tárgyilagos megmérésekor heveny indulatok, előzetes elfogultságok, sommás minősítések már-már kötelező érvényű, bénító hagyományától kell függetlenül a kutatónak, s az itt megnyilatkozó szuverenitás a Nyíri-esszék egyik legvonzóbb sajátossága. Eltörpülnek az eddig említett erények mellett a fogyatkozások. Nem értjük, a szerző Gumplovicz-tanulmánya miért véli szükségtelenné fölemlíteni, hogy Herbert Spencer elméletének és a szociáldarwinizmusnak egyik különös variációjával szembeállunk (holott csupán emez Európa-szerte virulens ideológia koordinátarendszerében lelheti meg pontos helyét e nagyon is monarchikus színezetű adaptáció), túl direkt, rövidzárlattal fenyegető összefüggést tetelez a könyv némelykor (pl. Mach prágai helyzete s az évszázados filozófiája közt), s itt-ott átfedés, önismétlés lazítja a könyv kompozícióját (pl. 24–25., 66–67. stb.). Sajnáljuk, hogy Nyíri nem is sejteti, legyen bár egyértelmű bizonyos szövegek s gondolatmenetek sugallata: a vizsgált bölcselők és szépírók gyakorta az egzisztencializmus forrásvidékéig kalandoztak, a Monarchia adta létélmény és identitásválság logikus következményeként.

Fukarabban mérnök az elismerést a kötet irodalmi vonatkozásairól szólván, noha bőven akad bennük is méltánylás, megfontolást érdemlő kitétel, tanulságos okfejtés. Könnyű egyetértésünk Nyíri Kristóffal, amidőn – szemben az osztrák gondolkodással – „alapvetően nem filozófikus jellegű”-nek aposztrofálja a magyart (12.), s osztjuk vélekedését abban is, hogy a dualizmus korának honi bölcelete inkább a költészetben ütött tanyát (19.). A „sajátosan magyar” filozófia képtelen, másutt már rég meghaladott eszméket deldelgető koncepciójáról mondottakat (30.) Ignatusnál is jobban hitelesítheti egy olyan tragikus hangoltságú Ady-vers, mint *A fajok cirkuszában*. Nem új fölismerés, de változatlanul igaz, hogy a

vereséget szenvedett osztrák liberalizmus a művészetbe emigrált kénytelen (23.), az viszont meggyőző és távlatos gondolat, mit a nagy befolyású századvégi platonizmus és a szecesszió egybefüggéséről, lényegi rokonságáról olvashatunk (108–109.). Örömmel konstatáljuk a tárgyilagos hangot, amellyel a szerző a mostanában gyakran hánytorgatott s Lukács ellenében majd mindig Babitsot elmarasztaló „homályosság”-vitához közelít (162.), s korántsem pusztán filológiai érdekű, hanem az eötvösi koncepció megítélését módosítja mindaz, amit a könyv az *Uralkodó eszmék* eredeti nyelvéről, magyar fordításának problematikájáról és hiányos voltáról fejteget (50–52., 58.). Ez utóbbit vélünk a kötet egyik legnagyobb novumának – Eötvös-kutatóink aligha mellőzhetik eztán a Nyíri kínálta tanulságokat.

S mégis: hiányérzet és ellenvélemény nemegyszer ébred bennünk az irodalomra is tartozó részeket olvastán. A Mach-filozófia hirtelen és szükségzerű fölfedeztetését kommentálva miért nem említetik meg vajon Robert Musil neve s pályakezdő kisregénye? Bizonytalán sugallatos lett volna az összevetés, ha nem is a wittgensteini gondolatok és *A tulajdonságok nélküli ember* egybehangzásainak színvonalán. A machi bölcseléstől, az empiriokriticismusból disszertáló Musil alkalmasint rengeteget hasznosított az érvetvesztéses filozófia konzekvenciáiból a párhuzamosan készülő *Törless iskolaéveiben*. Az áthasonítás, a belső megfelelések sokasága szinte tapintható – s ki lehetne hivatottabb elemzőjük Nyíri Kristófnál? Lényegesen nagyobb s fájdalmasabb fogyatkozás, hogy vajmi gyér a gondolati hozadék, a valóban reveláló megállapítás a *Forradalom után* c. fejezetben, valamint *A magyar századelő ideológiai történetéhez* c. kapitulum Adyt értékelő passzusában. Feltűnik már az is, hogy – Kemény, Eötvös és Madách gondolatvilágát értelmezvén – többnyire nem a legfrissebb szakirodalom tényeit s argumentumait mozgósítja a szerző. Aligha hiba ez önmagában, kivált ha újszerűek és meggyőzőek a következtetések. Ám ha a tanulság alig több annál, hogy a vizsgált szerzők egyike sem filozófus, sőt, megfelelően konzervatív elköteleződésűeknek, mindhárman elméletellenesnek minősíthetők, tüstént hiányolni kezdjük a modern analízisek inspirációját. Kétségtelen: Keményék nem voltak bölcselők a szó valódi értelmében, s ezt nagy nyomatókkal hangsúlyozni kell, főképp egynémely túlzó – bár gyaníthatóan metaforikus szándékú – kijelentések jogos korrekciójaként. Ez azonban csak kiindulópontja lehet további vizsgálódásoknak, nem pedig végkövet-

keztetés. Fölismeri Nyíri Kristóf is, hogy Kemény, Eötvös és Madách egyaránt politikus alkat, s 1848–49 keserű tanulságaira reflektálnak műveikkel. Akkor viszont másként esik a latba konzervativizmusuk, valóságfedezet nélküli spekulációktól irtózó, kiegyenlítődést, „súlyegyen”-t, organikus fejlődést áhító elméletük s művészetük. Az eszme önmagától ittasodó, veszélyes kalandjait utasítják el mindahányan, s az egykorú magyar világnak erre az óvásra is szüksége volt. Túl aggályos, konzervatív nézőpontú a figyelmeztetés a körülmények hatalmára? Meglehet. Kemény például joggal bírálta a délibábos illúziókat, a realitásokkal nem kellően számoló gondolati konstrukciókat a *Zord idő* Werbőczijében és György barátjában, figyelmeztetvén a megalapozatlan elméletek katasztrofális következményeire. Egyáltalán: hisszük, hogy e szerzők – épp mert nem bölcséleti traktátusok alkotására születtek – szépirodalmi művekben fejtették ki eszméiket a legérvényesebben, ezek vizsgálata azonban (az egy *Tragédia* kivételével) nem szerepel a Nyíri Kristóf könyvében. Érthető ez a szűkítés, következtetése azonban csonkaság s szerföltött korlátozott igazságtartalom. S nincs terünk ámbár a polémia-
ra, megjegyeznők: a *Tragédia* nyelvezetét illetően sem vagyunk egy véleményen a szerzővel. Arany (és mások) javításai nem a filozófiai mélység ellen, hanem a nagyobb művészi erő érdekében történtek.

Az Ady–Lukács-esszé tanulmányozása közben csak fokozódik elégtelenségünk. A költőt jellemezvén kitetszik, mily gyér a saját mondanója Nyírinek. A szakirodalmat összegző (és sajnos, szimplifikáló) okfejtés lényege: Ady sem volt filozófus. Tudományos értelemben (s a Földessy-féle lelkendező-elmitologizáló felfogás szerint) valóban nem, ámde poétikai szempontból föltétlenül (vö.: Barta–Kardos–Nagy: *Bevezetés az irodalomelméletbe és az irodalomtudományba*. Bp. 1966. 94–95.). Az igazi líra sosem tör fogalmi megoldásra, „beéri” a felismerést kísérő érzelmi fejleményekkel, a tudás, a sejtés örömeivel, avagy viselésének heroizmusával. Ady költészete is ilyen, s a Németh Lászlótól oly pregnánsan jellemzett gondolati karakterét Nyíri Kristóf sem vonja kétségbe. Elfogadhatatlannak vélünk továbbá A magyar ugar poétájának s a fiatal Lukács törekvéseinek társítását is. A könyv – szerintünk megengedhetetlenül – egybemosná kettejük világerzését, Kelet–Nyugat dilemmáját, közös nevezőre hozná a vívódó magyarságtudat és a „szabadon lebegés” merőben eltérő állapotát. Több mint kérdéses számunkra, hogy azt fejezné ki az

ifjú Lukács fogalmi, filozófiai síkon, ami oly szorongató gondja volt Ady költészetének (158.), s kerekén tagadjuk, hogy előbbi mélyen azonosult a nemzet sorsával s kultúrájával (uo.). Jóval későbbi szituáció vetül vissza így a századelőre, s ezt hangoztatván nemcsak önmagával – Lukácsal is ellentmondásba keveredik Nyíri Kristóf. Megfeledekzik arról, mit citált a 150. oldalon, s minő véleményeket tesz magáévá a 162-től. A legfőbb cáfolat mindenestre Lukács Györgynek egy valómása: „... az ellenérzést kritika nélkül általánosítottam, kiterjesztettem az egész magyar életre, történelemre, irodalomra egyaránt...” (vö.: *Magyar irodalom, magyar kultúra*. Bp. 1970. 6.). Főlölegesnek és károsnak ítéljük az efféle erőszakolt, tendenciózus elrajzolásokat! S más a véleményünk az idézett passzusok magyaros mivoltáról is (164.).

Végezetül: problematikusnak tetszik az életrajzok funkciója a kötetben. Csupán elvéve revelálóak (Mach esetében pl.), többnyire formális a jelenlétük, nemegyszer el is maradnak. Roppant nehéz tájékozódni az *Irodalom* c. függelék összezsúfolt anyagában, egyszer-egyszer sorhiányos, így értelmetlen jegyzettel is találkozhatni (pl. 223., 226.), olykor meg bosszantó s a befogadást nehezítő sajtóhibák tarkázzák a szöveget („észvesztésről” áll az érvesztesről: 94.; „Untersuchungen” az Untersuchungen: 120.; „nagy” a vagy helyén: 160. stb.).

„... ha... az újító szellem melegágya volt, ebbe kellett belepusztulnia” – vélekedett Hanák Péter a Monarchia kikerülhetetlen végzetéről. Nyíri Kristóf könyve ehhez a „fátumhoz” szolgáltat újabb, igen fontos adalékokat.

Lőrinczy Huba

BABITS MIHÁLY BESZÉLGETŐFÜZETEI

A szöveget gondozta, a bevezetőt és a jegyzeteket írta Belia György. 1938, 1940–1941 I–II. k. Bp. 1980. Szépirodalmi K. 689, 479 l.

Egy nagy költő, egy jelentős művészeti és történeti gondolkodó emlékiratait vagy naplói mindig különleges érdeklődésre tarthatnak számot. Vannak azonban olyan különleges személyes és tárgyi körülmények, amelyek ezt az érdeklődést nemcsak fokozzák, hanem a szóban forgó írást elsőrangú és sokrétű forrássá is avatják. Ez a helyzet Babits Mihály ún. *Beszélgetőfüzeteinek* két kötetével is. Irodalomtörténeti, művelődéstörténeti s szorosabban vett, szociologikusan értett társadalomtörténeti szemzőgből is. De eszmétörténeti s főleg, ha szabad így mondani, magatartástörténeti szempontból is. A füzetek azokban az években keletkeztek, amelyekben Babits elvesztette kezdődő, majd egyre gyorsabban a vég felé hajtó gégerákja következtében hangját. Az őt látogató ismerősökkel és barátokkal, családtagokkal és orvosokkal e füzetekbe írva váltott szót, vagy merült, ha jobban volt, hosszabb beszélgetésekre is.

Babits ekkor már nemcsak a szinte minden számottevő irodalmi, szellemi, sőt politikai áramlattól elismerten a kor egyik legjelentősebb lírikusa, epikusa és értekező prózáírója, hanem az irodalomközélet egyik szervező, irányító, ítélethozó kulcsfigurája is. Kezében az írók és kritikusok számára kitüntetést jelentő és az anyagi gondokat

is tetemesen enyhítő egyik fő díj döntési joga. Akik – nem utolsósorban éppily minősége, ily funkciója következtében – ellenségesen, sőt gyűlölködően álltak vele szemben, költői teljesítményét, gondolati szintjének magasságát, világirodalmi és történeti tájékozódásának távlatos biztonságát még azok is elismerték, még azok is legfeljebb egy-egy haragos, sértett időszakukban vonták kétségbe. Széles fordítói tevékenysége, fordítói műválogatása még inkább növelte tekintélyét. Lényegében már ekkor egyfajta konszenzus alakult ki ateinketben, hogy a Rilketől Eliot-ig Valérytól Darióig terjedő gazdag variációjú törekvések egyéni változatú magyar képviselője ő. A francia századvég ihletéséből indult, mint az említettek legtöbbje is, magába vette a századeleji izmusok hatását anélkül, hogy hosszabban, programszerűen hívuk is lett volna. A századfordulóval kezdődő nagy válságérzetből, válságvilágból ő is a régi korok nagy európai kultúrájában, az antik, a középkori, a reneszánsz kultúrában keresett segítséget; s a XIX. századtól öröklött, a legnemesebb értelemben vett humanista polgári liberalizmusát ennek az örökségnek az erővel igyekezett megóvni. „Az európai irodalom történetét”-t összefoglaló, személyes élményt idéző, ragyogó esszéstílbé fogott nagy át-

tekintése végig azt tanúsítja, hogy a múlt e nagy korszakainak klasszikussá érett magatartásaitól remélt példát és útmutatást nyerni.

Azért fontos e tényeket fölemlíteni, mert a *Beszélgetőfüzetek* ideje – 1938, majd 1940–41 – azokra a roppantul bonyolult és nehéz időkre esik, amidőn minden humánus európai hagyomány és minden európai műveltségű ember nehéz próba, nehéz vizsga elé került. Babits próbája, Babits vizsgálja az átlagosnál is nehezebb volt. Részint azért, mert a magyar viszonyokat még bonyolultabbá tette az a tény, hogy az 1920-as versailles-i békék által más államok igazgatása alá került magyar lakosságú területek egy részét a Közép-Európa fölött ekkor parancsnokoló barbár náci-fasiszta német–olasz szövetség visszajuttatta Magyarországnak. Természetesen azzal a céllal, hogy Közép-Európa népeinek összefogását, önvédelmét a *divide et impera* elve alapján eleve lehetetlenné tegye. Bármennyire világos volt is ez a vezető elmék körében, az egykori igazságtalanság következményei még oly csalárd célú fölszámolásának hatása alól ők is nehezen vonhatták ki magukat. Részint azért, mert hosszan elhúzódó kegyetlen betegsége lelkileg is igen megviselte, elszigeteltté és magányossá tette, a gyakori látogatók ellenére is. A *Beszélgetőfüzetek* első tanulsága mondhatnánk, emberi, jellemképi. Egy nagy szenvedéstörténet áll össze többségében olyan mozaikkockákból, amelyek spontán képződésekor az irodalmiasság s az utókor szempontja alig játszott szerepet. Szempontja alig, jelenléte azonban annál inkább. Miként segítette a legelsőbb természetetté vált irodalmi kultúra a szenvedés és kiszolgáltatottság elviselésében, a halálközelség s a végletes introvertálás bénító hatásának kivédésében ezt az embert – szinte minden nap minden textusából hozható erre közvetett, de nagyon frappáns példa. A második tanulság Babits világnézetére, szorosabban katolicizmusára vonatkozik. Sokszor mondták pusztán etikainak vagy kultúrtörténetinek, vagy filozofikusnak, vagy tradíció-őrzőnek Babits ragaszkodását öröklött hitéhez. Valójában jelen vannak mind ez elemek, de a füzetek oszthatatlannak mutatják katolicizmusát, amelyre nem emennek vagy amannak a vonásnak a vállalása, hanem inkább ennek vagy annak a vonásnak az erősebb vonzása a jellemző. Mindenekelőtt az élet örök rendjét intéző erők iránti közös emberi bizalom és pietas vonzása, amely-

nek legmélyebb értelmű kifejeződését és gyűjtőmedencéjét az egyház kezdetektől napjainkig gyűlő hagyományában vélte a költő megtestesülni. A harmadik tanulság szorosabban vett közéleti-politikai. Szinte nincs beszélgető partnere, akitől ne próbálna tájékozódni a dolgok állása és derengő reménye iránt, s akinek ki ne fejezné aggodalmát a humánus, a liberális európai s nemzeti hagyományok sorsát, jövőjét illetően. Végül nemcsak színezői, de nagyon gyakran hosszabban témái is a füzeteknek az egyes írók, az egész irodalmi élet s az egész kor irodalmi mozgásának problémái. S itt összefoglalóan nem azt kell megállapítani – bármennyire fontos is – hogy Babitsot ekkor, a szenvedés árnyékában az addiginál is sokkal inkább a *patientia* és *tolerantia* keresztény, humanista, liberális elve vezeti, s hogy ennek jegyében mindenkiről, aki etikai s művészi értéket képvisel, nagy megértéssel és melegséggel szól, hanem azt, hogy klasszicizmusának igazi értelme is e végső szembenézés jegyében teljesül ki: egy mozgalom-programos irány helyett fölszívni minden olyan értéket, amely az emberi magatartás legsegítőbb válfajának kialakítására, átadására, megőrzésére alkalmas. A hagyományos formák korszerű átalakítása ezért fontosabb számára, mint az eredetiség öncélú hajszolása.

A könyv olvasója, ha egy-két lapot néz csak át, kétséget táplálhat, nem lett volna-e jobb csak szemelvényesen, kivonatossan kiadni e füzeteket. Ha az egészet végigkísérte, látja, mint emeli egyik mozzanat a másikat, mint teljesíti ki Babits nagy-szerű magatartás- és jellemképét, élet- és művészetfelfogását a különböző szférákból vett mozaikok sora. S látja, mint kerül e kép középpontjába az európai kultúra hagyományait magába ötvöző keresztény válfajú, liberális tolerancia és *patientia*, humanitás és karitás, életszeretet és embertisztelet.

A könyvhöz Belia György készített gondos kísérő jegyzeteket, s alakított ki jól áttekinthető közlésrendet és tipográfiát. A jegyzeteket azonban alighanem kár volt a laptükör függőleges egyharmadát kitevő margóra helyezni. Nem csak a kötet lapszáma duzzadt föl általa fölöslegesen; sokkal nehezebben is kezelhető, mint a hagyományos lapalji apparátus; azaz az ellenkező eredményhez vezetett, mint ami általa bizonyosan célozva volt.

Németh G. Béla

Válogatta: Csanda Sándor, Varga Béla. Előszó és jegyzetek: Csanda Sándor. Bratislava, 1978. Madách K. 675 l.

Kévs kiadványt várt a csehszlovákiai magyar irodalommal foglalkozó kutatók – sajnos, gyér – tábora olyan érdeklődéssel, mint Fábry Zoltán szakszerűen sajtó alá rendezett, jól válogatott és a „tárgyhoz” méltón jegyzetelt kötetét. A válogatás azért is volt oly nagy, mert például a Sugár Erzsébet által gondozott Gaál Gábor-levelezés (G. G.: *Levelek, 1921–1945*. Bukarest 1975.) szép példát szolgáltatott arra, hogyan lehet a levelezés tükrében tanulságosan bemutatni egy szerkesztői-közlői élettrajzot, és ezt hogyan lehet – a jegyzetek révén – beleégyezni a korba.

Amilyen izgalommal nyitottuk ki a Fábry-levelezés vaskos kötetét, a kötet végén ugyanolyan csalódottsággal tettük le. Sem a szövegközlés mikéntje, sem a jegyzetelés, sem a kötet felépítése nem méltó a csehszlovákiai magyar irodalom legjelentősebb egyéniségéhez. Avval egyetértünk, hogy egyelőre csak *válogatott* levelek közreadásáról lehet szó. Indokolják ezt a területi korlátok és a még élő személyiségekre vonatkozó és csupán messzibb időszak távlatából helyesen értékelhető megjegyzések, passzusok kitételek. De azt a szerkesztői bevezetőben megfogalmazott elvet, miszerint „A leveleket egyébként nem lehet olyan szó szerint venni, mint a nyomtatásra szánt dolgokat”, nehéz helyeselni. Az írói-közlői életműnek szerves része a levelezés, egy korszak tanulmányozása elképzelhetetlen a kortársi levelezés tüzetes tanulmányozása nélkül; egy kimondottan közéleti szerepre vállalkozó, újságot szerkesztő-szerző egyéniség (legyen Kazinczy Ferencről, Gaál Gáborról vagy Fábry Zoltánról szó!) levelei értékesen járulnak hozzá a periódus másként aligha pontosan föltáráható részleteinek tüzetesebb megismeréséhez. S azt sem értjük: mit ért azon Csanda, hogy a leveleket a „néhol szükséges kihagyás”-okkal közli. Úgy véljük, nem maximális igény, ha a kihagyások *valódi* okáról filológiai jellegű tájékoztatást igényelünk. Tehát: még élő személyeket sért-e, vagy még mindig félremagyarázható kitételek zavarhatják a nem-irodalomtörténész olvasót? Nem láttuk a levelek eredetijét, így csak kérdezhetünk. S azt is csak kérdezhetjük, hogy a Fábry-hagyatékban megmaradt *tizenhárom* Sziklay Ferenc-levelelől miért csak *tíz* közül Csanda? Hol a kihagyott három? Vajon létezik-e? S ha létezik, valóban közölhetetlen jelen-

leg? A magunk részéről nem hisszük, mivel feltehetőleg 1920 és 1927 között keletkeztek; s bár nyilvánvaló vitáról tanúskodnak, de éppen a vita nem közölt részletei hordozhatnak értékes információt.

Apróságnak tetszik, de a sajtó alá rendezőnek a kort nem értő magatartásáról árulkodik: „A leveleket a mai helyesírás szerint közöljük...” Súlyos hiba. Szántó György, Fábry Zoltán és mások 1920-as évekbeli expresszionizmusához szervesen hozzátartozott helyesírásuk mikéntje. Szavak egybe és külön írása, a pontok, a kettőspontok, a kérdőjelek, a kérdő- és felkiáltójel egyútt, a pontosvesszők stb. stílusértékűek! Az íráskép a mondanivaló hordozója náluk (és nem csak náluk).

Az említett részletkérdések mellett azonban egy sokkal súlyosabb, az egész kötet olvashatóságát kérdésessé tévő és önmagához képest is következtelen módszerhez tesszük a magunk kérdőjelét. Csanda (és Varga?) a levélírók személye szerint bontva közli a leveleket. Sziklay Ferenc esetében először Fábry leveleit Sziklayhoz, aztán *külön* Sziklay leveleit Fábryhoz. Más esetben először jönnek a Fábryhoz küldött levelek, majd utána – ismét külön – Fábry Zoltán levelei. Természetesen ez nehézkessé teszi (nemcsak a folyamatos olvasást, hanem) a szorosan egymáshoz tartozó gondolatok, folyamatok, viták követését is. Nem él a szerkesztő a régi jól bevált módszerrel, a kronologikus közléssel. Tehát, aki arra kíváncsi, hogy miről vitázott a Földes–Szántó–Fábry-hármas, annak azt legalább három helyről kell összeszednie, s ezzel együtt ide-odalapozgatnia. S az is teljesen bizonytalan, hogy egy olvasó számára ismeretlen vagy kevésbé ismert személy, újság, napilap, esemény kap-e jegyzetet vagy nem; vagy ha igen, hol. Többnyire – s ez számunkra teljességgel érthetetlen – nem az első előfordulás alkalmából. Néhány példát mutatunk be, de korántsem a teljesség szándékával.

A Sziklay Ferenchez írt 8. számú Fábry levélben olvassuk: „Keller Imrének kitépted a méregfogát” (43. l.). A 10. számú levélben ott a jegyzet: „Keller Imre konzervatív kassai író és kritikus.” (45. l.) A Kassai Napló szerkesztőinek 2. számú levelében találunk ismét célzást Keller Imre mesterkedéseire (103. l.), erről szűk szavú

jegyzet is tudósít, hivatkozva Keller Imre kulcsregényére (Tisztán egy életen át, Kassa 1933.). Csak éppen azt nem tudjuk meg, hogyan tette ártalmatlanná Sziklay Ferenc Keller Imrét.

Más példák: Darvas Jánosról először a 75. lapon esik szó, de csak a 302. lapon tudjuk meg, hogy „költő”, Dobossy László először a 87. lapon szerepel, a róla szóló jegyzet az 569. lapon található, a DAV első ízben a 88. lapon említetik, jegyzetet a 321. és 524. lapokon lelünk, az utóbbi fölösleges is.

Emellett semmiféle rendszert nem voltunk képesek fölfedezni Csanda jegyzetelési módszerében. Még a leginkább a Gaál Gábor-levelekhez fűződő jegyzetek felelnek meg az átlag filológusi igénynek, de azok nagy része szó szerinti, helyenként rövidített másolata a Sugár Erzsébet által sajtó alá rendezett Gaál-levelezéskötet jegyzetanyagának. Hogy ezt a jegyzetanyagot Csanda fölhasználta, arról csak a 11. lapon tesz futólagos említést, megköszönve Sugár Erzsébet levélben vagy szóban adott információit.

A jegyzetek általában hiányosak, pontatlanok, semmitmondóak és nem ritka a súlyos tárgyi tévedés sem. Nem tudjuk meg, hogy a *Hangzatka* Sziklay Ferenc regénye (38. l.), nem értjük, hogy a Büchner, Kleist, Hölderlin, Nietzsche sorból miért *csak Büchner* kap jegyzetet (78–79. l.). Honnan sejtsz az érdeklődő olvasó, hogy a Földes Sándor által szidott Mórícz Miklós a nagy író testvére? (168. l.) Miért nem kutatja ki, hogy Mária regényfordítása (136. l.) Catharina Godwin: A Brender R. T. (Kassa 1924.) c. műve? Mindenki előtt köztudott, hogy a „Független Ujság” (592. l.) 1934–1940 között jelent meg Kolozsvárt, Ligeti Ernő szerkesztésében, és a szlovákiai magyar irodalomnak is fontos fóruma volt? Stb. stb. . . .

Néhány helyen azt tapasztaltuk, hogy Csanda nemigen vette figyelembe a szakirodalom eddigi eredményeit. Neubauer Pál levelében Thomas Mann-idézetet találunk. A Neubauer–Thomas Mann-levelezést már évekkel ezelőtt közzétették. Vö.: MÁDL, Antal-PI-schel, Joseph – GYÖRI Judit: Briefe von Thomas Mann. = Acta Litteraria 1965. 431–465. A levélben emlegetett Constantin Brunnerről maga Neubauer írt nekrológot: A filozófus. = Prágai Magyar Hírlap 1937. szept. 19. (A jóslat címen magyarul is megjelent Neubauer-regényről és általában Neubauer-ről kutatva, csak a Pozsonyban megjelenő Irodalmi Szemle c. lapot kellett volna átlapoznia Csandának, az 1973-as évfolyamban jelent meg Szántó György: Hiányzó fejezet c. cikke,

melyhez e sorok írója fűzött néhány magyarázó sort (268–269. l.).

Az már fel sem tűnik, hogy a nehezen ki nyomozható személyeket nem azonosítja Csanda. Így például a Balogh Edgár által emlegetett dicsőtelen triászról, a Matuska–Cankov–Lübbe-hármasból (404–405. l.) Matuska kap efféle jegyzetet: „Matuska Szilveszter biatorbágyi vonatrobantó.” Hagyjuk most a pongyola fogalmazást! Az olvasót talán Aleksandár Cankov (1879–1959) bolgár szélsőjobboldali politikus és a Reichstag-gyűjtogatásban szerepet játszó Marianus van der Lubbe (1909–1934) személye is érdekelte volna.

Teljesen félreérthető a 276. lapon Győry Dezső „újarcú magyarok” regényéről szólni, hiszen ezúttal a 278., 299. és 305. lapon – helyesen – Győry Dezsőnek az Irodalmi Szemlében, folyamatosan megjelent *visszaemlékezéseiről* van szó, s nem 1927-es verseskötetéről.

De hadd nyújtsunk át a tárgyi hibákból is egy válogatott csokrot! Csanda szerint Sebesi Ernő Haláljátéka 1976-ban jelent meg nyomtatásban. Az Új Auróra 1929-ben (181–195. l.) közölte egy hosszabb részletét. A 120. lapon Csanda feltehetőleg nem tudta elolvasni Hasenclever (Walter, 1890–1940) német expresszionista lírikus és drámaíró nevét. Nem valószínű, hogy Földes (aki jól tudott németül) „Hasen . . .”-t írt volna. A 121. lapon a Menschheitsdämmerung-ot szerinte kiadták magyarul is. Ennyi a jegyzet. A Kurt Pinthus szerkesztette 1920-as antológiát nem adták ki magyarul, csupán az antológiában szereplő alkotók néhány művét. Kék madár című folyóiratról szól Csanda ugyancsak a 121. lapon, valójában A Kékmadár, nem folyóirat volt, hanem *kéthetenként* jelent meg. A 93. lapon az áll, hogy a Periszkóp 1925-ben jelent meg. Ez igaz, de 1926-ban is kiadták egy számát. Ezt már ugyan nem Szántó György szerkesztette, de bizonyos anyagok még tőle származtak. Szántó György önéletrajza, a Fekete éveim nem jelent meg külön a Madách Kiadónál 1973-ban, a Madách Kiadó átvette a Gondolat Kiadó által kiadott művet, a kulturális egyezmény ismeretes módszere szerint. (Vö. 236. l.)

A 201. l. ama kitételéhez: „A stócsi nyaralás terve »fest«, mint Wacht am Rhein” Csanda ezt a magyarázatot fűzi: „szilárd, mint az őrség a Rajnán (a német militarizmus kedvelt szólama)” 202–203. l.). Valójában Max Schneckenburger 1840-ben keletkezett daláról van szó, amely valóban gyászos karriert futott be, *nem szólamként*, hanem a német militarizmus egyik harci indulójaként.

Kissé csüggedten hagyjuk abba a hibabogarárásnak vélhető leltározást, pedig éppen nem ezzel a szándékkal vettük kezünkbe a könyvet. Hanem a tanulságok, a kor jobb megismerése kedvéért. Mert azért – ha nem sajnáljuk az ideodálapozás és a lexikonokban való keresés fáradságát – rengeteg érdekese tudhatunk meg belőle. Szinte kibomlik elénk a nagyon jelentős aradi avantgarde folyóirat, a *Periszkóp* története; megismerjük Földes Sándor és Fábry Zoltán olvasmányait az 1920-as évekből, valamint az olvasmányokhoz fűzött reflexiókat, a Földes–Fábry–Szántó-viszony különös alakulását, és természetesen a Korunk és Fábry Zoltán viszonyát. Többet tudunk meg Gaál Gáborról, Balogh Edgárról, másképpen látjuk a levelezés egészének kontextusában a Fábry–Veres Péter-viszonyt. S további kutatásra vár a csehszlovákiai magyar irodalom számos apró részlete, amely csak utalásokban és az elmaradt jegyzetanyagban „él” a kötet kiadása révén. Olyan csemege kínálkozik, mint pl. az, hogy Fábry le akarta fordítani (feltehetőleg németből) a Švejket.

Nem tudjuk végül is, hogy a Fábry-hagyatékban még hány érdekes, irodalom- és sajtótörténetileg fontos levél vár kiadásra; s azt sem tudjuk, hogy magán kézből még hány Fábry-levél lapanghat (az 1945 előtti időszakra gondolunk). De ami megjelent, már az is nagyon lényeges számunkra. Egy nagy egyéniség, egy rendkívüli tiszteletet parancsoló magatartás fejlődéstörténetét ismerjük meg a levelezésből. Szigorú erkölcsű, feddhetetlen életű gondolkodó életútja kanyarog előttünk. Megerősíti a levelezés mindazt, amit a kötetekben kiadott és a még mindig újságokban, napilapokban rejtőző Fábry-írások tanúsítanak. A csehszlovákiai magyar irodalom nagy egyéniségének minden levele, minden cikke fontos. Sajnos, a kötet felépítésével, jegyzetanyagával kevesebbet adott, mint amit – joggal, az előtanulmányok, a napvilágot látott irodalom után – elvárhattunk. Ennek ellenére jó, hogy végre kezünkben Fábry Zoltán levelezésének tekintélyes hányada. A kutatáson a sor, hogy méltóképpen feldolgozza.

Fried István

*

Hungarológiai Értesítő. A Nemzetközi Magyar Filológiai Társaság folyóirata. 1979. I. évfolyam.

A Magyar Tudományos Akadémia hosszú előkészítő munkája nyomán 1977-ben új nemzetközi tudományos társaság alapító közgyűlésére kerülhetett sor Nyíregyházán: megalakult a Nemzetközi Magyar Filológiai Társaság. A Társaság céljait így fogalmazza meg 1980-ban első ízben megjelent évkönyvében a bevezető: „A Nemzetközi Magyar Filológiai Társaság azért alakult meg, hogy a hungarológiát művelő szakembereket, tudósokat nemzetközi méretekben összefogja, munkájukat széles körben megismertesse, tudományos eredményeiket az érdeklődők számára hozzáférhetővé tegye, (...) a magyar nemzeti tudományok Magyarországon kívüli művelését elősegítse.” A világ számos országában élnek olyan tudósok, akik a magyar nyelvészet, irodalomtörténet, néprajz területén őrzik a magyar kultúra létrehozott eredményeit, fejlesztik, gazdagítják azokat. Tudományos fórumuk eddig egyáltalán nem volt, széles körű tevékenységük beleolvadt más tudományágakéba, sokszor a legkisebb segítséget is nélkülözve fáradoztak a ma-

gyar nyelv tanításán, kutatásán, tudományos vizsgálatán. Összehasonlító irodalmi elemző munkát végeztek, szorgalmazták a folklór-kutatás kiterjesztését. A Magyarok Világszövetségének és a szövetség rendezvényeinek más funkciói voltak és maradtak a Társaság megalapítása és egyre bővülő tevékenysége mellett.

Ez a könyvnyi terjedelmű kiadvány betekintést nyújt a Társaság szándékaiba, a kutatásokat segítő lehetőségekbe, az eddig végzett szervező- és alapozómunkába.

A több mint négyszáz oldalas gyűjtemény – amelyből a későbbiekben évente legalább kettőt terveznek – három részre tagolódik. Az I. rész az 1977-ben magyar és idegen nyelven megjelent szakkönyvekről közöl rövid recenziókat a szerzők alfabetikus sorrendjében; a II. rész a három tudományág 1977. évi teljes szakbibliográfiáiból áll; *A hungarológia hírei* címet viselő III. rész a Társaság szervezeti életével, konferenciákkal, hungarológiai érdekű kiadványokkal, kutatási műhelyekkel ismerteti meg, közli a Társaság vezetőségének névsorát, a tiszteleti tagok, valamint az 1979. szeptember 17-ig felvett tagjainak nevét és működési helyét.

A recenziók nem értékelik, hanem ismertetik azokat a kiadványokat, amelyeket a magyar irodalom, nyelvészet és néprajztudomány kutatói hasznosíthatnak. Első ízben kapnak kézhez a kutatók egy teljes év valamennyi hungarológiai szakkönyvéről áttekintést. A könyvkiadók tájékoztató fórumai, a sajtótermékek egy év alatt megjelenő korlátozott számú kritikái és az Új Könyvek című magyarországi kiadvány értenyei itt együttesen érvényesülve szolgálják a pontos tájékozódást. Kár, hogy terjedelmi okokból tárgymutató nélkül kell használnunk ezt a 317 könyvet felsoroló áttekintést. Még a magyarországi szakembereknek is új információt ad a human tudományok 1977. évi termésének impozáns együttese.

Gondos, alapos munka a három szaktudományi bibliográfia. Az irodalomtudományi bibliográfiát Németh S. Katalin, a nyelvészetit Máté Jakab, a néprajzit S. Gémes Magda állította össze. Mindhárman pontosan megadják a bibliográfia forrásait, kereteit, szerkesztési elveit. A csaknem százötven lapnyi terjedelmű szakkönyvtárak nélkülözhetetlen segédeszköze lesz a hungarológiát művelő kutatóknak. A tudományos élet figyelemre méltó eseményeiről, a Társaság máris jelentős tevékenységéről tájékoztat a kiadvány harmadik, Gebri Mária által szerkesztett része, amelynek minél tartalmasabbá és érdekesebbé tételéről a nemzetközi kutatógárda gondoskodhat a továbbiakban is, amint ezt a kiadvány szerkesztői várják olvasóiktól, bővülő szerzőgárdájuktól.

Elismerés illeti a Hungarológiai Értesítő I. évfolyamának felelős szerkesztőjét, Béládi Miklóst és szerkesztőjét, Jankovics Józsefet; sikerült megteremtetniük ezt a régóta várt új műfajú kiadványt, mely több tudományág hazai és nemzetközi művelőinek biztosít hiánypótló, gazdag és színvonalas tudományos segédeszközt.

R. Takács Olga

Gioacchino Paparelli: Callimaco Esperiente (Filippo Buonaccorsi). Roma 1977. 2. ed. La Nuova Società. 261 p.

Első kiadásához (1971) képest javítva, néhány forrásdokumentumot tartalmazó függelékkel kiegészítve jelent meg újra a Callimachus Experiensről szóló legújabb és legteljesebb biográfia, amely a legutóbbi évtizedek részkutatásaira alapozva gyűjtötte egybe és rendezte el a humanista életének (1437–1496) eseményeit, az életrajz

szempontjából kevésbé hasznosítható műveinek elemzését egy későbbi időpontra halasztva.

Külön fejezet olvasható benne Sanoki Gergely és Gallimachus Experiens elkötelezett humanizmusáról. Sanoki magyar kapcsolatairól itt nem esik szó, pedig ezek befolyásolhatták „alteregójának”, Callimachus Experiensnek a Magyarországra vonatkozó politikai tevékenységét is. Hangsúlyossá válik viszont belőle az a tény, hogy Sanoki nemcsak az életét mentette meg az olasz humanistának, hanem élete folytatásához programot is adott: visszatérítette őt eredeti hivatásához, a költészethez és a humanista stúdiómokhoz, továbbá – saját pápa- és törökellenes külpolitikái, valamint a lengyel nagybirtokosok hatalma ellen irányuló belpolitikai célkitűzéseinek átadásával – védené „catilinarius” hajlamait pozitív irányba, az abszolút királyi hatalom kialakításának a szolgálata felé terelve.

Egy-két adat illusztrálja a könyvben azt a közismert tényt, hogy Callimachus Experiens diplomáciai téren Mátyás érdekei ellen tevékenykedett. Paparelli azonban kissé módosítja a humanista „törökbarát” és „magyarellenes” politikájáról kialakított elképzelésünket. A lengyel érdekeket képviselő diplomata a török elleni keresztes háború gondolatát anakronizmusnak, a keresztény népek közötti rivalizálás állandó ébrentartójának tekintette. Szerinte Lengyelország már elég vért ontott a kereszténység védelmében, és nincs szüksége egy újabb várnai katasztrófára. Ugyanakkor Callimachus Experiens nem volt végsőkéig törökbarát sem; csak végszükség esetére számolt a lengyel–török szövetség lehetőségével. Álma egy egységes és békés Európa volt, amely a pápaságtól támogatott, Velencét, a császárságot, Lengyelországot és Magyarországot magában foglaló koalíció révén jött volna létre, és ez már létével is megakadályozta volna a török további terjeszkedését.

Paparelli cáfolja Kardos Tibort, aki Callimachus Experiens-t a Mátyással való béke szilárd ellenzőjeként mutatta be. A lengyel diplomata, ha nem is minden áron, de békét akart Magyarországgal, mivel – Attilája is bizonyítja – csodálta Mátyást, ezenkívül „tartott tőle és meg volt győződve fölényéről”. Az életrajz azt is megjegyzi, hogy valószínűleg 1483-ban, magyarországi követjárásakor ismerte meg Mátyást, de arról nem szól, hogy a lengyelországi diplomata milyen céllal volt Magyarországon.

A könyv egyik jegyzete – Kardosra hivatkozva – megemlíti, hogy Callimachus Experiens a magyar udvarral való személyes érintkezése hatá-

sára lépett kapcsolatba a firenzei platóni akadémiával. Nálunk még az a feltételezés is elterjedt, hogy a humanista egyenest tőlünk plántálta át Lengyelországba a neoplatonikus filozófiát. Az életrajzi adatok kételyt ébreszthetnek efelől. Paparelli ugyanis arról szól, hogy 1483-ban Callimachus Experiens Itáliában is járt, és dokumentálva van, hogy augusztus 17-én Firenzében tartózkodott, továbbá – az őt megelőző szakirodalom egyik következtetését véve át – 1482 körülre keltezi Ficinónak azt a levelét, amelyre válasz a lengyelországi humanista *Quaestio de daemonibus* c. írása. Ehhez hozzátehetjük, hogy Callimachus Experiens már magyarországi követjárása előtt kapcsolatban állt a firenzei akadémia egyik tagjával, Ugolino da Vieri-vel, mint ezt a firenzei költő Mátyásnak ajánlott kötetéből az egyik költemény tanúsítja. Itt jegyezzük meg, hogy Havas László (*Acta Antiqua* 1969) 1479-re keltezte Callimachus Experiens Magyarországon való tartózkodását, és ehhez felhasználta Ugolino da Vieri szóban forgó kötetének két másik versét. Ezek egyike azonban (*Triumphus et vita Mathiae regis*) 1481 után keletkezett, mivel Otranto ostromáról is szó van benne, a másika pedig (*Gratulatione*) véleményem szerint – egybevetve Bonfini erről szóló tudósításaival (*Symposion* I. 648; *Rerum Ungaricarum decades* IV. 6. 228), valamint Mátyás 1483. november 6-án írt leveleivel – az 1483 végi törökön aratott boszniai győzelmet éneklí meg.

A lengyel kultúra fejlődéséhez Callimachus Experiens leginkább a Celtis-féle Sodalitas Litteraria Vistulana megszervezésével járult hozzá. Az első kelet-európai irodalmi és tudományos társaság, melyet 1497. évi megalakulásával követett a magyar, cseh, osztrák és olasz humanistákból álló Sodalitas Litteraria Danubiana, Pomponio Leto római akadémiajának mintájára jött létre, magába olvasztva Sanoki wieliczka, majd dunajóvi humanista udvarának hagyományait is. A Társaság nagy befolyást gyakorolt a lengyel tudományos élet fejlődésére, és előkészítette a talajt a „kopernikuszi tett” megszületéséhez.

Consilia c. műve alapján – mely Kardos szerint Mátyás módszereit és 1486. évi törvénykönyvét vette mintául – Paparelli a lengyelországi olasz humanistát Machiavelli előfutárának tekinti. Lehetségesnek tartja azt is, hogy *A fejedelem* írójához – legkedvesebb és leghűbb barátja, Biagio Buonaccorsi révén, aki Callimachus Experiens unokaöccse és örököse volt – közvetlenül is eljutottak a *Consilia* eszméi. Callimachus Experiensnél több olyan gondolatot is idéz,

amely akár Machiavellié és lehetne. Kivételnek, Machiavelli nézeteitől teljességgel idegennek érzi viszont a *Consilia* egyik tanácsát: „Esto patronus pauperum adversus divites” – és ezt Sanokitól eredetetzeti. Mint tudjuk, ugyanebben a gondolatban Kardos – teljes joggal – Mátyás király egyik legfontosabb alapelveként ismert rá. Úgy tűnik, ezzel a humanizmussal, mint saját, rá jellemző produktummal, Lengyelország és Magyarország gazdagította a reneszánsz államrezont:

Pajorin Klára

Újabb Kemény-kiadások Romániában. A rajongók. Utószó: Dávid Gyula. Bukarest 1980. Kriterion. 459 l., Két boldog. Kiad. és utószó: Veress Dániel. Kolozsvár-Napoca 1979. Dacia K. 231 l.

Kielégítő – ha nem is túl gyors – ütemben jelentek meg a romániai magyarság körében Kemény Zsigmond munkái azóta, hogy a hosszú hallgatást megtörve 1966-ban sor került a kéziratban lappangó *Napló* kiadására. Elsősorban Sütő András pártfogásának köszönhető az *Özveggy és leánya* kinyomtatása (1972), amelyet *A zord idő* követett Benkő Samu utószavával 1975-ben. A közönség élénk érdeklődését tanúsították közben a színpadra, hangjátékra történő átdolgozások (mindkettő az *Özveggy és leányából*), s ezek sorát korántsem tekinthetjük még lezártnak. Öröndöletes, hogy 1980 nyara óta az utóbb említett regény románul is olvasható a Kriterion kiadó gondozásában.

A rajongók a szöveggondozás terén a budapesti 1969-i edíciót követi, Dávid Gyula tanulmányát pedig polémikus jellegűnek mondhatjuk. A szerzőnek főként a marosvásárhelyi Bözödi Györggyel van vitája, aki 1964-ben az Igaz Szó hasábjain közzétett cikkében (*A „rajongók” földjén*) azt állította, hogy Pécsi voltaképpen „ön-maga az író”, s a históriai regényt legjobb „*A forradalom után* című röpirat művészi áttételének” tekintenünk. Egyetérthetünk az utószóval e kijelentések cáfolatában, már azért is, mert „Pécsi Simon [...] a regényben *elsődlegesen* nem saját szombatostársaival [...] hanem I. Rákóczi György mindenható korlátnokával, Kassai Istvánnal állt szemben”. Kassai ugyan fanatikus, ám sem a hitújítás, sem a társadalomfejlődés szempontjából nem vall szélsőséges nézeteket, így nem hasonlítható a röpiratban jellemzett „kalandor” forradalmárokhhoz. Elhatárolja magát Dávid Gyula azoktól is – akik Gyulaival vagy Sötér

Istvánnal együtt – nem tulajdonítanak fontosságot Szőke-Laczkó István jobbágy voltának, és tragikuma forrását könnyelműségében keresik. A meggyőző érvelés meg a helyenkénti jó ötletek ellenére is valahogy kielégítetlenül hagyja az olvasót ez a kísérő tanulmány: szempontjait, kérdésfeltevéseit túlságosan is megszabja az eddigi szakirodalom, csak kevés nyoma maradt benne a mű egészével való egyéni szembenézésnek.

Veress Dániel *Két boldog* című válogatása a címadó elbeszélésen kívül még kettőt foglal magában: az *Alhikmet*, a *vén törpe* s *A szerelem élete* is helyet kapott benne. Sajnálhatjuk ugyan a *Deborah* (történeti „beszély”) és a *Poharazás alatt* kimaradását, de nem csoda, ha a diákoknak szóló könyvsorozat beéri a legjava értékek bemutatásával. A szöveget gondozó, novellákat értelmező Veress Dániel biztos tárgyi tudása minduntalan megmutatkozik, tanúskodik erről a közelmúlt értékeléseiből merített nagyszámú idézet is. E citátumhalmazos a szerző 1978-as kismonográfiájában (*Szerettem a sötétet és szélzugást*. Kemény Zsigmond élete és műve.) olykor az eredetiség rovására megy, ezáltal, a szinte tankönyvet pótló, didaktikus kiadványban inkább helyénvalónak tarthatjuk mindezt. Tapintatosan mérsékli az előző az utolsó évtized egy-két túlfeszített irodalomtörténeti ítéletét. El kell ismerni, hogy a *Két boldog* emlékeztet ugyan a parabolákra, ám inkább távolról. „Színes, hangulatos, sodró cselekményű lektűr” „mindenekelőtt olvasmány”. Veress Dánielnek ez a jellemzése igazabb, mint a magunké, amely az elbeszélés bölcséleti jellegét túlhangsúlyozva lényegében tehetetlenség tartotta az olvasmányosságot.

A *szerelem élete* esetében az elismerés bizonyult a kelletténél magasabb hőfokúnak a közelmúltban. Tóth Gyula egyenesen úgy vélte 1969-es dolgozatában, hogy a részletek „realista ábrázoló erőről tanúskodnak, Kemény pályáján túlhaladási kísérleteinek legmesszebbre hatoló lépései. Egyetlen művében sem szövi át ennyi humor az eseményeket [...]” Mindebben „kissé túlértékelő minősítést” lát Veress, inkább „a báj és derű” magas fokát emlegeti, mint a humorét. Joggal jár el ekként, mert a humor összetettebb, sötétebb alapszínű esztétikai minőség annál, semhogy *A szerelem élete* inkább napfényes spektrumába beillene.

Várjuk a Kriterion és a Dácia további hozzájárulását az életmű új edíciójához, s különösképp reméljük, hogy sor kerül a méltán híres történelmi esszéik (*A két Wesselényi, Szász Károly* stb.) megjelenésére.

Nagy Miklós

Jókai Mór: Emléksorok. Napló 1848–49-ből. Sajtó alá rendezés és utószó: Nemeskéri Erika. Bp. 1980. Magvető Kk. 267 l. (Tények és tanúk)

Fontos hiányzó láncszeme került helyére a Jókai-kutatásnak az *Emléksorok* kiadásával. Az életmű egészében történő vizsgálat, a publicisztikával, a regényekkel és a témanotesztekkel való teljes egybevetés természetesen a kritikai kiadás feladata lesz – ehelyütt csupán néhány elsődleges tartalmi, műfaji és filológiai következtetés rögzítésére vállalkozhatunk.

Elsőbben a műfaj és a terjedelem kérdéséről. Az *Emléksorok* alcíme meglehetősen félrevezető: Jókai nem vezetett napról napra feljegyzéseket, hanem – vérbeli újságíró módján – mindent rögzített, el-elszakadva a kronológiától, amiről azt gondolhatta, hogy később írói nyersanyagul szolgálhat számára. Nacsády József méltán írhatta már korábban, az *Emléksorok* ismerete nélkül is: „... ez a 'jólértesültség' – mint ilyen időkből mindig – ellenőrizhetetlen híresztelések, pletykák, célzatos intrikák és igazság nehezen áttekinthető szövevényét jelentette.” (ItK 1975:342., idézi Szekeres László: JKK CB III:646.) Az *Emléksorok* számos látványos példájából az alkalmazott módszerre kettőt idézünk fel. A *Dicsőséges nagyurak* c. Petőfi-vers mágnásretentő hatásáról szóló anekdota („ – Bon jour, citoyen Széchenyi! – Bon jour, citoyen sansculotte!”) 1848 egyik legismertebb, tankönyvekben is szereplő története lett. Alakváltozása, kiformálása éppen Jókai tollán indult meg, az *Életképek* 1848. március 23-i számában (JKK CB II: 29.), az *Emléksorokba* (82.) már egy kerek eset került, mégpedig saját korábbi hírlapi feljegyzése alapján. Hasonló a helyzet az ellenség gyermekeivel megverekedni kívánó kecskeméti fiúk anekdotájával, amelyet szintén az *Életképekben* közölt először 1848. október 22-én (JKK CB II:380–1.), innen jutott az *Emléksorokba* (133–4.), hogy azután két további folyóiratközlése is legyen, 1861-ben és 1867-ben.

Még inkább a történet felülkerekedését tapasztaljuk a valóságon a sokszor kiadott érdemrend-kiosztási jelenetben (*Emléksorok*, 117–24.). Az első rögzítéskor Jókai a hozzáfűzött lábjegyzetben még megemlékezik arról (117.), hogy más naplójából vette át a közlést és kijavította a tévedést: Guyon és a beteg Kiss Ernő nem voltak jelen az ünnepségen. Az 1861-es, szövegében lényegileg változatlan közléskor (JKK CB VI:9–14.) és a további kiadásokban minden már javítás nélkül és saját emlékként élt tovább.

Ez a munkamódszer nagymértékben nehezíti a kronologikus kutatásokat. A kéziratnak a Vladár-családhoz kerüléséről felvázolt hipotézisek közül Nemeskéri Erikának minden bizonnyal igaza van az 1864-es időpontban, amikor Jókai Kazinczy Gábor halála után, akadémiai megbízással járt hagyatéki ügyben Bánfalván. Ezt valószínűsíti, hogy az 1861-es tárcasorozat (*Visszaemlékezések 1849-re*, JKK CB VI:9–21.) – néhány időszériú módosítást leszámítva, vö. Utószó, 231–2. – szövegszerűen azonos az *Emléksorok* megfelelő részeivel (117–24., 128–34.). A *kőszívű ember fiai* motívumrendszerében, majd az író 1874–75-re datálható témanoteszában (JKK Följegyz. II: 111–2.) viszont már nem dönthető el filológiai érvekkel, hogy a kézirat még rendelkezésre állt-e ekkor is, vagy a függetlenedett emlékek „önmozgásáról” van-e szó az életműben.

Az *Emléksorok* mindenképpen töredékes. Igaz, a *Forradalom alatt írt művek* (1875) előszavában az író maga mossa el feljegyzései kezdetének filológiai fogódzóit: „A schwewati napoktól a debreczeni idénykezdetéig csupa üres lapok vannak előttem.” (6.) Az említett témanotesz egyes passzusai viszont arról tanúskodnak, hogy Jókainak persze 1848 őszéről is voltak emlékei, sőt valószínűleg feljegyzései is. Nincs okunk kétségbevonni viszont az írónak *Az életem regényében* tett összefoglalását: „... azon élményeket mind megírtam már korábbi munkáimban. A 'puszta falvakat', amiken keresztül menekültem nőmmel, a 'Bujdosó naplójában', a Világosig átszenvedett kínokat az 'Életem legszomorúbb napjaiban'; csodaszerű menekülésemet nőmmel együtt pusztákon, mocsarakon, ellenséges táborokon keresztül a 'Politikai divatokban'...” Közülük *Az életem legszomorúbb napjait*, az 1848. augusztus 8. és 13. közötti események krónikáját (JKK CB VI:21–48.) az első, 1861-es közlés alcímében is „Naplótöredékek”-nek nevezte, és ott az elnevezés pontos is. Valóban a személyes élmények vannak túlsúlyban. Így adódik össze – változatlanul hiányzó részletekkel – az a tizenöt ív, amelyet 1851-ben bezúztattak (Utószó, 222–3.). Az egykori iktatókönyv bejegyzése a cenzúrára bocsátott mű címe mellett azt is megörökítette, hogy Jókai a kéziratot feltüntette a továbbírás szándékát: „Emléksorok. Napló. 1848–1849-ből, írta Sajó, I.-ső kötet.” (Vö. Utószó, 223.) – a tizenöt ív tehát a feljegyzések minimumának tekinthető. Ezzel filológiai értelemben, az írásos emléktanyag terjedelmével is igazolható az életmű meghatározó élménye, 1848–49

hatása Jókaira, az a bázis, amelyre a forradalom mítosza épült. Ez a folyamat – mint arra az *Emléksorok* több részletének írói formáltsága utal – már szinte a lejegyzés pillanatában megkezdődött.

Tartalmi vonatkozásban egyszerűbb az értékelés. Az *Emléksorok* több esetben eldönt életrajzi kérdéseket, igazolja, vagy cáfolja a szakirodalom eddigi tételeit. A békepárt heterogén voltát Jókai maga is megerősíti (*Emléksorok*, 145–9., vö. JKK CB II:641–2.), ugyanott viszont kiderül, hogy a békepárt vezetői igenis igényt tartottak a magányos próféta rangjára. Megdől az életrajzi hipotézis, hogy Jókai jelen volt a kápolnai vagy a szabadságharc bármely másik csatájában (*Emléksorok*, 117. és JKK CB III:851.) – értesülései, feljegyzései mindjobban elrugaskodtak a valóságtól, ahogyan a hadszíntér távolodott Debrecentől. A példák sora folytatható. Mindennek ellenére és az *Emléksorok* megjelenését követő publicisztikai túlértékelés ellenére állítható, hogy Jókai emberi és politikai arculatáról nem kapunk minőségében új képet. Változatlanul érvényes az alapképlet: írónk a nemesi liberalizmus útjának egyik lehetséges változatát képviselte, párhuzamosságokat mutatva Nyáry Pál és Kazinczy Gábor pályájával, amely a fiatalkor gyors változásokat sürgető, radikális tettvágyától elvezetett az 1848. áprilisi jogalap igenléseig és annak megőrzésén át későbbi részleges feladásáig. 1848 márciusában Jókai jelenléte a márciusi ifjak között ennek nem mond ellent, a vér nélküli revolúcióban még elvfeiadás nélkül haladhattak és haladtak együtt liberálisok és radikálisok. A távolodás módozatairól a kritikai kiadás két publicisztikai kötetéből és kivált történettudományunk publikált eredményei révén ma jóval többet tudunk, mint akár húsz évvel ezelőtt. A távolodás és a szakítás – nem tekintve most Jókai közismert befolyásolhatóságát és a magánéleti indítékokat – szükségszerű; ebből a szempontból nézve kap távlatos politikai hátteret a Petőfi–Vörösmarty–Jókai viszony alakulása is 1848-ban. Ami megintcsak nem zárja ki annak lehetőségét, hogy a *Harci dal* költőjét és az Esti Lapok szerkesztőjét a világi fegyverletétel előestéjén Aradon találjuk együtt a kormány környezetében. Jókai felfogásának egyedi vonásai is számottevőek. Ezek 1848–49-ben éppúgy felfedezhetők, mint majd 1861-ben vagy 1867-ben. A kritikai kiadás előrehaladtával azonban nem kell félnünk tőle, hogy feltáratlanok maradnak. Mindez árnyalhatja, színezheti eddigi Jókai képünket, de nem határozhatja meg azt, és –

legfőképpen – nem nyomulhat az életmű ismeretének és vizsgálatának helyére.

Kerényi Ferenc

Kardos László: *Hármaskönyv*. Kísérletek, viták, vallomások. Bp. 1978. Szépirodalmi Kk. 523 l.

Megszoktuk már, hogy Kardos László minden egyes könyve szellemi felfedezőútra ragad magával. Segítségével bebarangolhattuk a világirodalmat Shakespeare-től mondjuk Majakovszkijig vagy Goethétől a XX. század szovjet irodalmán át a műfordító Szabó Lőrincig és Karinthy Frigyesig. A Tóth Árpád-monográfia nemcsak egy életrajz rejtett vonásait tárta fel, hanem bevezetett egy alkotó műhelyébe oly módon, hogy megvilágította, érthetővé tette a költői alkotás és újraalkotás – fordítás – titkát, miközben felvázolta a világköltészet fejlődésvonalát. Mindazt, amit a költészetről fontosnak tartott elmondani, magától értetődő igazságként kellett elfogadnunk, mert elméleti általánosításai mögött a költő-műfordító tájékozottsága, formabiztonsága támasztotta alá a szavak hitelét.

A *Hármaskönyv* – bármily meglepőnek látszik is az első pillanatban – ebbe a hagyományba illeszkedik. Az utazás célja azonban most nem a világirodalom, hanem a szűkebb pátria, Debrecen, ahol élete jelentős részét töltötte, ahol az első lépéseket megtette az irodalom felé, és legkorábbi tudományos tevékenységének az Ady Endre költészeté jelölte meg az irányát. „Semmiképpen sem akartam önéletrajzfélét írni, de elkerülhetetlen volt, hogy a cikkekben, amelyeket kisebb részben most formáltam meg az emlékezés adataiból, nagyobb részben hajdani hírlapok és folyóiratok hasábjairól citáltam ide, helyet ne kérjenek autobiografikus mozzanatok is. Ezek nélkül, úgy éreztem, nem tudnám igazán híven éreztetni a kor és a város hajdani atmoszféráját.” Ez a törekvés sajátos műfajt eredményezett, az emlékirat és a (túlnyomórészt saját írásokból idézett) dokumentum egybeolvadását, amely mögött alandóan ott érezzük a tudós-kritikus éber jelenlétét, nehogy az emlékezet elkalandozzék a szépirodalom irányába. Ami persze nem jelenti, hogy a szépirodalom ne lenne jelen a kötetben, mivel itt olvasható ismét a Falusi kaland és Az inas, a *Nyugat*-ban megjelentek, díjat nyert novella.

Bármilyen sokat tudunk meg a *Hármaskönyv* olvasása során Debrecenről, az Ady Endre Társaságról, az ott lefolyt irodalmi vitákról és köztük természetesen a szerző életének sorshatározó eseményeiről, mellettük egyforma jelentőséggel

bírhathat annak az emberi magatartásnak a megismerése, amely a sorokból kirajzolódik. A szerző, aki a húszas–harmincas években kritikai elvként fogadta el, hogy tartózkodjék „respektábilis érzékenységek” érintésétől, most éppen önmagától tagadta ezt meg. Az akkori énjét, gondolatait tükrözi a kötet valamennyi írása, berzenkedő elmentmondási kedvünket legfeljebb egy, a végén szerényen odavetett megjegyzés szerelheti le, amely tudunkra adja, hogy ma, ugyanezt a szerző másképpen fogalmazná meg. Ez a magatartás mindenestre sokkal rokonszenvesebb, mintha minden sorával azt kívánná bizonyítani, hogy már akkor jelen voltak – amint filológiaiilag is bizonyíthatóan jelen voltak – mai gondolkodásának csírái. A háborúról, amely számára és vele együtt sokak számára egyet jelentett a legmélyebb pokol valósággá lett szenvedéseivel, az önéletrajz kapcsán már úgy tud beszélni, hogy emlékeiben történeti mementóvá szelídült minden vér, szenvedés, gyűlölet.

Életútja, példája szerénységre, az alkotás – és az alkotó – tiszteletére nevel. Talán ez a *Hármaskönyv* legfőbb tanulsága.

Kovács József

Valóság és varázslat. Tanulmányok századunk magyar prózairodalmáról Krúdy Gyula és Móricz Zsigmond születésének 100. évfordulójára. Szerk. Kabdebó Lóránt. Petőfi Irodalmi Múzeum – Népművelési Propaganda Iroda. Bp. 1979. 322 l. + 2 t.

A Petőfi Irodalmi Múzeum évkönyve néhány esztendeje szünetel. Helyette tematikus kiadványokkal jelentkezik a Múzeum, a *Népművelési Propaganda Iroda* társkiadói együttműködésével. Az évkönyv átalakulása – melyet anyagi és szemléleti okok egyaránt indokolnak – nem minden muzeológus számára előnyös. A külső munkatársak közreműködésével létrejövő tanulmánykötet nem adhat hírt a múzeumi műhelymunka egészéről; így a két évvel ezelőtti Ady-kötet csak az Ady-életmű kutatóinak – vagy/és a sokoldalú munkatársaknak – nyújtott publikálási lehetőséget.

Ennek azonban előnye is van: a mérce magasabbra emelhető. Ritkábban kerül sor gyengébb dolgozatok „kegyelem-közlésére”, s a „kültagok” többnyire erősítik a gárdát. Jó példa erre a már említett kiadvány, míg a mostani, a Móricz- és Krúdy-centenárium jegyében készült *Valóság és varázslat* című tanulmánygyűjtemény – szerkesztője Kabdebó Lóránt – a témakörök kitágításával lényegében minden muzeológusnak teret adott, akinek fontos mondanivalója (és ennek megírásához ideje) volt századunk első felének magyar prózájáról.

A huszonnégy írásnak egynegyede készült „házon belül”. Hasonló az arány, ha a kötet gerincét kitevő – és címét adó – *valóság* (Móricz Zsigmond) és *varázslat* (Krúdy Gyula) vonzásában készült tanulmányokat számoljuk össze. Előbbit öt, utóbbit négy írás képviseli. Ez nem bírálat – megállapítás. A századunk első felének magyar prózáját tárgyaló írások ugyanis méltó párpai a Móricz- és Krúdy-elemzéseknek. Ilyen mindjárt a legelső tanulmány, melyben *Bodnár György* a Színek és évek-et, Kaffka Margit impresszionista tablóját éppen Móricz első teljes értékű regényeivel összevetve vizsgálja.

A kötet Móricz-tanulmányai azt sugallják, hogy az ötvenes évek Móricz-értelmezése több helyen módosult. Maga *Nagy Péter*, az 1953-as Móricz-monográfia írója is helyesbíti akkori nézeteit a Barbárok mostani elemzésekor. *Tóth Dezső* az Erdély-trilógiáról írt tanulmányában ugyancsak polemizál a negyedszázados és a felszabadulás előtti Móricz-kommentárokkal. *Kántor Lajos* nyomon követi századunk balladisztikus hangvételű novelláit Bródy Sándortól Szabó Gyuláig s közben a Barbárok folklór-vonásaira figyelmeztet. *Pomogáts Béla* bemutatja a szociográfikus érdeklődésű, a külvárosi riportokat író és témáit a regénybe „áttemelő” író.

Krúdy Gyulánál nincs szükség a pályakép helyesbítésére; az ötvenes évek elején kevés tanulmány jelent meg róla. Azóta szinte valamennyi művét kiadták, és „Krúdy a maga igazi helyére került, Kosztolányi és Móricz mellé”, állapítja meg *Sötér István*. Tíznel is több stíluskorszakot különböztet meg a Krúdy-életműben *Kemény Gábor*, *Bori Imre* pedig találó megállapításokat tesz a Mohács-ról (áltörténelmi tézis-regény), a Boldogult úrfikoromban-ról (sörházi „varázshegy”) s „a tárgyiaság felé való útkeresésének változatai”-ként interpretálja az író kései műveit.

A tanulmányokat remekül kiegészíti a kötet képanyaga: *W. Somogyi Ágnes* 38 Móricz-fotót mutat be a Petőfi Irodalmi Múzeum gyűjteményéből, *P. Macht Ilona* pedig a Krúdy-ikonográfia elkészítésére vállalkozott. Gyűjtésének eredménye 51 Krúdy-kép.

Móricz és Krúdy neve (a valóság és a varázslat) hívószóként szerepel – vagy szerepelhetne – a kortárs magyar regények elemzőinél is. Márai Sándor főművét, az Egy polgár vallomását *Ferenczi László* elemzi, szinte újra felfedezi. *Kis Pintér Imre* felfejti Füst Milán híres regénye – A feleségem története – rejtett rétegeit; *Tarján Tamás* Tersánszky Józsi Jenő énregényeinek sajátosságait vizsgálja, Rónay László a „valóság felé

mutató fordulatot” jelentő Babits-regényt, a Tímár Virgil fiát, *Mikó Krisztina* pedig Hevesi Andrásnak „a kaland és pszichológiai regény műfaji sajátosságait egymásba olvasztó” írásait. *Németh G. Béla* a műfajváltás és szemléletalakulás kérdéseit elemzi Kosztolányinál, A véres költő-től az Édes Anná-ig; mintegy kiegészíti ezt *Szegedy-Maszák Mihály* írása az Esti Kornél jelrendszeréről. Hasonló, ezúttal motívumelemzésre vállalkozik Geléri pályakezdő novellái kapcsán *Czére Béla*. Ugyancsak novellát, Komor András „pesti szürrealizmus”-ának elfeledett remekét elemzi *Szabolcsi Miklós*. Az Útleírás elutazásról, a barbárság közelítő kora előli álomvilágba menekülésről szól, akárcsak Szathmári Sándor ironikus utópiája, a Kazahánia, melynek megfejtésével *Kelevéz Ágnes* kísérletezik (Karinthy csupán írói módszerében hasonlatos gulliveriádaival egybevetve).

Tudósítás az új világról – a címe a húszas és harmincas évek szocialista irodalmát tárgyaló fejezetnek. *Fenyő István* egy költői tudósítást, Illyés Gyula 1934-es Oroszország című könyvét elemmezve úgy véli: az író útiélményei áttételesen gyűrűznek tovább a Puszta népében és a Petőfi-könyvben is. Illyés „nagy utazása” idején a moszkvai emigráns magyar írók már eljutottak a tézisregénytől a valóság szocialista elkötelezettségű tükrözéséig. Erről az útról szól *Botka Ferenc* tanulmánya. A bécsi emigrációból hazatérő Kassák Lajos 1928–1933 közötti új regényeit elemzi *Csaplár Ferenc*. (Azt már a tanulmány olvasója állapítja meg, hogy a húszas évek végén Kassák is tézisregényeket írt, akár előbb említett író társai.)

Tudósítás a régi világról, adhatnánk címül *Almási Miklós* kötetzáró tanulmányának, melyben a középosztály két háború közötti – helyenként ma is kísértő – kettős moráljának geneziséét vizsgálja Ottlik Géza „maradandó, mert feltámadni képes” regénye, az Iskola a határon alapján.

Tasi József

Szuromi Lajos: József Attila: Eszmélet. Bp. 1977. Akadémiai K. 150 1. (Irodalomtörténeti Füzetek 93.)

Jó, hogy újabb kötetrel szaporodik az alaposra törekvő verselemzések száma; jó, hogy a magyar líra egyik legnagyyszerűbb alkotásáról új gondolatokat olvashatunk. Szuromi Lajos az *Eszméletet* a József Attila életmű csúcsára helyezi. Ahogy írja, a vers „a maga bonyolult rend-

szerébe olvasztja mindazokat a felismeréseket, amelyek a lét és az ember kapcsolatának elemi gondjaira, feltételeire, lehetőségeire vonatkoznak, s amelyek az első versektől zaklatják a nyugtalan lelket. Magában rejtí e költemény az emberi-költői értelem által felismert törvényeket – kérdések, viták helyett tömörít, rögzít, válaszol.” A szerző a verset dinamikus szerkezetnek tekinti, olyan mechanizmusnak, mely, működése végső eredményeként, a feleszméltség állapotát idézi meg.

Szuromi Lajos könyvének előszavában elemzést, értelmezést ígér, de tisztázatlan, mit ért pontosan e két fogalmon. Valószínű, hogy az értelmezést az elemzés következményének tekinti a szerző, vagyis az értelmezés az elemzésre támaszkodva, annak eredményeit felhasználva születik. Mindez elméletileg meggyőzően hangzik, de mit mutat a gyakorlat?

Szuromi Lajos szakaszról szakaszra halad előre, legelőször a verset idézi, s a sorok mellett találjuk a rím és a metrika képletét. Minden szakasz jelentésének magyarázatánál igen nagy figyelmet szentel az *Eszméletről* korábban tett megállapítások bírálatainak. A vonatkoztatási rendszert azonban Szuromi Lajosnak a versről tett megállapításai adják, a könyv – természetesen – az ő gondolatainak láncolatát mutatja be. Így viszont a más szerzők műveiből vett idézetek csupán mint magukban álló kijelentések, s nem mint egy logikai sor végiggondolható, megérthető részei szerepelnek. Szuromi Lajos csak a versnek valamilyen végleges megfejtését, megoldását feltételezve írhatja le, mellőzve az alaposabb tárgyalást, az ilyen minősítéseket: „... nyilvánvalóan vulgarizál...” (12. l.), „... helyenként valószínűleg téves nézeteket érvényesít...” (53. l.), vagy akár: „... szűkszavú elemzésében a lényegét közelíti...” (59. l.)

Nézzük meg, elsősorban a vers utolsó, talán legtöbbet vitatott XII. szakaszáról tett megállapítások segítségével, milyen eszközöket használ a szerző mondanivalójának alátámasztására? Az „s én állok minden fülke-fényben” sor körüli vitákban az irodalmárok a három lehetséges állásponton helyezkednek el: a költő a vonatban van, a költő kívülről nézi a vonatot, s a harmadik nem tekinti lényeges kérdésnek a beszélő nézőpontját. Szuromi Lajos szerint elkerülhetetlen a döntés. „Nézetünk szerint az alaphelyzet a strófa egészében változatlan. Amint a kezdő sorokból egyértelműen kiviláglik, a költő mindennapi, valóságos látványt fogalmaz meg: a vasút mellett lakik s nap mint nap látja a vonatokat.” (109. l.) Néhány

sorral később: „A szakasz záró képe nem fülkét, hanem *fülke-fényt* említ, s bizarr magyarázatok, a valóságos szituációtól erősen elrugaskodó értelmezések helyett mi azt valljuk, hogy a záró két sorban a szakasz kezdetének szituációját kell látnunk.” Ha elfogadjuk Szuromi Lajos véleményét, mely szerint a további értelmezés határozott választásra kényszerít, akkor sem meggyőző a költő egykori lakhelyének bizonyítékként való kezelése, sőt, nagyon is félrevezető lehet a versírás körülményeinek egy az egyben a vers magyarázatára való vonatkoztatása. Továbbá: a szakasz második négy sorának bevezető szava: *így* – tehát hasonlatként is értelmezhető a szakasz két része, s ennek következtében egyáltalán nem biztos, hogy a szakasz elején megrajzolt szituáció érvényes végig. Igen sokszor az életmű különböző részeit használja a szerző, s eljárása mindaddig jogosnak tűnik, míg a költő más verseiből, tanulmányából vett részletek segítségével *saját magyarázatát* támasztja alá és a „valószínű” tartományán belül marad; amíg kimondva vagy akár kimondatlanul is nyilvánvaló, hogy a tanulmány- és verssorok kiválasztása nem függetleníthető *ennek az interpretációnak* a logikai menetétől. Gyakran azonban más magyarázatokkal szemben bizonyító erejűnek tekinti Szuromi az életmű általa idézett darabjait, míg ugyanakkor ő hívja fel a figyelmet e módszer veszélyességére: „Sok segítséget kínál tehát az életmű, de éppen belső változtatossága sodorhatja téves irányokba is a kutatást.”

Minden versszak tárgyalásának végén az úgynevezett formai elemeknek a tartalommal való összefüggését vizsgálja a szerző, ezzel is érvelve a megfogalmazott jelentés mellett. Találunk rendkívül általános megjegyzéseket, mint például: „A strófa ritmusát a képek és a fogalmak végetek közötti, hangulati hullámzása mellett az oldott, változatos metrum irányítja.” (128. l.) A legkisebb elemek, a hangok, tulajdonságokkal bírnak, például a IV. szakaszról szólván: „A sötét, mély magánhangzók uralmát az első sorban lágy más-salhangzók enyhítik, bár a *h* itt hideg közönye, az *f* közönye, a *t-k* keménysége beleillik a magánhangzók komorságába.” (40. l.) Esetlegesekek, számtalan nehezen pontosítható fogalmat tartalmaznak e megállapítások, melyek nem visznek közelebb a megértéshez, s melyeket csupán mint a magyarázat készítőjének asszociációit olvashatunk.

Sorról sorra követi Szuromi Lajos a költő gondolatait, hiszen – ahogy írja – a vers „eszméletetés az eszmélkedés alakzatában”. Így rajzolja meg azt a gondolati ívet, mely „a teljes harmóniá-

tól", a „spontán önfeledtségtől", a „meseszerű szépségtől" eljut az utolsó szakasz konzekvenciáihoz, ahol „a költő áll előttünk, aki e világ tömör sötéttségében, a csend talapzatán azonosul maga is a csenddel, a szegények éjszakájával, de tudatát a fények látványa hasítja nap mint nap, a társadalmi antinómia igazságtalan érvénye pillanatra sem feledhető számára, s aki az életet azért képes talán mégis elviselni, mert az igazak oldalán tudja a helyét." Hangsúlyozza Szuromi Lajos az utolsó szakasz hallgatását, melyben „hangzó költői remények helyett egyszerű emberi várakozást, s belső kínok ostromát" találjuk.

Nem Szuromi Lajosnak a versről kialakított koncepciójával szerettem volna e rövid recenzió keretében vitatkozni, hanem e koncepció kialakításának módszereivel, gesztusaival. Így hát, bár Szuromi Lajosnak az *Eszmélet* szakaszairól írott véleménye, a versről összegyűjtött és rendszerezett megállapításai valóban meggondolkodtatóak, nem tűnik azonban meggyőzőnek a módszeres hangtani, szótani, verstani elemzés hasznossága, mivel a felmutatott elemek csak a jelentésre való vonatkoztatása nagyon esetleges, s a magyarázathoz – véleményem szerint – legtöbbször csak illusztrációként kapcsolhatók.

Fehéri György

József Attila: *Dönts a tőkét, ne siránkozz*. Hasonmás kiadás. Bp. 1980. Akadémiai K., 44 + 31 l.

Két vékonyka füzet egy kartontokban. Az egyik a *Dönts a tőkét, ne siránkozz* hasonmás kiadása, a másik a kísérő tanulmány: *Egy verses-könyv születése*.

Úgy tűnik hát, hogy a recenzensnek csupán a másodikkal kell érdemben foglalkoznia. Csak-hogy... A kötet keletkezését, elkobzását és fogadtatását nyomon kísérő Tasi József szerint „A borítófedélén azt olvassuk, hogy a könyv az Új Európa könyvtár kiadása, az utolsó oldal pedig Sándor Pált nevezi meg felelős kiadóként.” (8. l.) Az eredeti kötet utolsó oldalán valóban látható az impresszum, a faksimile kiadás utolsó oldaláról viszont lemaradt. Egy faksimile kiadás „hibái – írja (egyelőre kéziratos) munkájában kiváló textológusunk, Stoll Béla – fokozottan félrevezetőek, mert használója nem gondol arra, hogy egy faksimile-kiadás sem mindig hű.” Quod erat demonstrandum.

Technikailag talán kevésbé formás megoldást választott a *Szépség koldusa* hasonmás kiadását ugyancsak ebben a jubileumi évben közreadó Péter László: a faksimile kiadás végére szorult a (gépiratról xeroxált) magyarázó tanulmány. (Az eredeti kiadás impresszumát azért így is megőrizte.) A szegedi kiadvány készítője az olvasót egy (Móra Ferencnek) dedikált példány hasonmásával ajándékozza meg. A *Dönts a tőkét, ne siránkozz* faksimile kiadása egy „üres” példányt nyújt az olvasónak. Ízlés dolga, ki melyik kiadványnak örül jobban: egy másvalakinek dedikált kötet hasonmásának, avagy ha legalább az illúziót őrizheti, hogy a kötet az „övé”.

A verseskötet születésének körülményeit vizsgálva tanulmánya elején egy korabeli hírlapközlést idéz Tasi József, s „kissé pontatlan”-nak tartja, mert a lap a *Nincsen apám, se anyám* kötetet elsőnek nevezi (holott a *Szépség koldusa* és a *Nem én kiáltok* után a harmadik volt), s hiányolja, hogy a híradás „nem szól a készülőkötet címeréről”. (5. l.) Lapozzuk fel a faksimile kiadást. Az utolsó oldalon (ugyanazon, ahol az impresszumot hiába kerestük) jól láthatóan olvasható: „József Attila eddig megjelent verses-könyve: *Nincsen apám, se anyám*.” Nem a korabeli híradás volt tehát pontatlan.

Maga a költő az, aki csupán utolsó kötetét „vallalja”. Talán azért, mert ez idő tájt túlon túl szigorú volt korai versesköteteihez: az 1934-ben megjelent *Medvetánc* sem tesz említést az első két kötetéről, s mindössze pár verset emel át azokból a válogatásba. A *Dönts a tőkét, ne siránkozz* kötetből átvett (és átdolgozott) költemények pedig *Versek 1930–31-ből* alcím alatt szerepelnek, tehát 1934-ben is hallgat a költő a kötet címeréről. S lehet, hogy 1930 szeptemberében, amikor az említett híradás megjelent, pár nappal az 1930. szeptember 1-i nagy tüntetés után, nem akarta a költő (avagy a rövid közlemény szerzője), a kötet megjelenését a provokáló cím említésével veszélyeztetni.

A *Dönts a tőkét*... perbefogását részletesen ismerteti a kísérő tanulmány. Nem ártott volna azonban feltüntetni – Rejtő István és Markovits Györgyi írásain kívül – azt a forrást, ahol a tájékozódni kívánó olvasó a periratokat megtalálhatja: Hajdu Tibor és Rákosi Sándor publikációját (*PárttörtK.*, 1958. 1. sz.). Annál is inkább, mert akkor talán nehezebben kerül bele a tanulmány szövegébe az a jogi képtelenség, miszerint „... a Kúria ítéletét a Büntetőtörvényszék... jogerősnek nyilvánította”. (17. l.) Alsóbb fórum sehogyan sem nyilváníthatja jogerősnek a legfel-

sőbb fórum, azaz a Kúria (természetesen már jogerős) ítéletét. A publikált periratokból világosan kiderül, hogy a Kúria ítélete után az *elkobzást* mondta ki az abban illetékes Büntetőtörvényszék ítélete.

Lehet, ildomtalan volt a hibák, tévedések felsorolásával kezdeni: ezek mit sem változtatnak azon, hogy nemcsak hasznos, de érdekesítő olvasmányt tart az olvasó kezében. A verseskötet korabeli fogadtatását taglaló fejezetre is áll ez: a kortárs kritikusok egy részének, így például Féja Géának, Fenyő Lászlónak rosszindulatú elfogultsággal vegyes értetlensége mellett felvillantja Dzsida Jenő és Fábry Zoltán rokonszenvező sorait is.

Szabolcsi Miklós a kötet verseit értékeli, s helyezi el azokat a költő oeuvre-jében. A régebbi (az ötvenes évekbeli) értékelést meghaladva nem idealizálja túl a kötetet: „Jelentős állomás – írja – az érett költészet nyitánya, egyszersmind a fiatalkori költészet zárása. Akkor fog majd igazi, nagy mélységekbe alászállani s felszárnyalni igazi magasságokba, amikor a forradalom reménye alábbhagy, és keményen-keservesen számot kell vetnie a keserű helyzettel: s feldereng tompán a *Külvárosi éj*.” (31. l.) E higgadt méltatás nem csupán egy korábbi időszak értékeléséhez viszonyítva tűnik jogosultnak. Napjainkban inkább a kései versek felől közelítjük meg József Attila költészetét. Nem tévesztjük-e eközben esetleg szem elől költészetének kontinuitását? A banálisnak tűnő igazságot – hogy *Döntsd a tőkét* ... nyilván nem zenitje József Attila költői pályájának, de ugyanakkor szerves része annak – nem ártott a faksimile kötet kiadásával is hangsúlyozni.

S míg változatlanul dűl a vita akörül, hogy József Attila (és más klasszikus költőink) verseit időrendben, avagy a költő által összeállított kötetek alapján kell-e az olvasóközönségnek átnyújtani, a jubileumi évben megjelent két hasonló kötet egy (lehet, hogy megalkuvónak tűnő, de kézenfekvő) közbevetőlegesen megoldás lehetőségét is sugallja: nem lehetne – a szigorú időrendet követő kiadások mellett – megjelentetni (akár egy kartontokba helyezve, mint Vargha Balázs tette a Csokonai-kötetekkel) József Attila valamennyi, életében megjelent verseskötetének hasonmását? A költő olvasói bizonyára örömmel helyeznének el egy ilyen kiadványt könyvespolcukon, s a kutatók is haszonnal forgatnák.

Szöke György

Lengyel Balázs: *Közelképek*. Bp. 1979. Szépirodalmi K. 497 l.

Több mint harminc év kritikai, publicisztikai terméséből válogatta Lengyel Balázs a *Közelképek* tanulmánykötetét. Az egyes írások végén néhol dátummal jelölte az első megjelenés évet (ebbe van némi következetlenség, hiszen az eligazodás érdekében jobb lett volna mindenhol odaírni az évszámot), mintegy figyelmeztetve, alkalmasint hasznos az adott év más megközelítéseivel szembesíteni megállapításait. Különösen akkor, ha vitatott kérdésekről szól. 1958-as keltezésű például a *Kassák-parabola* című esszé. Akkor méltán beszélhetett arról, hogy „irodal munk útjelző” egyéniségének az életműve és hatása nem kapott még megfelelő értékelést. A művészi és emberi példaadás kutatása, dokumentálása azóta több könyvben, nagyjú tanulmányban, cikkben megtörtént (s várhatóan folytatódik). Ez önmagában igazolja Lengyel meglátását, ti. az összevetésekből látható, honnan indult az irodalomtörténet a „százados jelentőségű” alkotó megítélésében. Ezzel együtt az *Esszék, elemzések* ciklus más írásaiból mérhető még, hogy a szerző erőteljes szuggesztivitással szólt a számára fontos jelenségekről, észrevehető, mikor ismerte fel az előremutató, a mai helyzethez vezető vonásokat.

Ide kapcsolódik még *Az ifjúsági irodalomról* ciklus. Nem csupán azért, mert a szerző az ifjúsági könyvkiadó szerkesztője és ekként belülről, mondhatni az igények és a lehetőségek fókuszából ír. Ismert, hogy ma már klasszikus remekművek váltak gyermekolvasmánnyá, ugyanakkor az is, hogy mennyi rossz vélekedés, téves beidegződés hagyományozódott ezen a téren. Sokszor szerzői gyakorlat erősítette meg, szét kell választani a gyermek- és a felnőtt-irodalmat. Lengyel viszont – másokkal együtt – azt hangoztatta, nem elválasztani, inkább egybekapcsolni, összefogni szükséges. Ebben a kérdéskörben is korábbi állapotot tükröznek írásai. Azt a vitát, amelyik hozzájárult, hogy megkérdőjelezhetetlen alapmegállapítássá vált: nincsenek külön-külön esztétikai törvények, „csak egységes irodalom van” (389. l.).

Lengyel elemzéseiből nyilvánvaló, hogy semmivel sem indokolható a „földhöz tapadt” író munkája. A meglévő és újratermelődő rossz, gyengébb műveknek nem lehet menlevél, hogy az élet alapjellemei, -helyzetek, -cselekmény-sémák tekintetében ismétlődik. Az utóbbi téves értelmezéséből született az olyan elmélet, amelyik

szerint a „friss tudatnak” – minthogy először látja a világot – elsüthető a fércsel készült alkotás. Ezek elutasításán túl arra is van néhány ötlete, milyenekkel kell többlet foglalkozni. Jelen-tős esszéiben veti össze a történelmi igazságot és az írói képzeletet az *Egri csillagok*ban. Elsősorban az alakok foglalkoztatják, mennyire hiteles Bornemissza, Dobó, Jumurdzsák és a többiek rajza. Emellett arra keresett választ, hogy a leírt események megtörténhettek-e úgy, amiként olvashatók. Sokminden szóbakerül itt, a korfestés, az újratereztetés „csodája”, a regényesítés meg az, hogy mindezzel a XVI. század lényegét mutatta meg az író. Hiányolható viszont, hogy – Tinódi krónikájának megemlégtésén túl – utalás sem történt arra, milyen történelmi források alapján dolgozott Lengyel, milyen dokumentumok, feldolgozások nyomán végezte az elemzést?

A *Közelképek* szerzője legtöbbször a lírával foglalkozik. Meg kell említeni, hogy 1948-ban már megjelent egy könyve *A mai magyar líra* címmel, továbbá, hogy jelenkorunk költői természetét értékelte *Verseskönyvről verseskönyvre* (1977) kötete. A kötet egyúttal arra utal, hogy Lengyel a történelmi szálakhoz köti a mai jelenségeket. S valóban ezt látjuk tanulmánygyűjteményében. Az előbbiekhöz kapcsolódó portrészorozattal hozza közel a *Nyugat* harmadik nemzedékének néhány tagját (hiányolható ugyan Kiss Tamás, Csorba Győző és mások arcképe, de a választás nyilván egyéni ízlés alapján történt). Róluk és az *Újhold* poétáiról készült írásai mindig elemzések. Jó példáit adják annak, miként lehet az esztétikai hatás elemeit fejtegetni, a megsemmisített részletekből hogyan kell elindulni az egészhez. Tárgyhű magyarázatokkal törekszik feltárni a versvilág titkait, az élmény és az alkotás kapcsolódási pontjait, s azt is, milyen stációja az előrehaladásnak a vizsgált mű. A belelátás és a túlértékelés óhatatlanul jelentkező veszélyével szemben az

önellenőrzés eszközét alkalmazza. Mégis meg kell jegyezni, hogy az értelmező hév olykor túlságosan hatalmába kerítette. Néhol – mint Dsida Jenő költői arcképén, Pap Károly regényénél – többlet lát a valóságos értéknél, megemelt viszonyrendszerbe helyezve szemléli.

A verselemzésénél különösen érezhető a mértéktartásra törekvés. Könyvében Lengyel maga fogalmazta meg többször, hogy ritka az a költő, akit egyetlen – akár jól kiválasztott – verssel jellemezni lehet. Mindenképpen arányeltolódást eredményez – még összefoglaló nagy művek esetében is – a hosszabb méltatás. Az elemző ízléstípusa magas mércéjű. Ugyanakkor a többféle elgondolással és műalkotással történő szembesülés kételyeket ébresztett, és ezeknek Lengyel Balázs hangot ad: „modern költői módszernek felfejtésére tett kísérlet – értékelés nélkül” – mondja egy helyen (327. o.), másutt: „Illyés Gyula ezt talán nem így, nem ennyire gondolja” (180. o.). A kétségekben persze nem hibát, inkább a más megközelítésekkel szembeni nyitottságot kell látni.

Egyes írásokban szövegközi utalások formájában jelentkezik a helyreigazító szándék. Legyen szó fogalom félreértéséről (amilyen az objektíváló verstípus tartalma), lírikusok jellemzéséről (bizonyítható-e az egy-két szavas besoroló minősítés) vagy hibás értelmezésről (amilyen Kemény János önéletrajzi írásának megítélése), a szerző azonos kritikái éllel mutat rá és hív fel a korrigálásra. Egyik portréjában például azt mondja, Babits *A lírikus epilógja* című versét immár a tankönyvekig leülepedetten érte félre és magyarázza a verssel ellentétes gondolatokkal az irodalomtörténet. Mindezekből nyilvánvaló, hogy Lengyel Balázs határozott állásfoglalással fejt ki mindazt, amit ízlése alapján fontosnak tart irodalom- és művelődéstörténeti szempontból.

Laczkó András

Szabolcsi Miklós hatvan éves

A mai 60 éves a felszabadulás pillanatában 24 éves volt: megjárta a frontot, a deportációt vagy a munkaszolgálat útjait, a behívók árnyékában dolgozott—tanult vagy dekkolt, s megismerte a háborús nyomort, a pusztulást s a remény változatait a pusztta békevágytól egy új rend megteremtésének felismeréséig. A korforduló tehát határhelyzetben találta: a mai 60 éves már részese lehetett a múltnak, de nem feltétlenül elkötelezettje is, és tapasztalatokkal, valamint kitöltetlen csekkel indulhatott el a szabadság útjain. Nem frázis tehát, ha azt mondjuk róla, hogy történelmi nemzedék tagja. Együtt indult az új korszakkal, új feladatok vártak rá, olykor légüres teret kellett betöltenie, formált és formálódott, s amikor az új rend elérkezett nagykorúságához, önnön történetében a történelmet ismerhette fel. De korától nemcsak a lehetőségek romantikáját és felhajtó erejét kapta meg, hanem a résztvevő gondját is, az új rend válságait, melyek egyaránt tehetők áldozattá és felelőssé. E nemzedék tagjainak közös nevezője a korforduló kihívása, melyre egyszerre kellett válaszolniuk a viszonyok megváltoztatásával és a változások szellemi tartalmainak megfogalmazásával. Tehát sorsuktól kapták a közéleti szerepet, amely nem sokáig lehetett politikai és gyakorlati feladatok foglalatja, hanem maga is átfogalmazódott és nélkülözhetetlenné tette a szellemi örökség adaptációját és átvezetését a maga új korszakába. E közös nevező alapján azonban sok pontról elindulhattak és sokfelé tájékozódhattak. S történelmi mérlegük attól függ, hogy a kor hatásaiból mit integráltak személyiségükbe, s mennyire gazdagították azt a tudatformát, amelyben megnyilatkozhattak.

Szabolcsi Miklós, e nemzedék kiemelkedő tagja változatos utat járt be és sokáig olyan dinamikus egyéniségnek látszott, aki mindenkor vállalja a korfeladatokat és a válaszadást a változó kritikai szemlélet kérdéseire. Ez a kép ma sem módosult, hiszen dinamizmusa mindig is egyéniségéből következett. Hatvanadik születésnapjának ünnepélyes pillanatából visszatekintve azonban, kezdeményezései és módszerei mögött az a szilárd pont is felfedezhető, amelyhez újra és újra visszatért, s amely biztossá tette tájékozódását a korforduló irodalomtörténeti és kritikai témáiban, valamint szemléleti megújulásában. Amikor 1968-ban *A verselemzés kérdéseihez* című könyvében összefoglalta a műközpontú szemlélet és módszer egyetemes irodalomtudományi eredményeit, és azonnal kísérletet is tett ezek alkalmazására, nem csupán újabb réteggel gazdagította ismereteit és szempontjait, hanem gondolatmenetét is folytatta. Pályájának ismerői jól tudták, hogy már bölcsészdoktori értekezésében (1943-ban) az irodalmi stílusvizsgálat 20. századi módszereit elemezte, s még 1946-ban is belülmáradt e kérdéskörön, midőn következtetéseit kiegészítette a nyelvészeti stílusvizsgálat tapasztalataival. A korforduló új feladatainak megoldási kísérleteit tehát olyan kultúrára építhette, amelyben az irodalom belső törvényszerűségeinek felismerése uralkodott és jelen volt a tudományos rendszerteremtés igénye. Ezért kísérte végig egész pályáját a filológiai munka és az elméleti tájékozódás, ahonnan magabiztosan indulhatott el a kritika és az irodalomtörténet, s a műelemzés és a komparatisztika útjain. Módszertanának története tehát egyszerre jelezte a megújulási szándékot és a visszatérést, s e két törekvés mozgásformáját, a spirális emelkedést. Nem véletlen, hogy gondolatai között újra és újra felbukkan a komplex módszerek sürgetése. Az ő módszertani változatossága ugyanis mintegy belső permanens forradalmat fejez ki, amelyben a poétikai koncepciók nem rombolják, hanem kiegészítik és átminősítik egymást. Szabolcsi Miklós a műközpontú szemléletért nem áldozta fel az irodalomtörténetet. Az ő számára mindkettő jogos koncepció, ha arra az irodalmi létezésformára irányul, amelyre született. Következtetése tehát egyaránt módosítja az ahistorikus iskolák statikus irodalomképét és azt a történeti folyamatrajzot, amelyet a pozitívizmus a kronológiához, a szellemtörténet pedig az elvont.

konstrukcióhoz igazított. Természetesen e megközelítések csak akkor találkozhatnak az összefüggés-keresésben, ha mögöttük olyan irodalomfogalom áll, amely homogén közeget teremt az irodalom létformáinak. Szabolcsi Miklós láthatólag azok közé tartozik, akik az irodalmat különböző értékek foglatának tekintik, s azt is elismerik, hogy ezek az értékek a történelmi, esztétikai és esztétikai igénytől függően hangsúlyaikban változhatnak. Ezért alkalmazhatja párhuzamosan az irodalomtudomány valamennyi műfaját és sok módszerét, s ezért használhatja összegezőként az írói monográfiát épp úgy, mint az irodalomtörténeti rendszerezést s az irodalomelméleti alapozást épp úgy, mint az esztétikai áttekintést.

Persze, ez a gondolatmenet így csupán rekonstrukció: Szabolcsi Miklós munkásságának valóságában irodalomtörténeti és kritikai témák feldolgozásának eredménye, amelyet csak kiegészítenek és általánosítanak a különböző rendszerezések. A pálya középpontjában József Attila életműve áll, amely az ötvenes-hatvanas években egyszerre igényelte a filológiai feltáró és az összefüggést kereső rendszerező munkát. Emellett József Attila olyan irodalomelméleti konstítuál, amely az irodalomtörténetet egyszerre szembesíti a szocialista korszak új feladataival és az emberi teljesség újraértelmezésével. Szabolcsi Miklós József Attila-kutatása nagy, kétkötetes monográfiájáig történetiségében fogalmazza meg a tárgy – és az irodalom – érték-komplexitásának feltárulását, ami azután az irodalomtörténeti értékelés kilátópontjává válik. Innen nézve szükségszerűnek mutatkozik a szocialista magyar irodalom történetének feltárása épp úgy, mint a 20. századi irodalomtörténeti korszakolás tisztázása, amely egészen a világirodalmi folyamatok és periódusok elemzéséig vezet el. A komplexitás igénye azonban nem teszi gépiessé a kutató munka tervszerűségét. Szabolcsi Miklós egyszerre követi belső tervét és a valóság véletleneinek csábításait. Kortársi kritikáit nemegyszer csak a bennük megnyilatkozó szemlélet kapcsolja középponti tárgyához, s az irodalomtörténetben is vállalja azokat a felfedező utakat, amelyek a József Attila-kutatás fordulópontjain tárolnak fel előtte. Így számára az avantgarde-kutatás fő munkájának kikerülhetetlen mozzanata és egyidejűleg szembenézés egy vitatott kortársi jelenséggel. S a clown-nak mint a művész önarcképének elemzése is olyan kiterő, melyen a motívumtörténet találkozhat a 20. századi művészi magatartás-formák vizsgálatával.

A József Attila-monográfia befejezése és a soha be nem fejezhető kritikai munka várja tehát Szabolcsi Miklóst hatvanadik születésnapján. Dinamikus egyéniségét kifejező ez az ünnepi pillanat is. Melyhez illően várakozóan és jó egészséget kívánva köszöntjük:

Bodnár György

Varjas Béla hetven éves

1981. január 11-én töltötte be hetvenedik életévét Varjas Béla, a XVI. századi magyar irodalom valamint a magyar könyv- és nyomdátörténet kiemelkedő kutatója, az újjászületett magyar textológia nesztora. Munkásságának főbb állomásait olyan tudományos felfedezések, maradandó alkotások és kutatói fegyvertények jelzik, mint a legrégibb fennmaradt Balassi-kiadás felfedezése s a Ferenczffy-nyomda jelentőségének a felismerése (1940–1941); Lencsés György orvosi könyvének kiadása (1943); a Balassa-kódexnek a Balassi-kutatásban, valamint a régi magyar szövegek vizsgálatában fordulatot jelentő kiadása (1944); Petőfi verseinek kritikai kiadása, s ezzel az újjászervezett Akadémia textológiai programjának elkezdése (1948–1951); a később RMNy-nyé lett új RMK munkálatainak kezdeményezése és elvi-módszertani alapjainak megvetése (1950 körül); a régi magyar nyomtatványok hasonmás-kiadásának (BHA) megszervezése és folyamatos irányítása (1959-től), s ennek során Sylvester, Heltai, Komlós nyomtatványainak úttörő jelentőségű vizsgálata (1960, 1962); közreműködés az akadémiai magyar irodalomtörténeti kézikönyv első két kötetének szerkesztésében, s az I. kötet jelentős részének megírása (1964); a krakkói magyar nyomtatványok kérdésének mesteri tisztázása (1969); a szombatos énekek kiadása az RMKT-ban (1970); Balassi vers- és ciklus-kompozícióinak újszerű megvilágítása (1970, 1976); a XVI. századi magyar irodalom kelet-európai kontextusban való összehasonlító vizsgálata (1972–1978) és végül az eddigi munkásságát megkoronázó összefoglaló monográfia, irodalom, könyv, olvasóközönség és a XVI. századi magyar társadalom összefü-

géseiről. (Csupán könyvkiadásunk nehézségein, illetve a kiadás elhúzódásán múltott, hogy barátai, tisztelői, tanítványai nem ez utóbbi könyvvel a kézben ünneplhetik Varjas Bélát.)

Ha áttekintjük e gazdag pálya valójában csupán főbb állomásait, mindenekelőtt arról győződhetünk meg, hogy Varjas mindig a munka nehezét választotta. Az a tudós, aki munkájában az alapoktól, a kéziratok betűitől és a nyomdai jelektől indul el, s aki éppen ezért sohasem épít ingoványos talajra. Egyike ő azoknak, akik visszaadták a filológia becsületét, elősegítették annak felismerését, hogy a komoly kutatás a szövegek vizsgálatánál és helyreállításánál kezdődik. De mindig tudta jól, hogy csak kezdődik itt, hogy a textológia, a filológia arra szolgál, hogy biztos alapon állva juthassunk el a mélyebb, lényegesebb felismerésekhez, a nagy összefüggések megállapításához. Varjas is ez utóbbiakhoz igyekezett eljutni, nem sietett vele, lassan érlelte meg az alapkutatásokból kibontakozó megállapításokat. Ezért is jellemzi éppen munkásságának legutolsó tíz esztendejét a szintetikus jellegű, esztétikai következtetéseket levonó, a jelenségeket széles történeti és társadalmi összefüggésekbe ágyazó, s a magyar irodalom határain is túltekintő tanulmányok egész sora.

Egy folyamatosan felfelé ívelő kutatói pálya áll előttünk, s mikor most Varjas egy kényszerűen bekövetkező biológiai dátumot lép át, az őt tisztelők és megbecsülők széles tábora bizton és nyugodtan tekint elébe e pálya útjának további állomásai felé, ezek eléréséhez szívből kívánva erőt, egészséget és sok sikert.

Klaniczay Tibor

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója

Műszaki szerkesztő: Marton Andor

A kézirat nyomdába érkezett 1980. dec. 3. Terjedelem: 11,9 (A/5) ív
81.9023 Akadémiai Nyomda, Budapest – Felelős vezető: Bernát György

MAGYAR NYELVŰ IRODALMI FOLYÓIRATOK
az Akadémiai Kiadó műhelyéből

IRODALOMTÖRTÉNET

Főszerkesztő: NAGY PÉTER

Tartalma: a magyar irodalom, ezen belül a XX. századi s a mai magyar irodalom problémái, folyamatai, eredményei
Megjelenik évente 1 kötet 4 füzetben · Évi előfizetési díj: 72,— Ft

IRODALOMTÖRTÉNETI KÖZLEMÉNYEK

Főszerkesztő: KLANICZAY TIBOR

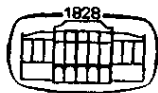
Tartalma: elvi, történeti, esztétikai jellegű tanulmányok a magyar irodalomtörténet köréből, eddig ismeretlen dokumentumok publikálása, magyar és külföldi irodalomtörténeti kiadványok bemutatása
Megjelenik évente 1 kötet 6 füzetben · Évi előfizetési díj: 90,— Ft

LITERATURA

Felelős szerkesztő: SÖTÉR ISTVÁN

Tartalma: az MTA Irodalomtudományi Intézetében folyó kutatási eredmények ismertetése, elsősorban a XX. századi magyar irodalommal összefüggő elméleti, esztétikai, műelemző írások
Megjelenik évente 4 füzetben · Évi előfizetési díj: 68,— Ft

A folyóiratok előfizethetők az Akadémiai Kiadó Terjesztési Osztályánál (1054 Budapest, Alkotmány utca 21.) és a Posta Központi Hírlap Irodánál (1051 Budapest, József nádor tér 1.)

СОДЕРЖАНИЕ

<i>Бартók, И.</i> : Пал Медьеш: <i>Dose praedicare</i> (Первая церковная риторика на венгерском языке)	1
<i>Вебер, А.</i> : Типологические особенности венгерской литературы в эпоху романтизма	17
<i>Помогач, Б.</i> : Литературные взгляды кружка «Трансильванский Геликон»	33

Краткие сообщения

<i>Чаподи, Ч.</i> : Эпитафия Януса Паннониуса	42
<i>Лудани, М.</i> : О возникновении «развлекательного повествования» об истории Левклиппы и Клитфонса	44
<i>Силади, Ф.</i> : Чоконан и наследие Иштвана Дендеша	50
<i>Ковач, Ж.</i> : Материалы Йокаи о Фельдеше	59
<i>Мезеи, Л.</i> : Критика одной критики	64

Документация

<i>Имре, М.</i> : Письмо Бенъямина Сени от 1776 года к базельскому профессору Якобу Кристофу Беку	67
<i>Чорба, Ш.</i> : Неизданные письма Берталана Семере к ференцу Казинци	72
<i>Д. Сэмзе, П.</i> : О Гине Яноша Вайды достоверно	88

Мастерская

<i>Саудер, М.</i> : Ференц Кельчен: <i>Вторая песнь Зрини</i> (Возникновение стихотворения)	99
---	----

Обзор

Петер Надь: Драматургические портреты (<i>Штауд, Ч.</i>)	106
Альберт Сенци Мольная и позднее венгерское Возрождение (<i>Ач, П.</i>)	109
<i>Venezia e Ungheria nel contesto del Barocco europeo</i> (<i>Пал, Й.</i>)	111
Криштоф Нири: О духовной жизни Австро-венгерской Монархии (<i>Леринци, Х.</i>)	114
Разговорные тетради Михайа Бабица (<i>Немет Г., Б.</i>)	117
Избранная переписка Золтана Фабри — 1916—1946. (<i>Фрид, И.</i>)	119

Хроника

Terjeszti a Magyar Posta

Előfizethető a hírlapkézbesítő postahivataloknál és a Posta Központi Hírlap Irodánál (PKHI 1900 Budapest V., József nádor tér 1.) közvetlenül, vagy postai utalványon, valamint átutalással a PKHI 215-96162 pénzforgalmi jelzőszámmal. Előfizetés bejelenthető az Akadémiai Kiadónál (1363 Budapest V., Alkotmány utca 21. Telefon: 111-010).

Példányonként beszerezhető: az Akadémiai Könyvesboltban (1368 Budapest V., Váci utca 22. Telefon: 185-881), a PKHI Hírlapboltjában (1055 Budapest V., Bajcsy-Zsilinszky út 76. Telefon: 116-269) és minden nagyobb árusítóhelyen.

Előfizetési díj egy évre: 114 Ft

1 szám ára: 19 Ft

Index szám: 25.401

Külföldön terjeszti a KULTÚRA Külkereskedelmi Vállalat,
H-1389 Budapest, Pf. 149.

SOMMAIRE

<i>Bartók, I.:</i> Pál Medgyesi: Doce praedicare (La première rhétorique ecclésiastique en langue hongroise)	1
<i>Wéber, A.:</i> Les caractéristiques typologiques de la littérature hongroise à l'époque romantique	17
<i>Pomogáts, B.:</i> La conception littérature de la revue Erdélyi Helikon	33

Bulletin

<i>Csapodi, Cs.:</i> L'épitaphe de Janus Pannonius	42
<i>Ludányi, M.:</i> Sur l'origin de Leucippe et Clitophon dans le roman en vers	44
<i>Szilágyi, F.:</i> Csokonai et la tradition de Gyöngyösi	50
<i>Karacs, Zs.:</i> Quelques données sur Jókai de Földes	59
<i>Mezey, L.:</i> Critique sur une critique	64

Documents

<i>Imre, M.:</i> Une lettre de Benjamin Szőnyi à Jakob Christoph Beck, professeur de Bâle, de l'année 1776	67
<i>Csorba, S.:</i> Les lettres inédites de Bertalan Szemere à Ferenc Kölcsey	72
<i>D. Szemző, P.:</i> Sur Gina de János Vajda, authentiquement	88

Atelier

<i>Szauder, M.:</i> Ferenc Kölcsey: <i>Zrínyi második éneke</i> (Le deuxième chant de Zrínyi). La naissance d'un poème	99
--	----

Revue

<i>Nagy, Péter:</i> Drámai arcélek (Profils dramatiques) (<i>Staud, G.</i>)	106
<i>Szenci Molnár Albert és a magyar késő-renaisszánsz</i> (Szenci Molnár, Albert et la Renaissance hongroise tardive) (<i>Ács, P.</i>)	109
<i>Venezia e Ungheria nel contesto del Barocco europeo</i> (<i>Pál, J.</i>)	111
<i>Nyíri, Kristóf:</i> A Monarchia szellemi életéről (Sur la vie spirituelle de la Monarchia) (<i>Lőrinczy, H.</i>)	114
<i>Babits Mihály beszélgetőfüzetei</i> (Les Cahiers de conversation de Mihály Babits) (<i>Németh, G. B.</i>)	117
<i>Fábry Zoltán válogatott levelezése 1916 – 1946</i> (La correspondance choisie de Zoltán Fábry) (<i>Fried, I.</i>)	119

Chronique

